

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

**MISCELLANEA
HISTORICO-ARCHIVISTICA**

**Tom XXV
2018**

Wydawnictwo DiG

Warszawa 2018

KOMITET REDAKCYJNY

Henryk Bartoszewicz, Jerzy Gaul, Janusz Grabowski, Małgorzata Końska (sekretarz), Jacek Krochmal (redaktor naczelny), Michał Kulecki, Dorota Lewandowska, Alicja Nowak, Małgorzata Osiecka, Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki

REDAKTOR NAUKOWY

Jacek Krochmal

PUBLIKACJA RECENZOWANA

Lista recenzentów tomu na s. 401

RADA NAUKOWA

Hennadii Boriak (Kijów), Eriks Jekabsons (Ryga), Myron Kapral (Lwów), Aivas Ragauskas (Wilno), Juraj Sedivy (Bratysława), Michal Wannner (Praga), Thomas Wünsch (Pasawa), Grischa Vercamer (Berlin)

REDAKCJA JEZYKOWA

Małgorzata Badowska

TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ

Anna Maria Tymosz

PROJEKT OKŁADKI

Sławomir Górzyński

NA OKŁADCE

Nouveau Plan de la Ville et de la Forteresse de St. Petersbourg [...], 1776 r., C. M. Roth, miedzioryt wielobarwny, AGAD, Zb. Kart. 524–41 (fot. Paweł Piłat)

SKŁAD I ŁAMANIE

Andrzej Kaczmarek

Publikacja dofinansowana przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych oraz ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

ISSN 0860-1054

ISBN 978-83-950783-1-6 (AGAD)

ISBN 978-83-286-0041-6 (DiG)

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

© Copyright by Archiwum Główne Akt Dawnych & Wydawnictwo DiG, Warszawa 2018

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00–263 Warszawa
<http://www.agad.gov.pl> e-mail: sekretariat@agad.gov.pl

PL 01–987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2
tel./fax: (+4822) 839 08 38
<http://www.dig.pl> e-mail: biuro@dig.pl

Druk cyfrowy: FABRYKA DRUKU w Warszawie

Profesor Edward Potkowski podczas uroczystego wręczenia Księgi Jubileuszowej. Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2016 r. (fot. Joanna Potkowska)

ŚP. PROFESOR EDWARD POTKOWSKI (1934–2017)

Bieżący tom Miscellaneów został przygotowany z myślą o uczczeniu pamięci Profesora Edwarda Potkowskiego, twórcy i pierwszego redaktora naszego czasopisma, historyka kultury średniowiecznej, a szczególnie dziejów książki, znawcy paleografii, kodykologii i bibliologii, badacza narzędzi komunikacji społecznej w średniowieczu, profesora Uniwersytetu Warszawskiego.

Edward Potkowski w latach 1981–1986 był dyrektorem Archiwum Głównego Akt Dawnych. Za jego kadencji rozwinęła się w archiwum działalność naukowa i wydawnicza, głównie w zakresie edycji źródeł. Podjęto też różnorodne formy współpracy na tych polach z innymi instytucjami nauki i kultury.

Wydany w 1985 r. pierwszy tom publikacji „Miscellanea Historico-Archivistica” w zamyśle Profesora Edwarda Potkowskiego miał rozpocząć serię wydawniczą, z czasem jednak wydawnictwo to przerodziło się w czasopismo naukowe o tematyce historyczno-archiwalnej. Edward Potkowski był redaktorem

pierwszych trzech tomów, później zaś w kolejnych rocznikach zamieszczał wyniki swych badań naukowych. Obchodzące dziś swój skromny jubileusz — wydania XXV tomu — *Miscellanea* należą do grupy najstarszych periodyków wydawanych przez polskie archiwa państwowe.

Zakończenie pracy w AGAD nie oznaczało zerwania kontaktów z tą instytucją. Profesor Potkowski chętnie odpowiadał na zaproszenia, aktywnie uczestnicząc w życiu naukowym archiwum. Był pierwszym przewodniczącym powołanej w 1999 roku Rady Naukowo-Programowej AGAD, później zaś — aż do roku 2017 — brał udział w pracach jej kolejnych kadencji. Przewodniczył też międzynarodowej Radzie Naukowej *Miscellaneów*.

Podczas konferencji zorganizowanej w 2008 roku, upamiętniającej 200-lecie działalności Archiwum Głównego, powiedział:

Jubileusz 200-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych, z którym każdego z nas — historyków — łączą różnego rodzaju więzi i wspomnienia, jest dobrą okazją do minuty choćby osobistych wspomnień. Tak się w moim życiu dobrze złożyło, że ponad 20 lat temu kierowałem przez kilka lat (1981–1986) tym Archiwum. Dziś — stojąc przed Państwem w tej pięknej sali balowej pałacu Raczyńskich — przypominam sobie jasne, dobre chwile w mojej pracy archiwalnej. Było ich sporo, a mogłem je przeżywać dzięki życzliwości i lojalności moich współpracowników...

Panie Profesorze, dziękujemy za te chwile!

SPIS TREŚCI

I. ARCHIWALNE POLONIKA W PETERSBURGU

Antoni Mironowicz , <i>Źródła do dziejów Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej w archiwach i bibliotekach Sankt Petersburga</i>	11
Anna Krochmal , <i>Petersburskie archiwum metropolitów unickich jako historyczne archiwum Kościoła Wschodniego</i>	17
Antoni Maziarz , <i>Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi przy kościele parafialnym w Połocku w świetle Księgi brackiej z lat 1794–1818</i>	31
Uładzimir Padalinski , <i>Źródła do dziejów systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego ostatniego trzydziestolecia XVI wieku w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu</i>	47
Tomasz Ciesielski , <i>Materiały sejmikowe w spuściźnie po Ludwiku Gruno, księciu Hessen–Homburg w archiwum Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w Sankt Petersburgu</i>	57
Karol Łopatecki, Wojciech Walczak , <i>Plany architektoniczne i źródła kartograficzne dotyczące obwodu białostockiego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu</i>	73
Arkadiusz Janicki , <i>Źródła do dziejów powstania kościuszkowskiego w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego oraz Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu</i>	85
Andrzej Szymt , <i>Źródła do dziejów polskiego szkolnictwa na ziemiach zabranych w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu</i>	115
Mariusz Kulik , <i>Materiały do dziejów korpusu litewskiego (1818–1830) w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu</i>	125
Ewa Rosowska , <i>Źródła do dziejów ludności polskiej i organizacji polskich w Rosji podczas I wojny światowej w archiwach miejskich Petersburga</i>	133

Małgorzata Osiecka , <i>Polonika w Petersburskim Archiwum Historycznym, Archiwum Literatury i Sztuki oraz Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej</i>	141
Maria Sierocka-Pośpiech , <i>Polonika w Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu — niezrealizowany projekt</i> ...	153
Jacek Krochmal , <i>Petersburskie Polonika w Archiwum Głównym Akt Dawnych</i>	159

II. ARTYKUŁY

Janusz Grabowski , <i>Civitas Monasterii Mariae magdalenae Ordinis premonstratensis. Z dziejów Bodzanowa w okresie panowania ksiązek mazowieckich</i>	171
Rafał Jankowski , <i>Rękopisy biblioteczne w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów</i>	191

III. ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Jarosław Zawadzki , <i>Sumariusz dokumentów Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z 1604 r. Jako źródło do dziejów rodziny i Wielkiego Księstwa Litewskiego</i>	221
Rafał Górny , <i>Dwa listy Jerzego Grabowskiego z 1652 r. Do Jana Sobiepana Zamoyskiego z relacją o zerwaniu sejmu przez posła upickiego</i>	247
Jacek Krochmal , <i>Nominacja Józefa Szumlańskiego na biskupa białoruskiego (25 IV 1670)</i>	255
Tadeusz M. Trajdos , <i>Sumariusz dokumentów i akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego z 1759 roku</i>	267
Alicja Nowak , <i>Koncesja na handel obwożny dla Izraela Jankiela z Kalwarii wydana w 1802 roku</i>	281
Dorota Lewandowska , <i>Księga metrykalna rzymskokatolickiej parafii Kukizów w archidiecezji lwowskiej z lat 1785–1906</i>	289

IV. W STULECIE ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI

Jerzy Gaul , <i>Polonika w oddziale kwatermistrzowskim C. I K. Naczelnej Komendy Armii w archiwum wojny w Wiedniu (styczeń–luty 1918)</i>	291
Alicja Nowak , <i>Korespondencja ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego z austro-węgierskimi władzami okupacyjnymi w sprawie przejęcia archiwaliów pozostawionych przez urzędy rosyjskie (marzec–lipiec 1918)</i>	309

Jerzy Gaul, Alicja Nowak, Maciej Próba, Odzyskanie niepodległości przez Polskę w źródłach z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych 325

Jerzy Gaul, *Józef Piłsudski i sprawa polska podczas I wojny światowej: dyskusja panelowa i promocja książki w Wiedniu* 347

V. RECENZJE

Dzieje Mazowsza lata 1527–1794, t. 2, praca zbiorowa pod red. Jana Tyszkiewicza, Pułtusk 2015, ss. 792 (Janusz Grabowski) 351

U. Padalinski, *Уладзімір Падалінскі, Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года. Удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай, Мінск 2017 (Jarosław Zawadzki)* 355

Półrocznik Hereditas Monasteriorum, t. 6 (2015); t. 7 (2015) (Małgorzata Koška) 359

„Bremisches Jahrbuch”, Bd. 96, Bremen 2017 (Alicja Nowak) 365

VI. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Jacek Krochmal, *Wystawa „Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu” (Wiedeń, 7 VII–1 XI 2017)* 369

Jerzy Gaul, *Austriackie wystawy z okazji trzechsetnej rocznicy urodzin cesarzowej Marii Teresy Habsburg (1717–1780)* 375

Inwentarze zespołów i zbiorów archiwalnych zatwierdzone przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2017 (oprac. Małgorzata Koška) 379

Kronika Archiwum Głównego Akt Dawnych za rok 2017 (oprac. Jacek Krochmal) 383

VII. IN MEMORIAM

Edward Potkowski (10 V 1934–31 VII 2017) 393

*

Wykaz skrótów 397

Informacje o czasopiśmie 401

TABLE OF CONTENTS

I. ARCHIVAL POLONICA IN PETERSBURG

Antoni Mironowicz , <i>Source materials for the history of Eastern Church in Poland in archives and libraries of St. Petersburg</i>	11
Anna Krochmal , <i>Petersburg archive of Uniate metropolitan bishops as historical archive of the Eastern Church</i>	17
Antoni Maziarz , <i>Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary at Polotsk parish church in light of brotherhood register from 1794–1818</i>	31
Uładzimir Padalinski , <i>Source materials for history of parliamentary system of Grand Duchy of Lithuania in last three decades of 16th century in the collection of National Library of Russia in St. Petersburg</i>	47
Tomasz Ciesielski , <i>Dietine materials in the legacy of Ludwig Gruno of Hesse-Homburg, in the archive of Military-Historical Museum of Engineer and Signal Corps in St. Petersburg</i>	57
Karol Łopatecki, Wojciech Walczak , <i>Architectural blueprints and cartographic sources pertaining to Belostok Oblast, preserved in Russian State Historical Archive in St. Petersburg</i>	73
Arkadiusz Janicki , <i>Source materials for history of Kościuszko Uprising in the fonds of Russian State Historical Archive and National Library of Russia in St. Petersburg</i>	85
Andrzej Szmyt , <i>Source materials for history of Polish education on the territory of Western Krai in collections of the National Library of Russia in St. Petersburg</i>	115
Mariusz Kulik , <i>Source materials for history of Separate Lithuanian Corps (1818–1830) in National Library of Russia in St. Petersburg</i>	123
Ewa Rosowska , <i>Source materials for history of Polish population and Polish organizations in Russia during World War I in city archives of St. Petersburg</i>	131

Małgorzata Osiecka , <i>Polonica in Central State Historical Archive of St. Petersburg, Central State Archive of Literature and Arts of St. Petersburg and Central State Archive of Film and Photo Documents of St. Petersburg</i>	139
Maria Sierocka-Pośpiech , <i>Polonica in the Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences — an abandoned project</i>	151
Jacek Krochmal , <i>Petersburg polonica in Central Archive of Historical Records</i>	157

II. ARTICLES

Janusz Grabowski , <i>Civitas monasterii Mariae Magdalенаe Ordinis Premonstratensis. History of Bodzanów during the rule of Masovian princes</i>	169
Rafał Jankowski , <i>Library manuscripts in Warsaw Radziwiłł Archive</i> ...	189

III. SOURCES AND MATERIALS

Jarosław Zawadzki , <i>Summary book of documents of Krzysztof 'Piorun' Radziwiłł from 1604 as source material for history of the family and of the Great Duchy of Lithuania</i>	219
Rafał Górny , <i>Two letters from 1652, from Jerzy Grabowski to Jan Sobiepan Zamoyski, reporting disruption of Sejm deliberations by deputy from Upyte</i>	245
Jacek Krochmal , <i>Appointment of Józef Szumlański as Bishop of Belarus (25 April 1670)</i>	253
Tadeusz M. Trajdos , <i>Summary book of property documents and files of Kamieniec bishopric of 1759</i>	265
Alicja Nowak , <i>tinerant trade license for Izrael Jankiel from Kalwaria, issued in 1802</i>	279
Dorota Lewandowska , <i>1785–1906 parish records of Roman Catholic parish of Kukizów in Lviv archdiocese</i>	287

IV. CENTENARY OF RESTITUTION OF POLAND'S SOVEREIGNTY

Jerzy Gaul , <i>Polonica in Imperial and Royal Army High Command Quartermasters Unit in the Military Archive in Vienna (January–February 1918)</i>	289
Alicja Nowak , <i>Correspondence between Ministry of Religion and Public Education and Austro-Hungarian occupation authorities on takeover of archival materials left behind by Russian administration (March–July 1918)</i>	307

Jerzy Gaul, Alicja Nowak, Maciej Próba , Restitution of Poland's sovereignty in source materials from fonds of the Central Archive of Historical Records	323
Jerzy Gaul , <i>Józef Piłsudski and the Polish cause during World War I: a panel discussion and book promotion in Vienna</i>	345

V. REVIEWS

<i>History of Masovia 1527–1794, vol. 2, collective work edited by Jan Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, pp. 792</i> (Janusz Grabowski)	349
U. Padalinski, <i>The Representation of the Grand Duchy of Lithuania at the Lublin Diet of 1569: Participation in the Activities of the First General Diet of the Commonwealth, Minsk 2017</i> (Jarosław Zawadzki)	353
<i>Semi-annual publication "Hereditas Monasteriorum", vol. 6 (2015), vol. 7 (2016)</i> (Małgorzata Końska)	357
„Bremisches Jahrbuch”, Bd. 96, Bremen 2017 (Alicja Nowak)	363

VI. REPORTS AND ANNOUNCEMENTS

Jacek Krochmal , <i>Exhibition "John III Sobieski. Polish king in Vienna" (Vienna, 7 July–1 November 2017)</i>	367
Jerzy Gaul , <i>Austrian exhibitions at tercentenary of birth of Empress Maria Theresa Habsburg (1717–1780)</i>	373
<i>Inventories of archival collections approved by AGAD Methodological Committee in 2017</i> (ed. Małgorzata Końska)	377
<i>Chronicle of the Central Archive of Historical Records for 2017</i> (ed. Jacek Krochmal)	381

VII. IN MEMORIAM

Edward Potkowski (10 May 1934–31 July 2017)	391
---	-----

*

List of abbreviation	395
Information about periodical	399

I. ARCHIWALNE POLONIKA W PETERSBURGU

Antoni Mironowicz

(Uniwersytet w Białymstoku, Białystok)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH W RZECZYPOSPOLITEJ W ARCHIWACH I BIBLIOTEKACH SANKT PETERSBURGA

Spośród zespołów archiwalnych zza wschodniej granicy wielkie znaczenie w badaniach nad dziejami Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej mają rękopiśmienne zbiory z archiwów i bibliotek rosyjskich, białoruskich i ukraińskich. Na szczególną uwagę zasługują zbiory Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk (Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге), a w nim kolekcja Pawła Dobrochotowa¹, zawierająca dokumenty z archiwów prawosławnych i unickich diecezji, przywileje królewskie nadawane hierarchii prawosławnej, dokumenty uposażeniowe cerkwi i monasterów prawosławnych, wykazy parafii, wizytacje klasztorów, rejestry spraw cerkwi unickich, akty gospodarcze i sądowe poszczególnych parafii i klasztorów. Wśród tych dokumentów klasztornych znajdujemy literaturę polemiczną i hagiograficzną, opracowania historyczne dziejów poszczególnych monasterów, księgi cudów dokonujących się przed ikonami Matki Bożej. W niektórych zespołach spotkać można utwory literackie oraz teksty o charakterze politycznym. Z kolei kolekcja Komisji Archeograficznej², przechowywana w tym archiwum, zawiera edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom i monasterom Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII w. Przechowywane są tam akta sygnowane przez Zygmunta III Wazę, Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Augusta II Sasa, Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zespole tym znajduje się ponad 130 jednostek archiwalnych

¹ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге (dalej: Архив СПб института истории РАН), кол. 52, П. Доброхотов, оп. 1-3. A. Mironowicz, *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 2, Białystok 2010, s. 191-196.

² Архив С-Пб института истории РАН, кол. 114, Коллекция Археографической комиссии, оп. 1-4.

z dokumentami pisanymi w językach polskim i łacińskim z lat 1499–1789. Na zespół ten składają się również edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom, miastom, bractwom cerkiewnym i cechom rzemieślniczym. Osobną grupę stanowi zbiór składający się z 38 jednostek archiwalnych, w których znajdują się pisma króla Zygmunta III Wazy i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Sapiehy z lat 1600–1622. Większość z nich dotyczy kwestii wyznaniowych, a zwłaszcza relacji między Kościołem prawosławnym a unitami³. Znaczna część znajdujących się w tej kolekcji rękopisów odnosi się do historii Cerkwi z terenów Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk znajduje się ponad 160 monasterskich zespołów archiwalnych (fondów) od XV do końca XIX w. O skali wielkości zbiorów świadczą na przykład akta monasteru iwierskiego (1653–1920) z 26 tysiącami jednostek archiwalnych, czy też monasteru tichwńskiego (1564–1918) z 19 tysiącami jednostek archiwalnych. W omawianym archiwum akta do dziejów Kościoła wschodniego są także w kolekcjach Mikołaja Piotrowicza Lichaczowa⁴ i Denisa Iwanowicza Zubrickiego⁵. Zawierają one liczne dokumenty dotyczące spraw cerkiewnych sygnowane przez królów polskich, książąt litewskich, możnowładców i szlachtę.

Ważnym zbiorem archiwalnym do poznania dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej są akta przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (Российский государственный исторический архив — РГИА)⁶. Archiwum to specjalizuje się w gromadzeniu dokumentów historycznych, głównie z XVIII i XIX w. Zebrane tam kolekcje stanowią doskonałe źródło poznania dziejów Rosji i państw ościennych. W ponad siedmiu milionach jednostek archiwalnych podzielonych na 1697 zespoły (fondy), znajdują się archiwalia ministerstw, urzędów państwowych, stowarzyszeń i organizacji, Senatu i Synodu, rodów magnackich, Kościoła prawosławnego, rzymskokatolickiego, unickiego i innych wyznań. Na podstawie tych archiwaliów można prześledzić rosyjską politykę wyznaniową od Piotra I do 1917 r. W zasobie RGIA przechowywane są akta Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, które dotyczą również ziem polskich — zwłaszcza w odniesieniu do XVIII stulecia i lat 1839–1918. W archiwum Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jest zespół Kancelarii Oberprokuratora Synodu (fond 797), który zawiera informacje dotyczące centralnej administracji Cerkwi prawosławnej z lat 1704–1918, w tym sprawy kasaty unii na Białorusi. Znajdujemy tam ponadto charakterystyki biskupów ruskich, korespondencję osób świeckich i duchownych w sprawach wyznaniowych oraz raporty Duchowego Komisarza w Kijowie dotyczące położenia cerkwi i monasterów prawosławnych na ziemiach polskich. Kancelaria Synodu (Канцелярия Синода) zgromadziła w tym fundzie tysiące dokumentów,

³ „Летопись занятий Археологической комиссии”, научный исторический журнал, 1862–1863, вып. 2, Санкт-Петербург 1863, с. 29–46.

⁴ Архив С-Пб института истории РАН, кол. 238, Коллекция Лихачева Николая Петровича.

⁵ Архив С-Пб института истории РАН, кол. 57, Коллекция Зубрицкого Дениса Иванович.

⁶ *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1: (1470–1700 гг.), Санкт-Петербург 1897; т. 2: (1701–1839 гг.), Санкт-Петербург 1907; *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў*, скл. С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава, Мінск-Полацк 1999.

które mogą być wykorzystane do ustalenia biogramów duchownych i wiernych. Wyjątkowe znaczenie mają źródła informujące nas o rozwodach i życiu religijnym. Ważną kolekcję dokumentów zawiera zespół Zarząd Duchowny przy protoprezbiterze wojskowego i morskiego duchowieństwa Synodu⁷. W fondzie tym znajdujemy wykazy duchownych, ich biogramy i księgi metrykalne.

Wśród przechowywanych w RGIA akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji uwagę zwraca dokumentacja Departament Wyznań Obcych, powołanego do spraw „wyznań zagranicznych”⁸. Katalog (opis) 4 tego zespołu omawia jednostki archiwalne ukazujące politykę caratu wobec unitów chełmskich⁹. W zespole 822 przechowywane są dokumenty Archiwum Kolegium Duchownego Rzymskokatolickiego w Rosji z lat 1797–1917¹⁰, a w zespole 826 akta Kancelarii metropolitów rzymskokatolickich¹¹. Interesujący jest również zespół archiwalny dotyczący Kościołów reformowanych¹². Wiele akt w tym zespole dotyczy wzajemnych relacji międzywyznaniowych w dawnej Rzeczypospolitej. Wymienione fondy zawierają szczególnie informacje o historii poszczególnych parafii i klasztorów wyznania nieprawosławnego.

Szczególnie istotny w badaniach nad Kościołem prawosławnym jest zespół Kancelaria metropolitów greckounickich cerkwi w Rosji¹³. Znajdują się tam wykazy parafii poszczególnych diecezji prawosławnych i unickich z XVII i XVIII w., ich akty fundacyjne, wizytacje i uposażenia. Równie bogate są zbiory dotyczące poszczególnych monasterów, zawierające różnorodny materiał, poczynając od dokumentów fundacyjnych po akta sądowe i gospodarcze. Tam też przechowywane są komplety dokumentów dotyczących położenia Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich w latach 1839–1915. W zespole tym znajdujemy ponadto petycje i skargi osób stanu duchownego i świeckiego dotyczące spraw Kościoła wschodniego, edykty królewskie, rozporządzenia protopopów i ordynariuszy diecezji, wypisy z ksiąg sądów grodzkich i ziemskich. W zespole tym mieszczą się również oświadczenia osób duchownych, akta bractw cerkiewnych i prowadzonych przez nie szkół i szpitali, rejestry gospodarcze cerkwi i monasterów. Znajdujemy tam również liczną korespondencję biskupów unickich i łacińskich z dworem królewskim, magnatami i Stolicą Apostolską. Dokumenty tego zespołu były pisane w językach: łacińskim, starobiałoruskim, ruskim, polskim, francuskim, włoskim i greckim. Kolekcja ta zawiera obszerne materiały o hierarchii, majątkach klasztornych i cerkiewnych, sporach o dobra cerkiewne, o sprawach związanych z wprowadzaniem unii kościelnej i konfliktach religijnych. Tam też znajdują się materiały prawosławnej metropolii kijowskiej z lat 1470–1595.

⁷ Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), ф. 806, Духовное правление при протопресвитере военного и морского духовенства Синода.

⁸ РГИА, ф. 821, Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД.

⁹ M. Radwan, *Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, Lublin 2008, s. 8.

¹⁰ РГИА, ф. 822, Римско-католическая духовная коллегия МВД, оп. 1–12.

¹¹ РГИА, ф. 826, Канцелярия митрополита римско-католических церквей в России. Zob. M. Radwan, *Ecclesiastica*, s. 17–502.

¹² РГИА, ф. 828, Генеральная евангелическо-лютеранская консистория МВД.

¹³ РГИА, ф. 823, Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России, оп. 1–3.

Pierwszy opis unickiego archiwum metropolitarnego dokonany został już w 1699 r. przez bazylianina Józefa Saparowicza, późniejszego przełożonego monasteru ławryszowskiego. Archiwum to znajdowało się w majątku Ruta położonym w województwie nowogródzkim. Nie była to całość archiwum metropolitów unickich. Jego poszczególne części znajdowały się w Nowogródku, Warszawie, Gródku, Struni, Lwowie, Radomyślu, Łucku, Byteniu i innych ośrodkach bazylikańskich. W latach 1810–1828 zbiory tych archiwów zostały przewiezione do Wilna, a następnie metropolita Jozafat Bułhak wywiózł je do Połocka. W 1829 r. metropolita Bułhak przeprowadził się do Sankt-Petersburga, a archiwum umieścił w budynku Grecko-Unickiego Kolegium Duchownego. Tam też trafiła część archiwum metropolitów unickich przechowywana w Wilnie. Wszystkie akta metropolitów unickich zostały przekazane w 1840 r. do Kolegium Białorusko-Litewskiego, które zajmowało się sprawami byłych unitów. W 1841 r. do zespołu tego dołączony został fragment tychże archiwaliów ocalały w Radomyślu. Decyzją arcybiskupa litewskiego Józefa Siemaszki Kolegium i archiwum zostały zamknięte w 1843 r., a jego zbiory przekazano do Archiwum Świętego Synodu. W 1865 r. powołano specjalną komisję do uporządkowania zbiorów archiwum metropolitów unickich. Niektóre dokumenty z tego archiwum zostały wydrukowane w wielotomowych wydawnictwach źródłowych opublikowanych przez Komisję Archeograficzną¹⁴, a ponadto w czasopismach naukowych¹⁵ oraz w dwóch obszernych woluminach *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, przygotowanych do druku przez archiwistę Stefana Grygorewicza Runkiewicza, który pod kierownictwem Piotra M. Żukowicza, profesora Petersburskiej Akademii Duchownej, miał też przygotować edycję tomu trzeciego. Nie wiadomo z jakich przyczyn tom ten się nie ukazał. Trzeci tom opisu (inwentarza) tego zbioru został wykonany dopiero w latach 1950–1952 przez pracowników Centralnego Archiwum Historycznego w Leningradzie. W trzech tomach *Описания документов архива* zostały zawarte informacje o dokumentach, ich tytułach i zawartościach, uzupełnione o wykaz osób i miejscowości, których dokumenty dotyczą¹⁶.

Do poznania dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach białoruskich i litewskich przydatne są akta przechowywane w zespole 824 nazwanym Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie¹⁷. Znalazły się tam dokumenty z lat 1713–1843 zebrane w 3378 jednostkach archiwalnych. Zespół ten powstał w wyniku działalności archiwum utworzonego w 1805 r. Departamentu II do spraw unickich, przekształconego w 1818 r. w Kolegium Grekokatolickie, a następnie — po kasacie unii — w Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie. Dokumenty tego

¹⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340–1560; т. 2: 1506–1544; т. 3: 1544–1587; т. 4: 1588–1638; т. 5: 1633–1699, Санкт-Петербург 1846–1851; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1–25, Санкт-Петербург 1861–1892.

¹⁵ „Вестник Юго-Западной и Западной России”, ежемесячный журнал, Киев 1862–1864; „Вестник Западной России”, г. V, кн. 7, т. 2, отд. 2; г. VI, кн. 8, т. 3, отд. 1, г. VII, кн. 11, т. 4, отд. 1, Вильно 1861–1869.

¹⁶ *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў*, с. 6–7.

¹⁷ РГИА, ф. 824, Белорусско-литовская духовная коллегия Синода.

zespołu dotyczą procesów zachodzących w Cerkwi unickiej, zawierają dane statystyczne dotyczące liczby parafii, duchowieństwa i wiernych z lat 1713–1843, a także akta różnych klasztorów, seminariów i innych instytucji cerkiewnych¹⁸.

Bogate zbiory inwentarzy, uniwersałów królewskich, wypisów z ksiąg Trybunału Litewskiego, instrukcje i diariusze sejmikowe i sejmowe oraz korespondencja dotycząca spraw cerkiewnych znajduje się w kolekcji Autografów Piotra Pietrowicza Dubrowskiego, przechowywanej w Oddziale Rękopisów dawnej Państwowej Biblioteki Narodowej im. M. E. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu, a dziś Państwowej Publicznej Biblioteki w Petersburgu¹⁹. Tam też znajduje się zespół Polonika, zawierający wiele dokumentów dotyczących spraw religijnych w Rzeczypospolitej, w tym również Kościoła wschodniego.

Z kolei Biblioteka Akademii Nauk Rosji w Petersburgu posiada liczne zbiory polemicznej literatury religijnej powstałej w środowiskach monastycznych i dworach magnackich. Natomiast księgi metrykalne duchowieństwa wojskowego i akta spraw związanych z duszpasterstwem wojskowym przechowywane są w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym (Российский государственный военно-исторический архив — РГВИА).

Wiele dokumentów dotyczących Kościoła prawosławnego i unickiego poszczególnej diecezji, cerkwi i monasterów przechowywanych w archiwach Petersburga zostało wydanych drukiem w seriach wydawniczych wileńskiej, kijowskiej oraz petersburskiej komisji archeograficznej²⁰.

Polityka wyznaniowa w relacji ówczesnych elit znajduje odzwierciedlenie w licznych listach przechowywanych w Centralnej Naukowej Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Cenne zespoły akt do dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach polskich od XV wieku do 1941 r. są przechowywane w archiwach państwowych i bibliotekach Moskwy, Grodna, Wilna²¹, Mińska, Lwowa, Kijowa, Tarnopola. Z bibliotek i archiwów polskich na szczególną uwagę zasługują zasoby Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Lublinie (Chełmski Konsystorz Greckokatolicki) i Archiwum Państwowego

¹⁸ M. Radwan, *Ecclesiastica*, s. 15.

¹⁹ Российская национальная библиотека, Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, ф. 52, Авт. П. Дубравского, оп. 1–3.

²⁰ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, т. 1–30, Вильно 1865–1908; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею*, т. 1–15, Санкт-Петербург 1863–1892; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею*, т. 1–5, Санкт-Петербург 1846–1853; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 1–11, Вильна 1867–1890; *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*, ч. 1, т. 1–11, 13, Киев 1859–1914; ч. 2, т. 2–3, Киев 1888–1910; *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1897–1907; „Русская историческая библиотека”, т. 7, 19, 27, 33, Санкт-Петербург 1882–1915; „Вестник Западной России”, т. 1, кн. 1–5; т. 2, кн. 4–8; т. 3, кн. 2–7, Вильно 1867–1868.

²¹ *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, вып. 1, Вильна 1896; вып. 4, Вильна 1905; Ф. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882.

w Przemyślu (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu), a także zbiory oddziałów rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, czy też Prawosławnego Archiwum Metropolitarne w Warszawie²².

Antoni Mironowicz, Source materials for the history of Eastern Church in Poland in archives and libraries of St. Petersburg

Summary

Manuscripts from Russian, Belorussian and Ukrainian archives and libraries are of paramount importance for research of Eastern Church history in Poland. Sources deserving particular attention are those preserved in the Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences (Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге), in Russian State Historical Archive in St Petersburg (Российский государственный исторический архив) and in Manuscripts Section of the former Saltykov-Shchedrin State Public Library in St. Petersburg, currently National Library of Russia in St. Petersburg. A good example of abundance of source materials for history of the Church is Pavel Dobrokhotov's Collection (col. 52) from Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences. It includes documents from archives of Orthodox and Uniate dioceses, royal privileges granted to Orthodox hierarchy, endowment documents of Orthodox churches and monasteries, lists of parishes, visitations of monasteries, lists of cases of Uniate churches, administrative and court files of individual parishes and monasteries. Among the materials, there is polemic and hagiographic literature, historical studies of individual monasteries, books of miracles occurring in front of Mother of God icons, even literary and political texts.

Słowa kluczowe: Polonica, archiwa rosyjskie, archiwa Petersburga, Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, Kościół unicki

Keywords: Polonica, Russian archives, Petersburg archives, Orthodox Church in Poland, Uniate Church

²² A. Mironowicz, *Archiwalia cerkiewne w Polsce [w:] Archiwa i archiwiszczy w dobie społeczeństwa informacyjnego. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich*, t. 1, red. D. Nałęcz, Toruń 2002, s. 303–314.

Anna Krochmal

(Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa)

PETERSBURSKIE ARCHIWUM METROPOLITÓW UNICKICH JAKO HISTORYCZNE ARCHIWUM KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO

Efektom wielowiekowej obecności Kościoła Wschodniego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej jest zachowanie się do czasów współczesnych kilku dużych zbiorów źródeł, przechowywanych zarówno w granicach obecnego państwa polskiego, jak i poza nim. Mają one charakter archiwów historycznych. To pojęcie zaczerpnięte z archiwistyki oznacza, że w ich skład wchodzi materiały archiwalne tworzące integralną całość, wytworzone na przestrzeni długiego okresu dziejów, nie tylko przez jednego aktotwórcę (np. biskupa, metropolitę), lecz przez różne podmioty, w tym instytucje zarządu na różnych szczeblach podziałów kościelnych (parafii, dekanatu, diecezji, metropolii)¹. Na terenie Polski zachowały się do dnia dzisiejszego dwa archiwa historyczne, po eparchiach chełmskiej² i przemyskiej³ obrządku wschodniego. Inne pozostają poza granicami kraju. Najważniejsze znaczenie badawcze mają archiwa historyczne po greckokatolickiej metropolii halicko-lwowskiej⁴, przechowywane we Lwowie oraz archiwum

¹ Pojęcie archiwum historycznego zostało przypomniane w archiwistyce przez Bohdana Ryszewskiego w podręczniku wydanym w 1989 r. (H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989), a zastosowano je m. in. w publikacjach: *Poradnik dla archiwisty instytucji polskiej na Obczyźnie*, red. J. Krochmal, Warszawa 2006; J. Krochmal, *Archiwum historyczne miasta Przemyśla (1402–1944)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 24, 2013–2014, s. 97–98.

² Szczegółowe omówienie jego zawartości zob. M. Trojanowska, *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, Warszawa 2003. Całość akt zespołu jest też dostępna online poprzez ogólnopolski portal archiwalny: www.szukajwarchiwach.pl <dostęp: 2018-07-02>.

³ Omówienia jego dziejów, zawartości i znaczenia dla badań naukowych dokonała ostatnio A. Krochmal, *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*, Warszawa–Przemyśl 2016.

⁴ Ich charakterystyka zawarta została w publikacjach: *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005. Wiele informacji do dziejów i ustroju eparchii lwowskiej zawiera książka Ihora Skoczylasa. Zob. I. Скоциляс, *Галицька (Львівська) епархія XII–XVIII століть, організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

historyczne metropolitów kijowskich znajdujące się obecnie w Petersburgu i stanowiące przedmiot rozważań w niniejszym opracowaniu. Celem artykułu jest spojrzenie na zachowane materiały archiwalne z punktu widzenia źródłoznawczego i archiwalno-kancelaryjnego, jak też ocena ich potencjału badawczego i przydatności do studiów interdyscyplinarnych, prowadzonych nie tylko przez historyków, lecz także przedstawicieli innych dyscyplin wiedzy. W tym kontekście na uwagę zasługują zwłaszcza takie zagadnienia, jak formowanie się archiwum metropolitalnego w stanie dużego rozproszenia i braku stałej rezydencji metropolitów kijowskich aż do 1746 r. oraz jego losy na przestrzeni kilku stuleci w powiązaniu z dziejami Rzeczypospolitej, metropolii kijowskiej i zarządzających nią hierarchów.

Proces formowania i losy archiwum

Obecnym miejscem przechowywania historycznego archiwum metropolitów kijowskich jest Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский государственный исторический архив — РГИА). Nazwa zbioru nadana w XIX wieku przez archiwistów rosyjskich — Archiwum zachodnioruskich unickich metropolitów (Архив западнорусских униатских митрополитовъ)⁵ była nieco myląca, gdyż zachowane w nim materiały dotyczą zarówno działalności Cerkwi unickiej, jak też prawosławnej, z okresu przed zawarciem unii kościelnej w Brześciu w 1596 r. Geneza i proces formowania się archiwum metropolitalnego są ściśle związane z dziejami ustrojowymi urzędu metropolity, jako głównego twórcy akt. Archiwum obejmuje materiały od początku XV w. do 2. połowy XIX stulecia. W wymienionym okresie następowało szereg istotnych zmian w sposobie zorganizowania i zakresie kompetencyjnym tego urzędu. Początki archiwum metropolii kijowskiej są nierozzerwalnie związane z powstaniem i działalnością kijowskiej prowincji kościelnej oraz pojawieniem się urzędu metropolity.

Prawosławna metropolia kijowska uformowała się w granicach Rusi Kijowskiej w końcu X w. i była jedyną prowincją kościelną dla całego obszaru państwa staroruskiego⁶. Jej zwierzchnik w osobie metropolity już przed 1230 r. zaczął używać uniwersalnego tytułu „metropolity kijowskiego i całej Rusi”. W XIII wieku stolicy metropolitalnej w Kijowie podlegało 18 biskupstw prawosławnych⁷.

⁵ Obecnie zespół ten (fond 823) nosi nazwę Kancelaria metropolitów greko-unickich cerkwi (Канцелярия митрополитов греко-униатских церквей), zob. <http://rgia.ru/customsearch?objectType=stocks&customSearch%5B0%5D.name=%D0%9D%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80+%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0&customSearch%5B0%5D.attr=10549&customSearch%5B0%5D.cond=23&customSearch%5B0%5D.dict=&customSearch%5B0%5D.text=823&customSearch%5B1%5D.name=%D0%9D%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5&customSearch%5B1%5D.attr=10554&customSearch%5B1%5D.cond=12&customSearch%5B1%5D.dict=&customSearch%5B1%5D.text=&lc=ru#!page:1/o:27612329/p:1> <dostęp: 2018-07-03>.

⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 24.

⁷ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 10, 1896, s. 487; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 3; A. Krochmal, *Archiwum historyczne*, s. 184.

Od połowy XIII stulecia, wskutek zniszczeń będących następstwem najazdu mongolskiego oraz w wyniku rozbitcia politycznego Rusi, następował upadek znaczenia Kijowa. Metropolici zaczęli coraz częściej rezydować na północy kraju we Włodzimierzu Suzdalskim oraz w innych miastach. Równocześnie w północnej części Rusi począł się tworzyć nowy ośrodek władzy, którego centrum stała się z czasem Moskwa. Począwszy od XIV stulecia, w wyniku różnych wydarzeń politycznych, terytorium metropolii kijowskiej było stopniowo włączane w granice państwa polskiego. Za panowania Kazimierza Wielkiego do Polski przyłączono obszar Rusi Halicko-Włodzimierskiej, zwanej później Czerwoną, z funkcjonującymi na nim strukturami Kościoła prawosławnego. Były to tereny stanowiące najdalej na zachód wysuniętą część metropolii. W wyniku tego procesu terytorium państwa polskiego powiększyło się niemal o połowę. Na przyłączonym obszarze zamieszkiwali w większości prawosławni. Od unii polsko-litewskiej w Krewie (1385 r.) cały obszar prawosławnej metropolii kijowskiej znalazł się w granicach połączonego unią personalną państwa polsko-litewskiego. Metropolia ta aż do unii brzeskiej w 1596 r. liczyła 10 diecezji prawosławnych, w tym siedem położonych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (metropolitalna kijowska, połocko-witebska, smoleńsko-siewierska, czernihowsko-brańska, turrowsko-pińska, łucko-ostrogska, włodzimiersko-brzeska) i trzy eparchie w Koronie (chełmsko-bełska, przemysko-samborska i halicko-lwowska). Na wschodzie terytorium metropolii kijowskiej w zasadzie pokrywało się z granicami państwowymi, dlatego też zmiany polityczne powodowały modyfikację jej zasięgu terytorialnego. W XVI wieku dwukrotnie dochodziło do takiej sytuacji. W 1514 r., po zajęciu przez Księstwo Moskiewskie ziemi siewiersko-czernihowskiej i smoleńskiej, od metropolii kijowskiej odpadły dwa biskupstwa — czernihowskie i smoleńskie. To ostatnie powróciło do metropolii w 1579 r., po zajęciu Połocka przez króla Stefana Batorego. Podobne zmiany zachodziły też w wyniku wojen w XVII stuleciu.

Podstawy organizacyjne Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim zostały określone na synodzie biskupów prawosławnych w Nowogródku w 1415 r.⁸ Na czele metropolii stał prawosławny metropolita kijowski i halicki, podległy patriarsze w Konstantynopolu. Nosił on tytuł „arcybiskupa metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi”. Hierarcha ten nie rezydował w Kijowie. Najczęściej miejscem jego pobytu był Nowogródek, a także inne miasta, w tym Wilno. Zgodnie z postanowieniem synodu w Nowogródku metropolici, wybierani na drodze elekcji przez zgromadzenie biskupów, byli zwierzchnikami wszystkich wyznawców prawosławia w polsko-litewskiej monarchii Jagiellonów, sprawując władzę we własnej, rozległej terytorialnie diecezji metropolitalnej kijowsko-litewskiej. Odzwierciedleniem ich działalności było narastające stopniowo archiwum metropolitalne, związane z osobą każdego z hierarchów.

⁸ Metropolitą kijowskim wybrano wówczas Grzegorza Camblaka, niezależnego od politycznych wpływów moskiewskich. Jego władzy mieli podlegać prawosławni zamieszkujący obszar państwa polsko-litewskiego. Był to ważny krok na drodze do usamodzielnienia się metropolii kijowskiej od zależności od moskiewskiego ośrodka politycznego, co ostatecznie zostało usankcjonowane w 1458 r. poprzez podział metropolii kijowskiej; zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 38–41.

Następczynią prawosławnej metropolii kijowskiej była unicka metropolia kijowska. Powstała ona w wyniku przystąpienia przez Cerkiew prawosławną w Rzeczypospolitej do unii z Rzymem w 1596 r. Od tego momentu można też mówić o funkcjonowaniu kancelarii metropolitów unickich. Proces gromadzenia przez prawosławnych poprzedników zasobów archiwalnych w naturalny sposób był kontynuowany. Należy jednak zwrócić uwagę, że w XVII stuleciu były okresy równoległej działalności kancelarii metropolitalnej prawosławnej i unickiej. W 1596 r. — mimo formalnego ogłoszenia unii brzeskiej — nie wszystkie eparchie prawosławne do niej przystąpiły. Idea unijna została odrzucona przez biskupów prawosławnych z Przemyśla i Lwowa, wspieranych przez większą część duchowieństwa i wiernych⁹. Hierarchowie ci zostali wyklęci przez synod unijny i nie byli uznawani przez króla polskiego za legalnie działających. Podziały wyznaniowe między prawosławnymi i unitami trwały przez niemal cały wiek XVII, a pogłębiło je odtworzenie hierarchii prawosławnej przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa w 1620 r. Wyświęcił on wówczas na prawosławnej metropolite kijowskiego Hioba Boreckiego, a wraz z nim nominował biskupów prawosławnych dla pięciu eparchii¹⁰. Powstał zatem system dwuwładzy, a przy każdym z hierarchów, zarówno unickich, jak i prawosławnych funkcjonowały odrębne kancelarie. Dokonane przez patriarchę wyświęcenie hierarchii prawosławnej władze Rzeczypospolitej uznały za nielegalne, gdyż zostało to przeprowadzone z pominięciem króla, naruszając tym samym przysługujące monarsze prawo podawania¹¹. Sytuację wyznaniową unormowano dopiero wraz z objęciem tronu przez Władysława IV, który nadał prawosławnym szereg przywilejów, w tym odnowił hierarchię z metropolitą kijowskim na czele¹². Wiek XVII był dla metropolii kijowskiej okresem wielkich niepokojów i konfliktów na tle religijnym i politycznym. Skutkowało to brakiem stabilizacji w odniesieniu do miejsc rezydowania metropolitów, a tym samym oznaczało częste przemieszczenia wraz z nimi tworzonej dokumentacji. Kształtujące się archiwum metropolitalne było zatem

⁹ Na temat sporów prawosławnych z unitami w obu eparchiach, zob. O. Halecki, *Od unii florenckiej, do unii brzeskiej*, t. 1–2, Lublin–Rzym 1997; A. Prochaska, *Władysław Krupecki w walce z dyzunią*, „Przegląd Powszechny”, R. 35, 1918, t. 139–140; tenże, *Z walki o tron władczy przemyski*, „Przegląd Powszechny”, R. 37, 1920, t. 147–148, s. 20–32; tenże, *Walka Szumlańskiego z Winnickim*, „Przegląd Powszechny”, R. 38, 1921, t. 151–152, s. 157–167; J. Krochmal, *Unia kościelna w eparchii przemyskiej w latach 1596–1679*, „Premisla Christiana”, t. 7, 1997, s. 75–102; tenże, *Unia w eparchii przemysko-samborskiej za rządów władcy Atanazego Krupeckiego (1609–1652)* [w:] *Kościół. Społeczeństwo. Kultura. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej*, red. J. Drob, H. Łaskiewicz, A. Stasiak, B. Szady, C. Taracha, Lublin 2004, s. 117–131; tenże, *Unia kościelna w eparchii przemysko-samborskiej za czasów biskupa Prokopa Chmielewskiego (1652–1664)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 22, 2015, s. 169–202; tenże, *Unia kościelna w eparchii przemysko-samborskiej w latach 1664–1670*, MHA, t. 23, 2016, s. 179–205.

¹⁰ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 425–429; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 843–844; A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w I Rzeczypospolitej* [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 338–339.

¹¹ Zob. K. Chodynicki, op. cit., s. 120–138.

¹² J. Woliński, *Polska a Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 97–102.

narażone na stałe straty. W połowie XVII w. doszło też do odpadnięcia od Rzeczypospolitej stolicy metropolii — Kijowa. Już w 1658 r. unicki metropolita kijowski Gedeon Bałaban przeniósł się na terytorium Rzeczypospolitej. Formalne potwierdzenie zmian terytorialnych nastąpiło w traktacie rozejmowym zawartym w Andruszowie w 1667 r., którego postanowienia zostały potwierdzone w pokoju Grzymultowskiego w 1686 r. Zawierał on m.in. zapis o rzeczeniu się przez władze Rzeczypospolitej praw do Kijowa. Funkcjonująca równolegle z unicką prawosławna metropolia kijowska przeszła pod władzę patriarchy w Moskwie. W 1685 r. Gedeon Czetwertyński został pierwszym metropolitą kijowskim, który przyjął godność od patriarchy moskiewskiego, a następnie złożył mu przysięgę kanoniczną. W praktyce oznaczało to przejście zarządu nad prawosławną metropolią kijowską do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej¹³. W roku następnym patriarcha Konstantynopola ostatecznie zrezygnował ze zwierzchnictwa nad metropolią kijowską, sankcjonując tym samym jej przyłączenie do patriarchatu moskiewskiego¹⁴. Tytuł metropolity został wówczas zmieniony z „metropolita kijowski i halicki i całej Rusi” na „metropolita kijowski i halicki i Małej Rosji”¹⁵.

Zakończenie sporów unicko-prawosławnych i przywrócenie jedności wyznaniowej w eparchiach metropolii kijowskiej nastąpiło na przełomie XVII i XVIII w. Sprzyjała temu polityka króla Jana III Sobieskiego, który zdawał sobie sprawę — zwłaszcza po traktacie wieczystym z 1686 r. — z niebezpieczeństwa wykorzystywania przez Rosję sporów konfesyjnych w Rzeczypospolitej do mieszania się w jej sprawy wewnętrzne¹⁶. Dzięki wsparciu króla i nominowaniu przez niego odpowiednich osób na stolice biskupie do unii przystąpiły ostatecznie eparchia przemyska (1691–1693), lwowska (1700), łucka (1702) i metropolitalna kijowska (1715). W ten sposób w Rzeczypospolitej przy prawosławiu pozostało tylko jedno biskupstwo — mohylewskie, zwane też białoruskim. Umocniony Kościół unicki zebrał się w 1720 r. na synodzie prowincjonalnym w Zamościu, zwołanym przez metropolitę kijowskiego Leona Kiszkę (1714–1728). Uporządkowano wówczas szereg spraw organizacyjnych w Kościele wschodnim, przystosowując go do wyznań nowej epoki. Reformy synodu zamojskiego zostały następnie przyjęte do realizacji w metropolitalnej archidiecezji kijowskiej na synodzie w Żytomierzu, przeprowadzonym w 1727 r. Zapoczątkowało to proces integracji unickich parafii na prawobrzeżnej Ukrainie z pozostałą częścią metropolii kijowskiej oraz doprowadziło do przeniesienia siedziby metropolity kijowskiego z Wilna do — położonego na Kijowszczyźnie — Radomyśla.

Rezydencja metropolity w Wilnie, położona w odległości kilkuset metrów od cerkwi katedralnej, znajdowała się w dawnym klasztorze bazylianów. Na

¹³ M. Bendza, *Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego* [w:] *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2006, s. 106–107.

¹⁴ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 133.

¹⁵ W. Mokry, *Stosunek państwowych i cerkiewnych władz moskiewskich do ukraińskiej Cerkwi prawosławnej i unickiej w wiekach XVII–XX* [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 85.

¹⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie*, s. 322; por. J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*, Kraków 2010, s. 17–31.

temat jej stanu zachowania istnieją sprzeczne przekazy źródłowe¹⁷. Wiadomo jednak, że zarówno jej budynek, jak też inne zabudowania należące w mieście do dóbr metropolitalnych, ucierpiały w pożarze w 1748 r. Projekt budowy stałej rezydencji w Wilnie, który pojawił się w połowie XVIII w., nie doszedł do skutku. Nowym ośrodkiem zarządzania okrojona terytorialnie metropolią stał się Radomyśl. Jeszcze w 1682 r. król Jan III przekazał unitom w dzierżawę dobra położone wokół Radomyśla, należące do Ławry Kijowsko-Pieczerskiej¹⁸. Przeniesienie siedziby metropolitów do Radomyśla nie nastąpiło jednak od razu. Rola miasta wzrosła za rządów metropolity Atanazego Szeptyckiego w latach 1729–1746. Rozpoczął on budowę stałej siedziby metropolity, dzięki czemu od 1746 r. Radomyśl został oficjalnie uznany za rezydencję metropolitów kijowskich. Do tego miejsca przeniósł się dwór metropolity oraz najważniejsze urzędy zarządu metropolią, takie jak konsystorz metropolitalny oraz urząd kijowskiego namiestnika generalnego (oficjała). Następca Atanazego Szeptyckiego na stolicy metropolitalnej, Florian Hrebnicki rządy w nowej stolicy rozpoczął w 1748 r.¹⁹ Radomyśl pozostał centrum administracji metropolią kijowską aż do 1839 r., tj. do likwidacji Kościoła unickiego na terenach drugiego zaboru rosyjskiego.

Metropolici urzędowali także w innych siedzibach na terenie rozległej metropolii. Od czasów metropolity Leona Kiszki (1714–1728) w ich użytkowaniu znajdowała się murowana rezydencja w Warszawie, położona przy ulicy Miodowej, niedaleko Zamku Królewskiego²⁰. O prawa własności do niej metropolici toczyli spór z miejscowymi bazylianami, który nasilił się zwłaszcza za rządów metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza (1762–1778)²¹. Okazałą rezydencją był pałac w Struniu pod Połockiem, zbudowany w latach 1743–1765 na polecenie metropolity kijowskiego Floriana Hrebnickiego. Autorem tego założenia był znany XVIII-wieczny architekt Jan Krzysztof Glaubitz. Pałac spełniał swoją funkcję rezydencjonalną do 1839 r.²² Rezydencje o mniejszym znaczeniu i rzadziej wykorzystywane na pobyty metropolitów były w Mińsku, Nowogródku i Grodnie²³. Miejscami rezydowania poszczególnych metropolitów kijowskich były też siedziby

¹⁷ Zob. D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 223; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998, s. 39.

¹⁸ Nastąpiło to na mocy przywileju królewskiego z 9 V 1682 r. wydanego dla władcy lwowskiego i administratora metropolii kijowskiej Józefa Szumlańskiego, który otrzymał wówczas radomyski klucz majątkowy; zob. A. Gil, I. Skoczyła, *Kościół Wschodnie*, s. 365; Л. Тимошенко, *З історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.)*, Київ 1997, s. 27–29.

¹⁹ Л. Тимошенко, *Місто Радомишль в історії Української Церкви [w:] На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*, Київ 2000, s. 484–492.

²⁰ T. Zielińska, *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa–Łódź 1997, s. 89–91.

²¹ S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska*, s. 41–42.

²² Po likwidacji unii w 1839 r. pałac zamieniono na więzienie, a następnie na magazyn amunicji. W 1941 r. został zburzony przez Armię Czerwoną wycofującą się spod Połocka. W 1997 r. okoliczni mieszkańcy postawili krzyż dla upamiętnienia miejsca byłej rezydencji.

²³ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii*, s. 225.

ich diecezji oraz klasztory na terenie metropolii, w Supraślu, Połocku, Dermaniu, Uniowie, Poczajowie, Berezweczu i innych²⁴.

Ważną cezurą w dziejach samej metropolii kijowskiej, jak i narastającego archiwum, były rozbiory Rzeczypospolitej i zajęcie większości jej terytorium przez Rosję. Główna rezydencja metropolitów w Radomyślu, a wraz z nią zgromadzone w niej zasoby archiwalne, po 1795 r. znalazły się w granicach Rosji. Ostatnim hierarchą przebywającym w Radomyślu był Teodozy Rostocki, metropolita kijowski od 1788 r. Po 1795 r. został on internowany przez władze rosyjskie w Petersburgu, gdzie zmarł w 1805 r. Zaborcy rozpoczęli działania na rzecz likwidacji Kościoła unickiego i jego struktur na zajętych przez siebie terytorium. Już w latach 1795–1796 nastąpiły pierwsze kasaty parafii unickich. Proces ten zakończył się w 1839 r., gdy na tzw. soborze połockim zlikwidowano Kościół unicki w zaborze rosyjskim, wcielając jego parafie i duchownych do Cerkwi prawosławnej. Data ta oznacza kres działalności unickiej metropolii kijowskiej, urzędu metropolity unickiego i jego kancelarii.

Zakres rzeczowy gromadzonego przez kilka stuleci archiwum metropolitalnego związany był z kompetencjami metropolitów kijowskich, które ulegały zmianom na przestrzeni kilku stuleci. Jurysdykcja metropolitów — po przejściu metropolii pod zwierzchność państwa polsko-litewskiego — rozciągała się na ziemię Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Hierarchowie ci sprawowali zwierzchnictwo nad wszystkimi sprawami Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej, pełnili funkcje nadzorcze i sędownicze nad biskupami, przewodniczyli zwoływanym przez siebie synodom, reprezentowali Kościół wschodni na zewnątrz, zwłaszcza wobec organów państwowych²⁵. Formalnie podlegali oni patriarche w Konstantynopolu, jednak poczynając od XV w. trwał na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego proces przejmowania opieki nad Cerkwią prawosławną przez władzę świecką. W praktyce to polscy królowie przyznawali sobie prawo mianowania prawosławnych, a później unickich metropolitów i biskupów, nadawania im dóbr cerkiewnych oraz sądzenia i orzekania w sprawach duchowieństwa. Prawo patronatu nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej prowadziło często do nominacji „za zasługi” dla króla i państwa, mniejszą wagę przywiązywano natomiast do wykształcenia i religijnego przygotowania kandydata. Materiały zachowane w archiwum metropolitów dostarczają w tym względzie licznych przykładów. Taki charakter miała m. in. nominacja królewska z 10 VII 1551 r. udzielona na metropolię kijowską Stefanowi Wielkiewiczowi, który otrzymał ją „za zasługi królewskiego skarbnika”²⁶. Wraz

²⁴ Supraśl był miejscem rezydowania metropolity Leona Kiszki, skąd zarządzał metropolią. Z kolei metropolita Atanazy Szeptycki chętnie przebywał w Uniowie, a metropolita Herakliusz Lisowski — w Berezweczu; zob. D. Wereda, op. cit., s. 234.

²⁵ Szerzej na temat urzędu i władzy metropolitów kijowskich, zob. P. P. Lozovei, *De metropolitano Kioviensium potestate (988–1596)*, Romae 1962; I. I. Patrylo, *Archiepiscopi-metropolitani Kievo-Halicienses, attentis prescriptis M. P. „Cleri sanctitati”*, Romae 1962; D. Blazejowskyj, *De potestate metropolitano Kioviensium catholicorum in clerum regularem*, Romae 1943; tenże, *Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990)*, Romae 1990; L. Bienkowski, *Organizacja*, s. 789–792, 864–879.

²⁶ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский государственный исторический архив), dalej: RGIA, zesp. 823, sygn. 37.

z postępującą ingerencją władz państwowych i ich rosnącym wpływem na wybór hierarchii Kościoła wschodniego, następował upadek znaczenia instytucji synodów oraz utrata historycznej rangi stolicy metropolitalnej w Kijowie. Dopiero na początku XVI w. podjęto próbę głębszej reformy Cerkwi prawosławnej, zwłaszcza na synodzie w Wilnie obradującym na przełomie 1509 i 1510 r. Uchwały podjęte w czasie tego zgromadzenia zakazywały nominacji na biskupstwa bez zgody metropolitów²⁷. W okresie poprzedzającym zawarcie unii brzeskiej także patriarchowie podjęli próby poszerzenia swojej władzy nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej. Środkami wiodącymi do tego celu miało być zwiększenie roli bractw cerkiewnych w życiu religijnym prawosławnych poprzez nadawanie im staupigii oraz utworzenie godności egzarchy, który w imieniu patriarchy miał sprawować nadzór nad hierarchią i duchowieństwem²⁸. Działania te nie przyniosły jednak większych efektów, z chwilą zaś przystąpienia Kościoła prawosławnego do unii kościelnej z Rzymem, rolę patriarchatu konstantynopolińskiego przejęła Stolica Apostolska. Metropolici kijowscy zachowali swoje dotychczasowe uprawnienia i pozostali zwierzchnikami Kościoła wschodniego, jednak swą władzę sprawowali od tego momentu z upoważnienia papieża. Pozycja metropolitów w Kościele unickim początkowo wzrosła, gdyż zaczęli oni realnie korzystać z przysługujących im wcześniej uprawnień, które przez prawosławnych poprzedników były zaniechywane. Z drugiej strony Stolica Apostolska ingerowała w niektóre kompetencje metropolitów, jak na przykład prawo sądzenia i karania biskupów, czy też wyłączność sądu metropolity jako instancji nadrzędnej nad sądami biskupów²⁹. Rola urzędu metropolity kijowskiego wzrosła okresowo w 1. połowie XVIII w., co wiązało się z przyłączeniem do metropolii kijowskiej Braclawszczyzny i ogólnym wzmocnieniem pozycji Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej³⁰. Obowiązki metropolity określił na nowo, ostatni przed rozbiorami, synod prowincjonalny w Zamościu w 1720 r., obradujący pod przewodnictwem papieskiego nuncjusza Girolamo Grimaldiego. Uregulował on szereg kwestii organizacyjnych w Kościele unickim, pozostawiając też do przyszłych rozstrzygnięć wiele ważnych problemów (m. in. stosunek do siebie obu obrządków katolickich, granic diecezji, precedencji). Sprawami tymi miał się zająć synod przygotowywany w latach 1764–1765, jednak ze względu na uwarunkowania polityczne w Rzeczypospolitej nie doszedł on już do skutku. Rozbiory państwa polsko-litewskiego postawiły Kościół unicki i jego hierarchię, w tym metropolię kijowską, w zupełnie nowej sytuacji.

Obecny stan zachowania archiwum metropolitalnego jest odzwierciedleniem jego burzliwych losów, które z kolei związane były z dziejami Rzeczypospolitej

²⁷ Szerzej zob. A. Mironowicz, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, „Latopisy Akademii Suprańskiej”, t. 5, *Synody Cerkwi Prawosławnej w I Rzeczypospolitej*, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, Białystok 2014, s. 71–82.

²⁸ L. Bieńkowski, op. cit., s. 788; W. Zajkin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVI w.*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 1930, s. 132; A. Borkowski, *Wysłannicy patriarchy konstantynopolińskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI w.*, „Latopisy Akademii Suprańskiej”, t. 5, s. 105–106.

²⁹ W 2. połowie XVII w. powołano sąd nuncjatury, który przejmował apelacje od sądów biskupów; zob. L. Bieńkowski, op. cit., s. 870.

³⁰ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie*, s. 364–370.

i jej relacjami z Rosją. Należy też zwrócić uwagę, że archiwum metropolitów było ściśle powiązane z osobą konkretnego hierarchy i miejscem jego rezydowania. Na ostateczny kształt i zawartość archiwum metropolitalnego wpływ miały trzy kwestie: podział metropolii w XVII stuleciu na unicką i równoległe istniejącą prawosławną, brak stabilności w obsadzie personalnej metropolii oraz brak stałej rezydencji metropolitów kijowskich aż do 1746 r. W związku z tym ich archiwum narastało w dużym rozproszeniu, a dokumenty były gromadzone w kolejnych miejscach pobytu hierarchów. Wskutek wymienionych uwarunkowań kolejni hierarchowie, a zarazem tworzone przez nich archiwum, przebywało w różnych posiadłościach na terenie rozległej terytorialnie metropolii, m. in. w Struniu, Wilnie, Rucie, Lwowie, Radomyślu, Seniowie, Łucku. Dla dokumentów oznaczało to nie tylko ich rozproszenie, lecz także nieuchronne straty w stanie zachowania. Szczególnie trudny okres dla archiwaliów — poza wydarzeniami w XVII stuleciu — panował za rządów metropolity Wołodkowicza. Czas ten cechował się niestabilnością polityczną, walką metropolity z koadiutorami oraz jego zaangażowaniem się w działalność polityczną. Po zawiązaniu się konfederacji barskiej, skierowanej przeciwko Rosji oraz uległemu jej królowi Stanisławowi Augustowi, metropolita stanął po stronie konfederatów, co spowodowało konieczność czasowego opuszczenia przez niego metropolii i ukrywania się na terenie Prus. Opuszczona rezydencja metropolity była plądrowana przez wojska rosyjskie, a jego dłuższa nieobecność sprzyjała grabieżom, w tym również dokumentów.

Archiwum metropolitalne po rozbiorach Rzeczypospolitej zostało podzielone na dwie części, znajdujące się w Wilnie i w Radomyślu. Materiały wileńskie przechowywane były w tamtejszej rezydencji metropolitów w dawnym klasztorze bazylikańskim. W 1812 r., po zajęciu miasta przez armię cesarza Napoleona Bonaparte, materiały archiwalne przeniesiono do kaplicy unickiego klasztoru żeńskiego w Wilnie, gdzie były przechowywane do 1816 r. W październiku 1828 r., na polecenie Kolegium Duchownego Grecko-Unickiego wydane biskupowi Adrianowi Hołowni³¹, przewieziono je do Połocka. Tamtejszy biskup Jakow Martusewicz otrzymał polecenie przechowania archiwum do czasu przygotowania odpowiedniego miejsca w Petersburgu. W lutym 1829 r. przekazano archiwum z Połocka do siedziby Białorusko-Litewskiego Kolegium w Petersburgu. W 1840 r. część archiwum odnaleziono w siedzibie sądu powiatowego w Radomyślu. Przewieziono ją w 1841 r. do Petersburga i dołączono do reszty akt. Po zamknięciu Kolegium w 1843 r. archiwalia na podstawie postanowienia Świętego Synodu, zostały przekazane do archiwum synodalnego. Proces ten trwał do 1847 r. W archiwum synodalnym akta byłego archiwum metropolitalnego pozostały do rewolucji w 1917 r.³²

³¹ Adrian Hołownia (1750–1831), bazylianin, sufragan wileński (1809–1818) i miński (1818–1828), zob. W. Charkiewicz, *Biskup unicki Adrian Hołownia*, „Wilno”. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta Wilna, nr 2, 1939, s. 120–127.

³² Г. Э. Шеглов, *К истории описания и публикации документов архива западнорусских униатских митрополитов*, „Вестник ПСТГУ”, 2004, № 3, с. 206–222.

Etapy porządkowania archiwum

Pomimo burzliwych losów i niekorzystnych dla powstającej dokumentacji warunków przechowywania narastający zasób archiwum metropolitalnego był porządkowany już od końca XVII w. Dzięki istniejącym najstarszym opisom archiwum obecnie możliwe stało się odnotowanie strat w jego zasobie, które nastąpiły w kolejnych stuleciach. Najstarszy zachowany spis archiwaliów, powstały w posiadłości metropolity kijowskiego w Rucie pochodzi z 1699 r. Jego autorem był Josyf Saporowicz, mnich bazylikański, kapelan unickiego metropolity kijowskiego Leona Ślubicz-Załęskiego (1694–1708). Bazylianin ten jako pierwszy nadał układ tematyczny materiałom z archiwum i przygotował do nich indeksy: rzeczowy, geograficzny i osobowy, co ułatwiało korzystanie z akt. Opis całości źródeł otrzymał tytuł: „Archivum Metropolitanum, czyli Katalog”. Z tego okresu wiadomo też, że dokumenty w archiwum przechowywano w wiązkach, te zaś — w czterech skrzyniach, z których każda posiadała własną nazwę: Biała, Dwuskrzydłowa, Wielka i Garbata³³.

Kolejne prace nad uporządkowaniem archiwaliów podejmowane były w 2. połowie XVIII w. Przeprowadził je bazylianin Augustyn Wojna w 1763 r., zatrudniony jako archiwista oraz kapelan unickiego arcybiskupa połockiego, Jasona Junoszy Smogorzewskiego³⁴. W ciągu XVIII w. opracowano tematyczne opisy niektórych grup dokumentów, np. spis dokumentów dotyczących posiadłości metropolity kijowskiego. W 1810 r. sekretarz biskupa orszańskiego, Tokarzewski opracował krótki opis dokumentów przechowywanych wówczas w Wilnie. Bardziej systematyczne i zakrojone na szerszą skalę prace rozpoczęto w połowie XIX w., po przewiezieniu archiwum metropolitalnego do Petersburga i scaleniu części „wileńskiej” z materiałami przywiezionymi z Radomyśla. W latach 40. XIX w. zajęli się tym pracownicy Kolegium Litewsko-Białoruskiego, protojereje Ignacy Pilchowski, Joan Koniuszewski i Leon Pańkowski. Od połowy XIX stulecia, w związku z pracami Komisji Archeograficznej, część dokumentów archiwum metropolitalnego została wykorzystana w pracach naukowych i wydana drukiem w przygotowanych wówczas wydawnictwach źródłowych³⁵.

Od 1860 r. prace nad uporządkowaniem i opisaniem archiwum podjął oddelegowany do archiwum synodalnego nauczyciel seminarium mohylewskiego, Ksenofont Antonowicz Goworski, z wykształcenia archeolog i historyk. Jego działania doprowadziły do zapewnienia dokumentom odpowiednich opakowań (kartonów) i umieszczenia części archiwum w jednej z sal synodalnych, w których powietrze było suchsze niż w pomieszczeniach archiwalnych. Goworski zalecił także zabezpieczenie pieczęci na dokumentach przed fizycznym uszkodzeniem poprzez przełożenie ich kartami papieru. W grudniu 1865 r. staraniem Goworskiego powołano komisję, która miała zająć się opracowaniem akt według przygotowanej

³³ Tamże, s. 206–222.

³⁴ Arcybiskup połocki w latach 1762–1788, unicki metropolita kijowski w latach 1781–1788; zob. A. Zięba, *Smogorzewski Jason h. Junosza (1715–1788)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 216–225.

³⁵ Chodzi przede wszystkim o monumentalne wydawnictwo źródłowe *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода*, т. 1–30, Санкт Петербург 1868–1913.

przez niego instrukcji. Zarządzono opisanie wszystkich rękopisów w porządku chronologicznym, bez dzielenia ich na ważniejsze i mniej ważne. W 1866 r. komisja powierzyła wykonanie tego zadania prof. Michajłowi Kojalowiczowi. Prace Kojalowicza trwały do zimy 1891 r., w czasie której profesor zachorował i zmarł. Porządkowanie archiwum przejął wówczas jego uczeń — Stepan Runkiewicz, doktor teologii w Petersburskiej Akademii Duchownej. Runkiewicz kontynuował metodę opisu Kojalowicza, ściśle według porządku chronologicznego. Przejmując prace przygotował w stosunkowo krótkim czasie opisy ponad 1200 dokumentów z okresu od 1470 do 1736 r. Szczególną uwagę zwrócił na materiały dotyczące okresu istnienia prawosławnej metropolii kijowskiej, to jest dokumenty z XV i XVI w., uznając je za wyjątkowo cenne historycznie. Po zapoznaniu się z wynikami prac Runkiewicza komisja podjęła decyzję o wydaniu tej części materiałów źródłowych drukiem. W 1897 r. wyszedł w Petersburgu tom pierwszy inwentarza archiwum metropolitalnego³⁶, obejmujący 1065 dokumentów z lat 1470–1700, zatytułowany *Opis archiwum zachodnio-ruskich unickich metropolitów*. Nadano mu znamienny podtytuł *Oderwane siłą (1596), zjednoczone miłością (1839)*, sugerujący narzucenie wyznawcom prawosławia unii brzeskiej, zlikwidowanej przez władze carskie na ziemiach zaboru rosyjskiego w 1839 r. Na końcu tomu pierwszego zamieszczono wzory pisma występującego w dokumentach archiwalnych (w języku staroruskim i ruskim, łacińskim i polskim), gdyż zdaniem autora inwentarza wielu było badaczy, którzy przybyli do Petersburga i nie byli w stanie niczego odczytać. Zamierzeniem wydawców było zatem uświadomienie czytelnikom i potencjalnym badaczom trudności związanych z wielojęzycznością źródeł, w tym koniecznością posiadania odpowiedniego przygotowania do prowadzenia badań. Drugi tom inwentarza został opracowany przez Runkiewicza i wydany drukiem w 1907 r.³⁷ Obejmował on dokumenty z okresu 1701–1839. Dodano do niego dwa uzupełnienia, z których pierwsze zawierało wykaz chronologiczny dokumentów i spraw za lata 1559–1834, drugie zaś — spis kopii ksiąg metrykalnych parafii z unickiej diecezji brzeskiej oraz łuckiej. W pracach nad tomem drugim inwentarza wspierał Runkiewicza student Petersburskiej Akademii Duchownej Borys Żukowicz, od 1905 r. członek komisji zajmującej się opracowaniem archiwum metropolitalnego. Prowadził on też prace nad trzecim tomem inwentarza, który obejmował materiały z lat 1684–1824. Wydanie drukiem tego opracowania nie doszło do skutku z powodu wybuchu rewolucji w 1917 r. Zagięły też rękopisy Żukowicza i do tej pory ich losy nie są znane.

Do prac nad archiwum metropolitów powrócono po II wojnie światowej, gdy akta znalazły się w RGIA w Petersburgu. Archiwiści rosyjscy w latach 1952–1953 oraz 1959–1960 opracowali pozostałe dokumenty, które nie znalazły się w dwóch pierwszych tomach inwentarza. Wówczas 315 dokumentów włączono do dwóch pierwszych opisów (części inwentarza) zespołu. Z pozostałych materiałów w 1962 r. uformowano trzeci tom inwentarza (opis nr 3), obejmujący ponad 1500 dokumentów z lat 1407–1871³⁸.

³⁶ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1: 1470–1700, Санкт-Петербург 1897.

³⁷ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 2: 1701–1839, Санкт-Петербург 1907.

³⁸ Г. Э. Щеглов, *К истории*, с. 206–222.

Znaczenie archiwum dla badań naukowych

Wartość naukowa zgromadzonych w archiwum metropolitów źródeł wynika przede wszystkim z faktu, że dotyczy ono obszaru całej rozległej metropolii kijowskiej i odzwierciedla różne aspekty jej funkcjonowania na przestrzeni kilku stuleci. Zachowane źródła powstały w wyniku działalności nie tylko unickiej, lecz także prawosławnej kancelarii metropolitalnej, gdyż metropolici unicy byli sukcesorami swoich prawosławnych poprzedników. Zawartość archiwum dotyczy zarówno losów hierarchów prawosławnych i unickich, dziejów samej metropolii, jak i jej relacji z władzami państwowymi oraz szeregu kwestii z życia wewnętrznego Kościoła wschodniego. Materiały sprzed unii brzeskiej mają tym większe znaczenie, że nie zachowały się w znaczniejszej ilości dokumenty Kościoła prawosławnego z innych eparchii prawosławnych³⁹. Archiwalia opisane w pierwszym tomie inwentarza zespołu dotyczą kilku podstawowych zagadnień, w tym: kontaktów władców świeckich i Stolicy Apostolskiej z hierarchią unicką (dokumenty królewskie, przywileje, prezenty, uniwersały, fundacje, bulle i brewe papieskie), długotrwałego procesu wprowadzania unii i walki z nią, różnych aspektów działań hierarchii unickiej i podległego jej duchowieństwa świeckiego i zakonnego, spraw majątkowych cerkwi i monasterów.

Jedną z cenniejszych grup zachowanych dokumentów są materiały z okresu rządów prawosławnego metropolity Josifa Sołtana (zm. 1521 r.), w tym przywileje królewskie wydane dla tego hierarchy oraz dokumenty w sprawach majątkowych. Duże znaczenie badawcze mają hramoty wystawiane przez samego metropolitę (w tym dokument z 1509 r.), które stanowią źródło do badań dyplomatyki ruskiej i sposobu funkcjonowania oraz wytworów prawosławnej kancelarii metropolitalnej. Późniejsze materiały, powstałe w okresie przed unią brzeską, pozwalają prześledzić dzieje ustrojowe metropolii kijowskiej, jak też proces przygotowań i przebieg procesu zawierania tej unii kościelnej. Na uwagę w tej grupie zasługuje list króla Zygmunta Augusta do metropolity kijowskiego Makarego z 13 II 1546 r. informujący o zwołaniu do Wilna synodu duchowieństwa prawosławno-ruskiego⁴⁰, czy też dokument synodu we Lwowie z 1595 r. dotyczący przyjęcia unii w metropolii⁴¹.

Drugi tom inwentarza archiwalnego zawiera opis dokumentów od początku XVIII w. do likwidacji Kościoła unickiego w 1839 r. Materiały z tej części archiwum są podstawą badań dotyczących funkcjonowania metropolii kijowskiej w ostatnim okresie istnienia Rzeczypospolitej oraz w okresie porozbiorowym. Część z nich obrazuje postawę Kościoła i duchowieństwa unickiego wobec różnych wydarzeń z życia religijnego i politycznego, w tym konfederacji barskiej w latach 1768–1772, czy też ruchu hajdamackiego na Ukrainie (koliszczyzny)

³⁹ Na przykład, skutek pożaru cerkwi katedralnej w Przemyślu i znajdującego się w niej archiwum w 1535 r. niemal całkowicie zniszczone zostały źródła do eparchii przemyskiej z początkowego okresu jej dziejów. Niezbyt obszerne archiwa z okresu sprzed unii brzeskiej mają też prawosławne eparchie chełmska i lwowska.

⁴⁰ RGIA, zesp. 823, sygn 36. Dokument opublikowano w wydawnictwie *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (dalej: АЗР), т. 3: 1544–1587, Санктпетербург 1848, с. 3, № 3.

⁴¹ RGIA, zesp. 823, sygn. 169; publikacja w АЗР, т. 4, № 58.

z 1768 r. Dokumenty te pozwalają na ocenę stopnia identyfikacji społeczności unickiej z państwem polskim i jej postaw w trudnych momentach przed jego rozbiarami.

Jednym z istotnych skutków upadku państwa polskiego był w sferze wyznaniowej proces likwidacji unii, rozpoczęty przez władze rosyjskie po 1795 r. i próby narzucenia odgórnie wyznania prawosławnego. Jak wynika z zachowanych dokumentów reakcją na siłowe działania władz rosyjskich była zmiana przynależności obrządkowej i przechodzenie części duchowieństwa unickiego do Kościoła łacińskiego. Świadczy o tym, m.in. spis kapłanów unickich, którzy przyjęli obrządek łaciński z 1796 r.⁴² Znaczna część archiwaliów dotyczy świątyń unickich, nabożeństw, spraw liturgicznych, działalności hierarchii cerkiewnej, fundatorów i ktitorów cerkwi, relacji z innymi wyznaniami, w tym funkcjonowania na terenie metropolii kijowskiej zakonów łacińskich, bazylikańskich oraz bractw cerkiewnych.

Dokumenty zachowane w archiwum metropolitów mogą stanowić zarówno podstawę badań o charakterze *sensu stricte* historycznym, jak też być wykorzystywane w trakcie studiów z nauk pomocniczych historii (dyplomatyki, sfragistyki, demografii historycznej, statystyki) oraz innych dziedzin wiedzy (np. architektury, teologii, językoznawstwa).

Archiwum nie doczekało się zbyt wielu pomocy naukowych. Podstawowe opracowania (inwentarze archiwalne) powstały w XIX i 1. połowie XX w. Zostały one przygotowane głównie przez archiwistów i historyków rosyjskich. W ostatnich latach zainteresowanie tymi materiałami daje się zauważyć wśród historyków z Białorusi, Ukrainy i Polski. Dowodem na to są przygotowane publikacje, w tym przewodnik po archiwum unickich metropolitów wydany w języku białoruskim⁴³, cykl artykułów autorstwa ukraińskiego historyka z Uniwersytetu w Drohobyczu, Leonida Tymoszenki⁴⁴ oraz prace polskich badaczy dotyczące dziejów Kościoła wschodniego, w których wykorzystano materiały z archiwum metropolitów kijowskich⁴⁵. Ze względu na próbę rekonstrukcji losów archiwów Kościoła wschodniego w I Rzeczypospolitej, w tym archiwum metropolitalnego kijowskiego, na uwagę zasługuje też artykuł Michała Dowbyszczuki⁴⁶. Stopień

⁴² RGIA, zesp. 823, sygn. 2889.

⁴³ *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX ст. у фондзе „Канцылярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх царкваў у Расіі”. Даведнік, склад. С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава, Мінск–Полацк 1999.*

⁴⁴ Л. В. Тимошёнко, *Радомшльський архів уніатських митрополитів*, „Записки Наукового Товариства Шевченка”. Комісія спеціальних історичних дисциплін, Львів 2000, т. 240, с. 72–85; Л. В. Тимошёнко, *Архів уніатських митрополитів: до історії вивезення з України*, „Київська Церква. Альманах християнської думки”, Львів 2001, № 2–3 (13–14), с. 157–159; Л. В. Тимошёнко, *Архів греко-католицьких митрополитів [w:] Українська архівна енциклопедія. А–Г*, Київ 2006, с. 46–47; Л. В. Тимошёнко, *Архів уніатських митрополитів [w:] Українська архівна енциклопедія. А–Г*, с. 65–67.

⁴⁵ Zob. S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska*, passim; A. Mironowicz, *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 191–195; tenże, *Józef Bobrykowicz — biskup białoruski*, Białystok 2003.

⁴⁶ М. В. Довбищенко, *Українські церковні архіви литовсько-польської доби. Історична доля та перспективи реконструкції*, „Архіви України”, № 6, 2001, с. 10–23.

wykorzystania bogatych zbiorów petersburskich przez badaczy Kościoła wschodniego jest jednak nadal niewystarczający. Wpływ na to mają zarówno warunki udostępniania (ograniczenia w ilości udostępnianych jednorazowo materiałów oraz wysokie koszty kopiowania), jak też trudny do opanowania w krótkim czasie rozmiar zachowanego archiwum (aktualnie 5196 j.a.). Należy mieć nadzieję, że prowadzone przez różne instytucje i ośrodki badawcze programy digitalizacji archiwaliów obejmą w przyszłości także archiwum metropolitów kijowskich, co umożliwiłoby szerszy dostęp wszystkim zainteresowanym. Należałoby też dążyć do scalenia informacji o byłym archiwum metropolii kijowskiej, bowiem istotnym uzupełnieniem zbiorów petersburskich są jego fragmenty przechowywane w archiwach białoruskich, litewskich i ukraińskich.

Anna Krochmal, Petersburg archive of Uniate metropolitan bishops as historical archive of the Eastern Church

Summary

Historical archive of Kiev metropolitans, currently located in Petersburg, is one of the most important collections of source materials for history of Eastern Church in the territory of Poland. The archive was formed in a dispersed manner, due to absence of permanent residence for Kiev metropolitan bishops. Such residence was built only in 1746 in Radomyshl. Archival materials were collected in subsequent temporary residences of the bishops, in Vilnius, Lviv, Radomyshl, Lutsk and others. The archive documents the activity of Orthodox Kiev metropolis since 1407, and its successor — Uniate metropolis of Kiev, established in 1596. In mid-17th century the archive suffered significant losses in terms of documentation, due to conflict between the Orthodox and Uniate followers as well as war with Russia, as a result of which the seat of the metropolis — Kiev — fell outside the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth. After the fall of the Commonwealth in 1795, archive of Kiev metropolitans was moved. In 1840s the files (mostly from Vilnius and Radomyshl) were included in the archives of the Holy Synod in Petersburg. After World War II, that church archive was incorporated into the Central State Historical Archive of St. Petersburg. Organizing the collection was done in stages, starting from end of 17th century. In 1897, first volume of metropolitan archive inventory was printed, covering 1065 documents from 1470–1700. Volume 2, covering documents from 1701–1839, was published in 1907. Current archive is of interest mostly to historians from Poland, Belarus, Ukraine and Russia. Materials preserved therein serve as the basis for historical research, as well as to auxiliary sciences of history (Ruthenian diplomacy, sigillography, historical demography, statistics) and other areas of knowledge — architecture, theology, linguistics, etc.

Słowa kluczowe: Polonika, archiwum metropolitów unickich, Kościół unicki (greckokatolicki), Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu

Keywords: polonica, Uniate metropolitans archive, Uniate Church (Greek Catholic), Central State Historical Archive of St. Petersburg

Antoni Maziarz

(Uniwersytet Opolski, Opole)

BRACTWO NAJŚWIĘTSZYCH SERC JEZUSA I MARYI PRZY KOŚCIELE PARAFIALNYM W POŁOCKU W ŚWIETLE KSIĘGI BRACKIEJ Z LAT 1794–1818

Bractwa działające na terenie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej mają bogatą literaturę¹, jednakże w historiografii tego zagadnienia nadal występują niemałe luki². Do braków można zaliczyć skromne informacje na temat konfraterni działających na terenie katolickiej diecezji białoruskiej, utworzonej w 1773 r., a w 1782 r. przemianowanej na mohylewską³. Jednym z nich jest Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi, utworzone w Połocku w 1794 r., a więc w okresie politycznej degradacji miasta, a jednocześnie szczytu jego sławy, której źródłem

¹ Zob. M. Ingot, *La Compagnia di Gesù nell'impero Russo (1772–1820) e la suo parte nella restaurazione generale della compagnia*, Roma 1997; I. Kadulska, *Kulturowa misja Akademii Połockiej na Białej Rusi. Pierwsza podróż do źródeł [w:] Jezuitska ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ*, red. M. Ingot, S. Obirek, Kraków 2001, s. 245–253; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 11; L. Grzebień, *Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury [w:] Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 31–68; R. Kłopotek, *Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie i w Polsce do końca XVIII wieku*, „Studia Gdańskie”, t. 37, 2014, s. 219–233 (tam dalsza literatura).

² S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny”, t. 88, 1997, z. 3/4, s. 509.

³ J. Wasilewski, *Arcybiskupi i administratorzy archidiecezji mohylewskiej*, Pińsk 1930, s. 4; A. Petrani, *Kolegium duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 16; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 19, 1969, s. 290; L. Bienkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. połowa XVIII wieku) [w:] Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 302; J. Skarbek, *Kościół rzymskokatolicki na terenie Białorusi w XIX i na pocz. XX wieku*, „Symposium”, R. 3, 1999, nr 1, s. 13–14; T. Kasabała, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylowskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, t. 7, 2008, s. 260–271; A. Barańska, *Rzymsko-katolicka metropolia mohylewska (1798–1917): struktury i episkopat*, „Przegląd Wschodni”, t. 14, 2015, z. 1, s. 49.

byli tamtejsi jezuici⁴. Księga tego bractwa przechowywana jest w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu⁵. Materiał ten stanowi istotne źródło wiedzy nie tylko na temat ówczesnych postaw religijnych, ale także społeczności tworzącej wspólnotę. Bractwo połockie i jego dokumentacja mają o tyle duże znaczenie, że powstały około 20 lat po wydarzeniach przełomowych nie tylko dla tej ziemi — po I rozbiórce Polski i kasacji jezuitów, dla których Połock stał się arka pozwalająca na przetrwanie zakonu do czasu jego reaktywacji w 1814 r.⁶

Księga formatu folio zawiera 53 nienumerowane strony. Na pierwszej i czwartej stronie tekturowej oprawy odcisnięto wizerunek Serc Jezusa i Maryi w aureoli. Wolumen obejmuje także kopię papieskiego dokumentu zatwierdzającego bractwo z 1794 r. Krótką informację dla księdza prezesa kongregacji oraz wzór patentu potwierdzającego członkostwo, napisane w językach polskim i francuskim.

Dokument zawiera listę około 11 tys. członków bractwa. Przez 24 lata wpisywało ich kilkunastu sekretarzy. Pierwszy zachował należną atencję — pisał starannie, podawał tytułaturę, bądź profesję wpisywanych. Następni, niestety, rezygnowali z podawania tych informacji. Prawdopodobnie ze względów oszczędnościowych ujmowali wpisy w dwie, a nawet w trzy kolumny na stronie. Nie brakuje wpisów ujętych niechronologicznie, np. w 1806 r. dopisano do księgi 35 osób, przyjętych w latach 1802–1805. Zwłoka była podyktowana zapewne odległym miejscem zamieszkiwania (byli to Francuzi, Włosi, kilku Niemców). Z wyjątkiem początku księgi, gdzie na czołowych miejscach umieszczano świeckich notabli (po duchownych), następne wpisy są ujmowane według kolejności przyjmowania do bractwa, bez uwzględniania porządku alfabetycznego, podziału na płeć itp. Wyjątek dotyczy Małnowa⁷, gdzie wyróżniono trzy kobiety (Teodora

⁴ *Krótką wiadomość o mieście Połocku*, „Miesięcznik Połocki”, 1818, nr 1, s. 8–19; nr 2, s. 79–92; nr 3, s. 157–180; A. Kempfi, *Urbs Polotia. Miasto nad Dźwiną między nowymi a dawnymi laty*, „Lithuania” 1994, nr 2–3, s. 50–62.

⁵ Российская национальная библиотека [dalej: РНБ], ф. 958, Разн. F. II. 59, Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi w kościele parafialnym Połockim Societas Jesu założonego w roku 1794 d. 4 czerwca (dalej: Księga Bractwa Połockiego). W Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (dalej: ATJKr), pod sygn. 1027 XV przechowywany jest dokument zawierający ustawy tegoż bractwa: Informacja o Bractwie w Połockim XX. Jezuitów kościele zaprowadzonym (dalej: Informacja o Bractwie Połockim).

⁶ L. Grzebień, *Wskrzeszenie zakonu jezuitów*, „Życie Duchowe”, 2014, nr 77, s. 75. Zakon jezuitów został skasowany na mocy brewe Klemensa XIV „Dominus ac Redemptor Noster” z 18 VIII 1773 r. W 1801 r. papież Pius VII potwierdził prawomocność działalności jezuitów w Rosji (brewe „Catholicae fidei”), a w 1814 r. reaktywował zakon w całym Kościele (encyklika „Sollicitudo omnium ecclesiarum”). Na temat kasaty zob. [A. Łabecki], *O powrocie jezuitów y o powszechnym w szkołach przez nich nauczaniu młodzieży*, t. 2, Warszawa 1805, s. 222; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 5, cz. 1: *Jezuici w Polsce porozbiorowej 1773–1820*, Kraków 1906, s. 125; B. Wolska, *Polityczne aspekty kasaty zakonu jezuitów w poezji czasów sejmu delegacyjnego*, „Prace Polonistyczne”, t. 35, 1979, s. 53–79; P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląsku 1773–1914*, Lublin 1984, s. 43 i n.; tenże, *Działalność duszpasterska jezuitów prowincji białoruskiej w latach 1773–1820 w świetle liczb [w:] Jezuicka ars historia*, s. 162; S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 512–513. Zob. L. Grzebień, *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, t. 1–2, Kraków 2009.

⁷ Małnow — dobra Szadurskich w pow. łucyńskim. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 6, red. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1900, s. 36.

Lenkiewiczówna, Róża Witkiewiczowa i Ksawera Małachowska), być może inicjatorce bractwa. Pod ich nazwiskami wymieniono pozostałych 58 członków (najpierw kobiety, później mężczyzn). Nie stosowano jednolitego zapisu wersji imion. W większości są to wersje polskojęzyczne, cudzoziemców i duchownych ujmowano zaś w wersji łacińskiej.

Pierwsza część wpisów (do 1801 r. włącznie) to jednolita lista pozbawiona podziału na lata i miejsce przyjęcia do bractwa (6061 członków). Od roku 1802 stosowano podział na lata przyjęcia do kongregacji, a od 1806 r. podawano także miejsce wstąpienia do wspólnoty.

Bractwa Serca Jezusa

Kongregacja połocka powstała w schyłkowym okresie świetności bractw, uznawanych za charakterystyczny przejaw pobożności barokowej, nastawionej na bogactwo form zewnętrznych. Impulsem do rozwoju kultu Serca Jezusa były objawienia św. Małgorzaty Marii Alacoque (1647–1690)⁸. W konsekwencji naciśków zwolenników jego szerzenia, w tym wpływowych Polaków (m.in. królowej Francji Marii Leszczyńskiej), w 1765 r. papież Klemens XIII wprowadził święto Serca Jezusa. Obchodzono je w piątek po oktawie Bożego Ciała⁹. W tym czasie w Kościele powszechnym działało już ponad tysiąc bractw Serca Jezusa, w tym 86 w Polsce. Najwięcej (17) było w diecezji wileńskiej, do której należał wtedy Połock. Jak szybko rozwijał się tego typu pietyzm może świadczyć określenie osiemnastego stulecia „złotym wiekiem kultu Najświętszego Serca Jezusa”¹⁰. W jego szerzenie zaangażowali się pijarzy i siostry wizytki, ale pierwsze miejsce przypisywano duchowemu synom św. Ignacego Loyoli.

Kult Serca Jezusa prezentowano jako odpowiedź katolików na laickie trendy Oświecenia, jednak końcówka wieku XVIII to raczej okres starzenia się istniejących konfraterni i kurczenia ich liczebności. W tym kontekście powstanie bractwa połockiego stanowi więc pewien ewenement, tym bardziej interesujący,

⁸ M. Alacoque, *Pamiętnik duchowy*, przekład J. Andrasz, Kraków 1947; C. Noworolnik, *Problematyka wynagrodzenia w życiu świętych. Od Ojców Kościoła do św. Małgorzaty Marii Alacoque — wybrane sylwetki* [w:] *W misji wynagradzania Bogu przez Serce Jezusa*, red. J. Wełna, E. Ziemann, Kraków 2015, s. 20–51.

⁹ J. V. Bainvel, *Kult Serca Bożego. Teoria i rozwój*, Kraków 1934, s. 503 i n.; C. Drażek, *Polskie starania o wprowadzenie do liturgii Kościoła święta Serca Jezusa z własną mszą św. i oficjum*, „*Analecta Cracoviensia*”, t. 10, 1978, s. 455–470; tenże, *Rozwój kultu Serca Jezusa w Polsce* [w:] *Bóg bliski. Historia i teologia kultu Najświętszego Serca Jezusa*, red. C. Drażek, L. Grzebień, Kraków 1984, s. 93.

¹⁰ Stanowiło to ok. 10% wszystkich bractw na terenie Rzeczypospolitej (ponad połowa to bractwa maryjne). J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 91; tenże, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „*Roczniki Humanistyczne*”, R. 24, 1976, z. 2, s. 39; S. Litak, *Bractwa religijne*, s. 518; E. Ziemann, *Kult Najświętszego Serca Jezusa w Polsce w perspektywie 250. rocznicy ustanowienia święta* [w:] *Odnowić pamięć o miłości Bożej*, red. J. Królikowski, J. Wełna, Poznań 2014, s. 17; J. Królikowski, *Odnowić pamięć o Bożej miłości. Dzieje i duchowe przesłanie kultu Najświętszego Serca Jezusa*, Tarnów 2015, s. 57; J. Misiurek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2: *W. XVIII–XIX*, Lublin 1998, s. 20.

że wspólnota pojawiła się na terenie niedawno zagarniętym przez prawosławną Rosję.

Regułą praktykowaną przez jezuitów w ich kolegiach było powoływanie przy uczelniach sodalicyj mariańskich. Natomiast cześć Najświętszego Serca Pana Jezusa wypływa z chrystocentrycznego charyzmatu tego zakonu. Podwójne wezwanie bractwa (Serca Jezusa i Serca Najświętszej Maryi Panny) wynika z dwójakiego charakteru tej konfraterni — zarówno akademickiego, jak też diecezjalnego¹¹.

Powstanie bractwa połockiego

Z karty tytułowej księgi dowiadujemy się, że kongregacja połocka powstała 4 VI 1794 r. Ta sama data (4 czerwca) z dopiskiem, że jest to niedziela i uroczystość Najświętszego Serca Maryi, pojawia się na początku listy członków. Być może więc wpisy do księgi rozpoczęto w 1797 r., kiedy 4 czerwca przypadła niedziela.

Powstanie bractwa było efektem wcześniejszego rozwoju kultu Serca Jezusa. Impulsem do intensyfikacji pobożności chrystocentrycznej stały się wydarzenia prowadzące do likwidacji zakonu jezuitów i państwa polskiego. Ratunku szukano w modlitwie do Serca Jezusa. Od niej przełożeni zakonu uzależniali przetrwanie wspólnoty w Rosji, aczkolwiek w opinii przybyłego do Połocka w 1780 r. ks. Giuseppe Marutiego kult Serca Jezusa był w tym czasie dopiero poznawany na terenie Białorusi¹². Jego propagatorami byli kolejni przełożeni wspólnoty, począwszy od wikariusza generalnego na Białorusi ks. Stanisława Czerniewicza¹³, po ks. Tadeusza Brzozowskiego¹⁴ — ostatniego generała zakonu na terenie Białorusi. Ks. Czerniewicz był autorem listu z 8 V 1784 r., zachęcającego do wpisywania się do bractwa i odprawiania triduum przed świętem Serca Jezusowego. Rok później, podczas drugiej Kongregacji Generalnej Jezuitów, oficjalnie zaaprobowano nabożeństwo i powtórzono apel o jego krzewienie¹⁵. Kolej-

¹¹ Por. podobne rozwiązanie w Gdańsku. J. Flaga, *Bractwa i sodalicyje jezuitkie w Polsce w 2. poł. XVIII w.*, „Summariusz”, R. 3, 1974, s. 145; C. Drażek, *Rozwój kultu Serca Jezusa*, s. 92; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003, s. 227.

¹² M. Inglot, *List o. Giuseppe Maruti SJ z Połocka (1871)* [sic!], [w:] *Jezuicka ars historia*, s. 204, por. J. Flaga, *Informacje o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1748*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 1972, nr 20, s. 47.

¹³ Ks. S. Czerniewicz SJ (1728–1785), w zakonie jezuitów od 1743 r., od 1770 r. rektor kolegium połockiego, orędownik nieogłaszania decyzji kasującej zakon jezuitów, w 1780 r. otworzył w Połocku nowicjat, od 1782 r. wikariusz generalny zakonu z prawami przełożonego generalnego. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 111–112.

¹⁴ Ks. T. Brzozowski SJ (1749–1820), w zakonie jezuitów od 1765 r., na terenie Białorusi od 1782 r., generał zakonu w latach 1805–1820. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 73–74; S. Bednarski, *Brzozowski Tadeusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 3, Kraków 1937, s. 68; L. Grzebień, *Brzozowski Tadeusz*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. E. Wyczawski, t. 1, Warszawa 1981, s. 241.

¹⁵ P. J. Badura, *Kongregacje Generalne Towarzystwa Jezusowego. Zarys historyczny* [w:] *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, Kraków 1995, s. 36; J. Hojnowski, *Słownik kultu Serca Jezusowego*, Kraków 2000, s. 56, 193.

ną zachętą do wzmocnienia kultu był list ks. Gabriela Lenkiewicza¹⁶ z 1787 r. i trzydniowe rekolekcje wielkopostne poświęcone rozważaniom misterium Serca Jezusa. W 1792 r. drukarnia połocka wydała ośmiostronicowe *Ustawy Bractwa Jezusowego* oraz legitymacje przygotowane w języku polskim i niemieckim. Ich autorem, w opinii ks. Jana Sygańskiego, był ks. Brzozowski¹⁷.

Bractwo połockie zatwierdził papież Pius VI, który rozpoczął swój pontyfikat w 1775 r., a więc dwa lata po kasacie zakonu jezuitów. W pierwszych latach pontyfikatu za najważniejsze wyzwanie uznawał sprzeciw wobec laicyzacji i ateizmu. Jedną z metod przeciwstawiania się nowinkom było propagowanie religijności, w tym opartej na aktywności bractw religijnych. Zatwierdzenie wspólnoty połockiej wydał w roku ogłoszenia konstytucji *Auctorem Fidei*, w której odrzucił żądania jansenistów zmierzające do ograniczenia nabożeństw ku czci Serca Jezusa¹⁸.

Bractwo powstało przy parafii p.w. Nawiedzenia NMP¹⁹. Miało swój ołtarz w tamtejszym kościele. Nie mamy przekazów dotyczących introdukcji bractwa połockiego. Z opisu dotyczącego powstania analogicznej kongregacji w Krakowie w 1718 r. wiemy, że uroczyste pierwsze nabożeństwo ku czci Serca Jezusa poprzedziła procesja po uprzątniętych ulicach, a znak do wymarszu dała salwa z wypożyczonej armaty. W procesji, za odświętnie ubranymi członkami bractwa, podążała kapituła, zakonnicy, magistrat, pięć orkiestr. Po przemowach solennie odmówiono litanie do Serca Jezusa i inne modlitwy²⁰. Podniosły charakter miała również uroczystość w Wilnie w 1719 r. W sferze domysłów pozostanie pytanie, czy władze rosyjskie pozwoliły na tak ostentacyjną inaugurację bractwa połockiego. Możemy być pewni, że jezuita dołożyli wszelkich starań, by otwarciu działalności konfraterni połockiej nadać odpowiednią oprawę.

Przyjęcia do bractwa

Uroczystą oprawę miały przyjęcia do bractwa podczas świąt Najświętszego Serca Pana Jezusa i Niepokalanego Serca NMP. Można było też wpisywać się do wspólnoty każdego innego dnia, pod warunkiem, że kandydat był po spowiedzi i Komunii św. Należało także siedmiokrotnie odmówić modlitwy *Zdrowaś Mario* i *Chwała Ojcu* ofiarowując je w intencji prześlągania Serca Jezusowego

¹⁶ Ks. G. Lenkiewicz SJ (1722–1798), w zakonie od 1745 r., wykładowca filozofii, matematyki, architektury w Nieświeżu i Połocku. Od 1782 r. rektor kolegium połockiego, a od 1785 r. wikariusz generalny zakonu. Inicjator założenia drukarni połockiej. B. Natoński, *Lenkiewicz Gabriel* [w:] PSB, t. 17, s. 57; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 359.

¹⁷ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca Jezusowego po całym świecie a w szczególności w Polsce*, Kraków 1892, s. 120.

¹⁸ Pius VI, *Auctorem fidei*, zob. http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1794-08-28_SS_Pius_VI_Auctorem_Fidei_IT.doc.html <dostęp: 2007-10-22>; J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 38; J. Królikowski, *Odnówić pamięć*, s. 63.

¹⁹ Kościół konsekrowano w 1745 r. D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze Kościoły. Opis ilustrowany wszystkich Kościołów i Parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i obszarach przyległych*, t. 1: *Archidiecezja Mohylowska*, Warszawa-Petersburg 1913, s. 385.

²⁰ J. Rejowicz, *Krakowskie procesje Serca Jezusowego, ich początek i rozwój*, Kraków 1908, s. 6; por. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 41.

za grzechy ludzkości²¹. Przynależność do bractwa była potwierdzana wydaniem patentu podpisanego przez księdza prezesa. W 1811 r. na potrzeby cudzoziemców przygotowano formularz w języku francuskim. Przyjęcia odbywały się z reguły grupowo, niekiedy po kilkadziesiąt (a nawet więcej) osób, aczkolwiek zdarzało się, że przystępowano do bractwa indywidualnie, jak 10 X 1806 r. uczyniła to w Połocku niejaka Kazimiera Swolyńska. Być może niektórym zależało na zachowaniu anonimowości. W tymże Połocku w maju 1809 r. wpisana została Katarzyna, która „nie podała nazwiska” (dopisano „Brzezińska”). W Warkłanach²² dwie panie nie wskazały nazwiska, bo go nie miały. Odrębne uroczystości przyjęcia organizowano dla uczniów kolegów, na przykład w Dyneburgu 17 III 1807 r. (16 wpisów)²³. Kilka dni później (25 marca) przyjęto dwie panie (Tekla Szczukówna i Małgorzata Łappowa), ale najważniejsze nabożeństwo, połączone z przyjęciem nowych członków, odbyło się w święto Serca Jezusa — 23 czerwca (piątek), kiedy do bractwa przystąpiły 73 osoby. Podobnie w Uświaczu²⁴, gdzie od 1647 r. działała stacja misyjna kolegium jezuickiego, w 1806 r. odnotowano przystąpienie do bractwa 23 osób, wyłącznie płci męskiej. Możliwe że uczniowie byli przyjmowani w święto Serca NMP, a reszta — w święto Serca Jezusa. Może na to wskazywać przykład zapisów z 1807 r., kiedy 2 czerwca przyjęto 22 wiernych płci męskiej i tylko 4 kobiety, a 23 czerwca — 14 mężczyzn i 21 kobiet. Zdarzało się, że przyjmowano członków wyłącznie jednej rodziny — 3 VIII 1807 r. w Petersburgu do bractwa przystąpiło pięcioro przedstawicieli rodziny Polanowskich (Walenty i Joanna oraz Katarzyna, Wiktoria i Marianna). Rok później w Uźwałdzie na dziesięcioro nowych członków, aż dziewięcioro to przedstawiciele rodziny Bułań (w tym siedmiu mężczyzn) — niewykluczone, że i dziesiąty (Antoni Gripsten) był z nimi spokrewniony. Starosta babilicki i komisarz nadworny Jan Komar otwiera listę 16 osób noszących to nazwisko. Jednorazowo najliczniej wpisała się rodzina Pizan — 32 osoby. Liczni byli też Rypińscy (starosta, koniuszy, sowietnik, sędzia, duchowni).

Skład społeczny członków bractwa

W niektórych bractwach odrębnie wpisywano hierarchów kościelnych, przedstawicieli elity społecznej, osobno zakonników i zakonnice, w innym miejscu resztę członków. Zachowały się odrębne księgi członków zmarłych²⁵. W Połocku

²¹ Księga Bractwa Połockiego, Informacja krótka dla ks. Prezesa Kongregacji, b. pag.; ATJKr., Informacja o Bractwie Połockim. Były to praktyki stosowane także w innych bractwach, zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 69.

²² Warkłany — majątek w pow. rzeżyckim na Inflantach, SGKP, t. 12, s. 956.

²³ Wśród nich był ks. Pierre Boni SJ (ur. 1779), który w 1806 r. przybył na studia do Dyneburga, a po ukończeniu kolegium został wychowawcą w konwiktach petersburskim i połockim, następnie był wiceregensem w Mohylewie. Po 1820 r. wrócił do Francji, pięć lat później opuścił zakon. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 57.

²⁴ Uświacz (Uświat) — miasteczko nad jeziorem Uświat w pow. wieliskim, woj. witebskie. SGKP, t. 12, s. 849.

²⁵ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 166; C. Drażek, *Rozwój kultu Serca Jezusa*, s. 64; J. Mitkowski, *Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie*, „Studia Historyczne”, R. 11, 1968, z. 1, s. 71–95.

prowadzono jedną księgę, ale wykazywano (nie zawsze) odrębność sodalisów²⁶ i osób konsekrowanych; przy kilkunastu nazwiskach krzyżykiem zaznaczono zgon, ale na pewno nie są to dane pełne.

Listę członków otwiera wikariusz generalny zakonu ks. Lenkiewicz. Po nim wpisano pozostałych członków zarządu: asystenta wikariusza generalnego i prepozyta prowincji białoruskiej zakonu ks. Hieronima Wicherta²⁷, asystenta i rektora kolegium połockiego ks. Franciszka Kareu²⁸, asystenta ks. Franciszka Lubowickiego²⁹ i asystenta oraz sekretarza zakonu — ks. Macieja Rakietego³⁰. Po nich wpisano stu innych zakonników. W tym gronie znajdujemy tak wybitnych członków zakonu, jak ks. Tadeusz Brzozowski (1749–1820) — generał zakonu w latach 1805–1820, twórca wielu misji na terenie cesarstwa, Antoni Lustig (1752–1815) — prowincjał białoruski i rektor szkoły połockiej w latach 1805–1814, czy Józef Korycki (1754–1827) — sekretarz generała zakonu w Rzymie po 1820 r.³¹ Są w tym gronie jezuita zachodnioeuropejski, którzy do Połocka przybyli po 1780 r. (powstał tam wówczas nowicjat). Wśród nich był ks. Giuseppe Angiolini (1747–1814), który do Połocka trafił w 1783 r. Zasłynął jako pierwszy kanclerz Akademii Połockiej (wcześniej w latach 1806–1809 był rektorem kolegium w Petersburgu)³². Dwa lata później z Wiednia przybył ks. Antonius Schedler (1742–1794) — kaznodzieja arcyksiężnej Marianny, siostry cesarza Józefa II, w Połocku przez lata odpowiedzialny za kształcenie kleryków³³. Bodaj najwybitniejszym wśród jezuitów, szukających w Połocku możliwości kontynuowania powołania zakonnego, był ks. Gabriel Gruber (1740–1805). Słoweniec z pochodzenia, przed przybyciem do Rosji był profesorem w Wiedniu, Lublanie i Grazu. Swym dorobkiem uzasadniał oficjalną tezę władz carskich o zachowaniu zakonu w Rosji ze względu na ich wkład w rozwój nauki i oświaty. Przed przybyciem do Rosji opracowywał metody regulacji rzek, projektował statki, zajmował się agronomią. Okazał się duchownym bardzo zasłużonym dla zakonu — to on

²⁶ Ich wykazy można skonfrontować z listami opublikowanym przez I. Kadulską, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach 1812–1820*, Gdańsk 2004, s. 251 i n., zob. I. Giżycki, *Notatka o Akademii szkołach jezuitów w Połocku*, Poznań 1884; tenże, *Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*, Kraków 1905, s. 124 i n.

²⁷ Ks. H. Wichert SJ (1734–1816), w zakonie od 1751 r., profesor retoryki i historii, superior i rektor w Mohylewie. Asystent wikariusza generalnego w latach 1786–1816 (w okresie od 30 VII do 10 X 1802 wikariusz generalny). Rektor w Orszy w latach 1786–1799 i 1803–1809, w latach 1799–1803 rektor w Połocku. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 731.

²⁸ Ks. F. Kareu SJ (1731–1802), w zakonie od 1754, od 1768 r. wykładał matematykę i filozofię w Połocku. Od 1782 r. prowincjał białoruski. Od 1785 r. asystent ks. Lenkiewicza. Rektor kolegium połockiego od 1786 r. Zastąpił ks. Lenkiewicza na funkcji wikariusza generalnego (1799 r.), a po zatwierdzeniu zakonu w Rosji przez papieża Piusa VII w 1801 r. — generał jezuitów. Tamże, s. 267.

²⁹ Ks. F. Lubowicki SJ (1724–1801), w zakonie od 1744, asystent w latach 1783–1801, rektor w Dyneburgu 1784–1792, prowincjał 1786–1789. Tamże, s. 377.

³⁰ Ks. M. Rakiety SJ (1734–1797), w zakonie od 1749, do Połocka przybył w 1780 r. Pełnił tam funkcje asystenta i sekretarza zakonu, był też prefektem drukarni połockiej. Tamże, s. 560.

³¹ Tamże, s. 305, 377.

³² K. Konopka, *Angiolini Józef* [w:] PSB, t. 1, s. 113; R. Darowski, *Giuseppe Angiolini SJ (1747–1814), profesor filozofii w Akademii Połockiej*, „Forum Philosophicum”, t. 11, 2006, s. 223–247; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 11.

³³ Tamże, s. 603–604.

w 1801 r. uzyskał papieskie zatwierdzenie dla jezuitów na terenie Białorusi. Ukoronowaniem zasług było wybranie go na wikariusza generalnego po śmierci ks. Kareu³⁴. W gronie cudzoziemskich jezuitów, którzy przystąpili do bractwa Serc Jezusa i NMP, księga bracka odnotowuje Włochów (Bernardus Scordialo, Giovanni Natale Magnani, Longinus Turyno, Gaetano Angiolini, Antonio Saronzo, Giovanni Antonio Grassi), Francuzów (Medard Dujardin), Austriaków (Aloisius Löffler, Johanness Rauscher, Aloisius Moritz). Niektórzy z nich w chwili wstąpienia do bractwa przebywali w swych ojczyznach, ale z czasem wszyscy wymienieni przybyli na Białoruś. Przykładem może być ks. Francesco Ricca (1755–1809), rektor *Collegium Nobilium* w Parmie. Na Białoruś przybył w 1799 r., w Połocku spędził ostatnie lata życia, pełniąc tam funkcje prefekta muzeum i mistrza nowicjatu. Dwa lata później do jezuitów połockich dołączył inny członek bractwa — ks. Ignatius Pietroboni (1749–1831), który w latach 1816–1820 asystował ostatniemu generałowi zakonu rezydującemu w Połocku, a po 1820 r. wrócił do Włoch³⁵. W tym samym 1801 r. przybył do Połocka kolejny jezuita, a zarazem członek bractwa — ks. Johannes Hochbüchler (1740–1817), profesor akademii wiedeńskiej, a w latach 1802–1806 rektor kolegium petersburskiego³⁶. Wśród członków bractwa występowała kategoria „wpisanych, ale nieobecnych”, to jest na stałe przebywających poza Rosją, jak ks. Charles Lefeure (wpisany w Połocku w 1811 r.). W 1802 r. były cztery takie osoby, rok później pięć, a w 1804 aż 19. W latach 1805–1806 wpisano kilkudziesięciu (49) członków wywodzących się z grona kandydatów do zakonu jezuitów. W większości byli to Niemcy.

Członkostwo jezuitów w bractwie nie było automatyczne. Ks. Alojzy Landes (w Połocku od 1787 r., profesor tamtejszego kolegium od 1801 r.) przystąpił do bractwa w Petersburgu w 1806 r., a więc w czasie, gdy pełnił funkcję superiora misji saratowskiej³⁷.

Po zakonnikach w księdze ujęto nowicjuszy i uczniów kolegium, którzy byli wyróżniani w dalszej jej części. W 1809 r. w Witebsku przyjęto do bractwa siedmiu nowicjuszy, w tym Francuza Charlesa Ballandreta, który w następnych latach był wykładowcą języka francuskiego w Akademii Połockiej, a po wypędzeniu jezuitów został profesorem prawa kanonicznego w szwajcarskim Fryburgu³⁸. Są też (wyjątkowo) przedstawiciele innych zakonów, jak na przykład o. Egidiusz Bożkowski (Mohylew 1817 r.).

W dalszej części księgi wpisywano siostry mariawitki³⁹ i bazylianki. Niektóre mniszki zostały ujęte bez wskazania przynależności zakonnej. Przyjmowanie bazylianek oraz przykład konfraterni z Białej Cerkwi wskazują, że do

³⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 267; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 198.

³⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 507.

³⁶ Tamże, s. 218, 507, 569.

³⁷ I. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii*, s. 33; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 354.

³⁸ Tamże, s. 24. Wśród tych siedmiu nowicjuszy tylko jeden (Wincenty Kładniewski, 1791–1836) był Polakiem.

³⁹ Zgromadzenie Sióstr Życia Maryi — katolickie zgromadzenie zakonne założone w 1737 r. przez ks. Józefa Turczynowicza, zatwierdzone w 1752 r. przez papieża Benedykta XIV. Aktywne głównie na terenie Białorusi, zlikwidowane w konsekwencji kasaty z 1864 r. M. Borkowska, *Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae czyli Mariawitek*, „Nasza Przeszłość”, t. 93, 2000, s. 107–152.

bractwa połockiego przystępowali także unicy. Współdziałaniu sprzyjały restrykcje ze strony państwa rosyjskiego i Cerkwi prawosławnej kierowane przeciw unitom⁴⁰.

Na świeckich członków bractwa usytuowano przedstawicielki miejscowej arystokracji. Pierwszą jest członkini dworu królewskiego, szambelanowa Gertruda Lissowska (jej mąż, szambelan Jan Lissowski — jak można się domyślać — pod wpływem perswazji żony, wpisał się dwa tygodnie później, 18 czerwca)⁴¹. Za szambelanową ujęto marszałkową powiatu mścisławskiego Józefę Hołyńską, krajczankę powiatu połockiego Józefę Jakutowiczównę, rotmistrzową powiatu mścisławskiego Józefę Malkowską, marszałkową powiatu połockiego Zofię Szantyrową i jej córkę Teresę. Grupę tę zamyka panna Franciszka Czaplicówna. Na czele listy konfratrów widzimy podczaszego powiatu oszmiańskiego Karola Sulistrowskiego, a za nim: rotmistrza brasławskiego Tadeusza Chodasewicza, szambelana województwa połockiego Antoniego Majewskiego i dwóch członków palestry, Jana i Franciszka Świrszczewskich oraz żonę Franciszka — Zofię.

Oprócz dygnitarzy do bractwa wpisywali się wysocy przedstawiciele palestry i wojskowi. Przy niektórych innych nazwiskach wskazano, że są to rentierzy. W gronie wojskowych i ich rodzin (19 osób) na uwagę zasługuje Konstancja z Białozorów generałowa Hrebnicka, wdowa po Janie Doktorowiczu-Hrebnickim⁴². Najczęściej byli to rotmistrzowie. W gronie prawników widzimy prezydentów sądu w Połocku Jana Chrapowickiego i Antoniego Łakisa, a także kilkudziesięciu innych sędziów, asesorów, „sowietników”, sekretarzy i kancelistów.

Do bractwa połockiego przystępowali też cudzoziemcy. Do tych najznamiętszych należał baron Josef Penkler, tajny radca dworu Habsburgów⁴³. Za nim do Połocka miała trafić długa lista znaczących dygnitarzy, proszących o wpisanie na listę członków bractwa⁴⁴. Być może także za jego sprawą do połockiego bractwa w 1797 r. przystąpił francuski emigrant, przebywający w tym czasie w Wiedniu, baron Chrysostome Jacques de Gombault-Rasac. 22 XII 1808 r. do wspólnoty zapisała się księżna Louise-Emmanuelle de Châtillon (1764–1814), znana jako księżniczka de Tarante, dama dworu zgilotynowanej królowej Francji Marii Antoniny, autorka pamiętników opisujących okres rewolucji, a w Rosji

⁴⁰ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1, Warszawa 1906, s. 175 i n.; M. Pidlypczyk-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986, s. 24; B. Lorens, *Bractwa religijne a relacje międzyobrzędkowe w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII wieku [w:] Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdzy, B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 319–320.

⁴¹ W 1811 r. do bractwa przystąpiła następna Lisowska — Józefa.

⁴² Do bractwa należały też Krystyna, Zuzanna i Antonella Hrebnickie. Nie były to dzieci Jana i Konstancji (ich potomstwo to Jan, Anna Chalecka i Teodora Pereświew-Sołtan, zob. http://ostoya.org/wiki/index.php?title=Historia_rodziny_Hrebnicki_Doktorowicz <dość: 2007–10–30>.

⁴³ S. Petrin, *Penkler Josef Freiherr von [w:] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1850*, Bd. 7, Wien 1978, s. 408–409.

⁴⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 212.

(od 1801 r.) — centralna postać emigracji francuskiej, blisko powiązana z hrabiną Barbarą Gołowińą⁴⁵.

Warto odnotować członkostwo Rosjan. Byli nieliczni, ale wpływowi. Przykładem są Anna i Elżbieta Sperańskie. Elżbieta Sperańska Bagriejewa (1799–1859) to autorka pism mistycznych i romansów (pisanych po francusku), córka hrabiego Michała Sperańskiego, jednego z najwybitniejszych mężów stanu swej epoki (co nie uchroniło go od zesłania do Permu w 1812 r.). W późniejszych latach w ich petersburskim salonie gościli Aleksander Puszkina i Adam Mickiewicz. Nasz wieszcz, według jego rosyjskich przyjaciół, miał tam wejść na drogę „przewrotu religijnego”⁴⁶. W czerwcu 1808 r. członkinią została księżniczka Marianna Galliczyna⁴⁷, a wraz z nią Jean Aumonier, Prosper Pirali i Delphine Roth.

Podobnie jak w innych bractwach przewagę liczebną miały kobiety (ok. 68%). Dysproporcja jest więc zauważalna, choć nie tak wyraźna jak w przypadku bractw maryjnych, w których udział kobiet wynosił powyżej 75%. Ale i w bractwie Serc Jezusa i NMP takie przypadki występują: w 1806 r. wśród 104 nowych członków bractwa w Użwałdzie (w tym czasie parafia liczyła ok. 700 osób) tylko 17 było płci męskiej (16%). W Osuniu, na 22 osoby przyjęte do bractwa, było tylko dwóch mężczyzn (w obu przypadkach członkiniami były też ich żony). Podobnie w parafii Auł (Auli): w 1810 r. było w bractwie trzech mężczyzn i 31 kobiet. W Dągdzie w latach 1814–1815 do bractwa nie zapisał się żaden mężczyzna (przypadek odosobniony). W gronie mężczyzn — duży odsetek stanowili duchowni i uczniowie (studenci). Niekiedy byli oni jedynymi członkami miejscowego bractwa (przykład z Krasławia, gdzie w 1812 r. zapisano 34 uczniów tamtejszej szkoły).

Pochodzenie terytorialne członków bractwa

Jak wcześniej wskazano do bractwa połockiego wpisywali się członkowie z innych miejscowości, stanowiąc w nim zdecydowaną większość (93%)⁴⁸. Oprócz Połocka, gdzie zapisy odbywały się w każdym roku, w pozostałych miejscowościach były one nieregularne. W trakcie 13 lat (1806–1818), dla których mamy dane o pochodzeniu terytorialnym, nowi członkowie pojawiali się w 28 miejscowościach, średnio w 6–7 (najwięcej 9 w 1806 i 1814 r., najmniej w trzech w — ostatnim — 1818 r.). Po Połocku najwięcej członków przystąpiło do bractwa w Mohylewie (550 osób). Do licznych możemy zaliczyć konfraternię użwałdzką (228). Były

⁴⁵ Zob. *Souvenirs de la princesse de Tarente 1789–1792*, Nantes 1897.

⁴⁶ J. Kleiner, *Mickiewicz*, t. 2, cz. 1, Lublin 1948, s. 55; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 148–149.

⁴⁷ Być może chodzi o córkę Dmitrija Aleksiejewicza Golicyna (ambasador Rosji w Londynie, Paryżu i Hadze, autor prac z dziedziny ekonomii) i Adelheidy Amalii von Schmettau, ur. 7 XII 1769 r. W 1780 r. Golicynowie rozeszli się, sześć lat później Amalia przeszła na katolicyzm i założyła w Münster salon mistyczno-religijny.

⁴⁸ „Może się w to Bractwo Osoba też mieszkająca w Mohilewie nie udając się osobiście do Połocka wpisać ieśliby chciała, byleby powziawszy dokładną — Informacją o Bractwie tym, spowiadała się i komunikowała w Kościele XX Jezuitów, nawiedziła Ołtarz Serca JEZUSO-WEGO w tymże Kościele, podała na karcie swe Imię i Nazwisko, wyrażając dzień i Miesiąc spowiedzi i komunij, a będzie jej wydana Książeczka i Patent od rzeczonych XX”. ATJKr., Informacja o Bractwie Połockim, §11.

Tabela. Pochodzenie terytorialne członków Bractwa Serc Jezusa i NMP w Połocku w latach 1806–1818

Miejscowość	Rok													Razem
	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	
Połock	1	68	75	69	49	42	68	33	35	69	81	118	28	736
Mohylew	29	50	29	25	28	5		40	80		73	191		550
Petersburg	16	5	6		3	21	1	31	37	38				158
Uźwałd	104		18	32			22 ^x				52			228
Orsza	36			31	45	17			36					165
Ryga	100	43												143
Saratów	35													35
Uświacze	23													23
Mścisław	48													48
Dyneburg		100		45	14									159
Dagda		43							23	23				89
Osuń		22												22
Styglów		7												7
Pusza			15				231 ^x							246
Witebsk				52	58	1	1	32	32		87			263
Auli					34	352			263					649
Chalcz					15			3						18
Mińsk						1								1
Sokolnikowo						8								8
Krasław							34							34
Romanów							29	25	26	32	31			143
Oświeja									1			7		8
Justynianów												46		46
Łuczyn												105		105
Małnów												58		58
Saria												8		8
Warklany													57	57
Ekimania													16	16
Łącznie	392	338	143	254	246	447	386	164	533	162	324	533	101	4023

Źródło: Księga Bractwa Połockiego.

^x Dane łączne dla lat 1812 i 1813.

to przeważnie ośrodki, w których funkcjonowały rezydencje, stacje, bądź misje jezuitów. W Mścisławiu bractwo wprawdzie powstało, ale zapisy (48 osób, w tym 12 kobiet) z 1806 r. były ostatnimi. Z Czeczerska, pomimo że działała tam misja jezuicka, nie ma żadnych zapisów. Podobnie było w Odessie i Astrachaniu.

Dostrzegalne są duże wahania w rocznych sumach naboru nowych członków. Po rekordowym 1814 r. (tyle samo, czyli 533 zapisy, odnotowano w 1817 r.) przyszedł ubogi rok 1815 (zaledwie 162 nowych członków). Możemy się domyślać, że ten spadek wynikał z nowej polityki cara Aleksandra I, niechętniej jezuitom i wspólnotom katolików świeckich, czego przejawem była likwidacja kolegium petersburskiego. Należy zwrócić uwagę, że w pierwszych latach funkcjonowania bractwa (1794–1801) przystępowało do niego średnio prawie tysiąc osób rocznie.

Kluczową rolę, chociażby ze względów politycznych, odgrywały podmioty jezuickie funkcjonujące w stolicy imperium. Za sprawą cara Pawła I jezuita używali prawo prowadzenia Kolegium Petersburskiego (1800–1815), a od 1801 r. dysponowali słynnym kościołem św. Katarzyny.

Interesującym przykładem jest bractwo w Romanowie na Wołyniu. Tamtejsza rezydencja jezuitów to fundacja hr. Józefa Augusta Ilińskiego (1760–1844), blisko związanego z Akademią Połocką i — co równie istotne — z carem Pawłem I⁴⁹. Misja powstała w 1811 r., niedługo później w Romanowie pojawili się pierwsi członkowie bractwa. „Hrabia senator Cesarstwa Rosyjskiego, kawaler wielu orderów” zasilili bractwo 1 VI 1813 r. Inną ważną członkinią bractwa była hrabina Teofila z Rzewuskich Platerowa. Rok później do bractwa przystąpił pierworodny syn Józefa Augusta — Jan (1785–1860), podobnie jak jego stryj zwany Januszem. Z opisów obyczajów religijnych hrabiego wynika, że sumiennie wypełniał zobowiązania brackie. Fundator kolegium z konwiktem, instytutu dla głuchoniemych i kościoła, który „mógł być ozdobą stolicy”, ku zdziwieniu współczesnych często (co drugi dzień) przystępował do Komunii św., jego modlitwa była ostentacyjna, nie wahał się napominać innych. Na jego pogłębiany kult Serca Jezusa wskazuje decyzja o sprowadzeniu do Romanowa sióstr wizytek, które po 1820 r. zajęły miejsce jezuitów.

Arystokratów w brackim gronie było więcej. W 1817 r. przystąpiły do bractwa wojewodzianka trocka księżniczka Konstancja Radziwiłłówna⁵⁰ oraz księżna Elżbieta z Kossakowskich Giedroyciowa. W Mohylewie ze wspólnotą związała się księżna Marianna Dowmantowa. W tymże 1817 r. na misji w Justynianowie⁵¹ do bractwa przystąpiła hrabina Felicja Platerowa. W 1814 r. wspólnotę zasiłowała marszałkowa Sokołowska, prawdopodobnie rezydentka na dworze Oświeja Szadurskich⁵². W tejsze miejscowości trzy lata później dołączyli do bractwa Waldenowie. Listę członków w Warklanach otwierają właściciele miasta — spolonizowana rodzina Borchów.

⁴⁹ E. Iwanowski, *Rozmowy o polskiej koronie*, Kraków 1873, s. 677; I. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii*, s. 129, 221; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, s. 53.

⁵⁰ Księżna Konstancja Radziwiłłówna, córka wojewody trockiego i ordynata kleckiego Józefa Mikołaja Radziwiłła (1736–1813) i jego pierwszej żony Andżeliki Antoniny z Miączyńskich (ur. 1744). Prawdopodobnie żona gen. Czudowskiego. Wojewodzianka trocka w 1817 r.

⁵¹ Justynianów (Juscijanawa) — wieś w guberni witebskiej (pow. drysieński), majątek rodziny Szczytt. SGKP, t. 3, s. 640.

⁵² Tamże, t. 7, s. 743–744.

Działalność bractwa

Bractwo Serca Jezusa i Serca NMP było konfraternią typowo dewocyjną. Jego celem było odprawianie nabożeństwa ekspiacyjno-wynagradzającego za znieważenie Boga i inne grzechy⁵³. W przypadku bractwa połockiego wśród celów wymieniano wyzwolenie się z nałogów, częste uczestnictwo we mszy świętej, codzienną adorację Najświętszego Sakramentu, comiesięczne przystępowanie do sakramentów pokuty i Eucharystii oraz wzajemną pomoc materialną⁵⁴. Zobowiązania członków nie były nazbyt wymagające. Obligowali się do udziału minimum raz w roku (w dowolnie wybranym terminie) w nabożeństwie połączonym z adoracją Najświętszego Sakramentu. Z dokumentu papieskiego wynika, że oprócz dwóch uroczystości do Serca Jezusowego i Maryi, członkowie powinni uczestniczyć w nabożeństwie w cztery inne dni (święteczne bądź powszednie) wskazane przez bractwo, a zaaprobowane przez biskupa⁵⁵. W trakcie modlitwy powinna wybrzmieć intencja pokoju oraz prośba o ustanie odstępstw od wiary. Papieski dekret erekcyjny wskazywał też na wspólnotową modlitwę bractwa w intencji zmarłych członków. Pojawia się zachęta do wspierania ubogich, przyjmowania podróżnych, łagodzenia konfliktów, zadbanie o pochówki zmarłych opuszczonych⁵⁶. Za wielką zasługę poczytywano nawrócenie „człowieka niestałego w drodze do zbawienia”⁵⁷.

Kongregacja obchodziła dwa święta, Serca Pana Jezusa (powinno być poprzedzone nowenną) i Serca NMP. W nabożeństwach tych mógł uczestniczyć ogół wiernych. W obie uroczystości, po nieszpórach⁵⁸, kapłan w komży przed ołtarzem Serca Jezusa wystawiał Najświętszy Sakrament. Odmawiał Akt Uroczystego Przepraszania za krzywdy wyrządzone Sercu Jezusowemu. Następnie odmawiana była modlitwa maryjna *O Najukochańsza*. Natomiast w przypadku święta Serca Maryi prowadzący zaczynał od modlitwy *O Serce Maryi, Wszecmocnego Boga najdoskonalsze dzieło*. Po modlitwie prowadzący wygłaszał mowę o duchu, celu i istocie, zarówno samego bractwa, jak i nabożeństwa do Serc Jezusa i Maryi. Należało wtedy przypomnieć obowiązki członków. Zalecano,

⁵³ ATJKr, Informacja o Bractwie Połockim, §4, §8. O teologicznych podstawach kultu Serca Jezusa, zob. B. Mokrzycki, *Kult Najświętszego Serca Jezusowego a liturgiczna odnowa Kościoła* [w:] *Zawierzyliśmy Miłości*, red. B. Mokrzycki, Kraków 1972, s. 71–104; J. Misiurek, *Pojęcie i podstawy kultu Serca Jezusowego według polskich teologów katolickich XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, R. 31, 1984, z. 2, s. 93–106; tenże, *Historia i teologia*, s. 29 i n.; J. Królikowski, *Odnówić pamięć*, passim; B. Matczak, *Znaczenie objawień i pobożnych ćwiczeń ludu chrześcijańskiego w rozwoju kultu Serca Jezusa* [w:] *Serce Jezusa w misterium Kościoła. 250 lat kultu Serca Pana Jezusa w Polsce*, red. W. Pałęcki, Z. Głowacki, Lublin 2016, s. 103–114.

⁵⁴ Księga Bractwa Połockiego, b. pag.; [A. Łabęcki], *O powrocie jezuitów*, s. 248; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 62–63.

⁵⁵ Księga Bractwa Połockiego, Dekret papieża Pius VI erygujący bractwo, b. pag.

⁵⁶ Por. S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 404; J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów*, s. 209; tenże, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 231. Zob. J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. 3, Wrocław 1970, s. 20.

⁵⁷ Księga Bractwa Połockiego, b. pag. Por. J. Buba, *Początki czci publicznej Serca Bożego w Polsce* [w:] *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, Kraków 1982, s. 50.

⁵⁸ W dokumencie papieskim zapisano: „z pierwszą gwiazdą wieczorną aż do zachodu słońca”.

by temat kultu Serc był poruszany przez kaznodziejów także w każdą ostatnią niedzielę miesiąca, „lud bowiem potrzebuje przypomnienia i pobudek”⁵⁹. Z nabożeństwem tym związana była możliwość uzyskania odpustu zupełnego. Kolejnym punktem spotkania było uroczyste przyjmowanie nowych członków do bractwa. Zapewne okazją do zaprezentowania się na zewnątrz była procesja Bożego Ciała.

Bractwo korzystało z aktywności jezuickiej drukarni w Połocku. Na potrzeby wspólnoty wydano drukiem książeczkę *Do Serca Pana Jezusa* (Połock, b.d.). Wysoki nakład publikacji (2400 egz.) oraz jej niska cena wskazują, że zakładano wyjście z kultem poza szeregi członków⁶⁰. Inne publikacje drukarni połockiej to *Nabożeństwo do Serca Jezusa i Maryi*, wydane w 1789 i 1795 r., *Sprzymierzenie do nabożeństwa ku Najśw. Sercom Jezusa i Maryi* (także z 1795 r.) oraz niemiecokojeczyny *Patent do Serca Jezusowego*. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. z matrycy drukarni połockiej publikowano obrazki przedstawiające Serce Jezusa⁶¹.

Znaczenie bractwa połockiego

Powstanie i działalność bractwa przypadły na czas trudnych relacji Kościoła katolickiego z państwem rosyjskim⁶². Podobnie jak kolegium jezuickie, bractwo zostało uznane przez władze Rosji za szkodliwe. Źródłem zagrożenia miało być szerzenie katolicyzmu i polskości. Można założyć, że podobnie jak w przypadku bractw działających w innych miejscach, także w Połocku odgrywały one rolę integracyjną dla tamtejszych Polaków, a co za tym idzie — przynależność do bractwa można uznać za element ich postawy patriotycznej⁶³. Bractwa oddziaływały na rozwój ducha egalitarnego. Do kolegiów jezuickich trafiała w dużej mierze młodzież magnacka. Udział w konfraterni u boku mieszczan i niezamożnej szlachty uspołeczniał więc młode pokolenie arystokracji⁶⁴.

⁵⁹ Księga Bractwa Połockiego, Informacja krótka dla ks. Prezesa Kongregacji, b. pag.

⁶⁰ Zob. W. Kaczorowski, R. Sękowski, *Drukarnia połocka w latach 1787–1820. Problemy badawcze i próba odtworzenia produkcji wydawniczej* [w:] *Jezuicka ars historia*, s. 234; I. Kadulska, *Osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej* [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 610; też, *Pracownicy książki w Akademii Połockiej (1812–1820)*, [w:] *Na szlakach literatury... Prace literaturoznawcze i edytorskie ofiarowane Profesor Barbarze Wolskiej z okazji siedemdziesiątych urodzin oraz czterdziestolecia pracy naukowej*, Łódź 2016, s. 260.

⁶¹ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 113. Według ustaleń ks. Stanisława Szymańskiego (*Dzieje kultu Serca Jezusowego w Polsce*, „Homo Dei”, R. 30, 1961, nr 4, s. 354) w XVIII wieku różne oficyny zakonne i akademickie wydały drukiem 45 książek poświęconych kultowi Serca Jezusa.

⁶² M. Loret, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny”, t. 179, 1928, s. 111–128, 268–284; tenże, *Kościół katolicki a Katarzyna: 1772–1783*, Kraków 1910.

⁶³ S. Litak, *Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, R. 40, 1996, nr 1, s. 164; W. Partyka, *Likwidacja bractw religijnych w Lublinie w 2. połowie XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 106, 2016, s. 131.

⁶⁴ Por. A. Mariani, *Udział elit w bractwach jezuitów prowincji polskiej i litewskiej. Kontrola z góry czy organizacja od dołu?*, „Zapiski Historyczne”, t. 67, 2012, z. 1, s. 30.

Bractwo stanowi przejaw oddziaływania jezuitów na elity katolickie. Zapewne w wielu przypadkach za sprawą zakonników w życie społeczne włączały się osoby dotąd bierne. Członkostwo przydawało splendoru (w przypadku uczniów — mogli doń należeć jedynie ci najlepsi). W wymiarze religijnym działalność bractwa wpływała na pogłębienie pobożności indywidualnej, realizowanej poprzez praktyki wspólnotowe, charakterystyczne dla polskiej kultury religijnej. Co oczywiste, nie jesteśmy w stanie określić głębi przeżyć religijnych, co więcej — trudno powiedzieć, na ile konsekwentnie realizowano przyjęte zobowiązania brackie.

W przeciwieństwie do wielu bractw mogących się pochwalić kilkusetletnią historią, stowarzyszenie połockie nie przetrwało zbyt długo. Wpisy do bractwa kończą się w roku 1818. Miało to niewątpliwie związek z nagłym usunięciem jezuitów z Rosji. Tenże sam car Aleksander I, który w 1812 r. uroczystie otwierał Akademię Połocką, osiem lat później zdecydował o kasacie jezuitów w Rosji⁶⁵. Kościół po jezuitach na dziesięć lat przejęli pijarzy, ale — pomimo ich nabożeństwa do Serca Jezusa — bractwa prawdopodobnie nie utrzymali. Wpływ na jego zanik miało skreślenie święta z kalendarza liturgicznego oraz niechętna polityka władz państwowych. Pod wpływem oświecenia zmienił się klimat religijny, krytyczny wobec dewocji, a akcentujący znaczenie czynnika społecznego w postawie religijnej⁶⁶.

Omawiana księga to ważny materiał do badania dziejów polskiej społeczności na terenach zagarniętych w I rozbiórce Polski. Masowość ujęcia daje podstawy do badań o charakterze demograficznym⁶⁷. Kilkadziesiąt lat od ostatnich wpisów do księgi brackiej społeczność ta została poddana wielorakim represjom, w konsekwencji których niemalże zanikła⁶⁸. Dziś świadectwem tego dziedzictwa są cmentarze, popadające w ruinę świątynie i pałace, ale także źródła pisane, takie jak opisywana księga.

⁶⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 511; A. Demkowicz, *Wypędzenie jezuitów z Imperium Rosyjskiego na podstawie fragmentów „Wygnańca z Białej Rusi” Jana Galicza*, „Tematy i Konteksty”, 2012, nr 2, s. 54. Jezuici połoccy przenieśli się do Francji, Włoch, na teren Galicji, m.in. do Chyrowa, gdzie w 1883 r. powstała renomowana szkoła, nawiązująca do tradycji połockich. B. Kumor, *Powrót jezuitów do Galicji*, „Folia Historica Cracoviensia”, t. 2, 1994, s. 76.

⁶⁶ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 32; P. Chmielowski, *Liberalizm i Obскурantyzm na Litwie i Rusi (1815–1823)*, Warszawa 1898, s. 40, 78.

⁶⁷ Na temat polskiej ludności na terenie Białorusi i Inflant w omawianym okresie, zob. P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998 (tam dalsza literatura).

⁶⁸ Zob. E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1916, s. 10; W. Warkar, *Rozwój terytoryalny narodowości polskiej*, cz. 3: *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce 1917, s. 3, 42; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa [1994], s. 12; M. Kowalski, *Mniejszość polska na Grodzieńszczyźnie, mniejszość białoruska na Białostoczczyźnie* [w:] *Problemy rozwoju przygranicznych regionów wschodniej Polski*, red. C. Sadowska-Snarska, Białystok 2002, s. 89–104.

Antoni Maziarz, Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary at Polotsk parish church in light of brotherhood register from 1794–1818

Summary

The fonds of National Library of Russia include a Register of Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary in Polotsk. Besides the list of members, the manuscript includes a number of documents important for operation of the congregation. The Brotherhood operated in 1794–1818; it was run by Jesuits, who survived disbanding of the order in 1773. Membership list of the Brotherhood (approx. 11 thousand) shows a cross-section of Polish community, living mostly in territories captured by Russia after First Partition of Poland. It includes members of local elite, as well as the lowest social tiers. Russians, Germans, French and Italians also joined the Brotherhood. An important group of members were students of schools run by Jesuits. The end of the Brotherhood was related to expulsion of Jesuits from Russia in 1820 (the last entries in Brotherhood register are dated 1818). In contrast to other religious brotherhoods of this type, which often operated for hundreds of years, Polotsk community has only existed for a quarter of a century. It is, however, worthwhile to look into its activity, both due to time and place of its operation, as well as mass participation of the community which would be subject to severe repressions a few decades later. In present time, Poles are a tiny minority in the community of North-East Belarus.

Słowa kluczowe: Połock, bractwa religijne, Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi w Połocku, kult maryjny

Keywords: Polotsk, religious brotherhoods, Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary in Polotsk, Marian devotion

Uładzimir Padalinski

(Białoruski Uniwersytet Państwowy, Mińsk)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SYSTEMU PARLAMENTARNEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO OSTATNIEGO TRZYDZIESTOLECIA XVI WIEKU W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU

Podstawą zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu była Biblioteka Załuskich, wywieziona z Warszawy w końcu XVIII w. Później do jej zbiorów włączono archiwa osobiste rosyjskich naukowców, działaczy społeczno-politycznych i kulturalnych¹. W rezultacie w Petersburgu zgromadzono ogromną ilość materiałów dotyczących historii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego². Celem artykułu jest przegląd materiałów archiwalnych przechowywanych w Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, dotyczących działalności organów władzy przedstawicielskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej w latach 1569–1600. Najważniejsze z tych materiałów są przechowywane w trzech działach: 293 — Западно-руссские акты, 957 — Собрание польских рукописей i 971 — Собрание автографов П. П. Дубровского. Dokumenty z tych zbiorów odzwierciedlają funkcjonowanie wszystkich poziomów systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Należy pamiętać,

¹ Г. Галенчанка, *Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV–сярэдыны XVII ст.*, Мінск 2008, s. 64–65.

² J. Seredyka, *Źródła do dziejów Polski i Litwy okresu przedrozbiorowego w bibliotekach Wilna i Leningradu*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, Wydział I, Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A, Nr 10, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 37–48; H. Grała, *Polskie kolekcje w petersburskich muzeach, bibliotekach i archiwach — zarys historyczny* [w:] *Polska i Petersburg. Zbiór esejów*, red. D. Konstantynowa, Kraków 2016, s. 345–381; zob. T. H. Копреева, *Обзор польских рукописей Государственной Публичной Библиотеки (Собрание П. П. Дубровского)* [w:] *Труды Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина*, т. 5 (8), Ленинград 1958, s. 137–165. Więcej informacji na temat fondów i materiałów Oddziału Rękopisów, zob. na jego stronie internetowej: <http://nlr.ru/manuscripts/> <dostęp: 2018-07-18>.

³ O strukturze i funkcjonowaniu systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w., zob. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.

że w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej przechowywana jest duża część spuścizny epistolarnej Radziwiłłów z drugiej połowy XVI — początku XVII w., która nadal wymaga szczegółowych badań.

Decyzję o zwołaniu sejmku walnego Rzeczypospolitej podejmował król polski i zarazem wielki książę litewski, po naradzie ze swym najbliższym otoczeniem. Król określał również problematykę pracy sejmowej. Kancelarie koronna i litewska miały następnie poinformować o zwołaniu sejmku cały naród polityczny Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kancelaria litewska musiała przygotować i w odpowiednim terminie wysłać ogromną liczbę rozmaitych pism do wszystkich województw i powiatów Wielkiego Księstwa⁴. W zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu znajduje się w miarę reprezentatywny zbiór takich materiałów, w szczególności odnoszących się do zwołania sejmku 1572 r. Przede wszystkim zachowały się „hramoty” (listy) króla i wielkiego księcia Zygmunta Augusta, pisane 1 X 1571 r. z Warszawy, do Panów Rady i wszystkich stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także do obywateli powiatów ludzkiego i wilkomierskiego, informujące o terminie i miejscu odbywania sejmku walnego i sejmików przedsejmowych⁵. Kancelaria wysyłała pisma oddzielnie do senatorów (*листы зашитые*), jak również do innych urzędników ziemskich i nadwornych, marszałków hospodarskich i przedstawicieli elit powiatowych (*листы отъвороны*) z zaproszeniem do wzięcia udziału w pracach sejmików i sejmku. Listy sejmowe do senatorów mogą być ważnym źródłem do badania praktyki organizowania i prowadzenia sejmików przedsejmowych w Wielkim Księstwie Litewskim. Na przykład, król i wielki książę Stefan Batory w liście do biskupa wileńskiego i administratora Inflant Jerzego Radziwiłła zaznaczył, że decyzja o zwołaniu sejmku walnego w 1585 r. powstała na konwokacji senatu w Lublinie. W liście tym były określone daty rozpoczęcia pracy sejmików powiatowych, sejmiku głównego Wielkiego Księstwa w Wołkowysku oraz sejmku walnego w Warszawie. Stefan Batory informował, że na sejmikach będą rozpatrywane „долеглиности и потребности земские”, a zwłaszcza kwestia poprawy Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ponadto król zwrócił się do biskupa wileńskiego z prośbą o przeprowadzenie na sejmiku w Wilnie wyboru na posłów „людей зацных, бачных и ростропных, з моцю незамероною”⁶. W Oddziale Rękopisów można znaleźć listy wysłane z Warszawy jesienią 1571 r. do marszałka hospodarskiego kniazia Łukasza Świrskiego, marszałka hospodarskiego, koniuszego i podkoniuszego wileńskiego Jana Wołczka (Wołczkowicza)⁷

⁴ Zob. И. Лаппо, *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский совет и его сеймик*, Юрьев 1911, приложения, с. 1–42. W styczniu 1590 r. kanclerz Lew Sapieha pisał, że w przededniu sejmików powiatowych kancelaria Wielkiego Księstwa Litewskiego powinna przygotować instrukcje królewskie, listy sejmowe i inne dokumenty w łącznej liczbie około tysiąca stron. *Archiwum Domu Sapiechów wydane staraniem rodziny*, wyd. A. Prochaska, t. 1: *Listy z lat 1585–1606*, Lwów 1892, s. 52.

⁵ Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге (dalej: РНБ), ф. 293, Западно-русские акты, № 249, № 251, № 255.

⁶ РНБ, ф. 293, № 300, л. 1–2об. List ten był wystawiony w Grodnie, 23 X 1584 r. W inwentarzu podano błędną datę jego sporządzenia — 23 XI 1584 r.

⁷ Zob. *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 11: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 93; *Urzednicy Wielkiego Księstwa*

i miecznika litewskiego Szczęsnego Sirucia⁸. W bibliotece przechowywane są również listy do starostów powiatowych, zobowiązanych do zwołania sejmiku i poinformowania miejscowej szlachty o terminie rozpoczęcia jego pracy. Tak więc, zachowały się takie listy do wojewody wileńskiego, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosty lidzkiego i oszmiańskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” oraz do kasztelana witebskiego, starosty wilkomierskiego Pawła Paca, pisane w październiku 1571 r.⁹

Do każdego sejmiku przedsejmowego musiał przybywać specjalny wysłannik, reprezentujący stanowisko króla w kwestiach przedstawionych do rozpatrzenia przyszłemu sejmowi. Taki wysłannik otrzymywał z kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego specjalny list, w którym oficjalnie polecano sprawowanie funkcji posła królewskiego na sejmiku powiatowym. Rosyjska Biblioteka Narodowa posiada dwa listy wydane przed sejmem walnym 1572 r., powołujące pisarza ziemskiego lidzkiego Jana Sirucia na królewskiego posła na sejmik powiatu lidzkiego oraz pisarza ziemskiego wilkomierskiego Stanisława Szolkowskiego (Szołkowskiego) na wysłannika królewskiego na sejmik powiatu wilkomierskiego¹⁰. Najważniejszym dokumentem, który kancelaria wysyłała do sejmików powiatowych, była gospodarska instrukcja przedsejmowa (*наука*). Poseł królewski ogłaszał jej treść sejmikującej szlachcie. W instrukcji król i wielki książę przedstawiał do rozpatrzenia szlachcie najbardziej aktualne zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej. Król przedstawiał również swoje stanowisko w tych sprawach, a czasami sugerował sposoby ich rozwiązywania. Naszym zdaniem, instrukcje gospodarskie były jednym z głównych instrumentów wpływu dworu królewskiego na opinię publiczną Wielkiego Księstwa Litewskiego w przededniu sejmów walnych Rzeczypospolitej. W Petersburgu są przechowywane wspomniane już „nauki” wydane 1 X 1571 r. w Warszawie posłom gospodarskim Janowi Siruciowi i Stanisławowi Szolkowskiemu na sejmiki przedsejmowe powiatów lidzkiego i wilkomierskiego¹¹. W Oddziale Rękopisów przechowywana jest również „hramota” Stefana Batorego z 6 VII 1576 r. w sprawie zwołania sejmiku walnego Rzeczypospolitej we wrześniu tego roku w Toruniu, skierowana do wojewody połockiego Mikołaja Dorohostajskiego, kasztelana połockiego Jerzego Zenowicza oraz wszystkich obywateli województwa połockiego¹². Dokument ten zawiera ważną informację na temat walki politycznej toczonej w 1576 r. wokół kwestii uznania Stefana Batorego przez szlachtę Wielkiego Księstwa za króla

Litewskiego. Spisy, t. 1: *Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 118.

⁸ РНБ, ф. 293, № 250, № 253, № 256.

⁹ РНБ, ф. 293, № 257, № 258, № 260. Zob. też: R. Jaworski, *Nieznana korespondencja króla Zygmunta Augusta z Mikołajem Radziwiłłem Rudym i Ostafim Wołłowiczem z lat 1550–1571 ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 41, 2003, s. 106.

¹⁰ РНБ, ф. 293, № 259, № 261.

¹¹ РНБ, ф. 293, № 252, л. 1–8 (do powiatu lidzkiego); № 254, л. 1–6 (do powiatu wilkomierskiego). Podobne instrukcje, jednak bez podania nazwiska posłów i powiatów, do których zostały skierowane, opublikowano drukiem, zob. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 2: 1599–1637, Санктпетербургъ 1865, с. 168–175; И. Лаппо, *Великое княжество Литовское*, приложения, с. 1–13.

¹² РНБ, ф. 293, № 275, л. 1–2об.

polskiego i wielkiego księcia litewskiego, jak również na temat działań nowego króla, aby zapewnić ochronę Wielkiego Księstwa Litewskiego przed ewentualną agresją ze strony Moskwy. Przedstawione powyżej dokumenty wyraźnie ilustrują działania kancelarii w sprawie organizacji sejmików przedsejmowych w powiatach i województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Należy także zauważyć, że na pozycję zebranej na sejmikach szlachty mogli wpływać lokalni wyżsi urzędnicy, szczególnie senatorowie. Jeśli urzędnicy ci z jakiegoś powodu byli nieobecni na posiedzeniach, mogli pisemnie zwracać się do sejmiku w sprawach publicznych i prywatnych. Senatorowie, zwłaszcza rojaliści, musieli przy tym brać pod uwagę zarówno interesy królewskie, jak i potrzeby Wielkiego Księstwa Litewskiego, czego przykładem może być napisany w Słucku 20 XII 1596 r. list kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza do sejmiku powiatu wileńskiego przed sejmem walnym Rzeczypospolitej 1597 r.¹³ Z jednej strony Chodkiewicz poparł w nim pomysł króla o uchwaleniu podatków dla organizacji obrony przed Turcją, z drugiej zaś opowiadał się za nadaniem urzędów biskupa wileńskiego i hetmana polnego „osobam godnym narodu nasze[go] Litew[skiego] wedle Praw naszych”¹⁴, co było wyraźnie sprzeczne z planami Zygmunta Wazy, który chciał nominować na biskupa wileńskiego Polaka, Bernarda Maciejowskiego¹⁵. Listy w swoich prywatnych sprawach na sejmiki przedsejmowe wysyłali także przedstawiciele szlachty powiatowej, jak na przykład podwojewodzi nowogródzki Mikołaj Jeśman, który zwracał się do sejmiku powiatu trockiego w styczniu 1589 r.¹⁶

Na sejmiku przedsejmowym szlachta wybierała posłów na sejm walny Rzeczypospolitej i przygotowywała dla nich instrukcję. Instrukcje poselskie mają znaczną wartość naukową, gdyż — naszym zdaniem — najdobitniej odzwierciedlają opinię publiczną w środowisku szlacheckim. Na sejmikach, jako lokalnych centrach życia społecznego, szlachta omawiała aktualne wydarzenia i inicjatywy królewskie oraz formułowała wobec nich swoje postawy. Ponadto analiza instrukcji poselskich ujawnia informacje o składzie osobowym elity powiatowej (w tym przedstawicielstwa sejmowego), jej kultury politycznej i prawnej. Pragniemy podkreślić, że w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej znajduje się najwcześniejsza znana obecnie instrukcja poselska z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokładniej, zachował się projekt instrukcji (Puncta Sejmowe) danej posłom powiatu wileńskiego na sejm walny Rzeczypospolitej 1570 r. z odręcznymi poprawkami i komentarzami wojewody wileńskiego, kanclerza Mikołaja Radziwiłła „Rudego”¹⁷. Zbiory biblioteki zawierają również instrukcję dla posłów powiatu

¹³ РНБ, ф. 971, Собрание автографов П. П. Дубровского, авт. 125, л. 53–54об.

¹⁴ Tamże, k. 53v.

¹⁵ Szczegółowo na temat konfliktu, zob. И. Лаппо, *Люблинская уния и третий Литовский статут* [w:] *Журнал Министерства народного просвещения*, 1917, № 5, с. 89–150; J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Opole 1990, s. 67–82. Nieco inne spojrzenie na istotę zatargu, zob. W. Pawlikowska-Butterwick, ‘Lithuanians’, ‘Foreigners’ and Ecclesiastical Office: Law and Practice in the Sixteenth-Century Grand Duchy Of Lithuania, „The Journal of Ecclesiastical History”, vol. 68, No. 2, April 2017, p. 285–305.

¹⁶ РНБ, ф. 971, авт. 125, л. 49–50; zob. A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 98, 116–117.

¹⁷ РНБ, ф. 971, авт. 152, л. 60–63об. Druk, zob. H. Lulewicz, *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik wileński przed sejmem warszawskim*

grodzieńskiego na następny sejm Rzeczypospolitej, który odbył się w Warszawie wiosną 1572 r.¹⁸ Została ona ułożona w grudniu 1571 r. w Somiliszkach na wspólnym sejmiku przedsejmowym wszystkich powiatów województwa trockiego. Nawiasem mówiąc, o przebiegu posiedzeń tego sejmiku szczegółowo opowiedziano w liście kasztelana trockiego, podkanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Ostafiego Wołłowicza do Zygmunta Augusta, pisanego bezpośrednio w Somiliszkach¹⁹. Zarówno instrukcja, jak i list Wołłowicza dostarczają ważnych informacji dla badań nad kulturą polityczną ówczesnej szlachty białoruskiej i litewskiej. Ponadto, w Oddziale Rękopisów są dostępne instrukcje poselskie i uchwały zatwierdzone w grudniu 1600 r. na sejmikach przedsejmowych powiatów wilkomierskiego, brasławskiego, nowogródzkiego oraz mińskiego²⁰. Na przykład instrukcja dana posłom powiatu mińskiego (posędek ziemski miński Krzysztof Słuszka i Wasyl Bołharyn) zawiera szczegółowe wytyczne, poświęcone udoskonaleniu pracy sejmu, zwłaszcza porządku przyjmowania konstytucji sejmowych, wprowadzenia kwarty w Wielkim Księstwie Litewskim oraz prowadzenia wojny ze Szwecją w Inflantach²¹. Dodajmy że w bibliotece są przechowywane instrukcje poselskie z powiatów wilkomierskiego, upickiego, orszańskiego i z województwa mścisławskiego, które w inwentarzu działu 971 są datowane na rok 1587, ale z treści tych instrukcji wynika, że powstały one najprawdopodobniej podczas bezkrólewia 1632 r.²²

Na mocy artykułów henrykowskich w Wielkim Księstwie Litewskim powstał sejmik główny, który był zwoływany na dwa tygodnie przed rozpoczęciem sejm walnego Rzeczypospolitej²³. Na sejmik główny mieli przybywać senatorowie i po-

1570 roku [w:] *Studia Historyczno-Prawne. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Sere-dyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 171–180.

¹⁸ РНБ, ф. 971, авт. 133, л. 64–67об. Zob. Т. Копреева, *Обзор*, с. 146. Друк, zob. А. Радаман, *Інструкцыі шляхты Гарадзенскага павета паслан на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма Трокскага ваяводства, які адбываўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.* [w:] *Гарадзенскі палімпсест-2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гародня 2009, с. 246–251.

¹⁹ РНБ, ф. 971, авт. 133, л. 68–71об. Wołłowicz donosił, że dla wszystkich powiatów województwa były napisane identyczne instrukcje poselskie, na wzór instrukcji danej posłom sejmowym z powiatu trockiego.

²⁰ РНБ, ф. 971, авт. 126, л. 1–2об.; авт. 130, л. 29–31; авт. 133, л. 1–1об., 121–124об. Uchwałę sejmiku powiatu brasławskiego opublikował А. Радаман, *Соімкавая ўхвала шляхты Браслаўскага павета ад 19 снежня 1600 года ў кантэксце вайны Рэчы Паспалітай абодвух народаў са Швецыяй (1600–1629 гг.)* [w:] *Браслаўскія чытанні: Матэрыялы VI-й навукова-краязнайчай канферэнцыі прысвечанай 150-й гадавіне з дня нараджэння браслаўскага лекара, грамадскага дзеяча Станіслава Нарбута (1853–1926) 7–8 мая 2003 года*, Браслаў 2003, s. 80–88.

²¹ РНБ, ф. 971, авт. 130, л. 29–30об.

²² РНБ, ф. 971, авт. 131 (№ 3, №16), 133 (№ 38, №47). W inwentarzu instrukcja powiatu wilkomierskiego została błędnie nazwana instrukcją powiatu wołkowyskiego.

²³ Sejmik główny Wielkiego Księstwa Litewskiego był utworzony na wzór sejmików wielkopolskiego i małopolskiego. Zwoływano go od 1576 r., po zaprzysiężeniu artykułów henrykowskich przez Stefana Batorego. Posiedzenia sejmiku początkowo odbywały się w Wołkowysku, ale na mocy III Statutu Litewskiego z 1588 r. zostały przeniesione do Słonima. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент.*, рэдкалегія І. П. Шамякін і інш., Мінск 1989, с. 117 (rozdział III, artykuł 5); *Volumina Constitutionum*,

słowie ziemscy Wielkiego Księstwa w celu prowadzenia dodatkowych konsultacji i uzgodnienia swych stanowisk na temat najważniejszych problemów przedkła-
danych do rozpatrzenia przez sejm walny. W zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Na-
rodowej jest dostępny projekt instrukcji dla całej delegacji Wielkiego Księstwa
Litewskiego, przygotowany na sejmiku głównym w marcu 1596 r.²⁴ Dokument
przedstawia szeroki zakres zagadnień państwowych i lokalnych, aktualnych
wówczas dla szlachty ze wszystkich części Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej pozostało niewiele
materiałów archiwalnych dotyczących pracy sejmu walnego Rzeczypospolitej
z końca XVI w. Istotne znaczenie dla badania systemu parlamentarnego mają
kopie dwóch protestacji, wystawionych przez część posłów ziemskich na sejmie
1596 r.²⁵ Protestacje te są ważnym źródłem do badania konfliktów politycznych,
zwłaszcza dotyczących kwestii religijnych, które były omawiane na tym sejmie.
Zawierają one dane o składzie osobowym reprezentacji sejmowej Korony i Wiel-
kiego Księstwa. Cenną i — co najważniejsze — nieformalną informację zawiera
prywatna korespondencja magnatów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kasztel-
lan trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” w liście datowanym w Mirze
17 IV 1587 r. szczegółowo przedstawił wojewodzie wileńskiemu Krzysztofowi Ra-
dziwiłłowi „Piorunowi” wydarzenia sejmu konwokacyjnego w lutym — marcu
1587 r., oceniając ponadto postawy narodu politycznego Wielkiego Księstwa wo-
bec różnych pretendentów do władz Rzeczypospolitej²⁶. Z kolei 12 III 1598 r. „Pio-
run” informował z Warszawy Radziwiłła „Sierotkę” (w tym czasie już wojewodę
trockiego) o początkowej fazie pracy sejmu walnego 1598 r.²⁷ Ten list wojewo-
dy wileńskiego zawiera ważne szczegóły na temat stosunków dyplomatycznych
Rzeczypospolitej z Moskwą. Ponadto w bibliotece przechowywany jest „Sposób
Praw Trybunalskich”, to jest ustawa przyjęta na sejmie walnym Rzeczypospoli-
tej w 1581 r., która wprowadziła w życie i regulowała procedurę pracy najwyż-
szej apelacyjnej instytucji sądowej Wielkiego Księstwa Litewskiego — Trybunału
Głównego²⁸.

t. 2: (1550–1609), vol. 1: (1550–1585), do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 328, 357, 368; zob. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 152–166.

²⁴ PHB, ф. 957, Pol. F. IV, № 130, л. 204–208. Druk, zob. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2, *Okresy panowań królów elekcyjnych, XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 118–123.

²⁵ PHB, ф. 971, авт. 158, л. 50б.–9. O dyskusji wokół kwestii religijnych na sejmie 1596 r., zob. L. Jarmański, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 144–153.

²⁶ PHB, ф. 971, авт. 125, л. 39–41. W Oddziale Rękopisów przechowywany jest również list kasztelana trockiego, kanclerza O. Wołowicza do Panów Rady Wielkiego Księstwa Litewskiego, dotyczący sytuacji w Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim w przededniu sejmu elekcyjnego 1573 r. PHB, ф. 971, авт. 125, л. 47–48об. List został napisany w Brześciu 16 III 1573 r. W inwentarzu datowany błędnie na 16 III 1587 r.

²⁷ PHB, ф. 971, авт. 234, № 157, л. 1–2об. Zob. T. Копреева, *Обзор*, c. 157.

²⁸ PHB, ф. 971, авт. 124, л. 56–67об. Zob. T. Копреева, *Обзор*, s. 145. Uchwała wprowadzająca w życie Trybunał Wielkiego Księstwa Litewskiego powstała w języku starobiałoruskim. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy (Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588)*, Warszawa 2002, s. 331; *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, s. 452. W oddziale rękopisów znajduje się wersja w języku polskim. Szczegółowo o Trybunale Wielkiego Księstwa

Od końca XVI do schyłku XVII stulecia w Wielkim Księstwie Litewskim istniała odrębna instytucja przedstawicielska — Zjazd Główny (konwokacja wileńska)²⁹. Zjazd był nadzwyczajnym organem władzy ustawodawczej, zwoływanym z reguły w czasie wojny lub konfliktu politycznego. Uchwały zjazdów odzwierciedlają najbardziej istotne dla szlachty białoruskiej i litewskiej kwestie polityki wewnętrznej i zagranicznej. Na przykład, w uchwale przyjętej na zjeździe głównym 7 VIII 1593 r. w Wilnie³⁰, szczegółowo regulowano procedurę pobierania podatków i ponoszenia nakładów pieniężnych na obronę państwa przed najazdem Tatarów krymskich, rozpatrywano problemy postępowania sądowego oraz wykupu zastawionych dóbr królewskich, omawiano petycje osobiste. Dla szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zjazd główny był środkiem ochrony jej partykularnych interesów w ramach wspólnej Rzeczypospolitej. Uchwała z 1593 r. wyraźnie pokazuje skonsolidowaną pozycję litewskiego narodu politycznego³¹ w konflikcie wokół królewskiej nominacji Polaka na urząd biskupa wileńskiego³².

W Petersburgu przechowywane są również dokumenty, które dostarczają wielu informacji na temat rozkładu sił politycznych w Wielkim Księstwie Litewskim podczas bezkrólestwa po śmierci Stefana Batorego. Materiały te pozwalają na badanie pozycji i działalności politycznej tej części narodu politycznego Wielkiego Księstwa, która po rozdwojonej elekcji 1587 r. poparła kandydaturę królewicza szwedzkiego Zygmunta Wazy. Ośrodkiem tego ugrupowania politycznego był Brześć, jego liderem zaś był kasztelan wileński kanclerz Ostafi Wołłowicz. Pozostała część aktywnej w życiu politycznym szlachty była skupiona wokół Wilna i wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”³³. W Oddziale Rękopisów zachował się wypis z ksiąg sądu grodzkiego brzeskiego z dnia 2 IX 1587 r., zawierający uchwałę Panów Rady i posłów ziemskich, którą 26 VIII 1587 r. rozesłano z Warszawy do powiatów Wielkiego Księstwa³⁴. Uchwała odzwierciedla stanowisko delegacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie sejmu elekcyjnego Rzeczypospolitej, podaje swego rodzaju „litewskie” spojrzenie na przyczyny

Litewskiego, zob. М. Ясинский, *Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция*, Киев 1901; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*. Spis, red. A. Rachuba, Warszawa 2007; *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai (1583–1655)*, parengė V. Raudeliūnas, A. Baliulis, Vilnius 1988.

²⁹ Szczegółowo o zjeździe głównym Wielkiego Księstwa Litewskiego, zob. У. Падалінскі, *Галоўны з’езд Вялікага Княства Літоўскага: генезіс, функцыі, гістарычнае развіццё*, „Беларускі Гістарычны Часопіс”, № 1, 2015, с. 13–23; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 243–287.

³⁰ РНБ, ф. 957, № 130, л. 33–39об. Druk, zob. *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией*, т. 8: *Акты виленского городского суда*, Вильна 1874, с. 323–330; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, т. 2, s. 104–114.

³¹ Termin „litewski naród polityczny” używamy w znaczeniu państwowym, a nie etnicznym. Oznacza on część szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, która aktywnie korzystała z praw do udziału w życiu politycznym.

³² РНБ, ф. 957, № 130, л. 36об.–37, 39–39об.

³³ O walce politycznej w Wielkim Księstwie Litewskim podczas trzeciego bezkrólestwa, zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 354–420.

³⁴ РНБ, ф. 971, авт. 127, л. 3–5. Uchwała napisana w języku starobiałoruskim; różni się w treści od uniwersału, wydanego tego samego dnia w języku polskim w imieniu „rady i rycerstwa obojga narodu Korony Polskiej i WKsL”, zob. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, т. 1, *Okresy bezkrólestwi*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 263–266.

rozłamu elekcji i wyboru jednocześnie dwóch pretendentów do władzy oraz określiła dalszą drogę działalności politycznej w zaistniałej sytuacji.

Rozłam nastąpił jednak również wśród szlachty Wielkiego Księstwa. W szczególności szlachta powiatu brzeskiego zignorowała zjazd zwołany na początku października 1587 r. w Wilnie, a już 2 października wybrała swoich posłów na sejm koronacyjny Zygmunta Wazy. Byli nimi: sędzia ziemski brzeski Adam Pocij, podkomorzy brzeski Mikołaj Pac, sekretarz królewski Jakub Krzesimski, dworzanin królewski książę Jan Szujski, instygator litewski Malcher Kamiński oraz Adam Krzyczewski³⁵. Postanowienie zjazdu brzeskiego podpisali i zatwierdzili swoimi pieczęciami kasztelan wileński Ostafij Wołowicz, wojewodowie — brzeski Gabriel Hornostaj i miński Mikołaj Sapieha, kasztelan brzeski Krzysztof Zenowicz oraz liczni przedstawiciele szlachty. Pod koniec października 1587 r. w Brześciu odbył się kolejny zjazd litewskich zwolenników Zygmunta Wazy. Jego uczestnicy wysłali list do przedstawicieli środowiska wileńskiego, w którym w szczegółach wyjaśnili powody, dla których wsparli królewicza szwedzkiego, występując zarazem z własną taktyką działania w warunkach politycznego kryzysu³⁶. Chociaż środowisko brzeskie było sceptycznie nastawione do idei organizacji nowego zjazdu Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie w listopadzie 1587 r., wysłało nań swoich posłów pod przewodnictwem kasztelana brzeskiego Krzysztofa Zenowicza. Instrukcja udzielona temu poselstwu, której projekt jest przechowywany w Petersburgu³⁷, odzwierciedla pozycję brzeskiego ugrupowania politycznego w stosunku do podwójnej elekcji i wydarzeń, które toczyły się wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim i w całej Rzeczypospolitej. Ze zjazdu w Brześciu 31 X 1587 r. również został wysłany specjalny list do Zygmunta Wazy³⁸. Z jego treści wynika, że wówczas — pomimo różnych poglądów na temat kandydatury przysłego króla i wielkiego księcia — litewski naród polityczny na pierwszym miejscu stawiał obronę praw i wolności Wielkiego Księstwa.

Należy również dodać, że na zjeździe, który odbył się w Wilnie w dniach 8–20 XI 1587 r., przewagę mieli zwolennicy wojewody wileńskiego K. Radziwiłła „Pioruna”³⁹. Jednak na marszałka koła poselskiego został wybrany blisko związany z Wołowiczem miecznik litewski Dymitr Chalecki. W Rosyjskiej Bibliotece Narodowej przechowywany jest własnoręczny list Chaleckiego do Wołowicza, napisany w Wilnie 17 XI 1587 r.⁴⁰ Ten interesujący dokument pokazuje wykorzystanie na zjeździe przez przeciwników Zygmunta Wazy całkowicie

³⁵ Zjazd zwrócił szczególną uwagę na prywatne sprawy wojewody brzeskiego G. Hornostaja. PHB, ф. 971, авт. 127, л. 1–2; zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 393. W końcu września 1587 r. władzę Zygmunta Wazy uznała szlachta starostwa żmudzkiego. Archiwum Główne Aktów Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 196, s. 1–8.

³⁶ Biblioteka ma kopię tego listu, zob. PHB, ф. 957, № 130, л. 222–225об.

³⁷ PHB, ф. 957, № 130, л. 213–214об. Szlachecką część poselstwa reprezentowali sędzia ziemski brzeski Adam Pocij i pisarz ziemski brzeski Fedor Pocij. PHB, ф. 957, № 130, л. 11об.; zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 399–400.

³⁸ W Oddziale Rękopisów przechowywana jego kopia, zob. PHB, ф. 957, № 130, л. 11–12об.

³⁹ Materiały związane z pracą tego zjazdu, zob. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1, s. 277–302.

⁴⁰ PHB, ф. 957, № 130, л. 227–228об. O działalności politycznej Chaleckiego, zob. У. Падалінскі, *Дзмітры Халецкі, падскарбі земскі Вялікага княства Літоўскага: ад „служы” да „прыяцеля”* [w:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання*

nieparlamentarnych form walki politycznej. Chalecki informował Wołłowicza, że na stanowisku marszałka poselskiego „doszicz tam fukow, grozb ucziерpiаę”⁴¹.

Źródła z Oddziału Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej otwierają szerokie możliwości badania wszystkich poziomów systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zbiory te zawierają materiały, które odzwierciedlają praktykę funkcjonowania sejmików powiatowych (przede wszystkim przedsejmowych), zjazdu głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejmu walnego Rzeczypospolitej. W Petersburgu zgromadzono ważne dokumenty dotyczące historii trzeciego bezkrólewia w Rzeczypospolitej. Są to źródła, które w szczególności pozwalają dokładniej przeanalizować walkę polityczną w Wielkim Księstwie Litewskim po podwójnej elekcji 1587 r. Jesteśmy przekonani, że dalsze prace w celu wyszukiwania i odkrywania materiałów źródłowych, które są przechowywane w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, umożliwią pogłębienie wiedzy o rozwoju i funkcjonowaniu systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Rzeczypospolitej.

Uładzimir Padalinski, Source materials for history of parliamentary system of Grand Duchy of Lithuania in last three decades of 16th century in the collection of National Library of Russia in St. Petersburg

Summary

The objective of the article was to present a review of archival materials preserved in the fonds of the Manuscripts Section of National Library of Russia in St. Petersburg, pertaining to activity of institutions constituting the representative power system in the Grand Duchy of Lithuania as well as the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1569–1600. These sources open broad possibilities for researching all levels of the Grand Duchy's parliamentary system. Fonds of National Library of Russia in St. Petersburg contain materials, which reflect the practice of operation of powiat dietines (mostly pre-Sejm), general assembly of the Grand Duchy of Lithuania as well as the Grand Sejm of the Commonwealth. Important documents were preserved in St. Petersburg, pertaining to third interregnum in the Commonwealth, in particular sources, which allow a more detailed analysis of political struggle in the Grand Duchy of Lithuania after the double election of 1587.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, parlamentaryzm, polonika, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, parliamentarianism, polonica, National Library of Russia in St. Petersburg

Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях, навук. рэд. Сцяпан Сокал, Андрэй Янушкевіч, Мінск 2008, s. 127–151.

⁴¹ РНБ, ф. 957, № 130, л. 227.

Tomasz Ciesielski

(Uniwersytet Opolski)

MATERIAŁY SEJMIKOWE W SPUSZCZNIENIE PO LUDWIKU GRUNO, KSIĘCIU HESSEN-HOMBURG W ARCHIWUM MUZEUM ARTYLERII, WOJSK INŻYNIERYJNYCH I ŁĄCZNOŚCI W SANKT PETERSBURGU

W archiwum Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu znajdują się spuścizny archiwalne po osiemnastowiecznych dowódcach artylerii rosyjskiej — generałach feldcejmajstrach i naczelnikach Głównej Kancelarii Artyleryjskiej, od 1742 r. Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji. Zebrane zostały w zespole nr 2, Główna kancelaria artylerii i fortyfikacji, z lat 1701–1796, do którego sięgają sporadycznie nawet rosyjscy badacze zajmujący się historią wojskowości XVIII w.¹ Wiedzę o spuściznie archiwalnej jednego z generałów feldcejmajstrów, Ludwika Gruno księcia von Hessen-Homburg, a konkretnie o jego kancelarii polowej (*походная канцелярия*) z lat 1732–1736, do obiegu naukowego wprowadziła przed kilku laty ówczesna pracownica archiwum Irina Wozniesienskaja. Dokonała ona wstępnego uporządkowania spuścizny, a także scharakteryzowała jej zawartość — pokrótce, ale wystarczająco, aby zorientować się, że zawiera cenny materiał źródłowy do badań nad dziejami polskiej wojny sukcesyjnej i procesu pacyfikacji państwa polsko-litewskiego w latach 1735–1736². Książę Hessen-Homburg odegrał w tych wydarzeniach

¹ Zob. T. Ciesielski, *Archiwum Księcia Ludwika Gruno Hessen-Homburga jako źródło do dziejów polskiej wojny sukcesyjnej w latach 1734–1735* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 10, Białystok 2017, s. 318–319.

² И. А. Вознесенская, *Архив принца Людвига Гессен-Гомбургского* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Международная научно-практическая конференция. 12–14 мая 2010 г.*, ч. 1, ред. С. В. Ефимов, Санкт-Петербург 2010, с. 141–144; И. А. Вознесенская, *Архив ландграфа Людвига Гессен-Гомбургского как источник по истории военной элиты 1730-х гг.* [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после Петровских реформ (1682–1750)*, ред. Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2013, с. 213–224; И. А. Вознесенская, *Цифирная азбука 1732 г. данная Людовику Гессен Гомбургскому в Персидский поход* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы Труды Четвертой Международной научно-практической конференции*

ważną rolę, bo choć w momencie znalezienia się na ziemiach polskich rozpoczął dopiero trzydziesty rok życia, to imperatorowa Anna i Kolegium Wojenne powierzyli mu dowództwo nad jednym z korpusów interwencyjnych³. Zawdzięczał to nie tyle dotychczasowym dokonaniom wojennym, co pochodzeniu z niemieckiego rodu landgrafowskiego oraz zasługom dworskim.

Urodzony 15 I 1705 r. w Bad Homburg vor der Höhe książę Ludwik Johann Wilhelm Gruno von Hessen-Homburg, młodszy syn landgraфа Fryderyka III Jakuba (1673–1746), wnuk Luizy Elżbiety Kettler (1646–1690, córki księcia Kurlandii Jakuba), pozostawał na służbie rosyjskiej przez 22 lata. Gdyby jako wyznacznik przebiegu jego kariery w armii carskiej przyjąć posiadane stopnie wojskowe, to był błyskawicznie awansującym i rozwijającym swoją karierę oficerem. Niemal natychmiast po przyjeździe w 1723 r. do Rosji Ludwik rozpoczął służbę wojskową — od razu w stopniu pułkownika pułku narewskiego piechoty ze starszeństwem liczonym od 9 XI 1723 r. Na kolejne stopnie wojskowe awansował: w grudniu 1727 r. na generała-majora, w 1730 r. na generała porucznika (lejtanta), w marcu 1735 r. na generała feldcejmajstra, a 25 IV 1742 r. na najwyższy stopień wojskowy w Rosji — feldmarszałka (generała feldmarszałka). Był też wysokiej rangi oficerem oddziałów gwardyjskich. W pieszym pułku lejb-gwardii preobrażeńskiej był kolejno majorem (1730), podpułkownikiem (1741) i pułkownikiem (1742), w pieszym pułku lejb-gwardii izmailowskiej majorem (1734) i podpułkownikiem (1740), a w sformowanej ukazem Elżbiety z 11 I 1742 r. (31 XII 1741 r.) z kompanii grenadierskiej pułku preobrażeńskiego nowej lejb-kompanii gwardii, kapitanem porucznikiem. W oddziałach gwardyjskich Hessen-Homburg był w latach 1740–1745 nominalnym dowódcą pułku izmailowskiego, przez kilka tygodni w 1741 r. pułku preobrażeńskiego, a od stycznia 1742 r. do swej śmierci — lejb-kompanii gwardii. Był też szefem oddziałów artyleryjskich: kompanii bombardierskiej i „laboratorium pirotechnicznego”, a także dyrektorem Szlacheckiego Korpusu Kadetów od 1741 r. W liniowych jednostkach piechoty książę Ludwik obsadzał jedynie stanowiska oficerów sztabowych, pomimo że nominalnym komendantem-szefem pułku narewskiego był, choć krótko, jego młodszy brat Johann Karl książę Hessen-Homburg (24 VIII 1706 — 10 V / 29 IV 1728). Ludwik dowodził za to większymi związkami wojskowymi: od maja do sierpnia 1732 r. był komendantem Petersburga, a następnie do grudnia 1733 r. dowódcą wojsk rosyjskich w prowincjach nadkaspjskich i na Kaukazie (faktycznie wypełniał swoje obowiązki od kwietnia 1733 r.). W okresie od kwietnia 1734 do listopada 1735 r. komenderował rosyjskimi oddziałami na

15–17 мая 2013 года, ч. 1, ред. С. В. Ефимов, Санкт-Петербург 2013, s. 380–383; zob. T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 319–320.

³ Udział ks. Hessen-Homburg w działaniach zbrojnych i w procesie pacyfikacji Rzeczypospolitej w latach 1734–1735, zob. T. Ciesielski, *Участие генерал-фельдцейхмейстера Людвига Гессен-Гомбургского в военных действиях на территории Польши в 1734–1736 годах* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции*, ред. С. В. Ефимов, Санкт-Петербург 2014, ч. 4, с. 333–350; A. Wołoszyn, *«Диариум путешествия» принца Людвига фон Гессен-Гомбургского 1735–1736 годов как источник для исследования общественной жизни и менталитета военной элиты* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Седмой Международной научно-практической конференции*, ред. С. В. Ефимов, Санкт-Петербург 2016, ч. 2, с. 75–92.

terytorium Rzeczypospolitej — przez ponad rok korpusem „ukraińskim” operującym na Podolu, Wołyniu i Rusi, a od sierpnia do listopada 1735 r. całością wojsk rosyjskich znajdujących się w Polsce i na Litwie. W latach 1736–1737 jako dowódca połowy uczestniczył w wojnie rosyjsko-tureckiej, a w latach 1741–1742 dowodził oddziałami osłaniającymi Petersburg oraz Zatokę Fińską w trakcie wojny rosyjsko-szwedzkiej. Książę Hessen-Homburg zasiadał w najważniejszych organach wojskowych Imperium Rosyjskiego: od 1730 r. w Kolegium Wojennym, a od marca 1735 r. jako generał feldcejmajster (*генерал-фельдцейхмейстер* — *general-feldzeugmeister*) był zwierzchnikiem Głównej Kancelarii Artylerii, a tym samym faktycznym dowódcą artylerii rosyjskiej. Po aresztowaniu oraz usunięciu ze służby publicznej feldmarszałka Burkharda Christoph von Münnicha, po utworzeniu 15 (26) II 1742 r. Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, Hessen-Homburg przejął także zarząd nad fortcami i wojskami inżynieryjnymi Rosji. Sprawował go aż do śmierci, choć niewątpliwie w ostatnich miesiącach życia wykonywanie obowiązków związanych ze sprawowanymi urzędami i stanowiskami wojskowymi utrudniał mu pogarszający się stan zdrowia. W sierpniu 1745 r. książę Ludwik Gruno uzyskał urlop i zgodę na wyjazd poza granice Rosji w celu podjęcia leczenia w Niemczech, ale w drodze zmarł w Berlinie 23 X 1745 r.⁴

Celem artykułu nie jest ocena kompetencji i dokonań wojskowych księcia Hessen-Homburga jako dowódcy polowego, szefa-komendanta oddziałów armii carskiej, czy zwierzchnika nad artylerią i twierdzami w państwie rosyjskim. Nie byłoby to zresztą zadanie łatwe, gdyż z jednej strony można odnieść wrażenie, że był oficerem i dowódcą wysoko cenionym na dworze imperatorskim, o czym świadczą nie tylko awanse w hierarchii wojskowej, ale też hojne nagrody materialne i wysokie odznaczenia przyznane mu przez trzy kolejne władczynie Rosji (np. w lutym 1734 r. otrzymał order Świętego Andrzeja Apostoła Pierwszego Powołania i Świętego Aleksandra Newskiego)⁵. Z drugiej jednak strony należy

⁴ Д. Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генераль-Фельдмаршалъ Лудовикъ-Вильгельмъ, Принцъ Гессенъ-Гомбургскій* [w:] *Биографии российских генералиссимусов...*, <http://militera.lib.ru/bio/bantysh-kamensky/16.html> <доступ: 2016-04-20>; А. Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургскій в России*, „Исторический Вестник”, т. 52, 1893, № 4, с. 169–175; Н. П. Чулков, *Гессен-Гомбургскій, принцъ Людвигъ-Груно-Вильгельмъ* [w:] *Русский биографический словарь*, т. 5, Москва 1916, с. 149–151; Н. П. Чулков, *Гессен-Гомбургская, принцесса Анастасія Ивановна* [w:] *Русский биографический словарь*, т. 5, с. 147–149; А. Половцов, *Людвиг Груно Вильгельм Гессенгомбургскій* [w:] *Сборник биографий кавалерадвов*, т. 1: 1724–1762, Санкт-Петербург 1901, с. 220–227; E. Am-burger, *Ludwig Gruno prinz von Hessen-Homburg* [w:] *Neue Deutsche Biographie*, т. 15, Berlin 1987, s. 394; И. В. Курукин, *Эпоха „дворских бурь”: Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003, с. 236, 240, 298, 324, 335–336, 355–356, 368; И. А. Вознесенская, *Архив ландграфа*, с. 214–215; A. Lisek, *Obóz stani-slawowski w województwie ruskim w okresie bezkrólewia i wojny o tron polski w latach 1733–1736*, Kraków 2014, s. 100–102; A. Wołoszyn, op. cit., s. 77–85; T. Ciesielski, *Участие генерал-фельдцейхмейстера*, с. 337–346; tenże, *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu* [w:] *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 115–125; tenże, *Archiwum Księcia*, s. 320–327.

⁵ Д. Н. Бантыш-Каменский, *Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения*

zwrócić uwagę na to, że książe Ludwik nie doczekał się najwyższych zaszczytów i władzy w wojsku. Wpływ na to miały niewątpliwie takie czynniki, jak niezbyt dobry stan zdrowia i przedwczesna śmierć, konkurencja ze strony oficerów przewyższających go kompetencjami i doświadczeniem bojowym, skłonność Hessen-Homburga do intrygowania oraz konfliktowy charakter. Te ostatnie cechy sprawiły, że pozostawał w bardzo złych relacjach najpierw z Münnichem, a gdy ten został uwięziony i pozbawiony urzędów wojskowych, z ministrem gabinetowym Aleksiejem Bestużewem-Riuminem. Münnich zrewanżował się księciu w 1737 r., gdy w wydanej opinii ocenił go jako dowódcę nieprzydatnego w działaniach bojowych z powodu zbytnej zapalczowości i skłonności do niesubordynacji, a przy tym często chorującego⁶. Zapewne opinia ta sprawiła, że carskie władze wojskowe niezbyt chętnie w następnych latach powierzały Hessen-Homburgowi obowiązki dowódcze w czasie wojennym. Jednak trudno uznać ocenę Münnicha za bezstronną i w pełni wiarygodną, a na pewno nie doceniała ona księcia jako dobrego administratora i urzędnika wojskowego, choć niewątpliwie w typie biurokraty. Świadczy o tym spuścizna archiwalna po Hessen-Homburgu, bardzo obszerna i bogata w materiał źródłowy, cenny w badaniach nad wojskowością rosyjską czasu tzw. „dworskich burz” (*дворских бурь*). Nie zachowała się ona jednak w całości, gdyż zgodnie z ówczesną praktyką po śmierci księcia została rozdzielona na kilka części, które przekazano Kolegium Spraw Zagranicznych, Kolegium Wojennemu, Senatowi (tylko dokumenty wystawione przez i w imieniu „księcia Joanna”, czyli cara Iwana), Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, kancelariom pułkowym i korpusu kadeckiego oraz księżnej wdowie. W rezultacie tego obecnie duże fragmenty spuścizny archiwalnej po Hessen-Homburgu przechowywane są w rosyjskich archiwach centralnych: Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов) w Moskwie, Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym (Российский государственный военно-историчный архив) w Moskwie, Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (Российский государственный исторический архив) w Sankt Petersburgu oraz w archiwum Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи) w Sankt Petersburgu⁷.

Dla badaczy polskich najciekawszym elementem tej spuścizny jest kancelaria polowa księcia. Co ciekawe, nie powinna ona znajdować się w zasobach archiwum Muzeum Artylerii, ale — jak kancelarie polowe innych osiemnastowiecznych dowódców rosyjskich — trafić po śmierci twórcy do Kolegium Wojennego i następnie do archiwum, którego sukcesorem jest dzisiejsze Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne. Kancelaria polowa księcia Hessen-Homburga pozostała jednak w Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji, gdyż — zdaniem Woznieseńskiej — tworząca jej zasób korespondencja, dokumenty

do установления в 1797 году орденого капитула, подготовил П. А. Дружинин, Москва 2005, s. 74, 124.

⁶ Д. Н. Бантыш-Каменский, *13-й Генераль-Фельдмаршалъ*; А. Г. Бринкер, *Принц Гессен-Гомбургский*, s. 174; А. Половцов, *Людвиг Груно*, s. 224–225; Н. П. Чулков, *Гессенъ-Гомбургский, принцъ Людвигъ*, s. 150; Т. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 325.

⁷ Т. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 328.

i akta natury wojskowej nie były w połowie lat 40. XVIII w. uporządkowane⁸. Po kolejnej reorganizacji rosyjskiego korpusu artyleryjskiego i likwidacji Głównej Kancelarii Artylerii i Fortyfikacji została zarchiwizowana wraz z kancelariami wszystkich osiemnastowiecznych generał-feldcechmajstrów. W 1872 r. cały zasób historyczny archiwum Głównego Zarządu Artyleryjskiego przejęło Muzeum Artyleryjskie w Petersburgu. W jego zbiorach archiwalnych, znacząco powiększonych pomiędzy 1890 r. a latami 80. XX w., spuścizna księcia pozostaje do dnia dzisiejszego⁹. Paradoksalnie, nie zachowała się natomiast kancelaria sztabowa Hessen-Homburga jako generała-feldcechmajstra, a tym samym — nie dysponujemy dokumentami i aktami ilustrującym jego dokonania jako zwierzchnika nad artylerią i fortyfikacjami Rosji. Zachował się zaś okazały kompleks materiału źródłowego dokumentującego dokonania księcia jako dowódcy wojsk carskich na Kaukazie i w Rzeczypospolitej w latach 1732–1736¹⁰.

W rosyjskiej praktyce dowodzenia wojskiem kancelarie polowe związane były z konkretnymi dowódcami. Gromadzone w nich były wszystkie dokumenty i akta związane z komenderowaniem wydzielonymi zgrupowaniami wojskowymi, zarówno w okresie pokoju, jak i w trakcie konfliktu zbrojnego. Ramy chronologiczne kancelarii polowej Hessen-Homburga to lata 1732–1737, ale pod względem ilościowym dominują dokumenty i akta z lat 1734–1735¹¹. Stanowią one wręcz bezcenny materiał źródłowy do dziejów interwencji rosyjskiej w Rzeczypospolitej w okresie tzw. polskiej wojny sukcesyjnej, a konkretnie do wkładu w zwycięstwo sprawy Augusta III tak samego Hessen-Homburga, jak i dowodzonych przez niego oddziałów¹². Uważna lektura spuścizny pozwala stwierdzić, że książę w znacznym stopniu przyczynił się do spacyfikowania południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, a co więcej — od jesieni 1734 r. do lata 1735 r. był jej swoistym wielkorządcą. Nie był jednak w taki sposób postrzegany przez magnaterię i szlachtą polską, z którą potrafił nawiązać poprawne, często wręcz przyjacielskie stosunki. Obszerna korespondencja kierowana do księcia i bruliony jego odpowiedzi świadczą, że duża część szlachty starała się w nim widzieć dowódcę wojsk sojusznicznych, pomagających w przywróceniu ładu i porządku w państwie¹³.

W rzeczywistości Hessen-Homburg był przede wszystkim dowódcą dbającym o zabezpieczenie materialne podległych mu oddziałów carskich. Zadanie to ułatwiała narzucona przez Rosjan i potwierdzona uniwersałami Augusta III kontrybucja wojenna w postaci obowiązkowych dostaw żywności i furazu¹⁴.

⁸ И. А. Вознесенская, *Архив ландграфа*, s. 219; T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 327–329.

⁹ О zbiorach archiwum Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи (dalej: ВИМАИВиВС), zob. — <http://www.artillery-museum.ru/ru/museum/archive/> <dostęp: 2018-06-14>.

¹⁰ И. А. Вознесенская, *Архив ландграфа*, s. 219; T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 327–328.

¹¹ Kancelarię polową księcia i pozostałe po niej archiwum omówił T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 329–345.

¹² Więcej na temat działań rosyjskiego korpusu interwencyjnego operującego na Ukrainie, Podolu, Wołyniu i Rusi, zob. T. Ciesielski, *Agresja rosyjska na Polskę*, s. 100–130; tenże, *Участие генерал-фельдцейхмейстера*, s. 337–346; tenże, *Archiwum Księcia*, s. 320–327.

¹³ T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 337–342.

¹⁴ Zob. uniwersały ks. L. Hessen-Homburga do województw i ziem południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, Beresteczko, b.d.d. XI 1734 r., ВИМАИВиВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, л. 269–275.

Podstawą jej wybierania było zgłaszane przez dowództwo carskie zapotrzebowanie na zaopatrzenie poszczególnych oddziałów rosyjskich, wyliczone w oparciu o przydział mąki, kaszy, słoniny, soli i innych wiktuałów dla jednego żołnierza, a w przypadku kawalerzysty, także owsa i siana. Na poziomie korpusu wyznaczeni oficerowie i kwaterymistrze rozdzielali pomiędzy oddziały żywność i furazę. Za ich zebranie i dostarczanie do określonych, uzgodnionych z dowództwem rosyjskim miejsc, odpowiedzialny był lokalny samorząd szlachecki, czyli sejmiki i wybrani na nich komisarze. Kontrybucja obciążała dobra królewskie, duchowne, szlacheckie i miejskie, a określając zobowiązania poszczególnych majątności stosowano taryfę jednego z podatków, łąnowego lub podymnego, proporcjonalnie rozdzielając według niej kontyngent żywności i furazu przypadający na jednostkę terytorialną Rzeczypospolitej. Województwa, powiaty czy ziemie miały swobodę wyboru tak rodzaju podatku, jak i taryfy lustracyjnej. Przykładowo, powiat krzemieniecki województwa wołyńskiego wybrał podatek podymny według lustracji z 1715 r., która zarejestrowała 330,75 dymów opodatkowanych¹⁵.

W stosunku do ziem położonych z dala od miejsca stacjonowania oddziałów wojskowych Rosjanie byli władni zamieniać kontrybucję w naturaliach na ściągana w formie pieniężnej. Jesienią 1735 r. jedną porcję (żołnierz pieszy) wyceniono na 19 złp, a rację (żołnierz z koniem) na 22,5 złp¹⁶. Dbając o stan swoich oddziałów, dowódcy carscy musieli też brać pod uwagę nastroje szlachty, które należało uspokoić, aby przeciągnąć ją na stronę króla Wettina, a nie pobudzać do oporu. Ta zaś traktowała kontrybucję jako dopust Boży, zabiegając o zmniejszenie wysokości nałożonych świadczeń lub też o całkowite z nich zwolnienie, tak indywidualnie, jak i zbiorowo¹⁷. W archiwum Hessen-Homburga zachowało się wiele listów magnatów, szlachciców, duchownych, a nawet mieszczan, którzy prosząc z reguły o całkowite uwolnienie od kontrybucji, powoływali się na zniszczenie dóbr, niewielkie ich rozmiary, jak też na swoją prowettińską postawę¹⁸. To ostatnie było chyba najlepszym argumentem, gdyż w przypadku znaczących osób, które jednoznacznie opowiedziały się po stronie Augusta III, książę stosował duże ulgi lub też całkowicie zwalniał z obowiązku dostaw prowiantu i furazu dla wojska rosyjskiego. Postępował przy tym w zgodzie z intencjami Wettina, który przydzielonemu do dywizji księcia komisarzowi królewskiemu na województwo wołyńskie, podczasem nowogródzkiemu Józefowi Lubienieckiemu w instrukcji wystawionej 20 III 1735 r. polecił, aby

dobra przyjaciół, ile może być, były wolne od noclegów i stanowisk, tudzież i od prowiantów, chyba żeby *indispensabilis necessitatis* inaczej *disponeret*, w marszu przynajmniej o folgę tychże dóbr starać się¹⁹.

Należy przy tym podkreślić, że magnaci prosili o ulgi lub całkowite zwolnienie z kontrybucji na rzecz wojsk rosyjskich nie tylko swoich dóbr, ale też klienteli

¹⁵ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, л. 240–257.

¹⁶ T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 334.

¹⁷ A. Lisek, *Obóz stanisławowski*, s. 120 i n.

¹⁸ Przykładowe listy: ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, л. 171, 181, 185–186. Zob. T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 334–335.

¹⁹ Instrukcja Augusta III dla J. Lubienieckiego, Warszawa 20 III 1735 r., ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 541, л. 283–285.

(Jan i Paweł Sanguszkowie), a nawet całego województwa, jak było to w przypadku wojewody podolskiego Stefana Humieckiego, który zabiegał o zmniejszenie obciążenia Podola z tytułu kwaterunku i prowiantowania wojsk rosyjskich²⁰.

Z prośbami o zmianę sposobu wybierania i zmniejszenie lub też całkowite uwolnienie od kontrybucji województwa, ziemi czy powiatu występowały przede wszystkim sejmiki za pośrednictwem swoich posłów i komisarzy prowiantowych. W kancelarii polowej księcia zachował się cały szereg uchwał sejmikowych podejmowanych od końca 1734 r. do początków 1736 r., z których większość ma charakter instrukcji dla posłów i komisarzy wysyłanych do księcia, dowódców podległych mu zgrupowań wojskowych, jak też do generał-gubernatora kijowskiego, generała anszefa Johanna Bernarda von Weisbacha. Przykładowo szlachta wołyńska zebrana w Łucku 5 I 1735 r. wydelegowała do Weisbacha starostę żytomierskiego Aleksandra Leśnickiego i łowczego żytomierskiego Teodora Kisiela, do generałów Hessen-Homburga i Jamesa Keitha — stolnika pińskiego Antoniego Wyżyckiego i podczaszego czernihowskiego Władysława Junoszę Piaskowskiego, a do gen. mjr. Karla Ludwika von Spiegela — stolnika braclawskiego Joachima Jaroszyńskiego i podczaszego wendeńskiego Piotra Porczyńskiego. Posłom tym zleciła zadanie uzyskania ulgi w wymiarze kontrybucji i doprowadzenie do wycofania wojsk rosyjskich z terenu województwa, jako powód podając drastyczne zubożenie jego mieszkańców²¹. Szlachta chełmska 24 I 1735 r. wyznaczyła posłów do Hessen-Homburga, którymi byli wojski chełmski Adam Suchodolski i starosta kopajgrodzki Krzysztof Wybranowski, ale wcześniej w sprawie kontrybucji posłała komisarzy do pułkownika Rudolfa barona von Wedela, który dowodził oddziałami rosyjskimi w ziemi chełmskiej i powiecie krasnostawskim²².

W archiwum księcia zachowały się instrukcje dla posłów wysyłanych do niego z następujących sejmików: województwa bełskiego (4 I, 24 I i 14 III 1735 r.), kijowskiego (17 VIII 1735 r.), lubelskiego (13 IX 1735 r.), podolskiego (26 IV i 11 V 1735 r.), ruskiego (14 III i 9 IX 1735 r.) i wołyńskiego (16 XII 1734, 5 I i 16 VIII 1735 r.), ziemi chełmskiej (24 I 1735 r.), halickiej (18 I i 28 III 1735 r.), lwowskiej z 18 XII 1734 r., przemyskiej z 20 XII 1734 r., sanockiej (13 XII 1734 i 22 I 1735 r.) oraz z powiatu żydaczowskiego z 29 XII 1734 r.

Wszystkie instrukcje były do siebie zbliżone pod względem formalnym i treści. Rozpoczynały się od podziękowania Hessen-Homburgowi za utrzymywanie wojska rosyjskiego w należytej dyscyplinie, dzięki czemu nie dopuszczano się grabieży i innych ekscesów. Praktycznie we wszystkich instrukcjach pojawiała się prośba o objęcie szczególną ochroną świątyń i dworów szlacheckich, w przypadku tych ostatnich z podkreśleniem, aby oddziały rosyjskie, a nawet dowodzący nimi oficerowie nie mogli domagać się w nich zakwaterowania. Następnie sejmiki przechodziły do spraw ważnych dla swojego województwa, ziemi czy powiatu, a tymi zawsze była prośba o obniżenie wysokości kontrybucji na rzecz oddziałów rosyjskich, z reguły uzasadniana zniszczeniami wojennymi, nieurodzajem lub klęskami żywiołowymi (np. instrukcje dla posłów ziemi przemyskiej z 20 XII

²⁰ T. Ciesielski, *Archiwum Księcia*, s. 335.

²¹ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 410–411.

²² Tamże, k. 420v.

1734 r.²³, czy ziemi halickiej z 18 I 1735 r.)²⁴, jak też o stosowanie przy jej wybraniu obowiązujących taryf podatkowych oraz lokalnych jednostek miar i wag. Część sejmików przymawiała się o skasowanie wszystkich zwolnień królewskich z obowiązku wniesienia kontrybucji, a wydanych z innych powodów niż całkowite ich zniszczenie, gdyż powiększało to obciążenie dóbr szlacheckich (sejmiki wiszeński i chełmski)²⁵. Szlachta ruska umieściła ten postulat w instrukcji spisanej 14 III 1735 r., zobowiązującej starostę cieszkowskiego Jana Charczewskiego, kasztelanica przemyskiego Romualda Wolskiego i miecznika lwowskiego Donata Nohereta Korytkę do wystąpienia do księcia o zwolnienie z kontrybucji całej ziemi sanockiej (ze względu na kwaterowanie w niej wojsk koronnych) i kilku kompleksów majątkowych, w tym należących do regimentarza generalnego wojsk koronnych, wojewody kijowskiego Józefa Potockiego. W przypadku dóbr innych dygnitarzy i szlachty (m.in. krajczego koronnego Michała Józefa Rzewuskiego) zabiegać mieli o wprowadzenie zakazu stacjonowania w nich oddziałów carskich. Posłowie ruscy wnieść mieli o objęcie ochroną prawną lub zwolnienie z aresztu kilku wymienionych z nazwiska szlachciców, a także o opiekę nad Lwowem²⁶. Instancję za tym miastem wcześniej wniosły ziemia lwowska i powiat żydaczowski, które w instrukcji sporządzonej 18 XII 1734 r., oprócz zwyczajowej prośby o zmniejszenie wymiaru kontrybucji, poprosiły też o wydłużeniu czasu jej dostarczania do wyznaczonych miejsc²⁷. W sporządzonej pięć dni wcześniej instrukcji szlachta sanocka poprosiła księcia, aby całkowicie zwolnił z kontrybucji ich ziemię, która jest „szczupła, mała, *sterilis* gleba, same skały i góry, nic się nie rodzi”²⁸. Po uzyskaniu mało zadowalającej odpowiedzi szlachta sanocka w ostatniej dekadzie stycznia 1735 r. wysłała ponownie Kazimierza Bukowskiego, któremu w drugiej misji towarzyszył skarbnik sanocki Jan Grodzicki. Poruczone im zadanie było takie same — uzyskanie całkowitego zwolnienia z kontrybucji²⁹. Szlachta chełmska 24 I 1735 r. zleciła swoim posłom, aby poprosili księcia o niezmiennianie lokacji oddziałów rosyjskich, pozostawienie już przydzielonych

²³ Instrukcja dla posłów do ks. L. von Hessen-Homburga — podczaszego żydaczowskiego Michała Urbańskiego i komornika ziemskiego przemyskiego Józefa Chojnackiego, Przemysł 20 XII 1734 r., ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 342, 345.

²⁴ Instrukcja dla posłów do ks. L. von Hessen-Homburga — chorążego kołomyjskiego, starosty solotwińskiego i sędziego grodzkiego halickiego Pawła Benoe, łowczego halickiego, sędziego trembowelskiego Bernarda Leszczyc Grabianki, stolnika owruckiego Konstantego Wąkowskiego i cześnika kijowskiego Antoniego Orłowskiego, Baryż 18 I 1735 r., ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 396, 399.

²⁵ ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 347–348, 404–409

²⁶ Tamże, k. 348, 353.

²⁷ Instrukcja dla posłów: komornika granicznego i pisarza ziemskiego lwowskiego Antoniego Drogomira, pisarza grodzkiego żydaczowskiego Radała Turzańskiego i cześnika podolskiego Teodora Papahy, Dołhomorsk (?) 18 XII 1734 r., ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 355. W instrukcji dla komisarzy prowiantowych spisanej 29 XII 1734 r. w Żurawnie nakazano im znosić się z komisarzami innych powiatów ziemi lwowskiej w sprawie podziału kontrybucji oraz zrównaniu jednostek miar i wag, a także wystarać się o bezpieczeństwo świątyń i dworów szlacheckich. ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 372.

²⁸ Instrukcja dla posłów: sędziego ziemskiego sanockiego Kazimierza Bukowskiego i wojskiego sanockiego Antoniego Mroźka Krzelczyckiego, Sanok 13 XII 1735 r., ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, к. 356.

²⁹ ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 377.

i zakazanie innym jednostkom wojskowym wybierania świadców w jej ziemi. Mieli też wstawić się za ciemieżonymi przez Rosjan Żydami hrubieszowskimi³⁰. Ten ostatni postulat został powtórzony w sporządzonej 24 I 1735 r. instrukcji dla posłów ziemi bełskiej. Podczaszy bełski Józef Rulikowski i starosta pelczyński Jan Świeżawski mieli podjąć starania o zmniejszenie lub całkowite uwolnienie od kontrybucji ziemi buskiej i kilku dóbr ziemskich, a także o objęcie szczególną ochroną majątków posłów i rezydentów przebywających w Warszawie³¹. W kolejnej instrukcji, sporządzonej 14 III 1735 r., bełżanie nakazali swoim posłom, podkomorzemu wiskiemu Szymonowi Olszyńskiemu i chorążycowi horodelskiemu Józefowi Radeckiemu, aby poinformowali księcia Hessen-Homburga, że z otwarciem sądów grodzkich i podjęciem innych decyzji związanych z uznaniem Wettina za prawowitego władcę czekają na powrót posłów posłanych do Augusta III. W kolejnym punkcie, powołując się na zniszczenie województwa przez przemarsze wojska, poprosili o znaczące zredukowanie, a przynajmniej utrzymanie na dotychczasowym poziomie obowiązkowych dostaw żywności i siana. Przy rozliczeniu miasta Bełża i niektórych dóbr ziemskich miały zostać uwzględnione „prowianty” i furaż pobrane przez oddziały rosyjskie w trakcie marszu, a dla odległych lub też niedysponujących nadwyżkami żywności czy siana majątków ziemskich proszono o wprowadzenie wykupu pieniężnego od obowiązkowych dostaw. Sejmik poskarżył się na rosyjskiego komendanta Sokala, który domagał się wydawania kontrybucji według ustanowionej przez niego „nowej” taryfy³². Część prośb związanych z wybieraniem prowiantu i furażu sejmik bełski powtórzył w petycji adresowanej do podwładnego księcia, gen. por. Jamesa Keitha³³. Sejmik wiszeński 9 IX 1735 r. nakazał swoim posłom — chorążemu kowalskiemu Karolowi Radziejowskiemu i skarbnikowi braclawskiemu Kazimierzowi Spendowskiemu — wystąpienie o zwolnienie z aresztu rosyjskiego cześnika buskiego Stanisława Ustrzyckiego, wydanie żołnierzom rosyjskim rozkazów zakazujących samowolnego wybierania żywności i furażu ze wsi; respektowania w trakcie egzekucji kontrybucji delat komisarskich oraz obowiązku wydawania pokwitowań za pobrane naturalia i pieniądze, a ponadto przeniesienia do innego województwa pułku nowotroickiego, który został rozłożony na kwatery w ziemi lwowskiej³⁴. O wycofanie wszystkich wojsk rosyjskich z terenów województwa szlachta podolska zabiegała w instrukcjach dla posłów sporządzonych 26 IV i 11 V 1735 r. W pierwszej powoływała się na konieczność odbycia sejmiku mającego zadecydować o uznaniu Wettina za prawowitego władcę. W drugiej, spisanej już po uznaniu królem Augusta III stwierdziła, że w zaistniałej sytuacji obecność wojsk rosyjskich nie była już potrzebna, a całe województwo było zniszczone przez dwuletnie stacjonowanie w nim oddziałów carskich i nowozaciężnych polskich. Posłowie wydelegowani 26 kwietnia — chorążym czerwonogródzki Michał Groth Łoś i podstoli czerwonogródzki Wojciech Lityński — mieli uzyskać całkowite zwolnienie województwa od dostaw prowiantu dla Rosjan, jak też zapewnienie

³⁰ Tamże, k. 339.

³¹ Tamże, k. 361, 364.

³² Tamże, k. 404–409.

³³ Tamże.

³⁴ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, № 264.

securitatem osób zdrowia i fortun szlacheckich dla Ichmościów ziemian i obywateli województwa naszego³⁵.

Kolejni posłowie, wybrani 11 maja, miecznik czerwonogródzki, pisarz grodzki kamieniecki Dominik Krokowski i starosta hadziacki Józef Strzembki mieli złożyć skargę na morderstwa oraz rabunki, których dopuszczali się Kozacy i poprosić księcia o przywrócenie bezpieczeństwa na Podolu³⁶. Województwo wołyńskie, za pośrednictwem wybranych 16 VIII 1735 r. posłów — cześnika żytomierskiego, pisarza grodzkiego kamienieckiego Jerzego Żbikowskiego i miecznika braclawskiego Wojciecha Ochoty Peretiakowicza — zabiegało, jak reszta południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, o zmniejszenie wymiaru kontrybucji i przywrócenie bezpieczeństwa publicznego. Wstawiało się za kasztelanem wołyńskim Karolem Wyżycim „circa Bonum Publicum w[o]jewództw[ia] pracującego”, za właścicielami zniszczonych dóbr, jak też za tymi szlachcicami i szlachciankami, którym wojska rosyjskie wyrządziły szkody materialne (na przykład za Wilczopolską, której jeden z oficerów carskich zabrał konie ze stadniny). Ponadto szlachta wołyńska prosiła o wydanie, wraz z kamratami, „Popadenka buntowniaka, które znaczne szkody, kryminału i zabójstwa — – poczynił”³⁷. Szlachta kijowska swoim posłom, wojskiemu kijowskiemu, staroście niżyńskiemu Kazimierzowi Plińskiemu, skarbnikowi żytomierskiemu Wawrzyńcowi Potockiemu, miecznikowi owruckiemu Józefowi Zwierzchowskiemu i miecznikowi bydgoskiemu Felicjanowi Bierzyńskiemu, nakazała 17 VIII 1735 r. w pierwszej kolejności poinformować Hessen-Homburga o kończącym się procesie pacyfikacji Rzeczypospolitej, w którym aktywnie uczestniczyli przedstawiciele województwa, troszcząc się o ratyfikowanie dawnych traktatów i układów między Rosją a Rzeczpospolitą. Następnie mieli poprosić o uwzględnienie pogranicznego położenia Kijowszczyzny i przyznanie, tytułem rekompensaty za częste przemarsze wojsk rosyjskich, ulgi w kontrybucji w wysokości świadczeń należnych ze 150 dymów. Wystarać się mieli o wydanie rozkazów komendantowi białocerkiewskiemu i dowódcom innych oddziałów rosyjskich, aby nie domagali się nadmiernych świadczeń i nie zakłócali procesu wybierania „zwyczajnych” podatków i ceł. Wstawić się mieli za kasztelanem kijowskim Kazimierzem Steckim, aby uzyskał odszkodowanie za dobra zniszczone przez wojska rosyjskie, a także za całym szeregiem urzędników i szlachty kijowskiej o udzielenie im zwolnienia lub ulgi w kontrybucji oraz pomocy w odzyskaniu zbiegłych poddanych³⁸.

Województwo kijowskie jeszcze w styczniu i lutym 1736 r. wysłało do Hessen-Homburga swoich posłów, może nieświadome, że książę nie dowodził już wojskami rosyjskimi stacjonującymi w Polsce, przez wzgląd na jego podatność na prośby szlachty. Tymczasem zimą z 1735 na 1736 r. mieszkańcy województwa kijowskiego zostali obciążeni wysokimi świadczeniami na rzecz wojsk rosyjskich, najpierw przez gen. Spiegela w wysokości 600 porcji i 576 racji, a następnie przez gen. por. Ludolfa Augusta von Bismarcka dodatkowymi dostawami dla garnizonu rosyjskiego w Białej Cerkwi. Województwo kijowskie dowodziło

³⁵ ВИМАИВНВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 368, 371.

³⁶ Tamże, k. 365.

³⁷ Tamże, k. 378–382, 390.

³⁸ Tamże, k. 391.

w styczniu 1736 r., że w poprzednim roku wypłaciło pieniężny ekwiwalent prowiantowy i furazowy większy niż wynikał z taryfy i dlatego nie powinno być już pociągane do kolejnych świadczeń na rzecz armii rosyjskiej. Ponadto poskarżyło się na przemarsze oddziałów kozackich, których szlachta szczególnie się obawiała, a także na nadużycia oficerów rosyjskich — niejaki mjr Szynkielow wycinał lasy w majątku dzierzonym przez podkomorzego kijowskiego i pułkownika królewskiego Antoniego Jerzego Trypolskiego, a komendant białocerkiewski przetrzymywał jeńców polskich, w tym jednego szlachcica. Nie mogąc uzyskać po śmierci gen. anszefa Weisbacha pomocy ze strony innych dowódców rosyjskich, szlachta kijowska zwróciła się o nią do księcia Hessen-Homburga³⁹.

Nie zawsze posłowie czy komisarze ograniczali się do załatwiania spraw powierzonych im przez sejniki. Przedstawiciel szlachty kijowskiej, łowczy kijowski Adam Stecki w trakcie misji komisarskiej zabiegał o zwrot swoich dóbr zajętych przez niejakiego Iskrzyckiego, umożliwienie wybrania pieniędzy na żołąd i hibernę przez deputatów jego chorągwi, a także o libertacje i różne ulgi dla dóbr własnych, jak i członków rodziny⁴⁰.

Książę Hessen-Homburg starał się w sposób ugodowy podchodzić do suplik województw, ziem i powiatów. Nie sprawiały mu żadnego problemu prośby związane z utrzymaniem podległych oddziałów w dyscyplinie i zakazaniem im kwatrowania w dworach szlacheckich, gdyż mógł to obiecać świadom, że nie narusza interesów podległych mu oddziałów. Podobnie było ze skargami na nadużycia podkomendnych, oficerów czy żołnierzy. Bardziej problematyczne były prośby związane z obniżeniem kontrybucji wojennej, ale i w ich przypadku Hessen-Homburg starał się zastosować przynajmniej jakąś drobną ulgę, zazwyczaj zalecając, aby została uzgodniona z innymi ziemiami czy województwami, a zasadność jej wprowadzenia zbadana przez dowódców podległych mu oddziałów (np. odpowiedzi dla posłów ziemi przemyskiej, sanockiej czy lwowskiej z początku 1735 r.)⁴¹. W przypadku województwa bełskiego obniżył kontrybucje o trzecią część — zamiast dostaw żywności i siana wyliczonych na 3 miesiące, zadowolił się dla swoich podkomendnych dwumiesięcznym kontyngentem. Ziemi halickiej w kwietniu 1735 r. zmniejszył taryfę obowiązującą w pierwszym kwartale roku do stu dymów, a ponadto zezwolił na wprowadzenie wykupnego od obowiązkowych dostaw zboża i siana w wysokości 250 złp z dymu miesięcznie. Było ono niższe o połowę od kwoty, której domagali się dowódcy rosyjscy, ale też wyższe o 50 złp od oczekiwań szlachty ziemi halickiej i powiatu trembowskiego sformułowanych w uchwalonej na sejmiku 28 III 1735 r. instrukcji dla posłów do księcia, chorążego owruckiego Adama Niesiołowskiego i cześnika nowogródzkiego Jana Łaskiego. Hessen-Homburg ciekawie przy tym uzasadnił wprowadzenie ulgi — faktem zdewastowania ziemi halickiej przez oddziały

³⁹ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, № 234, 273. W tych sprawach interweniowali u ks. Hessen-Homburga także Ignacy Zwoliński i Piotr Wiecznieński, komisarze województwa kijowskiego — dwa listy, Biała Cerkiew 14 I 1735 r., ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, № 285 i 286 (do drugiego listu komisarze dołączyli uniwersał gen. Spiegela z Żabcza Murowanego, z 21 XII 1735 r. — № 286).

⁴⁰ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 539, № 193.

⁴¹ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 343–344, 356, 359–360, 373–374.

zwolenników Leszczyńskiego dowodzone przez Antoniego Eperyaszego⁴². Z reguły książę zapewniał, że uwzględnione zostaną rekomendacje sejmików dotyczące libertacji dóbr ziemskich konkretnych magnatów i szlachciców, jak też gruntów miejskich⁴³. W sprawach skarg na nadużycia wojsk rosyjskich książę zazwyczaj odpowiadał, że zostały one przekazane do zbadania przez podległych mu dowódców w porozumieniu z właściwymi terytorialnie organami samorządu szlacheckiego⁴⁴.

Nie zawsze jednak Hessen-Homburg był skłonny spełniać prośby sejmików. W pierwszych miesiącach 1735 r. wyraźnie rozłożył go opór stawiany przez szlachtę podolską, której duża część nie chciała uznać Augusta III za prawowitego władcę, a co więcej uchwaliła świadczenia materialne dla garnizonu polskiego (opowiadającego się wciąż po stronie Leszczyńskiego) w Okopach Świętej Trójcy. Dlatego też odrzucił jako bezzasadne skargi na współudział wojsk rosyjskich w zniszczeniu okolic Satanowa i Husiatyna, a co więcej wysłał spod Lwowa oddziały carskie na kwatery do powiatu kamienieckiego i czerwonoogrodzkiego⁴⁵. Po ukorzeniu się Podolan, książę na początku czerwca 1735 r. zapewnił, że gotów był wycofać oddziały carskie z ich województwa, ale zalecił im zastanowić się, czy będzie miało to korzystny wpływ na poziom bezpieczeństwa publicznego⁴⁶. Głusi na prośby szlachty pozostawali niektórzy podkomendni księcia, jak gen. Spiegel, który w 1735 r. odmówił obniżenia kontrybucji nałożonej na województwo wołyńskie (powołując się na przybycie żołnierzy uzupełniających stany osobowe podległych mu oddziałów) i zamiany jednostki ospyowej z garnca łuckiego na mniejszy — ołycki, a jedynie zapewnił, że przy wybieraniu prowiantu i furazu uwzględniane będą kwity potwierdzające jego wcześniejsze wydanie z dóbr ziemskich. Ponadto zagwarantował surowe kary dla żołnierzy rosyjskich za wszelkie ekscesy, dopuścił możliwość dochodzenia na drodze sądowej odszkodowania od swoich podkomendnych za poczynione szkody oraz zapewnił ochronę kościołom⁴⁷.

W archiwum księcia zachowały się także instrukcje sporządzane przez sejmiiki dla posłów do króla i wysokich dygnitarzy Rzeczypospolitej. Niewątpliwie zostały przesłane Hessen-Homburgowi do tzw. „wiadomości”, gdyż od jesieni 1734 r. książę odgrywał istotną rolę w procesie uznawania przez stany polskie Augusta III za prawowitego władcę. Doceniał to sam Wettin, który korzystał z pomocy Hessen-Homburga w komunikacji publicznej ze szlachtą z województw południowo-wschodnich Korony. Świadczą o tym zachowane w kancelarii polowej księcia kopie uniwersału Augusta III zwołującego sejmiki, sporządzonego 19 II

⁴² Tamże, k. 418–419 (rezolucja Hessen-Homburga), 428–429 (laudum ziemi halickiej).

⁴³ Np. odpowiedź udzielona posłom województwa ruskiego (23 III 1735 r.), czy województwa kijowskiego (b.d. — po 17 VIII 1735 r.), ВИМАИВИНС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 349–352, 392–395.

⁴⁴ Odpowiedzi posłom ziemi chełmskiej (1 II 1735 r.), województwa bełskiego (1 II 1735 r.), województwa wołyńskiego (25 VIII 1735 r.), ВИМАИВИНС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 340–341, 362–363, 383–389.

⁴⁵ ВИМАИВИНС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542, л. 289.

⁴⁶ Respons na instrukcję województwa podolskiego, Lwów 4 VI 1735 r., ВИМАИВИНС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 366–367 (odpowiedź na wcześniejszą instrukcję z 26 IV, Lwów 5 V 1735r., tamże, k. 369–370).

⁴⁷ ВИМАИВИНС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 412–418.

1735 r. przez sekretarza królewskiego, księdza Józefa Franciszka Klonowskiego (scholastyka kieleckiego i kanonika warszawskiego)⁴⁸. Do kancelarii polowej księcia uniwersał został wysłany w wielu egzemplarzach z tak zwanymi okienkami w miejscu dat, niewątpliwie w celu dystrybucji w województwach braclawskim, kijowskim, podolskim, ruskim i wołyńskim. Hessen-Homburg otrzymywał także inne uniwersały królewskie — ze swoistego rozdzielnika, jako dowódca wydzielonego korpusu rosyjskiego. Nie tylko przy tym do tzw. „wiadomości”, ale też aby zabezpieczał obrady sejmikowe (co też czynił kierując zimą 1735 r. w pobliżu miejsca obrad silne oddziały wojskowe, np. do Chełma 2000 żołnierzy pod komendą płk. barona von Wedela)⁴⁹ oraz nadzorował podejmowanie na nich decyzji korzystnych dla Wettina, a przy tym sprzyjających uspokojeniu sytuacji w państwie. Nic więc dziwnego, że książę oczekiwał od urzędników ziemskich informacji o podejmowanych decyzjach o charakterze politycznym, najlepiej w formie odpisów laud sejmikowych. Dowodzi tego list do kasztelana wołyńskiego (łuckiego) Karola Wyżyckiego z końca lutego 1735 r., w którym Hessen-Homburg dziękując za informację o odbytym sejmiku i wybraniu na nim 6 posłów do króla i na Radę konfederacką, wyraził zdziwienie, że nie otrzymał laudum, aby mógł się zorientować w jego „formie i kondycji”. Tym bardziej, że zalecił szlachcie wołyńskiej, aby jeżeli oczekiwał dobrego przyjęcia posłów przez króla, to w instrukcji zamieściła akces do konfederacji generalnej warszawskiej i zapis o uznaniu Augusta III za prawowitego władcę⁵⁰. Niewątpliwie oczekiwania księcia spełniły inne województwa i ziemie, o czym świadczą zachowane w jego spuściznie instrukcje z 24 stycznia dla posłów do króla i konsyliarzy na Radę Warszawską z województwa bełskiego i ziemi chełmskiej, a także z 22 I 1735 r. dla posłów ziemi sanockiej do marszałka wielkiego koronnego Józefa Mniszcha. Posłowie i konsyliarze ziemi chełmskiej — pisarz polny litewski Karol Sapięha oraz podstoli lwowski i starosta tarnogórski Jerzy Wieniawski — zostali zobowiązani do podziękowania Wettinowi za starania o przywrócenie pokoju w Rzeczypospolitej oraz złożenia mu życzeń długiego i pomyślnego panowania. Tak u króla, jak i na Radzie Warszawskiej mieli zabiegać o szybkie zwołanie sejmu pacyfikacyjnego oraz wycofanie z ziem polskich wojsk rosyjskich i saskich, a do tego czasu o ulgę w kontrybucji nałożonej na ziemię chełmską i powiat krasnostawski⁵¹. Podobne były zadania posłów województwa bełskiego — wojskiego bełskiego Józefa Antoniego Świeżawskiego i starosty śniatyńskiego Józefa Olszewskiego — którzy mieli ponadto zabiegać o uwolnienie z aresztu prymasa Teodora Potockiego⁵². Zachowała się odpowiedź Augusta III udzielona posłom województwa ruskiego w Warszawie 16 V 1735 r. Monarcha podziękował za deklarację wierności i życzenia długiego panowania. Zapewnił, że dołoży wszelkich starań, aby nie zostały naruszone prawa szlachty,

byleby sami synowie Ojczyzny *exemplo Principis boni* byli zawsze, *rigidi atque et religiosi pacis* swoich ojczyńskich *observatores*⁵³.

⁴⁸ Tamże, k. 326.

⁴⁹ A. Lišek, *Obóz stanisławowski*, s. 124.

⁵⁰ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 542.

⁵¹ ВИМАИВнВС, ф. 2, оп. ШГФ, д. 540, л. 420v; 424–425.

⁵² Tamże, k. 426, 427.

⁵³ Tamże, k. 337.

Obiecał zwołanie sejmku pacyfikacyjnego, gdy Rzeczpospolita będzie do niego „dobrze dysponowana”, wyrażając nadzieję, że szybko zostanie przywrócony w kraju pokój i zgoda, a do tego czasu zobowiązał się na „konferencjach” z feldmarszałkiem Münnichem uzyskać zmniejszenie ciężarów województw związanych z utrzymaniem wojska rosyjskiego. Król wyjaśnił, że prymas Potocki sam był winien swojego losu, bo gdyby włączył się w proces pacyfikowania państwa, „już by się był z kolligatami swemi dawno cieszył fruktu pańskiego starania i swojej aplikacji”. August III podkreślił, że przez wzgląd na obowiązujące prawa i konstytucje sejmowe, nie będzie udzielał protekcji wszystkim, którzy „na oppressją kraju, różne sobie formowali partie”. Zapewnił, że będzie miał na względzie zasługi kasztelana krakowskiego Janusza Antoniego Wiśniowieckiego, marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha, wojewody kijowskiego Józefa Potockiego, wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czarotorskiego, kasztelanów lwowskiego Macieja Ustrzyckiego i sanockiego Józefa Grabińskiego, stolnika koronnego Jana Małachowskiego, krajczego koronnego Michała Rzewuskiego, kuchmistrza koronnego Stanisława Gozdkiego, a także grona świeckich i duchownych osób rekomendowanych przez województwo ruskie. Wyjaśnił, że nie zamierza decydować o obsadzie urzędu podskarbiego koronnego i losie dóbr ziemskich Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego, który z własnej woli porzucił Rzeczpospolitą, a sprawami granicznymi z Królestwem Węgierskim zajmie się po uspokojeniu kraju⁵⁴.

Wspomniane uniwersały i listy królewskie znane są z innych odpisów. Jednak już instrukcje sejmikowe dla posłów, nie tylko do księcia Hessen-Homburga i innych dowódców rosyjskich, ale też do króla stanowią unikatowy materiał źródłowy. Dobitnie dowodzi tego fakt, że nie sposób ich znaleźć w wydanych drukiem aktach sejmikowych z województw południowo-wschodnich Korony⁵⁵. Zapewne część z nich odnaleźć można w księgach prowadzonych w sądach grodzkich i ziemskich na rozległych terytoriach województw braclawskiego, kijowskiego, wołyńskiego, podolskiego i ruskiego, o ile te zachowały się w zbiorach archiwów w Kijowie, Lwowie czy Lublinie. Ich odszukanie wymagałoby jednak przeprowadzenia żmudnej i kosztownej kwerendy, podczas gdy w kancelarii polowej Hessen-Homburga zebrane zostały wręcz w jedną całość. Sprawia to, że niezależnie od wysokiej wartości informacyjnej innych znajdujących się w niej listów, dokumentów i akt z lat 1734–1736, spuściznę archiwalną po księciu za sprawą samych tylko materiałów sejmikowych należy uznać za jeden z najcenniejszych zbiorów poloników w zasobach instytucji archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych Sankt Petersburga.

⁵⁴ Tamże, k. 337–338.

⁵⁵ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 23: *Lauda wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928; t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

Tomasz Ciesielski, Dietine materials in the legacy of Ludwig Gruno of Hesse-Homburg, in the archive of Military-Historical Museum of Engineer and Signal Corps in St. Petersburg

Summary

The article discusses source materials for history of Polish-Lithuanian Commonwealth Dietines, found in archival legacy of Ludwig Gruno, Prince of Hesse-Homburg. The documents are part of field chancellery of the prince, currently preserved in the Military-Historical Museum of Engineer and Signal Corps in St. Petersburg among over a thousand of letters, documents and files illustrating his achievements as commander of Russian armies in the Caucasus and Poland in 1732–1736. The documents pertain mostly to tsarist army exacting war tribute in form of food and feed in South-Eastern voivodeships from autumn 1734 to 1736. It was a significant burden to noblemen in Ukraine, Podolia, Volhynia and Red Ruthenia, so it is not surprising that they petitioned for exemption, or at least reduction of the tribute amount. For this purpose, the noblemen sent envoys to Prince Hesse-Homburg; envoys were elected at dietines and entrusted with tasks usually going beyond the matter of tribute. It is proven by instructions found in Prince Hesse-Homburg's field chancellery, issued by dietines of Belz, Kiev, Lublin, Podolia, Ruthenia and Volhynia voivodeships, Chełm, Halych, Lviv, Przemyśl, and Sanok lands as well as Zhydachiv powiat.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita, sejmiki, polska wojna sukcesyjna, kontrybucja wojenna dla armii rosyjskiej, Ludwik Gruno książę Hessen-Homburg, Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w Petersburgu

Keywords: Commonwealth of Two Nations, dietines, Polish succession war, war tribute to Russian army, Ludwig Gruno — Prince of Hesse-Homburg, Military-Historical Museum of Engineer and Signal Corps in St. Petersburg

Karol Łopatecki, Wojciech Walczak

(Uniwersytet w Białymstoku)

PLANY ARCHITEKTONICZNE I ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE DOTYCZĄCE OBWODU BIAŁOSTOCKIEGO PRZECHOWYWANE W ROSYJSKIM PAŃSTWOWYM ARCHIWUM HISTORYCZNYM W SANKT PETERSBURGU¹

Niniejszy artykuł prezentuje zasób kartograficzny i ikonograficzny dotyczący obwodu białostockiego, który jest przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (Российский Государственный Исторический Архив — RGIA). Przedstawia niedoceniane i rzadko wykorzystywane źródła ikonograficzne oraz kartograficzne, które przecież dostarczają wiele informacji badaczom. Kluczem doboru były archiwalne materiały graficzne i kartograficzne z terenów obwodu białostockiego². Dzięki dofinansowaniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego udało się pozyskać około 400 skanów wspomnianych źródeł, których spis chcemy przedstawić w niniejszym tekście. Zestawienie materiałów kartograficznych i ikonograficznych (architektonicznych) związanych z Podlasiem ma ukazać możliwości pozyskania i wykorzystania tego rodzaju materiałów, wytworzonych w XIX i XX w. przez władze rosyjskie, a dotyczących ziem dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Już od 60. lat pojawiają się artykuły prezentujące polonika przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu. Do pionierskiej pracy należy zaliczyć artykuł Zygmunta Kolankowskiego, który

¹ Tekst powstał dzięki realizacji projektu w Instytucie Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy w Białymstoku pod nazwą *Badania i kwerendy: pozyskanie kopii cyfrowych z Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu: projekty i inwentaryzacje: Białystok*, finansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP (nr umowy: 10613/17/FPK/DDZ z dnia 04.08.2017 r., kierownik projektu: Wojciech Walczak).

² Obwód białostocki powstał z przyłączenia do Rosji części Nowych Prus Wschodnich w 1807 r. i istniał do 1842 r. A. C. Dobroński, *Miasto w niewoli [w:] Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 215 i n.; J. Danieluk, *Województwo podlaskie w latach 1795–1914 [w:] 500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 51–58; S. Godek, K. Łopatecki, *Projekt kodyfikacji dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku [w:] Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, Białystok–Oświęcim 2015, s. 9–12.

zasygnalizował nie tylko bogactwo materiałów ważnych dla dziejów Polski, ale wysunął również postulat ich zinwentaryzowania³. Koncepcja ta nie została dotychczas zrealizowana⁴, przede wszystkim w wyniku trudności w korzystaniu przez polskich historyków z petersburskich zasobów. Wydaje się jednak, że obecnie nic nie stoi na przeszkodzie, aby powrócić do tego pomysłu, tym bardziej, że panują tam sprzyjające warunki do pracy⁵. Działania digitalizacyjne od 2011 r. prowadzi Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, w szczególności w zakresie zebrania materiałów klasztorów rzymskokatolickich skasowanych po powstaniu listopadowym⁶.

Warto podkreślić, że w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu przechowywane materiały archiwalne można zaliczyć do jednych z największych na świecie, liczą bowiem ponad 7 milionów jednostek archiwalnych, w tym około 6,5 miliona z terenów imperium rosyjskiego⁷. Znaczna część przechowywanej spuścizny dotyczy terenów zachodniego imperium, czyli wschodnich i centralnych ziem dawnej Rzeczypospolitej. RGIA jest uważane za jedno z najnowocześniejszych rosyjskich archiwów, gdyż — oprócz warunków pracy czytelników — prowadzi się ciągłą digitalizację materiałów archiwalnych, którą przenosi się do baz informatycznych. Niestety mankamentem, szczególnie dla czytelnika z zagranicy, jest oczekiwanie na zamówione materiały, trwające do trzech dni, chyba że czytelnik ma już swój login i może przed przyjazdem zamówić potrzebne jednostki. Warto podkreślić, że od 1 IX 2015 r. zamówienia przeprowadza się tylko w formie elektronicznej⁸. Ułatwieniem jest również niemal pełna publikacja skanów inwentarzy⁹. Obecnie praca w RGIA w Petersburgu jest o tyle komfortowa, że można samodzielnie i bezpłatnie wykonywać

³ Z. Kolankowski, *Archiwum Historyczne w Leningradzie i jego polonica*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 65, 1959, z. 3, s. 1014–1019.

⁴ Przykładowo powstał opis zespołów ważnych z perspektywy narodu żydowskiego. W zestawieniu wymieniono 130 zespołów. Oprócz najważniejszych, jak akta Komitetu Żydowskiego (1269) oraz Ministerstwa Oświecenia Publicznego (733) i Departamentu Spraw Duchownych Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (821), zebrano około 450 spuścizn prywatnych rosyjskich Żydów i organizacji żydowskich. S. Creuzberger, *Nowsze inwentarze zasobów rosyjskich archiwów*, „Dzieje Najnowsze”, t. 29, 1997, z. 1, s. 138–139.

⁵ Nadal dominują odmienne opinie, naszym zdaniem nieuzasadnione, zob. Z. Olczak, *Kwerendy archiwalne i biblioteczne w Petersburgu*, <http://buwlog.uw.edu.pl/kwerendy-archiwalne-i-biblioteczne-w-petersburgu> <dostęp: 2017-11-12>.

⁶ Projekt realizowany w Instytucie Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy w Białymstoku pod kierunkiem dr hab. Marii Kałamajskiej-Saeed i finansowany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego: *Rosyjskie pomniki polskich klasztorów skasowanych w 1832 r. Etap I: kwerendy* (nr umowy 05838/11/DDK z dnia 04.08.2011 r.) oraz umowa nr 02337/18/FPK/DDZ z 22.05.2018 r. na realizację projektu: Kwerendy i badania materiałów ikonograficznych klasztorów rzymskokatolickich w Rosji, na Litwie i Białorusi — kontynuacja.

⁷ Zob. *Российский государственный исторический архив*, Санкт Петербург 2000; *Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде*, Ленинград 1956. Pomocą służyć może również projekt „Reconstitution of the Memory of Poland”, zob. <http://rmp.icm.edu.pl/static/pl/about.html> <dostęp: 2018-06-14>.

⁸ Dokonuje się tego wchodząc w zakładkę Личный кабинет na stronie <http://rgia.su/#!> <dostęp: 2018-06-15>.

⁹ M. Janik, M. Nita, *Mały region w dokumentacji archiwalnej wielkiego imperium*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. 6, 2016, s. 209, zwracają uwagę, że niewiele opisów inwentarzowych zostało wpisanych do systemu, należy jednak podkreślić proces skanowania

zdjęcia z rzutników mikrofilmowych oraz z ekranów komputera, gdzie znajduje się część zdigitalizowanego zasobu. W przypadku oryginałów zdjęcia można wykonywać samodzielnie, ale za odpłatnością.

Specyfika materiałów zgromadzonych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym polega na tym, że przechowywane są tam przede wszystkim materiały archiwalne wytworzone przez rosyjskie instytucje działające w latach 1700–1917. Badacze polscy mogą korzystać więc z dobrodziejstw centralizacji i biurokratyzacji wprowadzonej już w czasach cara Piotra I. Do najczęściej wykorzystywanych przez użytkowników z Europy Środkowo-Wschodniej materiałów należy zespół 1343, w którym znajduje się heroldia rosyjska zawierająca materiały wykorzystywane m.in. w badaniach genealogicznych¹⁰.

Dotychczas powstały artykuły naukowe prezentujące zasób archiwalny z punktu widzenia historyków prawa¹¹, historyków sztuki¹², czy badaczy dziejów Kościoła¹³. Nieustannie jednak w różnych zespołach odnajdowane są pierwszorzędne znaczenia materiały dotyczące historii Polski¹⁴.

Stosunkowo duże postępy można zaobserwować w rozpoznaniu petersburskiego archiwum przy badaniach regionalnych. Przede wszystkim powstały liczne prace przedstawiające *varsaviana*¹⁵ oraz obszar Jury Krakowsko-Częstochow-

dużej części inwentarzy archiwalnych, co prawda w wersji nieprzeszukiwanej, ale dostępnej z każdego miejsca na świecie.

¹⁰ Zob. S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion”, t. 34, 1961, s. 95–104; *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, red. S. Górzyński, Warszawa 2001.

¹¹ M. Czapska, *Sprawozdanie z kwerendy w Sankt Petersburgu w dniach 20 VIII–1 IX 2012 r.*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 1, 2012, s. 394–399.

¹² M. Omilanowska, *Spis rysunków architektonicznych z Akt Komitetu Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Sankt Petersburgu. Królestwo Polskie*, Warszawa 2003; M. Kałamajska-Saeed, *Perły z Atlantydy — relacja inwentaryzatorska z Białorusi [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 47–74; tejsze, *Wydobyte z nicości. Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832 [w:] Stan badań*, t. 4, Białystok 2013, s. 273–302.

¹³ *Historia Kościoła Rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim (XVIII–XX w.) w dokumentach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego*, wyd. K. Pożarski, Sankt Petersburg–Warszawa 1999; T. Ciesielski, *Sprawozdanie z kwerendy w Sankt Petersburgu w dniach 20 VIII–1 IX 2012 r.*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 1, 2012, s. 394–399; M. Sobczyńska-Szczepańska, *Wybrane źródła do dziejów skasowanych klasztorów trynitarzy w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 4, 2014, s. 221–234; tejsze, *Sprawozdanie z kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu w dniach 21 VIII–2 IX 2013 r.*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 4, 2014, s. 526–530.

¹⁴ Przykładowo w zespole 473, opis 1, pod sygnaturą 203 znajduje się dokumentacja pogrzebu Stanisława Augusta Poniatowskiego, a w zespole 200, w opisie 1, pod sygnaturą 29 przechowywane są dzienniki Apollona Skalkowskiego z lat 1830–1897. *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918*, t. 1: *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, oprac. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017, s. 203; W. Antonczyk, *Requiem dla Stanisława Augusta — w 215. rocznicę wykonania*, „Kronika Zamkowa”, t. 1–2, 2013, s. 83–96.

¹⁵ R. Kołodziejczyk, *Varsaviana w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie*, „Rocznik Warszawski”, t. 9, 1969, s. 347–352; A. Soltan, *Polonica i varsaviana*

skiej¹⁶. Również obwód białostocki doczekał się analizy archiwalnej materiałów przechowywanych w instytucjach rosyjskich¹⁷. Na dokumentację architektoniczną i kartograficzną dotyczącą tego obszaru, przechowywaną w Petersburgu, zwrócili uwagę: Krzysztof Antoni Jabłoński, Małgorzata Dolistowska i Arkadiusz Gawroński¹⁸. W odniesieniu do zbioru map i planów obejmujących obwód białostocki kluczowe znaczenie mają dwa zespoły, o numerach 1293 i 1488. Zostaną one pokrótce scharakteryzowane wraz z wymienieniem przechowywanych obiektów¹⁹.

Zespół 1293, Komitet Techniczno-Budowlany Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

Przechowywane są tam akta Komitetu Techniczno-Budowlanego wchodzącego w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW). Znajdziemy tu projekty, plany i rysunki techniczne obiektów architektonicznych. Ów Komitet utworzony został 6 IV 1865 r. Do jego kompetencji przeszły sprawy z zakresu budownictwa, za które odpowiedzialny był Główny Zarząd Komunikacji w Transporcie i Budynków Publicznych. Kierował on sprawami technicznymi i budownictwem cywilnym oraz przygotowaniem specjalistów w dziedzinie inżynierii cywilnej. Przewodniczący mianowany był spośród wyższych urzędników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, członkami byli dyrektorzy departamentów MSW, działalność których łączyła się z budownictwem. Funkcjonowanie Komitetu realizowały dwa Wydziały, które przygotowywały sprawy z zakresie budownictwa, przewidziane do rozpatrzenia na posiedzeniach Komitetu Techniczno-Budowlanego. Opracowywały one przepisy i obowiązujące rozporządzenia dotyczące budownictwa; zajmowały się sporządzaniem planów i projektów podległych MSW

w zbiorach petersburskich, „Rocznik Warszawski”, t. 28, 1998, s. 348–350; tenże, Źródła do dziejów Warszawy popowstaniowej w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym, „Almanach Muzealny”, t. 3, 2001, s. 177–186; Sankt Petersburg i Warszawa na przełomie XIX i XX wieku. Początki nowoczesnej infrastruktury miejskiej. Katalog wystawy, red. A. Sołtan, Warszawa 1999.

¹⁶ M. Janik, M. Nita, op. cit., s. 207–219.

¹⁷ M. Ułaszczyk, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, tłum. B. Wojciechowski, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 333–374.

¹⁸ K. A. Jabłoński, *Projekty architektoniczne białostockich cerkwi z pierwszej połowy XIX w. w Rosyjskim Państwowym Historycznym Archiwum w Sankt Petersburgu [w:] Kościoły a państwo na pograniczu Polsko-Litewsko-Białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 121–125; M. Dolistowska, *Dwa projekty prawosławnego soboru katedralnego w Białymstoku ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu [w:] Kościoły a państwo na pograniczu Polsko-Litewsko-Białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 126–132; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009, s. 63–114; *Białystok oczami kartografa: katalog wystawy*, oprac. A. Gawroński, Białystok 2011, s. 13. Część materiałów była wykorzystana w pracy: *Katalog zabytków sztuki. Województwo Podlaskie (Białostockie). Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. K. Kolendo-Korcza, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015.

¹⁹ Charakterystyka na podstawie: *Министерство внутренних дел: Исторический очерк, 1802–1902*, сост. С. А. Адрианов, СПб. 1901; *Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени*, сост. Е. Н. Анучин, СПб. 1872.

budowli, szczególnie złożonych albo mających znaczenie dla wielu guberni, albo dla całej Rosji; przygotowywały do rozpatrzenia projekty i plany przedstawione do zatwierdzenia przez MSW z zarządów guberni, plany miast, przedstawione do zatwierdzenia przez cesarza; przygotowywały do zatwierdzenia przez Komitet sprawy dotyczące rozwiązywania sporów i nieporozumień dotyczących budownictwa cywilnego; zajmowały się przekazywaniem planów i projektów do wydania wniosku przez Akademię Sztuk. Przy Komitecie funkcjonował także Wydział Kontroli Sprawozdawczości Technicznej. 9 V 1918 r. nastąpiła reorganizacja i Komitet Techniczno-Budowlany wszedł w skład Komitetu Budynków Państwowych przy Radzie Wyższej Gospodarki Narodowej.

Dotychczas w literaturze przywoływany był opis 171 tego zespołu, który zawiera materiały dotyczące projektów i planów miast oraz rysunki budynków znajdujących się w Królestwie Polskim²⁰. Natomiast w opisie 166 znajdują się projekty i plany pochodzące z pozostałej części imperium rosyjskiego, w tym z pozostałych ziem dawnej Rzeczypospolitej. Z perspektywy obwodu białostockiego kluczowe znaczenie odgrywają opisy 165–168, które dzielą się dodatkowo na gubernie. Obwód białostocki, zlikwidowany w 1842 r., włączono do guberni grodzieńskiej, dlatego został odnotowany w opisie 166. Poniżej prezentujemy również trzy sygnatury wchodzące w skład opisu 167, które stanowią *varia*.

Opis 166, Gubernia grodzieńska

[Гродненская губ.]

- sygn. 5, kk. 8: Plan miasta Białegostoku, sporządzony na mocy dekretu Białostockiego Zarządu Obwodowego przez Mateusza Brauna mierniczego [geodetę] obwodu białostockiego w 1810 r.
- sygn. 10, kk. 5: Plan miasta Bielsk, 1830 r.
- sygn. 20, kk. 5: Plan miasta Sokółka, 1830 r.
- sygn. 28, k. 1: Projekt kaplicy na cmentarzu rzymskokatolickim w Niewodnicy, pow. białostocki, 30 IX 1870 r.
- sygn. 36, k. 1: Projekt budowy cerkwi ewangelicko-luterańskiej w Supraślu (pow. białostocki), 15 XII 1880 r.
- sygn. 41, k. 1: Projekt murowanej kaplicy na cmentarzu białostockiej parafii katolickiej, 1886 r.

Opis 167, Różne plany, wyrysy i mapy

[Разные планы, чертежи и карты]

- sygn. 68, kk. 75: Plany architektoniczne, którymi zamierzano posługiwać się przy budowie domów i pozostałych budynków gospodarczych, wsi i osiedli w obwodzie białostockim, b.d.
- sygn. 188, kk. 5: Mapa linii granicznej między Rosją a Księstwem Warszawskim z 1807 r.
- sygn. 164, kk. 5: Mapa Królestwa Polskiego, z częściami granicznych guberni; 1863 r.

²⁰ Zob. M. Omilanowska, *Spis rysunków architektonicznych*, s. 4–5.

Opis 171, Plany i rysunki miast, budynków w miastach i innych zaludnionych miejscach w Polsce (ulożone wg guberni)

[Планы и чертежи городов, зданий и других сооружений в городах и других населенных местах Польши (по губерниям)]

- sygn. 353, kk. 14: Mapy guberni Królestwa Polskiego; b.d.
- sygn. 354, k. 1: Zbiorcza mapa Królestwa Polskiego; b.d.

Zespół 1488, Plany i rysunki architektury cywilnej, opis 1

Drugim kluczowym zespołem zawierającym przede wszystkim architektoniczne plany i fasady budynków rządowych, religijnych, instytucji edukacyjnych, medycznych, jest zespół nr 1488 (Планы и чертежи гражданской архитектуры). Początki gromadzenia dokumentacji w tej kolekcji wiąże się z dniem 28 II 1798 r., kiedy został utworzony Departament Transportu Wodnego. Przy tej instytucji utworzono skład (repozytorium) wszystkich istniejących map wodnych całego imperium i „kreślarnię”, w której pracowano przy wszelkich działaniach zmierzających do wykonania map, planów i projektów. Następnie kopie przekazywano do składu. 16 VI 1809 r. archiwum map i planów zostało przekazane nowo powstałej Ekspedycji Komunikacji Wodnych, a 28 V 1820 r. — nowo powstałemu Departamentowi Projektów i Kosztorysów. Podczas reorganizacji instytucji państwowych — 16 VI 1865 r. — archiwum zostało podporządkowane Komitetowi Naukowemu. Następnie zasób przekazano do Inspektoratu Technicznego Komitetu Transportu Lądowego i Wodnego, co nastąpiło oficjalnie 31 XII 1870 r. Instytucja ta została przekształcona 6 VI 1884 r. w Wydział Techniczny Departamentu Transportu Lądowego i Wodnego. W końcu, 3 V 1899 r. podczas ogólnej reorganizacji urzędów centralnych Ministerstwa Komunikacji i Transportu, „archiwum map” — na prawach zbioru archiwalnego — przekazano do Ogólnego Archiwum Ministerstwa Komunikacji i Transportu. Układ tego zespołu nie został w obrębie opisu formalnie wydzielony pod względem terytorialnym. Jednakże numeracja jest najczęściej zblokowana guberniami. W odniesieniu do obwodu białostockiego są to przede wszystkim obiekty wchodzące do opisu 1. Wśród nich najważniejsze źródłowo są materiały dotyczące Pałacu Branickich w Białymstoku²¹.

- sygn. 973, kk. 6: Plany Pałacu Branickich w Białymstoku²². Jest tam datowany na około 1824 r. plan ogrodów pałacowych (uszkodzony), rzuty, przekroje i fasada pałacu, plan bramy wjazdowej.
- sygn. 974, kk. 8: Projekty przebudowy, rzuty trzech kondygnacji pałacu białostockiego. Plany 1, 2 i 3 piętra głównego skrzydła przed i po przebudowie; 1824 r.

²¹ Kopie części materiałów przechowywanych w Sankt Petersburgu znajdują się w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, np. sygn. 9529/I — 9531/I. E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 7.

²² Charakterystyka pałacu białostockiego na początku XIX w. oraz okoliczności jego zakupu przez Aleksandra I w 1809 r., zob. K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie”, t. 23, 2015, s. 75–99; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2: lata 1802–1809, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015.

- sygn. 975, kk. 2: Projekt przebudowy pałacu białostockiego — rzut i fasada z około 1824 r.
- sygn. 976, kk. 8: Projekt przebudowy i naprawy głównego korpusu w obrębie białostockiego pałacu w latach 1838–1839, autorstwa Seweryna Smolikowskiego. Na kartach przedstawiono plan sytuacyjny pałacu, plany, fasady, przekroje budynku²³.
- sygn. 977, kk. 2: Rysunki inwentaryzacyjne piwnic znajdujących się pod pałacem i ogrodem w Białymstoku, prawdopodobnie wykonane w latach 1824–1841, autorstwa Bagemila²⁴.
- sygn. 978, kk. 2: Fasady, przekroje i rzuty dachu w oficynach pałacu białostockiego wykonane w 1824 r.
- sygn. 979, kk. 2: Plany dwupiętrowej murowanej kamienicy Rządcy obwodu białostockiego, wykonane w 1834 r.
- sygn. 980, kk. 2: Plany pięter i fasady domu murowanego i oficyn wiceryzdy obwodu białostockiego; b.d.
- sygn. 981, kk. 8: Projekt murowanego budynku z oficynami dla miejscowych instytucji rządowych obwodu białostockiego — rzuty, fasady, przekroje wykonane w 1829 r.
- sygn. 982, kk. 22: Budynki lokalnych instytucji rządowych oraz archiwum obwodu białostockiego z projektem przebudowy ostatniego na potrzeby rządu obwodowego. Ogólne plany budowy: plany sytuacyjne, fasady, rzuty, przekroje pojedynczych budynków wykonane w latach 1834–1837.
- sygn. 983, k. 1: Projekt murowanego, piętrowego budynku wykonany na potrzeby Sądu Głównego Obwodu Białostockiego. Plany, fasady, przekroje; b.d.²⁵
- sygn. 984, kk. 2: Dom Żyda Callela Kurlandzkiego²⁶ przeznaczony na potrzeby II Departamentu Sądu Głównego w Białymstoku. Adaptacja pomieszczeń uwzględniała kancelarię, nowe archiwum, pomieszczenie i wartownię policji; b.d.
- sygn. 985, kk. 6: Plany, fasady, przekroje obwodowej kancelarii pocztowej w Białymstoku. Projekt wykonany w latach 1835–1841. Na k. 1r znajduje się plan sytuacyjny obiektu, uwzględniający kwartał miasta²⁷.
- sygn. 986, kk. 5: Budynki poczty w mieście Białystok — rzuty, plany sytuacyjne, fasady; b.d.
- sygn. 987, kk. 9: Kompleks Zarządu Opieki Społecznej w Białymstoku. Zawiera wykonane w 1836 r. plany, rzuty, fasady, przekroje budynków oraz plan tylnego dziedzińca.

²³ Por. Zakład Architektury Politechniki Warszawskiej, sygn. 9531/I, gdzie znajdują się analogiczne kopie.

²⁴ Zob. E. Zeller-Narolewska, op. cit., s. 14, il. 7.

²⁵ Projekt ten nie został zrealizowany, zob. K. Łopatecki, *Struktura i siedziba sądu głównego w Białymstoku*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. 16, 2017, z. 2.

²⁶ Callel Kurlandzki w latach 20. XIX w. był największym właścicielem nieruchomości w centrum miasta, zob. *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1797–1853*, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016, s. 105 (poz. 404), 106 (poz. 412–413).

²⁷ Jedna fasada, znajdująca się na k. 4, została opublikowana w formie czarno-białego przerysu, zob. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta*, s. 49, il. 16.

- sygn. 988, kk. 6: Projekt przebudowy budynku i oficyn urzędnika Jaworskiego (Яворского) pod przytułek miejski w Białymstoku. Jednostka zawiera rzuty, plany, fasady, przekroje budynków wykonane w latach 1837–1838.
- sygn. 989, kk. 3: Dom dla inwalidów z budynkami pomocniczymi w Białymstoku. Zawiera projekt adaptacji wnętrz, plan sytuacyjny, oraz projekt pompy wodnej, sporządzone w latach 1837–1840. Uprzednio znajdowało się tam depozytorium Kamery. Z ośmiu rysunków, dwa zostały opublikowane²⁸.
- sygn. 990, kk. 9: Budynek leczniczy z przybudówkami w mieście Białystok. Plany, fasady i przekroje wykonane w 1841 r.
- sygn. 991, kk. 6: Plany, przekroje, fasady pomieszczenia pałacu białostockiego, które miało zostać zaadoptowane na cerkiew prawosławna (1824–1840). Dwa projekty opublikowano w wersji czarno-białej²⁹.
- sygn. 992, kk. 4: Projekt cerkwi prawosławnej z 1822 r. Propozycję jej budowy w Białymstoku wysunął biskup miński Anatolij w końcu drugiej dekady XIX w. Do jej budowy nie doszło³⁰. Jednostka zawiera plan sytuacyjny, rzut, przekrój i widok fasady.
- sygn. 993, kk. 6: Dokumentacja starej świątyni greckokatolickiej w Białymstoku, projekt budowy nowej, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, widok fasady wykonane w 1838 r. Część materiałów opublikowano w formie przerysowanej³¹.
- sygn. 994, kk. 7: Dokumentacja cerkwi prawosławnej w Białymstoku z lat 1840–1841; rzut, plan fundamentów, widok ikonostasu, plan sytuacyjny, fasada, elewacja boczna i przekrój podłużny³².
- sygn. 995, kk. 5: Domy dawnych urzędników pruskich [Гебгорда Ренданта i Вернера Патмана] w mieście Białystok. Jednostka zawiera fasady, plany sytuacyjne; b.d.
- sygn. 996, kk. 7: Dom z oficynami i przybudówkami gen. Dowre (Довре) w mieście Białystok. W jednostce znajdują się plany sytuacyjne, fasady, przekroje budynków z lat 1834–1839.
- sygn. 997, kk. 3: Dom Żyda Callela Kurlandzkiego w mieście Białystok. W jednostce znajdują się plany, przekrój podłużny, rzuty; b.d.
- sygn. 998, kk. 8: Domy mieszkalne położone przy ulicy Bojarskiej w mieście Białystok. W jednostce znajdują się plany sytuacyjne części ulicy, rzuty, fasady domów. Na podstawie zasobu archiwalnego została zrekonstruowana fasada budynku kriegsrata Dedekina (w oryginale jest ona częściowo uszkodzona)³³; b.d.
- sygn. 999, kk. 5: Plany i fasady domów mieszkalnych w mieście Białystok; b.d.

²⁸ Tamże, s. 50, il. 17–18. Niestety kolorystyka edycji nie jest zgodna z oryginałem.

²⁹ Tamże, s. 80–81, il. 10–11.

³⁰ K. A. Jabłoński, *Projekty architektoniczne*, s. 110.

³¹ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. F. Wilczewski, Białystok 1996, po s. 24; K. A. Jabłoński, op. cit., s. 111.

³² K. A. Jabłoński, op. cit., s. 111.

³³ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta*, s. 53, il. 24.

- sygn. 1000, k. 1: Rzut oraz fasada lokalu mieszkalnego i stajni w Białymstoku; 1823 r.
- sygn. 1001, k. 1: Rzut oraz fasada altanki wraz z ogrodzeniem; b.d.
- sygn. 1002, kk. 2: Szpital polowy przy państwowym szpitalu wojskowym ze wskazaniem przybudówek w mieście Białystok. W jednostce znajdują się plany fasad, przekroje z lat 1836–1837.
- sygn. 1003: Plan lokalizacji budowy budynku przeznaczonego dla chorych żołnierzy w Białymstoku z 1830 r.
- sygn. 1004, k. 9: Plany sytuacyjne, fasady, przekroje podłużne drewnianych koszar żandarmerii, domu naczelnika, piwnica, kuźnia, stajnia, wiata. Wykonał je w 1841 r. architekt obwodowy Dominik Kułakowski w mieście Białystok. Dwa z planów sytuacyjnych oraz cztery rzuty i przekroje zostały opublikowane³⁴.
- sygn. 1005, k. 3: Budynki przeznaczone dla więźniów w mieście Białystok. W jednostce znajduje się plan sytuacyjny rozmieszczenia budynków, rzuty, fasady z lat 1841–1842.
- sygn. 1006, kk. 4: Projekt budowy domów przy wyjeździe z miasta drogą grodzieńską. W jednostce znajdują się rzuty, plany fasad i przekrojów wykonane w 1835 r.
- sygn. 1007, kk. 8: Projekty architektoniczne założenia więziennego w Białymstoku wykonane w latach 1829–1837. W jednostce znajdują się rzuty, przekroje (m.in. poddasza), plany fasad.
- sygn. 1008, k. 1: Plan wykonania stropu, nieustalony budynek w sąsiedztwie białostockiego pałacu; 1838 r.
- sygn. 1009, kk. 2: Projekt kamiennego mostu położonego w Białymstoku. W jednostce znajduje się plan sytuacyjny, rzut, przekrój mostu; b.d.
- sygn. 1010, k. 1: Drewniany most łączący brzegi rzeki Białej w Białymstoku, w pobliżu budynków instytucji rządowych obwodu białostockiego. W jednostce znajduje się jedynie przekrój mostu wykonany w 1837 r.
- sygn. 1011, k. 1: Projekt budynku dwóch strażnic przy mostach na rzece Narew między Złotorią i Żółtkami powiatu białostockiego guberni grodzieńskiej; 1822 r.
- sygn. 1012, k. 2: Szkoła w Bielsku³⁵. Ogólny plan budowy, fasada, przekrój budynku; 1843 r.
- sygn. 1013, k. 1: Szpital miejski miasta Bielsk guberni grodzieńskiej. Plan sytuacyjny miejsca budowy szpitala; 1842 r.
- sygn. 1014, k. 1: Projekt drewnianej łaźni dla szpitala miejskiego miasta Bielsk. Plan, fasada, przekrój; 1841 r.
- sygn. 1015, k. 1: Projekt nabycia drewnianego domu podporucznika Dorożynskiego [Дорожинского] dla miejskiego szpitala miasta Bielsk. Plany, fasady; 1841 r.
- sygn. 1016, kk. 3: Budynki szpitala polowego miasta Bielsk. Plany, fasady; 1842 r.

³⁴ Tamże, s. 77, 102–103, il. 9, 34–37.

³⁵ Bielsk był jednym z czterech miast powiatowych wchodzących w skład obwodu białostockiego.

- sygn. 1017, k. 1: Szpital polowy na 30 łóżek miasta Bielsk. Plan, fasada; 1826 r.
- sygn. 1018, kk. 4: Budynki byłego klasztoru karmelitów zajętego przez powiatowy urząd skarbu, sąd ziemski, więzienie miejskie w Bielsku. Plany, fasady, przekroje; 1840 r.³⁶
- sygn. 1019, kk. 5: Dom mieszkalny A. Prokopowicza przy ul. Kleszczewskiej w Bielsku. Plany, fasady, przekroje; 1837 r.
- sygn. 1020, k. 1: Areszt wojskowy w Bielsku. Plany, fasady; 1825 r.
- sygn. 1021, kk. 2: Projekt budowy karczmy we wsiach Pasiieczniki i Parcewo, wchodzących w skład powiatu bielskiego. Plany, fasady, przekroje; 1839 r.
- sygn. 1022, kk. 2: Projekt przebudowy drewnianego ratusza w Kleszczelach, miasta w powiecie bielskim. Plan, fasada, przekrój; 1837 r.
- sygn. 1029, kk. 2: Budynek szkoły w Drohiczynie³⁷. Plan i fasada; 1836 r.
- sygn. 1030, kk. 9: Cerkiew prawosławna (były kościół franciszkański) w Drohiczynie. Plan, fasada, przekrój cerkwi, ikonostas, fasada; lata 1833–1837.
- sygn. 1031, k. 1: Projekt przebudowy głównego aresztu wojskowego w Drohiczynie. Plan, fasada; 1840 r.
- sygn. 1032, k. 1: Projekt przebudowy budynków miejskiego kompleksu więziennego w Drohiczynie. Na uwagę zasługuje plan części miasta z zaznaczonym położeniem projektowanych budynków; 1838 r.
- sygn. 1033, kk. 2: Projekt szpitala polowego na 60 łóżek w Knyszynie. Plany budynku i kuchni, fasady; 1826 r.
- sygn. 1045, kk. 2: Projekt szpitala pod zarządem opieki społecznej w Sokółce³⁸. Plan, fasada, przekrój szpitala i piwnicy; 1836 r.
- sygn. 1046, kk. 3: Projekt budowy budynków podzielony na etapy w Sokółce. Plan specjalny publicznego placu; z lat 1835–1841.
- sygn. 1047, kk. 2: Projekt cerkwi w Nowym Dworze, powiatu sokólskiego, guberni grodzieńskiej. Plan, fasada, przekrój; z lat 1841–1842.
- sygn. 1048, kk. 4: Projekt drewnianej cerkwi unickiej we wsi Ostrowo, powiatu sokólskiego. Plan, fasada, przekrój; 1837 r.
- sygn. 1052, kk. 4: Projekty kamiennych i drewnianych szpitali Zarządu Opieki Społecznej w miastach Bielsk i Drohiczyn. Plany sytuacyjne położenia szpitali; plany, fasady, przekroje budynków; z lat 1835–1836.
- sygn. 1056, k. 1: Sklepy w Tykocinie, gubernia grodzieńska. Plan, fasada, przekrój; 1862 r.
- sygn. 1058, kk. 4: Projekty typowych budynków więziennych i ostrogów w miastach powiatowych guberni grodzieńskiej. Plany, fasady, przekroje; z lat 1805–1809.
- sygn. 1059, kk. 2: Projekt budynków (szopy, stodoły, remizy) do przechowywania narzędzi strażackich w Goniądzu i Prużanach. Plany, fasady, przekroje; z lat 1839–1841.

³⁶ Zob. M. Sobczyńska-Szczepańska, E. Ziolkowska, *Źródła do dziejów skasowanych klasztorów w zasobie Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 5, 2014, s. 193, 198, 257.

³⁷ Drohiczyn, obok Bielska, Sokółki i stołecznego Białegostoku, był miastem powiatowym.

³⁸ Sokółka była jednym z miast powiatowych.

Zaprezentowany przegląd zawartości dwóch zespołów z pewnością nie wyczerpuje przedstawianej problematyki. Przykładem może być zespół nr 350 (Планы и чертежи по сооружению железных дорог; коллекция), zawierający plany i rysunki związane z modernizacją kolei wybudowanej w latach 1862–1863 na trasie Petersburg–Psków–Dyneburg–Wilno–Grodno–Białystok–Warszawa³⁹. Poniżej prezentujemy jednostki zawierające źródła ikonograficzne ukazujące dworce pasażerskie na odcinku Sokółka–Szepietowo, przy czym nie uwzględniamy warsztatów naprawczych, parowozowni, planu rozjazdów, semaforów itp.⁴⁰

Zespół 350, Plany i rysunki do budowy linii kolejowych, opis 44

- sygn. 590, kk. 15: Plan stacji Białystok (I i II piętro), z lat 1876, 1892.
- sygn. 591, kk. 16: Plan stacji Białystok, szczegółowe dane oraz plany z lat 1876, 1893.
- sygn. 592, k. 1: Projekt rozbudowy dworca w Białymstoku, 1876 r.
- sygn. 593, kk. 4, Projekt rozbudowy dworca w Białymstoku, 1890 r.
- sygn. 594, k. 1: Dworzec w Białymstoku z wyszczególnieniem instalacji wodociągowej, 1897 r.
- sygn. 595, kk. 2: Rozbudowa dworca w Białymstoku o dodatkowe kwatery mieszkalne, 1907 r.
- sygn. 596, kk. 9: Remont dworca w Białymstoku; b.d.
- sygn. 597, k. 1: Remont dworca w Białymstoku; 1905 r.
- sygn. 706, k. 1: Plan dworca w Łapach z 1860 r.
- sygn. 707, kk. 14: Plan dworca w Łapach z uwzględnieniem poszczególnych pięter; z lat 1860–1909.
- sygn. 759, kk. 5: Stacja w Sokółce; z lat 1898–1910.
- sygn. 763, kk. 7: Plan dworca w Czarnej Wsi z lat 1864–1903.
- Sygn. 764, k. 1: Plan dworca w Czarnej Wsi z 1874 r.
- sygn. 765, k. 1: Projekty stacji w Czyżewie i Średnicy z 1861 r.
- sygn. 766, k. 1: Projekt stacji w Czyżewie z lat 1874, 1900, 1912.
- sygn. 767, k. 1: Projekty stacji w Białymstoku, Łapach, Czyżewie i Szepietowie; b.d.
- sygn. 768, k. 1: Projekt stacji w Szepietowie; b.d.
- sygn. 769, kk. 2: Projekt stacji w Szepietowie, wraz z założeniem zadaszzenia; 1892 r.

Prezentowane powyżej spisy materiałów ikonograficznych i kartograficznych z terenów obwodu białostockiego stanowią podsumowanie wieloletnich badań i kwerend w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu. Dzięki mozolnym poszukiwaniom z przepastnych magazynów archiwalnych udało się wydobyć i zeskanować kilkaset archiwaliów będących

³⁹ A. C. Dobroński, *Białostocki węzeł kolejowy do 1915 r.*, „Rocznik Białostocki”, t. 15, 1981, s. 77.

⁴⁰ Szerzej zob. K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 19, 2013, s. 133–159, gdzie jednak nie wykorzystano źródeł architektonicznych z epoki.

przedmiotem naszego zainteresowania⁴¹. W tekście chcieliśmy zasygnalizować i zaprezentować bogactwo niedocenianego, naszym zdaniem, rodzaju źródła historycznego. Warto mieć świadomość, że znaczną część poloników stanowią materiały wytworzone przez organy Imperium Rosyjskiego. Plany architektoniczne i kartograficzne powstawały w wyniku planów budowy obiektów użyteczności publicznej: szkół, więzień, sądów, urzędów, budynków kolejowych, mostów itp. Jedynie część z nich została zrealizowana, dlatego należy przeprowadzić skrupulatną krytykę źródłową przy ich wykorzystaniu. Z drugiej strony, część prac ma charakter inwentaryzatorski i związana jest z planowanym nowym zagospodarowaniem obiektów, co przede wszystkim (ale nie wyłącznie) dotyczy budynków sakralnych.

Karol Łopatecki, Wojciech Walczak, Architectural blueprints and cartographic sources pertaining to Belostok Oblast, preserved in Russian State Historical Archive in St Petersburg

Summary

The article presents the results of a query, conducted in the fonds of one of the largest archives in the world — Russian State Historical Archive in St Petersburg. The query covered architectural blueprints and cartographic sources pertaining to Belostok Oblast in 19th century. A list of several dozen units from various archival fonds was created. Underappreciated and rarely used iconographic and cartographic sources were presented, providing a lot of information to the researchers. The article constitutes a summary of work on digitization of iconographic and cartographic materials from historic Podlachia territory, financed by Polish Ministry of Culture and National Heritage.

Słowa kluczowe: Podlasie, obwód białostocki, polonika, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, plany architektoniczne, źródła kartograficzne

Keywords: Podlachia, Belostok Oblast, Polonica, Russian State Historical Archive in St Petersburg, architectural blueprints, cartographic sources

⁴¹ Obecnie autorzy tekstu pracują nad wydaniem drukiem źródeł ikonograficznych dotyczących Pałacu Branickich w Białymstoku oraz map i planów kartograficznych obejmujących miasto Białystok.

Arkadiusz Janicki

(Uniwersytet Gdański, Gdańsk)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POWSTANIA KOŚCIUSZKOWSKIEGO W ZBIORACH ROSYJSKIEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM HISTORYCZNEGO ORAZ ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W SANKT PETERSBURGU

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Российский Государственный Исторический Архив — RGIA) oraz Oddział Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки — RNB) to dwie ważne instytucje petersburskie, w których przechowywane są cenne źródła do historii Polski, w tym dotyczące insurekcji kościuszkowskiej. Po upadku powstania znaczna część wytworzonej wówczas dokumentacji i materiałów źródłowych została przewieziona do Petersburga, a wielu polskich historyków (m.in. Tadeusz Korzon) miało możliwość zapoznania się z najważniejszymi dokumentami ilustrującymi różne aspekty zrywu powstańczego z 1794 r. Stopniowo sytuacja ulegała zmianie i większość najcenniejszych źródeł została przewieziona do archiwów moskiewskich lub została rewindykowana do Polski. W St. Petersburgu pozostały nieliczne, raczej mniej ważne dokumenty ukazujące ten moment w historii Rzeczypospolitej. Po przemianach politycznych w końcu XX w. dostęp do tych materiałów został znacznie ułatwiony. Przegląd źródeł zaprezentowanych w poniższym artykule jest wynikiem kwerend archiwalnych i bibliotecznych odbywanych w 2016 i 2017 r. przy okazji realizacji grantu badawczego poświęconego powstaniu kościuszkowskiemu w Kurlandii¹. Najpierw omówione zostaną najważniejsze dokumenty zgromadzone w RGIA, a następnie w RNB.

Dokumenty dotyczące bezpośrednio lub pośrednio powstania kościuszkowskiego w zbiorach RGIA podzielić można na kilka grup. Dla potrzeb niniejszego artykułu podzielono je trzy kategorie, a mianowicie oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r., oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r., oraz na późniejsze kopie i odpisy źródeł z 1794 r., a także opracowania historyczne dotyczące insurekcji, wytworzone w XIX wieku.

¹ Artykuł powstał w związku z realizacją grantu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02494.

Oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.

W pierwszej grupie źródeł najważniejszą rolę odgrywają oryginalne listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki i innych czołowych postaci polskiego zrywu narodowego z 1794 r. zgromadzone w zbiorze księcia Iwana Fiodora Paskiewicza-Erywańskiego (1782–1856). Zbiór „kościuszcianów” tego rosyjskiego generała podzielony został na 10 jednostek archiwalnych, z których 8 zawiera dokumenty dotyczące Kościuszki i powstania kościuszkowskiego. Najcenniejsze, bo wcześniej mało znane i nie publikowane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki zostały wydane drukiem przez Władimira Michajlenkę w 1996 r.² Jak stwierdził ten historyk, wprawdzie nie wiadomo, w jaki sposób Paskiewicz wszedł w posiadanie tych dokumentów, ale „po 200 latach udało się odnaleźć je w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym i przygotować do publikacji”³. Rosyjski badacz wydał drukiem łącznie 15 listów i rozkazów Kościuszki z okresu od 7 VIII do 3 X 1794 r. (w tym jeden list bez daty)⁴. Warto wspomnieć, że w 1994 r. były one prezentowane podczas Dni Kościuszki w Petersburgu na wystawie „Tadeusz Kościuszko i jego epoka” zorganizowanej w Państwowym Muzeum Historii Miasta⁵.

Równie cenne, niepublikowane i nieznane polskim badaczom, są oryginały listów i rozkazów innych generałów powstania kościuszkowskiego zgromadzone we wspomnianej kolekcji ks. I. Paskiewicza-Erywańskiego. Jeden z tomów („№ 7”) dokumentów zgromadzonych przez ks. warszawskiego zawiera oryginały czterech listów generała Józefa Zajączka (10 III 1752 — 28 VII 1826). Jednostka archiwalna РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174 zawiera 15 numerowanych kart. Znajdują się w niej cztery listy generała-lejtnanta J. Zajączka do ks. Józefa Poniatowskiego (1763–1813) pisane między 20 IX a 14 X 1794 r. Każdy z nich został przepisany po polsku „na czysto” i przetłumaczony na język rosyjski. Pierwszy list z 20 VIII 1794 r. jest podpisany, ale nie ma nagłówka i nie wskazano miejsca, w którym został sporządzony. Zajączek donosił Poniatowskiemu, że odebrał jego raport i że prześle go Naczelnikowi. Wspominał o rozkazie Kościuszki wysłania z Warszawy trzech batalionów piechoty i jednocześnie, idąc za rozkazem Naczelnika, nakazał ks. J. Poniatowskiemu przysłać jednego batalionu piechoty pod Warszawę dodając, że batalion „najmniej opatrzony będzie najlepszy, bo by się tu jego potrzeby zaspokoilo”⁶.

Kolejne dwa pisma datowane są na 10 X 1794 r. W pierwszym Zajączek donosił Poniatowskiemu, że:

² *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki*, zestawil W. Michajlenko, oprac. W. Michajlenko, J. Skowronek, J. Zimińska [*Nowe Miscellanea Historyczne*, t. 1: *Seria powstania narodowe*, z. 1], Warszawa 1996.

³ Tamże, s. 12.

⁴ Opublikowano listy o następujących sygnaturach archiwalnych: Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 170, л. 11, 15, 16об; ед. xp. 171, л. 2–2об, 6–6 об, 15, 19–19об; ед. xp. 172, л. 6–6об, 11–11об, 16–16об, 20–20об; ед. xp. 173, л. 2, 6–6об, 11–11об, 16, 23; *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki*, s. 25–32.

⁵ W. Michajlenko, *Dni Tadeusza Kościuszki w Sankt-Petersburgu*, „Więź”, 1995, nr 2, s. 186–189.

⁶ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 2–2об.

Mamy wiadomość, że Prusacy z Plocka do Wyszogrodu uciekli i przeszło milion wywieźli pieniędzy. Potrzeba abyś W. X. Mość zalecił jak najprędzej Podhorodeńskiemu pułkownikowi⁷, aby się znośli z Janem Karskim, który teraz jest landratem pruskim, a ten jego do wszystkiego dobrego doprowadzać będzie i te pieniądze mogą być nasze, lecz względem Karskiego niech będzie najściślejszy sekret⁸.

Pisał również, że generał

Dąbrowski pod Fordonem przeprowił się przez Wisłę⁹ i jeszcze onej nocy był spodziewany w Toruniu¹⁰.

Jednak, jak wiadomo, gen. Dąbrowski Torunia nie zdobył. Do drugiego, krótszego pisma, opatrzonego datą i podpisem, ale bez nagłówka i miejsca napisania, gen. Zajączek dołączył kopię „biletu” od prezydenta Warszawy Ignacego Wyssogoty Zakrzewskiego (1745–1802). Niestety brak informacji o treści tego „biletu”, ale musiał być pomyślny, skoro Zajączek pisał:

Jeżeli W. X. Mśc osądzisz, że swoją siłą możesz co zrobić na nasz awantaz [z korzyścią dla nas — A.J.], chciej plan swój podać Najwyższemu Naczelnikowi, a ja go natychmiast mu przesyłam¹¹.

Z tej krótkiej treści pisma wnioskować można również, że gen. Zajączek nie wiedział jeszcze o klęsce maciejowickiej i o wzięciu Kościuszki do niewoli. Czwarty list, datowany na 14 X 1794 r., zapowiadał przesłanie Poniatowskiemu 400 żołnierzy. Zajączek tłumaczył się księciu, że

Da mi G[ene]ral Gorzyński¹² świadectwo jeżeli mogłem co do piechoty inaczej zrobić. Strzelcom kazałem 100 wyprawić dla X[ię]cia bo i tych więcej nie mogłem. Dziś za tym nie mogę nic więcej zrobić, ale gdy rozproszeni staną gdy się [da] coś z nimi zrobić na ówczas będę mógł Xięcia podsycić. Na koniec jeżeli Xiążę chce wierzyć, że mu wyprawię jutro trzysta piechoty, z bronią gdy ją będę mógł zebrać, to niech Xiążę rusza, a ta lekko bez armat będzie go mogła dojść, lecz nie zapewniam, że to będę mógł zrobić jutro, zapewniam tylko, że szczerze to przyrzekam¹³.

Równie ciekawą zawartość ma kolejny z tomów („№ 8”) zbioru źródłowego ks. I. Paskiewiczza (przechowywany w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174). Na 28 kartach zebrano tu oryginały i kopie rozkazów i listów ostatniego Naczelnika powstania — Tomasza Wawrzeckiego (1759–1816) z okresu od 23 X do 1 XI 1794 r. Wśród ośmiu dokumentów, trzy oryginalne pisma adresowane są do ks. J. Poniatowskiego (z 21 i 23 X oraz 1 XI 1794 r.), ponadto są tu kopie dwóch pism do generała-lejtnanta Stanisława Mokronowskiego

⁷ Kajetan Podhorodeński, pułkownik 3. pułku kawalerii lekkiej.

⁸ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 6.

⁹ Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818), od 4 X 1794 r. generał-lejtnant, przeprowił się przez Wisłę w nocy z 9 na 10 X 1794 r. Sam generał kierował przeprawą pod Solcem, przeprawą pod Fordonem kierował zaś generał-major Franciszek Ksawery Rymkiewicz (1756–1799). Zob. T. Rawski, *Zwrot Dąbrowskiego na północ [w:] Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, red. T. Rawski, t. 2, Warszawa 1996, s. 202.

¹⁰ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 6–6об.

¹¹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 9.

¹² Generał-major Augustyn Gorzeński (1743–1816).

¹³ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 13–13об.

(1761–1821) i generała-lejtnanta Romualda Giedroycia (1750–1824) oraz kopie dwóch rozkazów kierowanych do gen. Giedroycia i generała-lejtnanta Jerzego Franciszka Grabowskiego (1756 — po 1800), wszystkie datowane na 25 października. Ostatni dokument, to kopia pisma gen. Zajączka, ale bez podania adresata i daty powstania listu.

W pierwszym piśmie Wawrzeckiego, pisany z Warszawy 21 X 1794 r. Naczelnik nakazał księciu J. Poniatowskiemu połączenie się z gen. Dąbrowskim i odbicie z rąk pruskich miejscowości Kamion, dodając:

Jeżeli za tym wygnąć Prussaków W. X. Mość nie czujesz się silnym, bierz Sochaczew, a oznajm że potrzebujesz koniecznie większej siły. Są bowiem okoliczności zbyt ważne, dla których wyparcia Prussaków bynajmniej opóźnić nie można, a gdy od tego skutku wiele dobra Ojczyzny i bezpieczeństwo Dąbrowskiego zawisa¹⁴.

Informował również o zamiarze odesłania następnego dnia z Warszawy 200 jeńców rosyjskich. W kolejnym rozkazie z Warszawy, datowanym 23 X 1794 r. ponowił rozkaz połączenia się z gen. Dąbrowskim i opanowania miejscowości Kamion. Uściślał, by zająć tę miejscowość

nie zważając na żadną stratę. Falszywymi atakami zatrudniony Sochaczew nie da nieprzyjacielowi zręczności sukursowania Kamionny. Dopełnienie tego Ordynansu serio zalecam¹⁵.

Treść powyższego rozkazu nie była publikowana w polskiej literaturze przedmiotu, choć istnienie samego rozkazu i okoliczności towarzyszące niemożliwości jego wypełnienia są dobrze znane polskim historykom¹⁶. Pozostałe cztery kopie pism T. Wawrzeckiego z 25 X 1794 r. dotyczą działań na prawym brzegu Wisły (nakaz zajęcia Pułtusza przez gen. Mokronowskiego oraz Zegrza i Zakroczymia przez gen. Mokronowskiego i gen. Giedroycia, marsz w kierunku Białoleki, Tarchomina i Pragi — gen. Mokronowski, Wyszogrodu — przez gen. Gieroycia)¹⁷. Rozkaz zajęcia Wyszogrodu wydany gen. Jerzemu Giedroyciowi Naczelnik uzasadniał następująco:

Operacja ta jest bardzo ważna, i zwłoki nie cierpiąca z przyczyny, że dnia wczorajszego Szweryn¹⁸ ze znacznym korpusem nadciągnął od Piotrkowa dla wsparcia Kamionny [tj. m. Kamion — A.J.] i Sochaczewa, i między tymi dwoma posterunkami wyciągnął linią, a przez to wstrzymał zamiar Xcia Poniatowskiego i Dąbrowskiego opanowania tych miejsc. Nie mogą oni teraz tego dopełnić, nie pobiwszy naprzód kolumny Szweryna. A kiedy Generale opanujesz Wyszogród ułatwisz im skutek tego planu, będziesz bowiem w stanie przymusić nieprzyjaciela do cofnięcia się, który zwrócić będzie musiał na to uwagę¹⁹.

¹⁴ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 3–3об.

¹⁵ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 6. Oryginał rozkazu z tego samego dnia o bardzo zbliżonej treści, ale kierowanego do Jana Henryka Dąbrowskiego patrz: Biblioteka Czartoryskich, rkps 3635 IV, Miscelanea kościuszkowskie, k. 67–68.

¹⁶ J. H. Dąbrowski, *Wyprawa generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Wielkiej Polski w roku 1794 przez niego samego opisana. Z jedną mappą. Tudzież wyjątek z autobiografii jego*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1839, s. 156–164; T. Rawski, A. Rzepniewski, *Na lewym brzegu Wisły [w:] Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 2, s. 293–296.

¹⁷ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 12–12об, 14–14об, 16–16об, 17б–18об.

¹⁸ Philipp Albrecht von Schwerin (1738–1815), pruski generał-major.

¹⁹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 17боб–18.

W związku z niepomyślnymi walkami z wojskami pruskimi na lewym brzegu Wisły oraz z przegraną w dniu 26 X 1794 r. bitwą z wojskami rosyjskim pod Kobyłą rozkazy te nie zostały zrealizowane.

Trzeci oryginalny list T. Wawrzeckiego z Warszawy kierowany do ks. Józefa Poniatowskiego datowany jest na 1 XI 1794 r. Informował w nim o stacjonowaniu pod Zakroczymiem komendy polskiej w sile 200 żołnierzy piechoty, wspartych czterema armatami, pod dowództwem mjr. Czechowskiego. W razie próby przeprawy przez Wisłę nieprzyjaciela Poniatowski miał wzmocnić ten oddział swoimi siłami „podług okoliczności”, a dodatkowo Naczelnik przesłał księciu zmienione hasła obowiązujące od 2 listopada aż do końca miesiąca²⁰.

Ostatni dokument w tej jednostce archiwalnej to kopia pisma bez daty, adresata i autora. W krótkiej notatce napisano:

Zakrzewski Prezydent odbiera wiadomość, iż Prusacy przeciw Dąbrowskiemu zbierając się w liczbie tylko 150 znajdują się w Rawie. Rozumieć potrzeba, że i inne postęunki tak osłabiają. Szanowny generał Zajączek potrafi z tej wiadomości i skorzystać i dyspozycje swoje czynić²¹.

Prawdopodobnie jest to kopia owego „biletu” Ignacego Wyszogoty Zakrzewskiego, która została załączona do rozkazu kierowanego przez gen. Zajączka do ks. J. Poniatowskiego z 10 X 1794 r. (por. wyżej).

Kolejny z tomów („№ 9”) zbioru źródłowego ks. I. Paskiewicza (przechowywany w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175) zawiera tylko jeden oryginalny własnoręczny raport generała-lejtnanta Jerzego Grabowskiego pisany w Bartodziejach w dniu 14 X 1794 r. Raport ten został przepisany „na czysto” po polsku, przetłumaczony na język rosyjski i opatrzony rosyjskim objaśnieniem, że jest kierowany do „głównodowodzącego wojskami polskimi — Wawrzeckiego” (главнокомандующаему польскими войсками, Вавржецкому)²². Jest to oczywisty błąd, gdyż wprawdzie Rada Najwyższa Narodowa 12 X 1794 r. ogłosiła Tomasza Wawrzeckiego Naczelnikiem siły zbrojnej, ale do czasu objęcia przez niego obowiązków komendantem Wojsk Rzeczypospolitej był generał-lejtnant Józef Zajączek. Tomasz Wawrzecki przyjął urząd i złożył przysięgę dopiero 16 X 1794 r.²³ Potwierdza to również treść samego raportu, w którym Grabowski wyraźnie stwierdził, że miał już honor

trzy raporty wysłać do generała-lejtnanta, teraz całą siłą zbrojną Rz[eczy]p[ospolitej] komenderującego²⁴.

Gen. Grabowski meldował o cofnięciu się wojsk pruskich spod Ostrołęki, o zamiarze przejścia całą kolumną za Narew, o walkach podpułkownika inżynierów Stanisława Zawadzkiego z wojskami pruskimi. O raporcie tym brak wzmianek w polskich opracowaniach historycznych.

²⁰ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 22.

²¹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 26.

²² РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176, л. 1.

²³ „Gazeta Wolna Warszawska”, 18 X 1794 r., nr 51, k. 695; „Dodatek do Gazety Wolnej Warszawskiej”, 18 X 1794 r., nr 51, k. 665.

²⁴ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176, л. 2.

Ostatni z tomów kolekcji ks. Iwana Paskiewicza („№ 10”) przechowywany jest w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176 i zawiera tylko jeden oryginalny dokument, podobnie jak pozostałe, przepisany „na czysto” i przetłumaczony na język rosyjski. Jest to plan obrony Warszawy, niestety nie podpisany i nie opatrzony datą. W rosyjskim opisie tego planu stwierdzono:

изъ содержания видно что онъ былъ составленъ въ октябре 1794го года, когда Суворовъ, разбивъ Корпусъ Мокроновскаго у Кобылки и соединившись съ Ферзеномъ, направился къ Праге²⁵.

Trudno zgodzić się z takim opisem i datacją. W treści planu jest mowa o „Najwyższym Naczelniku” — zatem o Kościuszcze, a nie o Wawrzeckim. Sam dokument mówi wyraźnie o „atakowaniu Nieprzyjaciela”, a więc o prowadzeniu działań zaczepnych, ale przede wszystkim jest w nim mowa o ataku na nieprzyjaciela, który w razie powodzenia „musiałby opuścić Górcę i Wolę i odmieścić swą pozycję”, a te tereny obsadzały wojska pruskie. Ponadto w dokumencie wymieniono nazwiska dwóch generałów — Zajączka i Dąbrowskiego, nie ma natomiast nic o Poniatowskim. Najważniejszy fragment tego planu, według słów jego autora, brzmi:

Baterie, które dzisiaj posiadamy, powinny w czasie tego całkowitego ataku grać nieprzerwanie, a to dlatego, aby protegowały atak generała Zajączka do Woli i trzymały nieprzyjaciela w respekcie. W tym samym momencie generał Dąbrowski powinien atakować i zabawiać Moskalów dla odsunięcia jego przedsięwzięcia atakowania lewego skrzydła naszego²⁶.

Warto podkreślić, że z wymowy tekstu tego planu wyraźnie wynika, że „nieprzyjaciela”, to jest wojska pruskie trzeba atakować, a „Moskalów”, czyli wojska rosyjskie, należy przede wszystkim „zabawiać”, by nie uderzyły na lewe skrzydło wojsk polskich. W tekście nie ma słowa o generale-lejtnancie Aleksandrze Wasiliewiczu Suworowie (1730–1800), gen. Stanisławie Mokronowskim, czy generale-lejtnancie Iwanie Jefstafiewiczu Fersenie (1747–1799). Ostatecznie wiemy również, że Tadeusz Kościuszko w trakcie obrony Warszawy nakazywał organizowanie wypadów na pozycje pruskie²⁷. Uwzględniając wszystkie powyższe informacje można z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, że plan ten dotyczy sytuacji z ostatnich dni sierpnia 1794 r. i że jego autorem był ks. Józef Poniatowski²⁸.

²⁵ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 177, л. 1.

²⁶ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 177, л. 3–3об.

²⁷ Szczegółowo o końcowym okresie oblężenia Warszawy, zob. S. Herbst, *Przełom pod Warszawą* [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794*, t. 2, Warszawa 1996, s. 118–130.

²⁸ Do Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej: AGAD) w Warszawie w okresie PRL-u pozyskano mikrofilmy z powyższych dokumentów. Znajdują się one w AGAD, w dziale „Polonika. Mikrofilmy, fotokopie i skany z archiwów, bibliotek i muzeów zagranicznych”, sygnatury: fond 1018, opis 10, nr 170–174 (Korespondencja Kościuszki dotycząca spraw powstania, 1794), nr 175–176 (Korespondencja Tomasza Wawrzeckiego i gen. Zajączka dotycząca spraw powstania kościuszkowskiego, 1794).

Oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r.

Interesującym dokumentem przechowywanym w zbiorach RGIA jest list ks. Nikołaja Repnina pisany z Rygi 1 (12) VI 1794 r. do księcia Karla Nassau-Siegen (Denassowa) (1743–1808) — francuskiego pułkownika, polskiego indygeny, admirała floty rosyjskiej, a od 27 V 1794 r. pełnomocnika Katarzyny II przy królu pruskim Fryderyku Wilhelmie II²⁹. Carya nakazała księciu Nassau stałe przebywanie w obozie króla pruskiego w celu koordynacji działań sojusznicznych wojsk prusko-rosyjskich. Ks. Karl miał również zbierać informacje o przebiegu kampanii i informować o rzeczywistych planach i działaniach króla pruskiego. Z tego zadania wywiązał się bardzo chwalebnie dla strony rosyjskiej³⁰. Omawiany list ks. Repnina był odpowiedzią na pismo księcia Nassau pisane z Łowicza 19 (30) V 1794 r. Repnin na trzech stronach ½ folio, podał interesujące i ważne szczegóły dotyczące operacji militarnych przeciwko wojskom Kościuszki, skarżył się na utrudnienia w utrzymaniu komunikacji z powodu kontrolowania okolic Połagi przez powstańców i konieczności przesyłania listów drogą morską. Podkreślał znaczenie współpracy oddziałów rosyjskich i pruskich na terenie Polski i opisał sytuację oddziałów rosyjskich na terenie Litwy. W inwentarzu zaznaczono, że ów pisany po francusku list, to rzadkość³¹.

Innym ciekawym dokumentem przechowywanym w RGIA dotyczącym powstania kościuszkowskiego jest napisany w języku francuskim list, skatalogowany w inwentarzu archiwum jako „Pismo nieustalonego korespondenta do nieustalonego adresata ze szczegółowymi wiadomościami o sytuacji w Warszawie i o walce wojsk królewskich [pruskich] z generałem Kościuszko”³². Jest to oryginał listu zapisanego na 7 stronach, adresowanego do „Monsieur” i datowanego na 3 (14) Juillet 1794, a pisanego z „Du Camp d’Opalen”. Jednak wbrew temu, co sugeruje opis listu, jest on podpisany, choć podpis jest mało czytelny. Wyraźnie wynika jednak z niego, że autorem listu był wspomniany już książę Karl Nassau-Siegen (Denassow). List pisany był z obozu w Opalinie (w Opaleniu) na skraju Puszczy Kampinoskiej 3 (14) VII 1794 r. Nie był on cytowany w literaturze przedmiotu, a dostarcza szeregu cennych informacji na temat przyczyn zaniechania przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II decyzji o zaatakowaniu Warszawy 11 VII 1794 r., kiedy wydawało się, że polską stolicę będzie można łatwo zdobyć. Niemiecki uczestnik walk przeciwko Polakom — Albert von Trezkow — w swojej publikacji z 1836 r. zapisał:

²⁹ Żywot Karola de Nassau, pomijający jednak jego rolę w powstaniu kościuszkowskim, zamieścił Julian Bartoszewicz, *Znakomici mężowie polscy w XVIII wieku. Wizerunki historycznych osób*, t. 1, Petersburg 1853, s. 206–260.

³⁰ A. A. Безбородко, *Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени*, т. 2 [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, СПб. 1881, т. 29, с. 286.

³¹ РГИА, ф. 549, оп. 1, ед. хр. 432, с. 1–2, Письмо кн. Репнина принцу Нассау-Сиген о военных действиях против Костюшки.

³² РГИА, ф. 1409, оп. 4, ед. хр. 14928, сс. 6; Письмо неуставленного корреспондента неуставленному адресату с подробным сообщением о положении в Варшаве и о борьбе королевских войск против генерала Костюшко.

daß der König, als er auf seinem Marsche von Raszyn gegen Opalin in der Höhe von Wola sich befand, mit seinem Gefolge gegen diesen Ort vorritt, um die Stellung des Feindes zu rekognoszieren. Der König wandte sich zu General v. Favrat und richtete die Frage an ihn „was hier zu thun sei? Seiner Ansicht nach müsse er zum Angriff übergehen.“ General v. Favrat erwiderte, daß er der Ansicht Seiner Majestät des Königs nur beipflichten könne. Der Herzog von Nassau-Siegen, welcher Russischer Seits in der Suite des Königs dem Feldzuge beiwohnen mußte, war Zeuge dieses Gesprächs und bat den König, ihm unter 4 Augen Gehör zu schenken, worauf sich der König einige hundert Schritt von seinem Gefolge entfernte. Von ferne war es zu bemerken, daß der Herzog v. Nassau fortwährend nach der Gegend von Opalin hinwies. Der König kehrte nach ungefähr $\frac{1}{4}$ Stunde zu seinem Gefolge zurück, und befahl daß die Armee die bereits auf Konigl. Befehl Halt gemacht, links abmarschieren und ihren Marsch auf Opalin fortsetzen sollte³³.

Georg Knoll w swoim opracowaniu z 1898 r. dotyczącym insurekcji kościuszkowskiej podał:

Als die preußischen Marschkolonnen in Höhe von Wola anlangten, ritt Friedrich Wilhelm zur Erkundung dieser polnischen Vorstellung gegen den Ort heran und war schon entschlossen, anzugreifen, als es dem in Rußlands Interesse wirkenden Herzog von Nassau gelang, ihn von diesem Vorhaben abzubringen. Die Armee setzte ihren Marsch fort und lagerte am Abend des 13. in zwei Treffen bei Opaleń. [...] Der günstigste Zeitpunkt für einen Sturm auf Warschau war ungenützt verstrichen³⁴.

Omawiany list tłumaczy motywy ks. Nassau-Siegen względami strategicznymi i koniecznością utrzymania łączności między oddziałami rosyjskimi i pruskimi ścigającymi główne siły Kościuszki oraz obawą, że powstańcy porzucą Warszawę i przeniosą teatr działań zbrojnych na Litwę. Ze względu na wagę tego dokumentu jego treść zostanie podana w oryginalnym brzmieniu na końcu niniejszego artykułu (zob. aneks).

Jeśli chodzi o przykład kopii dokumentów znajdujących się w zbiorach RGIA, to warto wspomnieć o odpisach listu rosyjskiego generała Aleksieja Iwanowicza Chruszczowa (1741–1805) z 18 VII 1794 r. oraz kopii odpowiedzi Tadeusza Kościuszki z 19 VII 1794 r.³⁵ Ta wymiana korespondencji dotyczyła uwolnienia rodziny rosyjskiego generała z polskiego aresztu. Oba teksty zostały napisane w języku francuskim. W pierwszym generał prosił o uwolnienie i dobre traktowanie jego

³³ A. v. Treskow, *Beitrag zur Geschichte des Polnischen Revolutionskrieges im Jahre 1794. Feldzug der Preußen*, Danzig 1836, S. 117–118.

³⁴ G. Knoll, *Der Feldzug gegen den polnischen Aufstand im Jahre 1794*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 13. Jg., 1898, S. 101. Natomiast Erhard Moritz napisał: „Die preußische Armee rückte auch am 13. Juli vor, ohne jedoch den Angriff durchzuführen. Knoll macht ebenso wie Treskow und Sybel den Prinzen Nassau dafür verantwortlich, er habe den König vom Angriff abgehalten, da die Eroberung Warschaus durch die Preußen nicht in russischem Interesse gewesen sei”; dodając zarazem: „Diese These ist nicht glaubwürdig. Wie die Praxis der preußischen Politik zeigt, hätte sich der preußische König eine solche Chance nicht entgehen lassen. Wahrscheinlicher ist, daß er die militärische Situation nicht für besonders günstig hielt”. E. Moritz, *Preußen und der Kościuszko-Aufstand 1794. Zur preußischen Polenpolitik in der Zeit der Französischen Revolution*, Berlin 1968, S. 105.

³⁵ РГИА, ф. 1117, оп. 1, ед. хр. 55, с. 1; Переписка ген. Хрущева, с Костюшком по поводу возвращения к Хрущёву его семьи, застигнутой восстанием в Варшаве.

żony i dzieci, przetrzymywanych w Warszawie w charakterze zakładników, na co Tadeusz Kościuszko uwalniając żonę i dzieci generała stwierdził w odpowiedzi, że czyni to, gdyż Polacy nie postępują okrutnie z cywilami i że sprawiedliwa nawet zemsta obca jest sercu Polaka. Powyższa wymiana korespondencji znana jest polskiemu czytelnikowi, zarówno treść listów³⁶, jak i okoliczności towarzyszące nawiązaniu korespondencji³⁷. Warto jednak zaznaczyć, że w wersji drukowanej oba listy noszą jedną datę, 19 VII 1794 r., natomiast z odpisów wynika bardziej logiczna datacja wskazująca na to, że list gen. Chruszczowa pisany był dzień wcześniej.

Kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX stuleciu

Przykładem źródeł z trzeciej, wydzielonej w niniejszym artykule grupy materiałów do powstania kościuszkowskiego w RGIA, jest tekst historyczny autorstwa kapitana gwardyjskiego sztabu generalnego Nikołaja Gienadiewicza Kaznakowa (1823–1885), zatytułowany „Kampania hrabiego Suworowa-Rymnickiego do Polski w 1794 roku”³⁸. Jest to kopia rękopisu z okładką wskazującą na pochodzenie z archiwum Sergieja Nikołajewicza Kaznakowa (1863 — ok. 1920) i ze stroną tytułową. Nie natrafiono na informację o publikacji tego tekstu, brak również dokładnej daty jego powstania. Wprawdzie na stronie tytułowej (karta 1) dopisano ołówkiem rok 1850, ale dopisek dokonany jest inną ręką. Uwzględniając fakt, że autor został odkomenderowany do gwardyjskiego sztabu generalnego w dniu 1 II 1848 r. i w dniu 28 I 1849 r. awansował na kapitana, a od 22 I 1850 do 18 I 1853 r. był adiunktem-profesorem taktyki w Akademii Wojennej, to przyjąć można, iż tekst ten powstał między 1849 a 1850 rokiem i został napisany przez profesjonalistę. Kaznakow pełnił później różne ważne funkcje państwowe i wojskowe (gubernatora kijowskiego w latach 1864–1866, awansowany na generała piechoty w 1878 r., był również generałem-gubernatorem Zachodniej Syberii, 1875–1881), a w 1881 r. został członkiem Rady Państwa³⁹. Ponadto zaznaczyć należy, że choć pełny tytuł podany na pierwszej stronie, brzmiący „Походъ Графа Суворова-Рымникского въ Польшу 1794го года. Съ одною картою и четырьмя планами”, zapowiada załączenie do tekstu mapy i czterech planów, ale w odpisie tekstu ich nie ma.

*

Dokumenty dotyczące bezpośrednio lub pośrednio powstania kościuszkowskiego w zbiorach oddziału rękopisów Rosyjskiej Narodowej Biblioteki (RNB) również można podzielić na trzy grupy: oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.,

³⁶ Jeszcze w 1794 r. wydano je drukiem „Lettre du Général Chruszczew. [na drugiej stronie:] Response de Thade Kosciuszko. [Oba listy datowane d. 19 lipca 1794 r.] w 4ce, k. 1”; *Bibliografia Polska. 140,000 druków. Część III. Tom IX, Lit. Ko-Ky. (Ogólnego zbioru tom XX)*, przez K. Estreichera, Kraków 1905, s. 127; „Gazeta Narodowa Wileńska”, środa 30 lipca 1794, nr 26, [s. 3].

³⁷ B. Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 1994, s. 277.

³⁸ РГИА, ф. 948, оп. 1, ед. хр. 47, лл. 1–21; Николай Геннадьевич Казнаков, Поход Графа Суворова-Рымникского в Польшу 1794 года.

³⁹ Zob. Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, *Члены государственного совета Российской империи. 1801–1906. Библиографический справочник*, С.-Петербург 2007, s. 355–357.

oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r., a ponadto kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX wieku.

Oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.

Podobnie jak w RGIA, tak i w przypadku źródeł zgromadzonych w oddziale rękopisów RNB dokumentów dotyczących powstania kościuszkowskiego jest bardzo mało. Inaczej wyglądała sytuacja przed I wojną światową, kiedy to zdecydowana większość dokumentów stanowiących „łup wojenny” z 1794 r. została zgromadzona w różnych instytucjach petersburskich. Potwierdzają to słowa Tadeusza Korzona, który pisał, że po bitwie maciejowickiej „kancelaria obozowa generała Sierakowskiego, zawierająca dziennik obozowy, doniesienia rekonansowe, korespondencję z Kościuszką, Orłowskim, Mokronoskim [sic], Wielhorskim, Chlewińskim i kilkadziesiąt raportów o stanie liczebnym jego korpusu oraz nielicznych oddziałów” jeszcze w końcu XIX w. odnaleźć można było w Petersburgu w dwóch miejscach — w „Bibliotece Cesarskiej Publicznej” i w „Archiwum Wojskowo Naukowym Sztabu Głównego”⁴⁰. W bibliotece petersburskiej znajdowała się „księga i zeszyt p.t. *Raporty powinne w czasie wojny 1794 r. (cyfra IV F. 163 w)*”, natomiast w archiwum wojskowo-naukowym: „rozkazy Kościuszki, raporty komendantów oddziałów polskich etc. 2 tomy (cyfra Nr 1217a i 1217b)”, a także „plany bitew Fersena i Suworowa wraz z raportami”⁴¹.

O trzech innych cennych zbiorach dokumentów z okresu insurekcji przechowywanych w bibliotece petersburskiej pisał w swej pracy z 1910 r. Józef Korzeniowski. Autor ten wskazał, że pod sygnaturą biblioteczną Pol. F. IV. 165 znajdowały się odpisy rozkazów dziennych Kościuszki i innych dowódców polskich z okresu między 14 VI a 9 X 1794 r. zebranych w jednym oprawnym tomie, liczącym 42 strony numerowane, zatytułowanym „Journal zaczęty dnia 14 Czerwca 1794 roku w obozie pod Utratą”. Według Korzeniowskiego ten oprawny w skórę i tekturę tom najprawdopodobniej znalazł się w Petersburgu w 1833 r. po zabraniu go z Biblioteki Uniwersyteckiej Warszawskiej⁴². Natomiast pod sygnaturą Pol. F. IV. 166 przechowywany był szesnastostronicowy rękopis zawierający wspomnienia Michała Zenowicza, zatytułowany „Kampania oddziału wojsk polskich pod generałem Sierakowskim 1794 roku odbyta” i wydany drukiem w 1871 r. przez Józefa Ignacego Kraszewskiego⁴³. Józef Korzeniowski wspomniał jeszcze o innym ważnym źródle zawierającym dokumenty z 1794 r. Stwierdził mianowicie, że pod sygnaturą Collect. Autogr. Nr 184, w tomie liczącym 406 stron,

⁴⁰ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, wydanie II, t. 6, Kraków–Warszawa 1898, s. 64.

⁴¹ Tamże, s. 64–65.

⁴² J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1901–1902 i w 1907 r.* [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 11, Kraków 1910, s. 232.

⁴³ M. Zenowicz, *Kampania oddziału wojsk polskich pod generałem Sierakowskim w roku 1794 odbyta. Opiszana przez Zenowicza marszałka gub. mińskiego, orderu św. Stanisława kawalera* [w:] *Pamiętniki wojenne 1792–1812 [Biblioteka Pamiętników i Podróży po Dawnej Polsce*, wyd. J. I. Kraszewski, t. 6], Dreżno 1871, s. 21–59.

zatytułowanym „Recueil de papiers concernant le troisième démembrament de la Pologne”, od strony 396 znajdowały się dokumenty związane ze sprawą

wyjazdu posła pruskiego Buchholtza z Warszawy w maju 1794 oraz deklaracja Kościuszki do Zakrzewskiego prezydenta m. Warszawy, że nie będzie atakował armii pruskiej i wojnę Prusom tylko „pro forma” wydał.

Tę depezę Kościuszki przywiózł Zakrzewskiemu płk Sokolnicki. Znajdujemy tam

Excerpt Expedycyji Tadeusza Kościuszki Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej do JW. Zakrzewskiego prezydenta miasta Warszawy pisanej z obozu pod Brzeskiem d. 17 kwietnia 1794 Ru. Znajduje się punkt pod Nrem 5-tym w tych słowach: Obowiązuję samego Ciebie, abyś pod największym sekretem insynuował Buchholtzowi, aby dał Dwór Jego pokój naszym granicom, a my go ruszać nie będziemy i powiedz mu, iż tylko wojna Jemu wydana dla polityki. Potwierdzenie autentyczności stwierdzone własnoręcznym podpisem prezydenta Ignacego Zakrzewskiego z 2 maja 1794 r.⁴⁴

Warto podkreślić, że żaden z wymienionych dokumentów nie znajduje się już w Petersburgu, gdyż zostały one przeniesione do archiwów moskiewskich lub w znacznej mierze rewindykowane do Polski w okresie międzywojennym⁴⁵.

Analizując współczesny zasób materiałów źródłowych w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej natrafić można na informacje, że pod sygnaturą 957 znajduje się „Zbiór rękopisów polskich” pochodzących z XVIII–XIX w., zawierających głównie treści o charakterze religijnym, prawnym i historycznym (Ф. 957. Собрание польских рукописей 210 ед. хр.; XVIII–XIX вв. Рукописи преимущественно богословского, юридического и исторического содержания). Niestety nie ma inwentarza tego zespołu, gdyż wciąż jest opracowywany. Badacz zainteresowany zawartością zespołu może zapoznać się z nim tylko poprzez skorzystanie z katalogu kartkowego. Dziwić jednak może fakt, że na kartach opisujących zawartość zespołu nie występuje nr 957. Wciąż widnieją tu jeszcze sygnatury sprzed II wojny światowej. Zapewne ten fakt spowodował, że polscy badacze nie mogli dotrzeć do tych dokumentów w ostatnich dziesięcioleciach. Według karty ewidencyjnej osób korzystających z opisanych w niniejszym artykule „kościuszcianów” w RNB, jedyne wpisy sprzed 2017 r. pochodzą z roku 1975, kiedy to ze zbiorami tymi zapoznali się badacze litewscy Rimantas Jasas i Mečislovas Jučas.

Analizując zasoby źródłowe RNB dotyczące powstania kościuszkowskiego można dojść do wniosku, że są one wprawdzie nieliczne, ale za to bardzo cenne. Dokumenty te jako „łup wojenny” znalazły się w zbiorach biblioteki, ale z niejasnych przyczyn nie zostały rewindykowane w okresie międzywojennym. Chodzi o 14 jednostek archiwalnych z 1794 r.⁴⁶, z których dwie księgi dotyczą pierwszych miesięcy tego roku i dlatego zostaną w niniejszych rozważaniach

⁴⁴ Józef Korzeniowski, *Zapiski*, s. 369–370.

⁴⁵ Do Polski rewindykowano wspomniane w tekście dokumenty o sygnaturach: Pol. F. IV. 163, Pol. F. IV. 165, Pol. F. IV. 166, Collect. Autogr. Nr 184. Pełny wykaz jednostek archiwalnych rewindykowanych w okresie międzywojennym z biblioteki petersburskiej, zob. *Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana extantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur* [Prace biblioteczne Krakowskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich, IV], Kraków 1928, ss. 75.

⁴⁶ Jednostki archiwalne o sygnaturach PHB OP, Pol. F. IV, N 286 — N 299.

pominięte⁴⁷. Bezpośrednio powstania kościuszkowskiego dotyczy 12 jednostek archiwalnych. Są to w kolejności:

- 1) „Protokół ekspedycji z Deputacją Centralną, No 1” [18 VI — 22 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 286, łł. 5.
- 2) „Protokół ordynansów do kolumn dawanych” [od 17 VI do 30 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 287, łł. 16.
- 3) „Protokół ordynansów do generałów ziemiańskich dawanych No 1” [13 VI — 24 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 288, łł. 13.
- 4) „Protokół do zapisywania wszelkich rekwizycji do Deputacji Opatrzienia przysyłanych — oraz różnych kontraktów — i rewersów wydawanych” [19 V — 2 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 291, łł. 51.
- 5) „Protokół asygnacji do Kasy Prowiantowej od dnia 18 M^{aca} 7^{bra} 1794 R^u do Wydziału Żywności sporządzony” [20 IX — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 292, łł. 27.
- 6) „Protokół wszelkich zaleceń urzędzeń i uniwersałów od Rady Najwyższej lub Deputacji Centralnej do Wydziału Żywności przysyłanych dnia 12 July 1794 R^u sporządzony i uniwersały wychodzące umieszczają się” [18 VII 1794 — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 293, łł. 31.
- 7) „Protokół uniwersałów Komisji Porządkowej P[owia]tu Grodzieńskiego — Deputacji Opatrzienia” [20 V — 23 VI 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 294, łł. 10.
- 8) „Dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przez Radę Najwyższą Aktem Powstania Narodu Litewskiego wybraną ustanowionej w Roku 1794 m[iesi]ąca Apryla 25 dnia rozpoczynający się” [sesja 1 z 25 IV 1794 — sesja 92 poranna z 10 VI 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 295, łł. 50.
- 9) „Protokół czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego od dnia 11 czerwca roku terażniejszego 1794” [11 VI (odezwa nr 1) — 29 IX 1794 (odezwa nr 109)], PHB OP, Pol. F. IV, N 296, łł. 63.
- 10) „Protokół Departamentu Transportu i ... Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej” [14 VI — 1 X 1794 roku], PHB OP, Pol. F. IV, N 297, łł. 43.
- 11) „Protokół każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Cywilnej W. X. L. od dnia 12 Juni 1794 R^u” [12 VI — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 298, łł. 46.
- 12) „Protokół Departamentu Przesyłania i Ogłaszania Urzędzeń Najwyższego Naczelnika i innych władz rządowych oraz rezolucyjów w materiach miasta Wilna” [24 VI — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 299, łł. 16.

Pierwsze trzy protokoły obrazują działalność Michała Wielhorskiego w okresie od 13 VI do 30 VII 1794 r. Generał-lejtnant Michał Wielhorski 4 VI 1794 r. został mianowany przez Tadeusza Kościuszkę naczelnym wodzem na Litwie. Nosił w tym okresie oficjalny tytuł: „Generał Lejtnant Komenderujący Całą Siłą

⁴⁷ Są to: „Protokół do zapisywania Dziennych Czynności Intendenta Wydziału Grodzieńskiego Kommissyi Policji W[ielkiego] X[ięcia] Lit[ewskiego] w R[oku] 1794. Januar 8 D[ni]a sporządzony” [8 I — 21 IV 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 289, łł. 11 oraz „Protokół do wpisywania uniwersałów y Dyspozycyi od Prześwietney Kommissyi Policji W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego do Intendenta Wydziału Grodzieńskiego przysyłanych w R[oku] 1794. Januar 8 D[ni]a sporządzony” [8 I — 29 III 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 290, łł. 5.

Zbrojną Litewską pod Naczelnictwem Tadeusza Kościuszki”. Sam Wielhorski dopiero 13 czerwca opuścił Grodno, kiedy to udał się do obozu pod Pieskami, a do Wilna przybył 15 czerwca tego roku⁴⁸. W trakcie pełnienia obowiązków generał zachorował (ok. 25 lipca) i w ostatnich dniach lipca przekazał dowództwo nad Wilnem generałowi Antoniemu Chlewińskiemu (ten przybył do Wilna 9 sierpnia), a sam ok. 31 lipca wyjechał do Grodna. Naczelnik zdecydował się na czas choroby Wielhorskiego powierzyć władzę wojskową generałowi-lejtnantowi Stanisławowi Mokronowskiemu, który jednak dopiero 8 sierpnia udał się z Warszawy w drogę do stolicy Litwy. Nim zdołał tam przybyć, Wilno po krótkim oblężeniu rozpoczętym 11 VIII 1794 r., następnego dnia skapitulowało.

Kolejne jednostki archiwalne (od czwartej do siódmej) powstały w związku z działalnością Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego⁴⁹ i obejmują okres od 19 V do 1 X 1794 r. Komisje porządkowe na Litwie zaczęły powstawać w pierwszych dniach maja 1794 r. w oparciu o wzory pochodzące jeszcze z czasów Sejmu Czteroletniego, stanowiąc kontynuację utworzonych wówczas Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych⁵⁰. Reguły obowiązujące wspólnie komisje koronne i litewskie Rada Najwyższa Narodowa uchwaliła 30 V 1794 r.⁵¹ W praktyce były to jednak niewiele zmienione zasady przewidziane schematem organizacyjnym dla komisji porządkowych, przyjętym miesiąc wcześniej, 30 IV 1794 r. przez komisję krakowską⁵².

Szczególnie ważnym z punktu widzenia omawianych w artykule dokumentów był punkt siódmy artykułu IV — „Organizacji Komisji Porządkowych” z 30 V 1794 r. głoszący, że:

Komisje mieć będą tyle osobnych protokołów na zapisywanie dyspozycji Naczelnika i Rady, ile jest wydziałów ich pracy, w które i raporta od komisarzy, [po]szczególnymi wydziałami zatrudniających się wpisywać mają: Nadto mieć będą jeden protokół ogólny, w którym krótko treść wszystkich dyspozycji i rezolucji zapisywana będzie, z wyrażeniem komisarzy przytomnych na każdej sesji i zdań ich w każdej materii przechodzącej w komisji oraz z wyrażeniem nieprzytomnych, lub z sesji przed czasem wychodzących i dla jakiej przyczyny⁵³.

⁴⁸ W. Majewski, *Litwa 1794. Działania wojenne kwiecień-sierpień* [w:] *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, red. H. Szwanowska, Warszawa 1996, s. 75.

⁴⁹ Szerzej o władzach powstania kościuszkowskiego, w tym o komisjach porządkowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, ich kompetencjach i działalności, zob. H. Mościcki, *General Jasiński i powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 1917, s. 187–200; W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego* [Studia nad Historią Państwa i Prawa, seria II, t. 10], Wrocław 1959; Z. Góralski, *Ustrój powstania kościuszkowskiego* [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, red. J. Wojtasik, Warszawa 1997, s. 30–49.

⁵⁰ O komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych w okresie Sejmu Wielkiego, por: J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010.

⁵¹ Dokładne zasady ich tworzenia i funkcjonowania, por. druk ulotny: Organizacja Komisji Porządkowych. Rada Najwyższa Narodowa, 30 V 1794 r., AGAD, Zbiór Popielów, 374, k. 271–277.

⁵² Z. Góralski, *Ustrój powstania kościuszkowskiego*, s. 45–46.

⁵³ Organizacja Komisji Porządkowych — AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 374, k. 274, 277.

Komisja grodzieńska rozpoczęła działalność 10 V 1794 r. w związku z aktem przystąpienia mieszkańców tego powiatu do powstania, ogłoszonym dzień wcześniej w Sokółce. Do Grodna komisja przeniosła się dopiero 14 V 1794 r., czyli po opuszczeniu miasta przez wojska rosyjskie dowodzone przez generała-majora Pawła Dmitriewicza Cycjanowa⁵⁴. Piszący o tym Tadeusz Korzon stwierdził, że Komisja prowadziła sumiennie „Diariusz każdodzienniej sesji” od 10 V do 12 VII 1794 r. i informował, że znajdował się on wraz z decyzjami i korespondencją „w jednej z większych bibliotek”, pod sygnaturą „MS 1216”⁵⁵. Nie wspomniał jednak o aktach grodzieńskich znajdujących się w RNB⁵⁶.

Pozostałe pięć jednostek archiwalnych powstało w związku z działalnością centralnych władz litewskich. Z okresu pierwszych dni i tygodni po wybuchu powstania, kiedy to jeszcze nie ujednociono struktur władzy zgodnie z założeniami Tadeusza Kościuszki, pochodzi dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Najwyższej Litewskiej obejmujący okres od 25 IV do 10 VI 1794 r.⁵⁷ Pozostałe jednostki archiwalne pochodzą z okresu od 11 VI do 1 X 1794 r., a więc z czasów, gdy najwyższą władzą na Litwie była już Deputacja Centralna Wielkiego Księstwa Litewskiego, całkowicie podporządkowana warszawskiej Radzie Najwyższej Narodowej. Na mocy uchwały RNN Deputacja Centralna WKL rozpoczęła działalność 10 VI 1794 r., a w dniu następnym prace rozpoczęły jej departamenty (wydziały). Było ich siedem: porządku, bezpieczeństwa, sprawiedliwości, skarbu, żywności, potrzeb wojskowych i instrukcji narodowej. Po upadku Wilna w dniu 12 VIII 1794 r. Deputacja Centralna Litewska ewakuując się z miasta zdecydowała o przesłaniu swojego archiwum do Grodna, sama zaś najpierw udała się do Kowna, a 15 sierpnia do Grodna⁵⁸. Kilku przedstawicieli Deputacji Centralnej, z Antonim Tyzenhauzem na czele, urzędowało jednak w Kownie dłużej, to jest do 3 IX 1794 r. Obie części Deputacji nie uznawały się wzajemnie, a dokonany w jej łonie rozłam negatywnie wpłynął na dalszy przebieg powstania na Litwie. Deputacja zakończyła działalność w Grodnie 1 X 1794 r., ale zdołała wraz ze swoim archiwum dotrzeć do Warszawy, gdzie

⁵⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski*, t. 6, s. 12.

⁵⁵ Tamże, s. 13.

⁵⁶ Wiele aspektów działalności komisji porządkowej grodzieńskiej pozostaje wciąż niezbadanych. Niedawno dokumentami dotyczącymi drobnego aspektu jej działalności, tj. kwestii rekwizycji sreber kościelnych dokonywanych przez delegowanych od tej komisji osób, zajął się Konrad Morawski, *Dokumenty Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego dotyczące rekwizycji sreber kościelnych kamedułów z Wigier na potrzeby powstania kościuszkowskiego*, „*Hereditas Monasteriorum*”, t. 6, 2015, s. 399–410.

⁵⁷ Radę Najwyższą Litewską utworzono 24 IV 1794 r., a w dniu następnym powołano jej wydziały, tj. Sąd Kryminalny, Deputację Bezpieczeństwa Publicznego, Deputację Skarbową i Deputację Opatrzności. W trakcie swojego krótkiego istnienia (tj. do 8 VI 1794 r.) Rada była różnie nazywana. Zdzisław Sułek wymienia kilka wariantów jej nazwy, a mianowicie: „Rada Najwyższa Rządowa”, „Rada Najwyższa Narodowa W. Ks. Lit.”, „Rada Najwyższa Narodu Litewskiego”, „Rada Najwyższa Tymczasowa Prowincji W. Ks. Lit.” (od 12 V 1794 r.), „Rada Tymczasowa Litewska” lub „Rada Tymczasowa Zastępcza Lit.” (od 20 V 1794 r.); Sułek Zdzisław, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 1, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 13, 1967, cz. 1, s. 277.

⁵⁸ Raport Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Najwyższej Rady Narodowej z Kowna z dnia 15 VIII 1794 r. AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 257, k. 343.

jej członków wciągnięto w prace Rady Najwyższej Narodowej. Bliższa charakterystyka kolejnych tomów „kościuszcianów” wygląda następująco:

[1] Pierwszy z wymienionych dokumentów, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 286, „Protokół ekspedycji z Deputacją Centralną, Nr 1”, zawiera obszerny zapis rekwizycji (wezwań, żądań) wydanych od 18 VI do 22 VII 1794 r. na rozkaz Michała Wielhorskiego — noszącego w tym okresie tytuł: „General Lejtnant Komenderujący Całą Siłą Zbrojną Litewską pod Naczelnictwem Tadeusza Kościuszki”. Wszystkie rekwizycje wpisane są w porządku chronologicznym do tomu mającego formę oprawnego w półskórek zeszytu o marmoryzowanej okładce, liczącego łącznie 28 kart, w tym tylko pięć pierwszych jest zapisanych i spaginowanych. Tak więc, w tomie jest 10 numerowanych stron, zaś reszta to strony puste. Pierwszy z wpisanych do tomu dokumentów został sporządzony 18 VI 1794 r. i zawiera pisaną w Wilnie rekwizycję generała-lejtnanta M. Wielhorskiego do Wydziału Bezpieczeństwa w Deputacji Centralnej Litewskiej w sprawie uwolnienia aresztowanego w kwietniu generała-majora Józefa Jeleńskiego⁵⁹. Łącznie w księdze znajdują się 22 nienumerowane akty wystawione przez Wielhorskiego. Ostatnia rekwizycja została wydana w Wilnie 22 VII 1794 r., a więc już po szczęśliwym odparciu lipcowego rosyjskiego ataku na to miasto. Skierowana była do Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a generał-lejtnant żądał w niej dostarczenia wojsku 450 koni z zaprzęgami⁶⁰.

[2] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 287 tom zatytułowany: „Protokół ordynansów do kolumn dawanych”⁶¹. Na okładce książki, nad tytułem, znajduje się napisany nieco ciemniejszym tuszem numer: „№ 101”. Protokoły ordynansów są pisane starannie i czytelnie, najpewniej przez dwóch pisarzy. W tomie brak podpisów, ale niewątpliwie protokoły wpisywano na bieżąco w 1794 r. Księga liczy 20 kart, w tym 16 numerowanych jednostronnie. Karty 1r, 17r oraz 18–20 są niezapisane. Tom ma formę zeszytu z okładką o wymiarach 220x350 mm. Karty wewnątrz są nieco mniejsze i mierzą 215x345 mm. Zauważyć należy, że szerokość kart nie jest jednakowa i bliżej miejsca zszywania mierzą 345 mm, natomiast na przeciwległej krawędzi liczą one 355 mm. Księga oprawiona jest w półskórek z brązowym grzbietem i marmoryzowaną okładką w kolorze jasnobrązowym z czarnym nakropieniem. W tomie zapisano łącznie 84 nienumerowane ordynanse, rozkazy (*Befele*), odpowiedzi, responsy itp. datowane na okres między 17 VI a 30 VII 1794 r. Pierwszy dokument w księdze wystawiono w Wilnie w dniu 17 VI 1794 r. Był to ordynans nakazujący generałowi-majorowi Janowi Jakubowi Meyenowi marsz ze swoją dywizją do Oszmiany i połączenie się z generałem-lejtnantem Jakubem Jasińskim⁶². Oto kilka innych przykładów treści pism zawartych w omawianym tomie: projekt generał-majora Antoniego Woytkiewicza względem Kurlandii z 17 VI 1794 r.; ordynans

⁵⁹ Interwencja Wielhorskiego na niewiele się zdała, gdyż targowicznin generał-major Józef Jeleński pozostawał w areszcie domowym aż do pierwszej połowy sierpnia 1794 r. W trakcie oblężenia Wilna z 11–12 VIII 1794 r. został pośrednikiem w negocjacjach kapitulacyjnych z Rosjanami; por. E. Rabowicz, *Jeleński Józef h. Korczak* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965, s. 142–143.

⁶⁰ PHB OP, Pol. F. IV, N 286, A. 9–10.

⁶¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 287, AA. 16.

⁶² PHB OP, Pol. F. IV, N 287, A. 1.

do generała-majora Ksawerego Franciszka Niesiołowskiego z 6 lipca, o awansie rolnika Łukasza Kalinowskiego za męstwo na chorążego; ordynans do generała-lejtnanta ks. Franciszka Sapiehy z 10 lipca, by ten odkomenderował oddział artylerii i amunicję do Lipawy; ordynans do podpułkownika korpusu inżynierów Szymona Górskiego z 10 lipca nakazujący wysłanie podporucznika artylerii litewskiej Józefa Jasińskiego do Lipawy; ordynans do komendanta miasta Wilna Jerzego Franciszka Grabowskiego z 10 lipca, by wysłał 60 konnych do konwojowania amunicji jadącej do Lipawy; ordynans do kapitana Jana Kublickiego z 10 lipca w sprawie transportu do Lipawy; ordynans do generała-majora J. J. Meyena z 13 lipca w sprawie transportu do Lipawy; ordynans do wicebrigadiera Jana Wawrzeckiego z 13 lipca w sprawie marszu na Lipawę; ordynans do Kajetana Nagurskiego z 13 lipca w sprawie dołączenia do generała-lejtnanta Tomasza Wawrzeckiego⁶³. Przy wszystkich zamieszczonych w tomie pismachznaczono, że wydał je Michał Wielhorski, a tylko ostatni rozkaz z Wilna z 30 VII 1794 r. do generała-majora Macieja Frankowskiego wydany został na „zalecenie” generała-lejtnanta M. Wielhorskiego.

[3] Trzeci z wymienionych protokołów, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 288, to: „Protokół ordynansów do generałów ziemiańskich dawanych Nr 1”. Zeszyt, w którym je zapisano, liczy łącznie 31 kart, jednak tylko 13 kart jest zapisanych i numerowanych (łącznie 26 stron, w tym ostatnia zapisana w 1/3). Pozostałe karty są nienumerowane i niezapisane. Tom o wymiarach 210 x 350 mm oprawny jest w półskórek, ma niebieski grzbiet z jasnobrązowym papierem z czarnym nakropieniem i z elipsowatym miejscem na tytuł. Pod nim dopisano ciemniejszym tuszem numer: „№ 110”. Tom zawiera odpisy ordynansów wydawanych przez gen. Michała Wielhorskiego do generałów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwszy ordynans, pisany z Grodna, datowany jest na 13 VI 1794 r. Był adresowany do Konstantego Jelskiego, generała-majora powiatu grodzieńskiego. Ostatni pisany był zaś w obozie pod Wilnem w dniu z 24 VII 1794 r. W kilku przypadkach, oprócz daty i miejsca wydania ordynansu, podano również w nagłówku czego dotyczył, a potem dosłowną treść ordynansu. Ordynanse nie mają oryginalnych podpisów. Łącznie w tomie zamieszczono ponad pięćdziesiąt ordynansów gen. M. Wielhorskiego.

[4] Kolejny protokół, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 291, zatytułowany „Protokół do zapisywania wszelkich rekwizycji do Deputacji Opatrzienia przysyłanych oraz różnych kontraktów i rewersów wydawanych”, obejmuje wpisy od 19 V do 2 VII 1794 r. Tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i marmoryzowanym zielonym papierem oraz białym kwadratowym polem przeznaczonym na wpisanie tytułu. W tym miejscu, nad przytoczonym wyżej tytułem umieszczono dopisany innym tuszem numer: „No 108”. Pod tytułem znajdują się jeszcze inne zapisane ciemniejszym tuszem, numery i dopiski, a pod białym polem, na zielonym papierze napisano „No 2”. Tom liczy 28 kart, z tego 26 jest zapisanych i numerowanych jednostronnie (łącznie 51 numerowanych stron). Karty: pierwsza, druga (na której znajduje się tylko tytuł) oraz odwrotna strona ostatniej karty są niezapisane. Pierwszy wpis datowany jest na 19 V 1794 r. Jest to podjęta na sesji Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego

⁶³ PHB OP, Pol. F. IV, N 287, ł. 1, 12–13.

rekwizycja od tej komisji do Deputacji Opatrzania względem dostarczenia słomy i drewna dla kantonistów. Warto jednak zaznaczyć, że drugi wpis, to jest „Rekwizycja od Deputacji Opatrzania Publicznego, do Deputacji Opatrzania Powiatu Grodzieńskiego dnia 20 maja odebrana względem uzbrojenia ludu” została podjęta na sesji Deputacji w Wilnie w dniu 17 V 1794 r. Ostatni wpis to zaświadczenie podpisane w ratuszu grodzieńskim 2 VII 1794 r. przez prezydenta miasta Grodna — Tadeusza Klawę i pisarza magistratu grodzieńskiego Daniela Lenkiewicza potwierdzające uiszczenie składki na rekruta konnego z umundurowaniem przez szlachciców Piotra Starzyńskiego (190 zł) i Franciszka Baranowicza (150 zł). Większość znajdujących się w tomie wpisów została ponumerowana (No 1–36; s. 1–48), choć cztery ostatnie wpisy (regestr uwolnionych kantonistów liniowych oraz trzy zaświadczenia o dostawieniu rekruta; s. 48–50) takich numerów nie mają. Ponadto na karcie 51 zamieszczono spis znajdujących się w tomie: „kwitów, przychodzących rekwizycyjów, rewersów i kontraktów” ale obejmujący tylko nr 1–14.

Początkowe wpisy w tomie zapisywała jedna osoba, starannie i czytelnie, jednak od nr 8 są one coraz częściej pisane niestarannie i przez różne osoby. Zebrane w tomie informacje mają niewielką wartość dla odtworzenia przebiegu powstania na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć zawierają szereg cennych szczegółów dotyczących kwestii logistycznych (zakup sukna, umowa na szycie butów dla wojska itp.) czy wojskowych (rejestr wykopanej w Grodnie amunicji, rekwizycja armat wydobytych z Niemna itp.). Jest tu też kilka żądań kierowanych przez gen. Chlewińskiego do Deputacji Opatrzania. Przykładowo pod nr 31 znajduje się rekwizycja z 11 VI 1794 r. pisana z obozu pod Mytą, w której generał żądał od Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego przysłania kół do wozów namiotowych, prowiantowych i artyleryjskich oraz 10 sztab żelaza, 200 sążni sznurów namiotowych i 30 siekier⁶⁴.

[5] Tom zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 292 oprawiony jest w półskórek z grzbietem w kolorze grafitowym z naklejonym marmoryzowanym popielato-niebieskim papierem. Naklejono na nim białe kwadratowe pole przeznaczone na wpisanie tytułu. Nad tytułem „Protokół asygnacji do kasy prowiantowej od dnia 18 M^{ca} 7^{bra} 1794 R^u do Wydziału Żywności sporządzony” umieszczono numer „N° 99”. Ponadto na górze okładki podano jeszcze inny numer — „N° 6”. W tomie jest 35 kart, z których 27 jest jednostronnie spaginerowanych i obustronnie zapisanych (karty 1, 2, 30–35 są niezapisane i nienumerowane). Wszystkie asygnaty są obdarzone numerem porządkowym od 1 do 54. Pierwszy wpis dokonano w Grodnie w dniu 20 IX 1794 r. (a więc dwa dni po dacie, którą sugeruje tytuł tomu). Jest to asygnacja wystawiona przez Wydział Żywności w Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego na rzecz obywatela Krupowicza na kwotę 1066 zł 20 gr (płatna po połowie w gotówce i w biletach skarbowych) za dostarczone 800 kamieni⁶⁵ siana. Ostatnia asygnata, zapisana pod nr 54, została wystawiona 1 X 1794 r. na rzecz obywatela Deramera za dostarczony przez niego prowiant i furaz i opiewa na kwotę 1713 zł 25 gr płatnych w asygnatach skarbowych. Każde takie zlecenie wypłaty zapisywane było na

⁶⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 291, лл. 45.

⁶⁵ 1 kamień = ok. 13 kilogramów.

odrębnej stronie. Początkowo płacono w gotówce i asygnatach, ale od 24 września (wpis nr 10) płacono już tylko w tej drugiej formie. Jedynym wyjątkiem był dokument z 24 września zapisany pod nr 14 i nakazujący wypłacenie po połowie w gotówce i biletach skarbowych kwoty 630 zł 20 gr staroście grodzieńskiemu Karolowi Chreptowiczowi oraz 192 zł obywatelowi Matkiewiczowi za dostarczone przez nich siano. Zgromadzone w tym tomie źródła nie mają wprawdzie wielkiej wagi historycznej, ale zawierają szereg cennych informacji natury ekonomicznej, głównie o tym kto i za jaka kwotę dostarczył do magazynu grodzieńskiego bydło, słomę, siano, suchary itp. Pod asygnatami brak podpisów i tylko ostatnia (nr 54) została podpisana przez dwóch komisarzy grodzieńskich, Marcina Cholewińskiego i Pawła Żylewicza.

[6] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 293 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i naklejonym popielato-niebieskim marmoryzowanym papierem oraz białym kwadratowym polem z zaokrąglonymi narożnikami przeznaczonym na wpisanie tytułu. W tym miejscu, nad tytułem: „Protokół wszelkich zaleceń urzędzeń i uniwersałów od Rady Najwyższej lub Deputacji Centralnej do Wydziału Żywności przysyłanych dnia 12 July 1794 R^u sporządzony i uniwersały wychodzące umieszczają się” napisano numer „N 104”. Ponadto na górze okładki podano jeszcze inny numer: „N° 3”. Teczka liczy 37 kart, z których karty 1–3, odwrotna strona karty 32 i ostatnie dwie karty są nienumerowane i niezapisane. Pozostałych 31 kart ponumerowano jednostronnie i zapisano dwustronnie. Karta 32 jest zapisana z jednej strony, nie jest numerowana i ma nieco mniejszy format od pozostałych. W tomie zebrano 48 numerowanych dokumentów z okresu od 18 VII do 1 X 1794 r. Pierwszy dokument, opatrzone nr 1, to odpis zalecenia Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego z 18 VII 1794 r. wydanego do powiatowych komisji porządkowych, by zgodnie z uniwersałem Rady Najwyższej Narodowej z dnia 6 VI 1794 r. wybierały w ustalonej wysokości furaz i prowiant dla wojska. Wydział Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego otrzymał to zalecenie 22 VII 1794 r. Umieszczone w tomie zalecenia, uniwersały, odpowiedzi, kwity, raporty, rekwizycje itp. zawierają w zdecydowanej większości nazwisko osoby podpisanej pod dokumentem oraz zaznaczenie umieszczenia na nim pieczęci (L.S.). Zebrane w tomie dokumenty mają bardzo różnorodną formę (tabele, projekty, uniwersały), choć oczywiście w swej treści odnoszą się do zakresu działania Wydziału Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego. Wpis nr 48, datowany na 1 X 1794 r., to pokwitowanie otrzymania przez wydział powiatowy 2000 zł na opłatę różnych wydatków od Wydziału Żywności Deputacji Centralnej Litewskiej. Ostatni dokument w tomie nie ma numeru porządkowego. Został wystawiony w Grodnie 1 X 1794 r., nie wskazano jednak osoby firmującej go swoim nazwiskiem. Wydział Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego donosił, że mimo usilnych prób wykonania zalecenia Wydziału Żywności Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego odnośnie wyprzedania soli, nie zdołał dokonać sprzedaży ze względu na jej dużą ilość i niewielkie zainteresowanie jej nabyciem przez szlachtę powiatu grodzieńskiego. Ogólnie w tomie zamieszczono szereg cennych informacji dotyczących kwestii aprowizacyjnych w powiecie grodzieńskim. Tak na przykład na szczególną uwagę zasługuje zamieszczony pod nr 11 „Projekt do liwerancji z obywatelstwem p[owia]tu grodzieńskiego sporządzony” z 29 VIII 1794 r., nawołujący miejscową

szlachtę do sprzedaży zboża, krup, sucharów, siana i bydła po określonych w tym projekcie cenach, zamiast zbywania nadwyżek wymienionych produktów za granicą. W projekcie użyto ciekawej i przejmującej patriotycznej argumentacji na rzecz sprzedaży towarów potrzebnych powstańcom.

[7] Tom zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 294 oprawiono w półskórek z brązowym — liczącym ok. 20 mm — grzbietem i dwoma brązowymi rogami oraz naklejonym popielato-niebieskim marmoryzowanym papierem, na którym znajduje się białe prostokątne pole o wymiarach 95 x 130 mm przeznaczone na wpisanie tytułu. W tym miejscu umieszczono tytuł „Protokół uniwersałów Komisji Porządkowej P[owia]tu Grodzieńskiego — Deputacji Opatrzania”, a pod nim — już poza białym polem — podano numer „N° 3”. Teczka liczy 23 karty, w tym 10 numerowanych. Na pierwszej nienumerowanej karcie jest krótka informacja: „R^u 1794 maja 19 dnia — uniwersał względem prowiantu i furażu Komisja Porządkowa i Cywilno-Wojkowa”, ale brak treści samego uniwersału i nie posiada on numeru porządkowego. Na kolejnych 10 numerowanych jednostronnie kartach zamieszczono sześć uniwersałów wydanych przez Deputację Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego. Ostatnia numerowana karta zapisana jest z jednej strony w całości, a z drugiej do połowy. Pozostałe karty są niezapisane i nienumerowane. Uniwersał opatrzony nr 1 (k. 1–3) został wydany w Grodnie 20 V 1794 r. przez komisję obradującą pod przewodnictwem Ignacego Skarbka. Komisja Porządkowa Deputacji Opatrzania Powiatu Grodzieńskiego kierując się wydanym dzień wcześniej uniwersałem Rady Narodowej Księstwa Litewskiego szczegółowo określała obowiązki miejscowych obywateli względem dostarczenia rekrutów (jednego z 25 dymów) i ochotników (jednego z pięciu dymów) oraz sposobu przygotowania się na wypadek ogłoszenia pospolitego ruszenia. Pod uniwersałem podpisało się łącznie dziewięciu komisarzy. Uniwersał nr 2 (k. 3–4) Deputacja Opatrzania wydała również 20 V 1794 r. Kierując się uniwersałami Rady Najwyższej Wielkiego Księstwa Litewskiego Deputacji Publicznego Opatrzania z 12 i 17 maja tego roku nakazywała obywatelom powiatu grodzieńskiego należyte utrzymanie dróg, mostów i grobli, wprowadzała zakaz sprzedaży koni za granicę oraz zalecała podanie liczby koni przeznaczonych do zarekwirowania na potrzeby powstania. Pod uniwersałem umieszczono nazwiska 6 komisarzy. Uniwersał nr 3 (k. 4–7) wydano w Grodnie 22 V 1794 r. Deputacja Opatrzania ustalała w nim wysokość obowiązkowych dostaw prowiantów i furażu, określała ceny i szczegółowe rozpisanie magazynów, do których naturalia miały być dostarczone z poszczególnych parafii. Pod uniwersałem zamieszczono imiona i nazwiska 7 komisarzy z Ignacym Skarbkiem jako prezydującym.

Uniwersał nr 4 (k. 7–9) pod groźbą surowych kar zakazywał wywozu za granicę jakichkolwiek zbóż, siana, bydła, skór i żywności. Ponadto zalecano w nim szlachcie, by nakazała chłopom sporządzanie obuwia („kapciów”) dla rekrutów chłopskich przebywających przy wojsku. Deputacja Opatrzania podjęła go na zamku grodzieńskim 27 V 1794 r. w składzie 6 komisarzy. Wydanie uniwersału nr 5 (karta 9) spowodowane było dostarczaniem rekrutów uzbrojonych głównie w piki, co budziło niezadowolenie władz wojskowych, gdyż potrzebowali oni większej liczby kosynierów. Dlatego Deputacja Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego nakazała, aby szlachta, która jeszcze nie dostawiła należnych rekrutów, wypełniła ten obowiązek uzbrajając przybywających tylko w kosy. Pod uniwersałem podpisali się: komisarz prezydujący — Szymon

Zawistowski i opat grodzieński oraz komisarz — Maciej Korn. Niestety uniwersał nie został opatrzony datą, choć — sądząc z kolejności wpisów w księdze — musiał być wydany między 27 maja a 23 czerwca. Ostatni uniwersał — nr 6 (k. 9–10) został wydany 23 VI 1794 r. i dotyczył furazu. Deputacja Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego bazując na uniwersale Rady Najwyższej Narodowej w tej sprawie z 6 VI 1794 r. i na własnych przepisach z 22 V 1794 r. (opisanego wyżej uniwersału nr 3) określała obowiązki obywateli w zakresie zapewnienia prowiantu i furazu. Dzielono ich na dwie kategorie. Do pierwszej należały osoby, które już dostarczyły furazu do magazynów zgodnie z wcześniejszymi przepisami, a teraz miały dostarczyć żywności i furazu w towarach (suchary, owoce, siano) i w ich równowartości pieniężnej (2 zł 1 gr z jednego dymu). Do drugiej grupy należeli obywatele, którzy wcześniej nie dostarczyli obowiązkowego furazu, a teraz mieli przekazać odpowiednio więcej towarów (sucharów, owsa, krup jęczmiennych, siana, słomy, mięsa) lub zapłacić ich równowartość w pieniądzu (6 zł 22 gr z każdego dymu). Deputacja wyznaczyła szlachcie grodzieńskiej dwutygodniowy termin na wypełnienie tego obowiązku. Pod dokumentem podpisało się trzech komisarzy, oprócz wyżej wspomnianych Szymona Zawistowskiego i Macieja Korna znalazł się jeszcze podpis Andrzeja Malczewskiego. Uniwersały zostały spisane ręką co najmniej dwóch pisarzy, przy czym staranniej pisane są uniwersały nr 4 i 5, pozostałe zaś mniej wypracowanym, ale czytelnym pismem.

[8] Zapisany pod sygnaturą PHE OP, Pol. F. IV, N 295 tom oprawiony jest w półskórek z grafitowym — liczącym ok. 20 mm — grzbietem i brązowymi narożnikami. Okładka pokryta jest zielonym marmoryzowanym papierem z ciemnozielonymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie serca przeznaczony na wpisanie tytułu. W tym miejscu umieszczono bardzo już wyblakły i częściowo nieczytelny tytuł „Diariusz Deputacji B[ezpieczeń]stwa Publicznego”, nad którym ciemniejszym tuszem dopisano numer „N° 109”. Pełny tytuł tego tomu podano na pierwszej numerowanej stronie w brzmieniu „Dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przez Radę Najwyższą Aktem Powstania Narodu Litewskiego wybraną ustanowioną w roku 1794 m[iesi]ąca Apryla 25 dnia rozpoczynający się”. Księga liczy 53 karty, w tym pierwsza i dwie ostatnie, są niezapisane i nienumerowane. Pozostałe karty zostały spaginowane. W tomie zebrano kompletny dziennik czynności Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego poczynając od pierwszej sesji poobiedniej odbytej 25 IV 1794 r. w Wilnie, a kończąc na 92 sesji porannej odbytej 10 VI 1794 r. Dwie pierwsze sesje odbyły się w domu Nagurskich w mieszkaniu Benedykta Morykoniego, a kolejne w Domu Rzeczypospolitej, niegdyś Pałacu Massalskich w Wilnie. Do sesji 43 poobiedniej z 16 V 1794 r. podawano informację o tym miejscu obrad, a w późniejszych wpisach ją pomijano.

W sesji pierwszej udział wzięli: jako prezydujący Benedykt Morykoni — pisarz Wielkiego Księstwa Litewskiego; Stanisław Mirski — pisarz litewski; Michał Hieronim Brzostowski — starosta miński; Walenty Górecki — wojski wileński; Józef Kocięł — pułkownik Kawalerii Narodowej Wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego; ksiądz Józef Mickiewicz — kanonik smoleński; Wawrzyniec Gucewicz — architekt i profesor w Szkole Głównej Litewskiej, Michał Daszkiewicz — rotmistrz województwa wileńskiego, Szymon Malewski — profesor prawa natury w Szkole Głównej Litewskiej oraz Józef Meier (Mejer, Meyer), rotmistrz ziemski smoleński.

Działania deputacji podczas popołudniowych obrad opisano w sześciu punktach (złożenie przysięgi przez jej dwóch członków, odłożenie decyzji w sprawie organizacji kancelarii, żądanie otrzymania od władz miejskich i dochowanych ksiąg dotyczących mieszkańców miasta i parafii, sporządzenie projektu względem Siły Zbrojnej Narodowej, złożenie rejestrów amunicji znajdującej się u kupców wileńskich, zapowiedź kontroli korespondencji). Pod protokołem sesji znajdują się odręczne podpisy wymienionych osób, poza Wawrzyńcem Gucewiczem. Na sesji czwartej rano, odbytej 27 IV 1794 r., Deputacja Bezpieczeństwa Wewnętrznego uznała za konieczne utworzenie własnej kancelarii, złożonej z pisarza — Wincentego Popławskiego, sekretarza — Ludwika Osztorpa, wicesekretarza — Franciszka Swinarskiego, dwóch kancelarzy — Wincentego Białoszewicza, Adama Kozłowskiego i dwóch manualistów do sporządzania kopii (w tym kopii z języka rosyjskiego) — Benedykta Aleksandrowicza i Jana Połochowskiego oraz jednego adiutanta — Jana Niewodowskiego⁶⁶. Przy niektórych punktach czynności dokonywanych podczas sesji zapisywano, że dana czynność została wciągnięta do protokołu i podawano informację o jego numerze. Tak na przykład przy informacji o złożeniu przysięgi przez Wawrzyńca Gucewicza i Szymona Malewskiego jako „Deputowanych od Rady Najwyższej Narodowej [Litewskiej — A.J.] do Deputacji B[ezpieczeństwa] P[ublicznego]” zapisano „Vide in Protocolo Folio Primo”. Wprawdzie samych protokołów nie ma w zbiorach RNB, to jednak zachowały się one w tomie zatytułowanym „Protokoły Deputacji Wileńskiej Bezpieczeństwa Publicznego 1794”, przechowywanym obecnie w AGAD⁶⁷.

Omawiany dziennik czynności deputacji spisywano początkowo ładnym, starannym pismem pod nadzorem Michała Daszkiewicza, gdyż zgodnie z zapisem w punkcie trzecim protokołu z sesji piątej poobiedniej z 27 IV 1794 r. postanowiono

ażeby JP. Michał Daszkiewicz, Dziennik czynnościów Deputacji Bezpieczeństwa P[ublicznego] utrzymywał⁶⁸.

Zmiana nastąpiła 11 V 1794 r., kiedy na 32 sesji porannej deputacji

zlecono utrzymywać Dziennik odtąd tymczasem na miejscu JPa Daszkiewicza, JPu Walentemu Góreckiemu⁶⁹.

Od tego momentu wpisy są mniej staranne i czytelne. W całym tomie pod informacjami o dokonanych czynnościach w trakcie sesji znajdują się podpisy uczestników posiedzenia dokonywane różnymi charakterami pisma. Oprócz sesji, które rzeczywiście się odbyły, do dziennika wpisywano też sesje, które

⁶⁶ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 4.

⁶⁷ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3073; rękopis pochodzi z Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, gdzie w XX w. był opatrzony sygnatura: B.O.Z. IXa-12. Protokoły jednej z „magistratur” Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego, tj. Deputacji Tajnej Wileńskiej, opublikował Zdzisław Sułek, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 13, 1967, cz. 1, s. 277–331; tenże, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 13, 1967, cz. 2, s. 239–293.

⁶⁸ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 5.

⁶⁹ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 27.

powinny się odbyć, ale do nich nie doszło, czasem tylko podając powód ich opuszczenia⁷⁰, a czasem poprzestając jedynie na podaniu numeru sesji i słowie „vacat”.

Ostatni wpis w dzienniku został dokonany na 92 sesji porannej w dniu 10 VI 1794 r. w brzmieniu:

Deputacja Bezpieczeństwa Publicznego uwiadomiona o limicie Rady Tymczasowej Litewskiej jako członek tejże Rady czynności swoje limituje i zdać rachunek i sprawozdanie się w powierzonym sobie urzędowaniu przed kim należeć będzie w każdym czasie oświadcza⁷¹.

Pod tą informacją podpisało się 13 osób. Byli to kolejno: Józef Meyer jako prezydujący oraz Antoni Lachnicki — wiceprezydent miasta Wilna, ks. Józef Mickiewicz, Józef Bakowski — szambelan, Jerzy Zabiello, Antoni Łappa — asesor Wielkiego Księstwa Litewskiego, Jan Florian Bietsch — obywatel wileński, Franciszek Muczyński, Tadeusz Puciłowski, Benedykt Haciski — sędzia ziemski, Antoni Turski — cześnik ejszyski, Dominik Gieysztor i ks. Michał Dłuski — kanonik wileński. Jest to prawdopodobnie najbardziej cenny tom wśród wszystkich „kościuszcianów” przechowywanych w RNB, warty wydania drukiem, gdyż zawiera szereg ważnych informacji obrazujących działania władz powstańczych w Wilnie w okresie od kwietnia do czerwca 1794 r.

[9] Sygnaturę PHB OP, Pol. F. IV, N 296 ma tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest papierem imitującym drobnokrystaliczną strukturę granitu w kolorze piaskowym z czarnym nakropieniem, na który naklejono biały papier w kształcie serca przeznaczony na wpisanie tytułu. Ten tom różni się rozmiarami od wcześniej omawianych. Jest wyraźnie większy, inaczej oprawiony i znacznie grubszy. Zawiera 93 karty, w tym 30 nienumerowanych i 63 spaginowane. Okładka jest bardzo zniszczona, a tytuł tomu jest nieczytelny ze względu na brak większej części białego papieru. Można go jednak odczytać z pierwszej strony księgi i brzmi on: „Protokół Czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego od dnia 11 czerwca roku teraźniejszego 1794”. Do protokołu wpisano 109 różnych aktów wydziału żywności (odezw, uniwersałów, rekwizycji itp.). Wprawdzie pierwszy wpis dotyczy 11 VI 1794 r., ale jest to tylko informacja o odbyciu sesji w tym dniu z dopiskiem, że podjęte na niej postanowienia są „w dzienniku”⁷². Taka praktyka dość często powtarza się przy wpisach o sesjach odbytych w kolejnych dniach, nie wpływa to jednak na numerację aktów zamieszczonych w tym tomie⁷³. Jest ona ciągła. Numer 1 nosi „Odezwa do komisjów porządkowych wojewódzkich i powiatowych względem magazynów żywności

⁷⁰ Na przykład sesja 47 poobiednia — „z okoliczności znajdowania się Deputowanych na zebraniu się Gwardii Narodowej pod Pohulanką”. PHB OP, Pol. F. IV, N 295, ł. 36.

⁷¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, ł. 50.

⁷² Nie udało się ustalić, czy „Dziennik czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego” zachował się do naszych czasów.

⁷³ W okresie lipcowych walk o Wilno w tomie zapisano: „Sesja 19 lipca częścią w dzienniku. Lecz w dniu tym, jako też 20stym, atak przez nieprzyjaciela Moskwę czyniony i dlatego akta Wydziału Żywności były ukryte. Atak pod Wilnem i w samym Wilnie”; PHB OP, Pol. F. IV, N 296, ł. 32.

i dozoru rolnictwa”, podjęta na trzeciej sesji 13 VI 1794 r. Numery odbytych sesji podawano tylko w pierwszych czterech przypadkach, potem informowano jedynie o tym, że sesja odbyła się w konkretnym dniu i podawano tekst podjętego na niej aktu. Pod kolejnymi dokumentami znajdującymi się w tym tomie albo nie zamieszczono żadnych podpisów, albo podawano imię i nazwisko osoby sygnującej dany akt. Był nim Benedykt Morykoni, prezydujący Wydziałowi Żywności w Deputacji Centralnej Litewskiej lub jego zastępca — Stanisław Wołłowicz. Księgę „Protokołów czynności” na bieżąco prowadził najpewniej sekretarz Michał Zaleski. Świadczyć może o tym wpis obejmujący dni 19–24 VII 1794 r. mówiący o tym, że akty podjęte na sesjach w tych dniach znajdują się „w dzienniku”, a także niedokończony wpis rekwizycji opatrzonej nr 54 z 25 VII 1794 r. Zarówno wpis o sesjach z powyższych dni, jak i fragment rekwizycji z 25 lipca zostały przekreślone i zaopatrzone z boku dopiskiem:

Omylnie zapisane sesje w dzienniku tym tylko jakoby mające się [z]najdować, gdy są rezolucje pod tymi dniami i do wpisania w protokół — Michał Zaleski sekretarz. — — jako nie w miejscu zaczęta pisać rezolucje skasowałem — sekretarz⁷⁴.

Po skreślonym fragmencie wpisano odpowiednie daty i uchwalone w tych dniach akty, a pod 25 lipca podano już w pełnym brzmieniu, skreślony wcześniej niedokończony tekst rekwizycji, opatrując go kolejnym numerem — „60”⁷⁵. Jest to jedyne takie skreślenie w całym tomie. Tylko niektóre z wpisanych w tomie dokumentów zaopatrzone są w nagłówki, reszta zawiera nazwę wydziału i treść aktu. Tak jest na przykład w przypadku ostatniego wpisu noszącego nr 109, podjętego na sesji z 29 IX 1794 r. Jest to rekwizycja do Wydziału Żywności Komisji Grodzieńskiej w sprawie przetransportowania prowiantów i furazy, a także przygotowania się do ewentualnego wywiezienia wszystkich zgromadzonych zapasów w razie całkowitej ewakuacji wojska litewskiego z Wielkiego Księstwa.

[10] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 297 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły i poza jednym wyrazem możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół Departamentu Transportu i ... Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej”. Tom liczy 46 kart, w tym 3 nienumerowane i 43 paginowane jednostronnie. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 103”. W tomie zamieszczono 104 dokumenty wydane przez departament transportu, dotyczące żądań związanych z koniecznością zapewnienia środków transportu na potrzeby wojska oraz dowozu żywności i furazy. Pierwszy zatytułowany został: „Rekwizycja do prześw[ietnej] Komisji Porządkowych o pomoc Millerowi delegowanemu do skupu różnych zbóż i efektów z 14 czerwca 1794 roku”. W tomie zamieszczano tylko numer i treść dokumentu, a pod nim datę jego wystawienia. Czasem dokument obdarzano nagłówkiem, ale żadnego z numerowanych w tomie aktów nie podpisano z imienia i nazwiska. Było to związane z faktem, że żaden z pięciu departamentów Wydziału Porządku

⁷⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 296, s. 31–32.

⁷⁵ PHB OP, Pol. F. IV, N 296, s. 34.

Deputacji Centralnej Litewskiej nie miał kompetencji do samodzielnego ogłaszania podjętych przez siebie decyzji, a tylko do przedstawienia ich jako projekt na sesję całego wydziału. Dopiero na posiedzeniu członkowie wydziału decydowali o nadaniu mu mocy wiążącej. Tylko raz, w przypadku zamieszczonej pod nr 89 rekwizycji zatytułowanej „Rekwizycja do Pełnomocnika Obywatela [Karola] Prozora”, zamieszczono sam nagłówek, nie zapisując jego treści, choć pozostawiono na nią wolne miejsce⁷⁶. Nie podano również daty jej wystawienia, ale z układu księgi można wnosić, że rekwizycja została wydana w okresie między 2 a 4 VIII 1794 r. Zapis rezolucji wydawanych przez Wydział Porządku był sumiennie prowadzony do 9 VIII 1794 r. (dokumenty nr 1–97). Po tej dacie w protokole poczyniono adnotację („Nota”), że po zajęciu Wilna przez Rosjan 12 VIII 1794 r. Wydział Porządku wraz z całą Deputacją Centralną przeniósł się najpierw do Kowna, gdzie

czynności sobie właściwe dopełniał; rezolucje zaś jakie wydawał wychodziły *ex pleno* deputacji i te są zapisane w udzielnych protokołach oddanych do archiwum deputacji po przybyciu do Grodna, a o których Radzie Najwyższej Narodowej raport przesłany został⁷⁷.

Pierwszy akt wydany w Grodnie obdarzono kolejnym numerem porządkowym (nr 98) z datą 23 IX 1794 r., natomiast ostatnia rekwizycja wydana w tym mieście 30 IX 1794 r. ma nr 104. Pod nią zamieszczono jeszcze adnotację z datą 1 X 1794 r., w brzmieniu:

Takowy protokół przy zamknięciu czynności w Grodnie konotuje — A[ntoni] Tyzenhauz P.W.P. [Prezydujący Wydziału Porządku]⁷⁸.

[11] Sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 298 ma tom oprawiony w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnym nakropieniem, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły, ale możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Cywilnej W. X. L. od dnia 12 Juni 1794 R^u”. Tom liczy 49 kart, w tym 3 nienumerowane i 46 spaginowanych jednostronnie. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 105”. Pierwszy wpis pochodzi z 12 VI 1794 r., w którym wydział rozpoczął swoją działalność. Podczas posiedzenia opracowano i zapisano przepisy szczegółowe określające strukturę i zasady funkcjonowania wydziału oraz jego kancelarii, a także przyjęto rotę przysięgi dla pracujących w nim urzędników. Pod protokołem podpisał się Antoni Tyzenhauz jako deputowany wydziału oraz Benedykt Karpp — chorąży powiatu upickiego. Protokoły z kolejnych sesji podpisywali w różnych konfiguracjach wyżej wymienieni wraz z zastępcami w departamencie porządku, to jest z Jerzym Tyszkiewiczem, Jerzym Zabiellą — komisarzem wojskowym i Antonim Prozorem — wojewodzie witebskim. Gdy 19 VII 1794 r. Rosjanie rozpoczęli szturm Wilna, członkowie wydziału musieli przerwać sesję, a potem w księdze zapisano:

⁷⁶ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 35–36.

⁷⁷ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 40.

⁷⁸ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 43.

w następnych dniach jako to: 20, 21, 22 i 23 lubo Wydział Porządku extra mienia miasta, a potem i w mieście czynności różne odbywał i dyspozycje potrzebne we wszelkich wydarzeniach czynił; jednak, gdy archiwum wywiezionem było, czynności takowe porządkiem w diariuszu umieszczone być nie mogły i dopiero w dniu 24tym, za przybyciem kancelarii czynności Wydziału Porządku, sposobem zwyczajnym wciągnąć się do dziennika zaczęły⁷⁹.

Protokół prowadzono systematycznie aż do 10 VIII 1794 r. W związku z zajęciem Wilna przez Rosjan 12 VIII 1794 r., w dzienniku zamieszczono notę informującą o przeniesieniu się Wydziału Porządku wraz z całą Deputacją Centralną Litewską do Kowna, gdzie wydział

czynności sobie właściwe dopełniał; rezolucje zaś jakie wychodziły *ex pleno* deputacji i te są zapisane w udzielnych protokołach oddanych do archiwum deputacji po przybyciu do Grodna, a o których Radzie Najwyższej Narodowej raport przesłany został⁸⁰.

Po przybyciu do Grodna 10 IX 1794 r. protokół prowadzony był już mniej systematycznie. Wpisano do niego podjęte czynności, ale bez dat i podpisów. Zamieszczono również treść raportu do Rady Najwyższej Narodowej z 21 IX 1794 r., a także treść remonstracji Wydziału Porządku do Rady Najwyższej Narodowej⁸¹. Ostatni wpis — z 1 X 1794 r. — głosił:

Takowy protokół jako i inne wszystkie przy zamknięciu czynności w Grodnie oraz kwit ob. [Józefa] Kuczewskiego kasjera generalnego na zł 7291 gr 7 przywiezionych przez ob. sekretarza z Kowna i do kasy generalnej lit[ewskiej] importowanych, niemniej rachunek wydziału swego w protokole umieszczony w dniu niniejszym (...) 1 8bra [1 października] 1794 R[ok]u jako Prezydujący konotuję A. Tyzenhauz P.W.P.⁸²

[12] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 299 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładkę pokryto marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły, ale możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół Departamentu Przesyłania i Ogłaszania Urzędzeń Najwyższego Naczelnika i innych władz rządowych oraz rezolucjów w materiach miasta Wilna”. Tom liczy 20 kart, w tym 4 nienumerowane i 16 spaginowanych. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 114”. Tom posiada wewnętrzną numerację zapisanych w nim aktów. Dokument zapisany pod nr 1 to wydany w Wilnie przez Wydział Porządku w Deputacji Centralnej Litewskiej „Uniwersał do P[rześwientnych] Komisjów Porządkowych” z 24 VI 1794 r. Nakazywał on powiatowym komisjom porządkowym niezwłoczne ogłaszanie i wykonywanie wszelkich zarządzeń wydawanych zarówno przez samego Tadeusza Kościuszkę, jak i przez władze powstańcze. Określał też zasady ich ogłaszania i wyjaśniania ludowi przez plebanów i zwierzchność dworską⁸³. W tomie zamieszczono łącznie 34 numerowane dokumenty takie jak: odezwy, przedłożenia, rekwizycje,

⁷⁹ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 29.

⁸⁰ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 41.

⁸¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 42–44.

⁸² PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 45–46.

⁸³ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, A. 1.

uniwersały, pisma i listy. Każdy akt opatrzony jest w krótki nagłówek, a pod jego treścią zamieszczono miejsce i datę wydania. Pod dokumentami nr 1–31 nie ma podpisów. Do nr 19 dokumenty są pisane wyraźnym i ładnym charakterem pisma. Od kolejnego numeru wpisy są wprawdzie czytelne, ale mniej staranne. Po wpisie nr 31, zatytułowanym „Do Magistratu Wilna rekwizycja”, datowanym na 9 VIII 1794 r. w związku z zajęciem Wilna przez Rosjan i przeniesieniem się do Kowna i Grodna w księdze zamieszczono „Notę” o treści identycznej z omówionym wyżej „Protokołem każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej”⁸⁴. Po tym wpisie kolejne dokumenty notowano nadając im kolejny numer porządkowy z tą różnicą, że zawierają one nazwiska autorów tych pism. Dokument nr 32 to list Michała Kochanowskiego pisany w imieniu Rady Najwyższej Narodowej i datowany 9 IX 1794 r. Dokument został zakończony słowami: „podpisano M. Kochanowski”. Kolejne dwa wpisy (nr 33 i 34) to listy Naczelnika z 8 i 22 IX 1794 r. Również po nich znalazł się zapis: „podpisano T. Kościuszko”⁸⁵. We wszystkich trzech pismach nie wskazano adresata, ale z treści wywnioskować można, że był nim każdorazowo Antoni Tyzenhauz⁸⁶. W pierwszym liście Kochanowski wyrażał radość z powodu zakończenia dwoistości Deputacji Centralnej Wileńskiej spowodowanej osobnymi do 3 IX 1794 r. obradami części członków deputacji w Grodnie, a pozostałej części w Kownie. Podobnie w pierwszym liście Kościuszki wyrażał on radość z zakończenia podziału deputacji litewskiej donosząc jednocześnie o zakończeniu pruskiego oblężenia Warszawy. W drugim liście Naczelnik nakazał zwiezenie wszelkich kosztowności do Warszawy i żądał rachunków z wydatków kasy litewskiej „dla zapobieżenia więc nieprzyzwoitościom jak i dla okazania ob[ywatelom] gdzie składane przez nich pieniądze i ofiary obrócone były”⁸⁷. Ostatni wpis pochodzi z 1 X 1794 r. Antoni Tyzenhauz poświadczał w nim fakt zamknięcia w tym dniu protokołu czynności Wydziału Porządku Deputacji Wileńskiej.

Oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r.

Najważniejsze miejsce wśród tych materiałów zajmuje „Суворовский сборник”, czyli 15 tomów (jednostek archiwalnych) z dokumentami ilustrującymi życie i działalność Aleksandra Wasiliewicza Suworowa, zebranych w zbiorze „Ф. 755, Собрание А. В. Суворова”. Te niezwykle cenne dokumenty w 1884 r. zostały przekazane przez ostatniego męskiego potomka tego rodu — Arkadija Aleksandrowicza Suworowa (1834–1893) w darze Cesarskiej Bibliotece Publicznej w St. Petersburgu. Jak zauważał Aleksander Fomicz Pietruszewski (1826–1904), autor trzytomowego dzieła o feldmarszałku, wnuk Suworowa przekazał zbiór dokumentów bibliotece „основаниемъ которой послужила библиотека Задускаго, взятая по праву войны въ Варшаве, завоеванной въ 1794 году

⁸⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 13.

⁸⁵ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 14–16.

⁸⁶ Żaden z listów Tadeusza Kościuszki zamieszczonych w tym tomie nie został wydany drukiem; pozostają one nieznanne czytelnikowi polskiemu.

⁸⁷ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 15–16.

генералисимусомъ”⁸⁸. Oczywiście „suworowiana” dotyczy całego okresu życia i działalności feldmarszałka, ale jest wiele ciekawych oryginałów i kopii pisarskich dotyczących 1794 r.⁸⁹

Kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX stuleciu

Wśród kopii i odpisów źródeł szereg cennych dokumentów do historii insurekcji znaleźć można w spuściznach różnych historyków i działaczy politycznych. Tak jest na przykład z materiałami zgromadzonymi w zespole nr 73 stanowiącymi spuściznę po rosyjskim historyku okresu panowania Katarzyny II — Wasylu Aleksejewiczu Bilbasowie (1838–1904)⁹⁰. Innym przykładem odpisów dokumentów może być, licząca 11 kart, jednostka archiwalna nr 126, znajdująca się w zespole nr 874 zawierającym spuściznę Sergieja Nikołajewicza Szubińskiego (1834–1913). Odnaleźć w niej można sporządzoną przez Grigorija Wasiliewicza Jesipowa kopię zeznań Tadeusza Pawszy, szambelana polskiego i poddanego rosyjskiego, który na przełomie 1793 i 1794 r. zaangażował się w przygotowania do wywołania powstania na Wołyniu. Pawsza został aresztowany na wiosnę 1794 r. i zeznawał przed komisją smoleńską w dniach 1 i 2 VII 1794 r. W myśl ukazu z 20 VI 1795 r. został zaliczony do drugiej kategorii skazańców i zesłany na Syberię⁹¹.

Scharakteryzowane wyżej źródła i materiały dotyczące okresu powstania kościuszkowskiego zasługują w przekonaniu autora niniejszego artykułu na uwagę i wprowadzenie, przynajmniej niektórych z nich, do obiegu naukowego albo poprzez publikacje źródłowe albo przez ich wykorzystanie w opracowaniach naukowych poświęconych wydarzeniom z 1794 r., zwłaszcza tym, mającym miejsce na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁸⁸ Петрушевски А., *Генералисимусъ Князь Суворовъ. А. Петрушевскаго. Въ трехъ томахъ, Томъ третій. Со снимкомъ съ маски и двумя картами*, С.-Петербургъ 1884, с. 420.

⁸⁹ Tytułem przykładu wskazać można ukazy Katarzyny II dane Suworowowi 24 IV 1794 r. (*Секретный указ Александру Васильевичу Суворову об усилении мер предосторожности против Тадеуша Костюшко*, РНБ-ОБ, ф. 755, оп. 1, ед. хр. 1, л. 96–97) i 21 XI 1794 r. (*Указ Александру Васильевичу Суворову с предписанием о действиях его в Польше после взятия Варшавы. 21 нояб. 1794 г.*, РНБ-ОБ, ф. 755, оп. 1, ед. хр. 1, л. 157–164об).

⁹⁰ Na przykład w jednostce archiwalnej nr 136 znajdujemy ciekawy zbiór liczący 204 numerowane karty będące wynikiem kwerend Bilbasowa w Tajnym Archiwum Państwowym (Geheimes Staatsarchiv) w Berlinie w trakcie pisania historii panowania Katarzyny II. Znalazły się tu raporty posła pruskiego w Petersburgu barona Goltza i innych osób, zawierające doniesienia o polityce wewnętrznej i zewnętrznej Rosji w okresie panowania Katarzyny II; *Донесения прусского посланника бар. Гольца и др. из России о внутренних делах и внешне политических отношениях 1762, 1780, 1791–1794 гг.*, РНБ-ОБ, ф. 73, оп. 1, ед. хр. 136, лл. V + 204.

⁹¹ Павша Тадеуш. Показания по поводу польскаго восстания, РНБ-ОБ, ф. 874, оп. 2, ед. хр. 126, лл. 11; Helena Wereszycka, *Pawsza (Pausza) Tadeusz h. Leliwa (zm. 1826?)*, PSB, t. XXV, 1980.

Aneks

W cytowanym tekście zachowano oryginalną pisownię, akcenty i interpunkcję. Częściowo odbiegają one od zasad obecnie obowiązujących w języku francuskim, jednakże przyjęto takie rozwiązanie, by z jednej strony ukazać specyfikę języka, a z drugiej, by nie rozstrzygać autorytatywnie mogących powstać problemów interpretacyjnych.

Obóz w Opalinie, 3 (14) VII 1794

List ks. Karla Nassau-Siegen pisany z obozu w Opalinie 3 (14) lipca 1794 r.

Or. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1409, оп. 4, ед. хр. 14 928, л. 2–5.

Monsieur,

Je vois par la réponse de Votre Excellence à la lettre que j'ai eu l'honneur de lui écrire le 12. de ce Mois, que la personne qu'Elle a chargé du lui en faire la traduction, ne l'a nullement comprise; puisque bien loin de lui parler d'abandonner l'attaque de Varsovie, je lui parle de ce qu'il y aura à faire après avoir passé par cette ville; puisque si Kosziusko l'abandonnoit, 32. Bataillons et 52. Escadrons que le Roi a réunis ici, étant joints au Corps que commande Votre Excellence, il ne faudroit sûrement pas deux heures pour réduire la Bourgeoisie, si elle osoit faire la moindre résistance. J'ai parlé à Votre Excellence de ce qu'il y auroit à faire après la prise de Varsovie. Mr le Général Pistor m'ayant dit le 11. lorsqu'il accompagnoit Votre Excellence chez le Roi, que si l'on suivoit après la prise de Varsovie le plan que le Roi avoit proposé, par le quel la Nareff se trouveroit entre le Corps que commande Votre Excellence et l'armée du Roi, dès lors elle ne pourroit porter aucun secours au Corps Russe, et que Kosziusko se trouvant avec ses forces encore entières, il craignoit que Votre Excellence trouvant de trop grandes difficultés Elle ne fût arrêtée dans ses opérations; je lui répondis que je connoissois trop les intentions du Roi, pour ne pas être certain, que s'il étoit plus avantageux à la cause commune que l'Armée du Roi continuât à marcher conjointement avec le Corps que commande Votre Excellence, S. M. ne s'y décidât. C'est cette conversation que j'ai rendue, à la quelle il m'a été répondu, que si Votre Excellence croyoit plus utile qu'après la prise de Varsovie, le Corps que le Roi a eu avec lui continuât à marcher conjointement avec Votre Excellence, pour suivre l'ennemi partout où il voudroit se porter, le Roi étoit prêt à le faire: mais qu'il falloit que votre Excellence dise tout de suite ce qu'Elle croyoit de plus utile, afin que l'on suspendit les préparatifs qui avoient été ordonnés pour la marche de l'armée du Roi de l'autre côté de la Nareff. j'ai demandé que dans le cas où Votre Excellence, qui est plus à portée que personne de juger de l'utilité du mouvement du Roi; puisqu'Elle connoît les moyens qu'Elle a et ceux que l'ennemi pourroit y opposer, décideroit qu'il est plus avantageux que les deux Corps d'armée continuassent à agir ensemble, que le Roi fit marcher un Corps vers Polangen pour assurer ce passage important et qui m'avoit été recommandé de rendre libre: mais l'on m'a répondu que le Roi, employant la totalité des forces qui lui resteroient libres, après avoir laissé les troupes nécessaires pour garder les pays conquis et ses frontières, il lui seroit impossible de porter en même

tems des troupes sur la communication de Polangen. J'ai cru devoir le mander à Votre Excellence, afin qu'Elle pût peser les différens avantages qu'il y auroit, ou à suivre le plan qui a été envoyé ou à marcher avec toutes les forces à la poursuite de Kosziusko, jusqu'à son entière destruction; et comme j'ai pensé que l'on pourroit être arrêté dans les opérations par la difficulté des Vivres, j'ai cru devoir en faire l'objection: mais l'on m'a répondu avoir les moyens nécessaires pour s'en pourvoir de manière à ne pas abandonner la poursuite de Kosziusko, de tel côté même qu'il tournât sa fuite. Votre Excellence doit donc décider, s'il est plus avantageux de poursuivre Kosziusko avec les forces que le Roi mène à sa suite réunies au Corps Russe, ou de persister dans l'exécution du plan que le Roi m'a fait remettre et qui dit; que tandis que Votre Excellence marchera sur la Lithuanie, sur la rive droite de la Nareff, l'armée du Roi marchera sur la rive gauche se portant vers Grodno, tandis qu'un Corps de son armée se porteroit en Samogitie.

Votre Excellence auroit dû d'autant moins croire que j'aye pû penser à ce que l'on abandonnât la prise de Varsovie, qu'Elle sait que j'ai été chargé par S.M. l'jmpe de demander au Roi de prendre cette Ville criminelle le plutôt qu'il seroit possible; j'ai fini même la lettre que je lui ai adressée le 12. en lui faisant par de la demande que lui fesoit sa Majesté de la sommation que Votre Excellence lui avoit proposée de faire pour r'avoir les Russes qui sont détenus à Varsovie par lui parler des dangers que nos prisonniers couroient au moment de l'attaque: or je n'en eus point parlé à Votre Excellence, si j'avois été assez extravagant, pour en oubliant les ordres que S. M. l'jmpe avoit daigné me donner, j'avois pû proposer d'abandonner l'attaque de cette place repaire de tous les Chefs des révoltés.

Pour qu'à l'avenir Votre Excellence ne puisse plus être trompée par les traductions qui lui seront faites, je la joindrai toujours aux lettres françoises que j'aurai l'honneur de lui écrire. je la prie de vouloir bien me faire une prompte réponse, le Roi la demandant pour pouvoir donner les ordres nécessaires à la poursuite de Kosziusko [sic] et annuler ceux donnés conformément au premier plan.

J'ai fait parvenir au Roi le projet de Sommation que Votre Excellence m'a envoyé, et Mr le Marquis de Luchesini m'a dit, que je ne pourrois avoir que demain la réponse de S. M. parce qu'il vouloit me communiquer en même tems la copie de la lettre que le Roi écriroit au Roi de Pologne; que l'attaque qui avoit été projectée étant retardée jusqu'à l'arrivée de la grosse artillerie, cela donnoit le tems de préparer cette pièce, qui ne pouvoit être envoyée avant que l'on ne fût pret à agir vigoureuusement.

Votre Excellence trouvera ci-joint la traduction de ma lettre du 12. avec celle de cette lettre-ci.

J'ai l'honneur d'être avec la plus haute considération

Monsieur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant Serviteur

C. Pr. de Nassau-Siegen

Du Camp d'Opalen

ce 3/14 juillet 1794

Arkadiusz Janicki, Source materials for history of Kościuszko Uprising in the fonds of Russian State Historical Archive and National Library of Russia in St. Petersburg

Summary

Russian archives preserve an enormous amount of source materials exceedingly important for researchers of Polish history and history of Polish-Russian relations. This includes documents illustrating the course of Kościuszko Uprising. This article is a result of a query conducted in Russian State Historical Archive in St Petersburg (RGIA) and in Manuscripts Section of National Library of Russia in St. Petersburg in 2016–2017. Most of the documents found here even in 19th century were since moved from Petersburg to Moscow or revindicated to Poland. Nonetheless, the aforementioned institutions still preserve materials of great historical value and should be fully used by Polish researchers. In RGIA's fonds, particularly noteworthy documents include letters of important participants of Kościuszko Uprising, gathered in Paskiewicz-Erywanski collection. Some individual letters by Nikolai Repnin or Karl Nassau-Siegen from 1794 also deserve attention. One particularly important letter by prince K. Nassau-Siegen, dated 3 (14) July 1794 is included verbatim as annex to the article. In case of fonds of the National Library of Russia in St. Petersburg, of greatest research value is the group of 12 archival units, illustrating the course of Kościuszko Uprising in Lithuania. The materials can be divided into three groups: the first are protocols presenting the activity of General Michał Wielhorski between 13 June and 30 July 1794; the second comprises sources illustrating activities of various sections of Grodno Powiat Order Commission in the period 19 May to 1 October 1794; the third group are documents produced by various departments of central bodies of Uprising authorities in Lithuania between 25 April to 1 October 1794. One particularly valuable document is the journal of Public Safety Deputation, covering the entire period of operation of this department of Supreme Lithuanian Council. It is worth publishing, due to wealth of information it contains. Dissemination of knowledge about the sources and places where they are preserved may contribute to better research of the course of Kościuszko Uprising, in particular in the Great Duchy of Lithuania.

Słowa kluczowe: powstanie kościuszkowskie, Litwa w 1794 r., Komisja Porządkowa Powiatu Grodzieńskiego, Deputacja Bezpieczeństwa Publicznego, Deputacja Centralna Wielkiego Księstwa Litewskiego, Michał Wielhorski

Keywords: Kościuszko Uprising, Lithuania in 1794, Grodno Powiat Order Commission, Public Safety Deputation, Central Deputation of the Great Duchy of Lithuania, Michał Wielhorski

Andrzej Szmyt

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POLSKIEGO SZKOLNICTWA NA ZIEMIACH ZABRANYCH W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W SANKT PETERSBURGU

W dziejach Polski porozbiorowej termin Ziemie Zabrane, w powszechnym rozumieniu dotyczy terenów zagarniętych przez Rosję w trzech kolejnych rozbiorach, wraz z obwodem białostockim uzyskanym przez Rosję w wyniku traktatów terytorialnych w 1807 r., z wyłączeniem Królestwa Polskiego. Stąd też prawidłowo określenie to powinno się stosować w odniesieniu do czasów po Kongresie Wiedeńskim, kiedy terytoria zależne od Rosji dzielono właśnie na Ziemie Zabrane i tak zwane Królestwo Kongresowe. Tym niemniej, powszechnie używa się go także w odniesieniu do czasów wcześniejszych dla ziem zaboru rosyjskiego. Warto dodać, że tereny te często określano również terminem ziemie litewsko-ruskie, bądź też kresy wschodnie, ale w rozumieniu XIX-wiecznym (to jest bez Galicji). Należy jednak podkreślić, że z kolei Rosjanie określali je jako „ziemie odebrane”, bądź urzędowo (administracyjnie) jako Kraj Zachodni, albo gubernie zachodnie.

Na terenie Ziem Zabrzanych szkolnictwo stanowiło ważny aspekt życia codziennego Polaków pod obcym panowaniem. Było podstawowym przejawem walki o język i kulturę polską w warunkach niewoli rosyjskiej i niejako przejawem walki o przetrwanie. Co prawda — w porównaniu z innymi zaborami — na ziemiach litewsko-ruskich mieszkało najmniej ludności polskiej, nie przeszkodziło to jednak rozwojowi szkolnictwa polskiego na skalę niespotykaną w pozostałych dzielnicach, przynajmniej w trzech pierwszych dekadach XIX w., praktycznie do początku 1831 r.

Funkcjonowanie polskiego szkolnictwa na terenie zaboru rosyjskiego związane było z ukształtowaniem się nowoczesnego systemu oświaty w Rosji na początku XIX w. Należy przy tym dodać, iż odbywało się to przy dużym udziale Polaków i w oparciu o polskie doświadczenia i tradycje z czasów Komisji Edukacji Narodowej. Wszystko zaczęło się od momentu, gdy car Aleksander I, reorganizując administrację państwa w 1802 r., powołał pierwsze w dziejach Rosji Ministerstwo Oświaty. Na jego czele stanął, sprzyjający Polakom, syn kozaka z Ukrainy (z guberni czernihowskiej), hr. Piotr Bazylewicz (Wasylewicz)

Zawadowski. W 1804 r. utworzono Komisję Szkolną, w której skład weszli również Polacy — ks. Adam Jerzy Czartoryski i hr. Seweryn Potocki. Jednym z zadań Komisji było stworzenie podstaw prawnych dla nowego systemu oświaty, który niebawem miał obowiązywać w całym imperium. Organizacja szkolnictwa w Rosji, która wówczas została ustalona, w dużej mierze oparta była na wzorach Komisji Edukacji Narodowej, a głównym orędownikiem reform w tej dziedzinie był ks. A. J. Czartoryski, wówczas bliski współpracownik młodego cara. Sam projekt nowego systemu był natomiast dziełem księdza Hieronima Stroynowskiego, pierwszego rektora odnowionej Akademii Wileńskiej, funkcjonującej pod nazwą Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Można zatem powiedzieć, iż dzieje szkolnictwa polskiego na obszarze zagarniętym przez Rosję wiązały się przede wszystkim z działalnością osób, które dzięki zaufaniu cara i pozycji na dworze miały wpływ na jego decyzje.

Istotą nowego systemu, zgodnie zresztą z projektem księcia Czartoryskiego z 1803 r., był podział Imperium Rosyjskiego na sześć wielkich okręgów naukowych (szkolnych), tworzonych wokół uniwersytetów. Tym samym kierownictwo i nadzór nad szkołami spoczywało w rękach władz uniwersyteckich. Jeden z tych okręgów — Wileński Okręg Naukowy, którego najwyższą władzę stanowiła Kuratoria Wileńska, z Czartoryskim jako kuratorem na czele, swym zasięgiem obejmował niemal dokładnie ziemie zagarnięte przez Rosję w kolejnych rozbiorach, przynajmniej do 1810 r.¹ Jego cechą charakterystyczną był polski język wykładowy we wszystkich typach szkół. Była tam też najgęstsza sieć szkół na terenie imperium oraz najwyższy poziom nauczania.

*

Ze względu na swoją specyfikę i geopolityczne uwarunkowania w funkcjonowaniu szkolnictwa polskiego na Ziemiach Zabrzanych, a więc w ramach państwa rosyjskiego, jest rzeczą oczywistą, iż badanie jego dziejów na owym terenie wymaga poszukiwań w archiwach znajdujących się na obszarze byłego imperium, w tym głównie rosyjskich, a szczególnie w ostatniej stolicy carów St. Petersburgu. Tam bowiem przechowywane są w pierwszej kolejności dokumenty centralnych władz państwa z okresu przed rewolucją bolszewicką, w tym oświatowych. Składają się na nie m.in. dokumenty odnoszące się do poszczególnych okręgów szkolnych (naukowych) oraz szkół wszystkich szczebli, funkcjonujących na terenie Imperium Rosyjskiego. Do tego dochodzą dokumenty prywatne osób, w różny sposób powiązanych z systemem szkolnictwa w Rosji w owym czasie. Należy jednak podkreślić, iż część dokumentów do dziejów szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych znajduje się też w archiwach moskiewskich oraz

¹ W 1810 r. do Okręgu Wileńskiego przyłączono obwód białostocki, a w 1818 r. gubernia kijowska została przeniesiona do Charkowskiego Okręgu Naukowego. W 1824 r. gubernie witebska i mohylewska przeszły do Petersburskiego Okręgu Naukowego, a w 1829 r. do nowo utworzonego Białoruskiego Okręgu Naukowego. W 1831 r. do Okręgu Białoruskiego przyłączono też gubernie mińska, a do Okręgu Charkowskiego — wołyńską i podolską. L. Janowski, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno 1923, s. 246; W Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego: studium polityczno-historyczne*, Kraków 1906, s. 61; A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 48–49.

w archiwach i bibliotekach Litwy² i Ukrainy³. Mam tu przede wszystkim na myśli archiwa i biblioteki w Wilnie i Kijowie, gdzie przechowywane są cenne dokumenty dotyczące funkcjonowania szkolnictwa polskiego na Ziemiach Zabrzanych, szczególnie w odniesieniu do kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego i poszczególnych szkół. Tym niemniej zasoby petersburskie są o tyle cenne, że zawierają dokumenty centralnych władz oświatowych, na które składają się m.in. dokumenty wytworzone przez Ministerstwo Oświecenia Publicznego (od 1817 do 1824 r. Ministerstwo Spraw Duchownych i Oświecenia Publicznego), przez poszczególne szkoły Kuratorii Wileńskiej, sam Uniwersytet Wileński, jak i osoby związane z ówczesnym systemem oświaty.

Najważniejsze archiwalia dotyczące spraw związanych z edukacją (i największą ich ilość), które w okresie funkcjonowania polskiego szkolnictwa na terenie imperium dotarły do Petersburga, można odnaleźć w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w St. Petersburgu⁴. Do badań nad dziejami oświaty polskiej na terenie Ziem Zabrzanych w archiwum tym szczególnie wartościowe zbiory dokumentów znajdują się w następujących zespołach archiwalnych: fond 732 — Главное управление училищ МНП, zawierający akta Głównej Dyrekcji Szkół Ministerstwa Oświecenia Publicznego, fond 733 — Департамент народного просвещения, w którym są dokumenty Departamentu Oświecenia Publicznego, wchodzącego w skład Ministerstwa Oświecenia Publicznego, a od roku 1817 — Ministerstwa Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵, zawierające materiały dotyczące Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz Kijowskiego Okręgu Naukowego, fond 734 — Ученый комитет МНП, a w nim akta dotyczące szkolnictwa z lat 1817–1831, oraz fond 735 — Канцелярия министра народного просвещения zawierający dokumenty Kancelarii Ministerstwa Oświecenia Publicznego z lat 1824–1837. Warto również zwrócić uwagę na fond 14 — Канцелярия Н. Н. Новосельцева, w którym są dokumenty osobiste i służbowe z kancelarii kuratora Mikołaja M. Nowosilcowa. Zespoły te zawierają przede wszystkim urzędowe dokumenty i rozporządzenia oraz korespondencje naczelnych władz oświatowych Imperium Rosyjskiego⁶.

Nieporównywalnie mniej materiałów do interesującego nas tematu możemy znaleźć w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, dawnej Państwowej Bibliotece Publicznej Sałtykowa-Szczedrina. Badając szkolnictwo polskie na Ziemiach Zabrzanych należy przede wszystkim zwrócić uwagę na zespół (fond) nr 18, tak zwany Fond Anastasiewiczza, w latach 1803–1810 sekretarza ks. Adama Jerzego

² W Wilnie są to Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) i Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka).

³ W Kijowie są to Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (Центральний державний історичний архів України), Biblioteka Narodowa Ukrainy (Національна бібліотека України) i Archiwum Miasta Kijowa (Державний архів м. Києва).

⁴ Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), zob. <http://fgurgia.ru> <dostęp: 2017-11-15>.

⁵ РГИА, ф. 733, Департамент народного просвещения в составе Министерства духовных дел и народного просвещения.

⁶ Dotyczy to m.in. zespołów (fondów) 736, Комитет об учреждении училищ взаимного обучения; 737, Комитет по устройству учебных заведений; 738, Комитет рассмотрения учебных пособий.

Czartoryskiego, Kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego⁷. Zespół ten zawiera 561 jednostek archiwalnych z lat 1755–1846⁸. Jest to jednak tylko część bogatego archiwum Wasilija Grigoriewicza Anastasiewicza, która się zachowała, bowiem 18 lat po jego śmierci księgozbiór i archiwum zostały w większości rozsprzedane⁹. Oprócz zbioru tworzącego omawiany zespół archiwalny, materiały po Anastasiewiczu, nie dotyczące jednak spraw polskiego szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych, znajdują się też w innych zespołach w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, a także w bibliotece i archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu.

Na podstawie szczegółowej analizy zespołu można stwierdzić, iż składa się on z kilku części tematycznych. Są to w kolejności katalogowej: materiały biograficzne (do biografii), w tym dokumentacja finansowa (sygn. 1); pamiętniki i dzienniki, w tym zapiski dzienne prowadzone od roku 1789 (sygn. 2) oraz dziennik i zapiski dzienne obejmujące lata 1809–1833 i 1841 r. (sygn. 3–7); różnego rodzaju publikacje (m.in. artykuły) oraz materiały do ich przygotowania (sygn. 8–33). Zasadniczą część zespołu stanowi korespondencja, w tym listy od Anastasiewicza do różnych osób, z lat 1803–1831 (sygn. 34–53), m.in. do Samuela Bogumiła Lindego, do Iwana I. Wysockiego i Mikołaja P. Rumiancewa. Jednak w tej części zbioru korespondencji przeważają listy przychodzące do Anastasiewicza, obejmujące lata 1805–1841 (sygn. 54–143). Największą część pism przychodzących stanowią listy od Samuela Bogumiła Linde (łącznie 151 listów z lat 1822–1830; sygn. 110–114) oraz od Franciszka Rudzkiego (145 listów z lat 1810–1833; sygn. 121–123). Warto też zwrócić uwagę na listy Wasyla N. Karazina i Aleksandry W. Karaziny (razem 48 listów z lat 1807–1825; sygn. 83–84), Kazimierza Kontryma (74 listy z lat 1808–1823; sygn. 105–108), Szymona Malewskiego (40 listów z 1809 r.; sygn. 115–116) oraz Tadeusza Czackiego (1 list z 12 V 1811 r. — sygn. 100), Natana Glücksberga (jeden list z 30 VI 1818 r. — sygn. 102), Gustawa Olizara (3 listy z lat 1822–1823; sygn. 117), Hieronima Stroynowskiego (4 listy z lat 1805–1806; sygn. 126) i Stefana Witwickiego (5 listów z 1835 r. — sygn. 130). Obszerny i chyba najcenniejszy zbiór w tej części zespołu stanowi korespondencja Hugona Kołłątaja, obejmująca ponad 600 listów z lat 1776–1789 (sygn. 144–314). W zbiorze tym, poza trzema listami Kołłątaja

⁷ Anastasiewicz Wasilij Grigoriewicz (ur. 28 II 1775 r. w Kijowie, zm. 16 II 1845 r. w Petersburgu) — bibliograf, poeta, przewodnik. Do 1810 r. był starszym sekretarzem (*pismowoditelem*) kuratora Czartoryskiego. Potem pracował nadal w kancelarii kuratora (do końca 1818 r.). Był również pomocnikiem naczelnika Departamentu Praw Polskich i Małorosyjskich (1809–1816), redaktorem Komisji Ułożenia Praw (1817–1826), zajmując miejsce sekretarza hr. Mikołaja P. Rumiancewa (od 1817 r.). Redaktor czasopisma „Улей” (1811–1812), honorowy bibliotekarz Cesarskiej Biblioteki Publicznej (od 1817 r.). W końcu 1820 r. został cenzorem Głównego Komitetu Cenzury, a w 1830 r. został odwołany z wszelkich funkcji. Był jednym z pierwszych bibliografów w Rosji. Zob. *Русский биографический словарь*, т. 2, Санкт-Петербург 1900, с. 101–102; <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/poisk-fondov#1> <dostęp: 2017-11-15>.

⁸ Inwentarz zespołu (fondu) 18, Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (dalej: РНБ), ф. 18, Анастасевич Василий Григорьевич. Опись фонда, Санкт-Петербург 1994, s. 1–72; <http://www.nlr.ru/manuscripts/images/Docum/Opisi/18.pdf> <dostęp: 2017-11-15>.

⁹ Wersja oryginalna tej informacji brzmi następująco: „Огромный архив Анастасевича в основном погиб, а разрозненные его части сохранились в различных рукописных собраниях”, zob. inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 3.

z 1786 r. (sygn. 144–146), znajduje się głównie korespondencja przychodząca (łącznie 455 listów), w tym od matki Marianny Kołłątajowej (12 listów), od brata Jerzego Kołłątaja, biskupa łuckiego Kacpra Cieciszowskiego, Joachima Gintowt-Dziewałtowskiego (26 listów), Antoniego Gruszeckiego, Franciszka Salezego Jezierskiego, Kajetana Kickiego, Sebastiana Kownackiego (24 listy), Karola Maurycego Lelewela (ojca Joachima — 23 listy), Jacka (Hiacynta) i Stanisława Małachowskich (13 listów), Kazimierza Daniela Narbutta, Adama Naruszewicza, Feliksa Oraczewskiego (6 listów), Onufrego i Piotra Ożarówskich (10 listów), Grzegorza Piramowicza (17 listów), Marcina Poczobutt-Odlanickiego (5 listów), Stanisława Augusta Poniatowskiego (1 list), Antoniego Popławskiego (7 listów), Ignacego Potockiego (4 listy), Antoniego Sadowskiego (13 listów) oraz Stanisława Sołtyka, Franciszka Stefańskiego, Jana Krzysztofa Szembeka, Michała Walewskiego i wielu innych nieustalonych nadawców¹⁰.

W zespole Anastasiewicza znajdują się też materiały innych osób zgromadzone przez sekretarza kuratora Czartoryskiego, które obejmują łącznie 248 sygnatur (sygn. 315–562)¹¹. Są to materiały biograficzne i gospodarcze¹², różnego rodzaju prace innych osób¹³ oraz — najliczniejsza w tej części zespołu — korespondencja z osobami związanymi z Ziemiami Zabranymi (sygn. 344–562)¹⁴, w tym list biskupa Cieciszowskiego na temat opieki nad szkołami, nieznane wcześniej 31 listów wizytatora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej Tadeusza Czackiego do Adama Jerzego Czartoryskiego (sygn. 369), 5 listów profesora Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu Alojzego Osińskiego do Czartoryskiego (sygn. 456), 51 listów pierwszego rektora Uniwersytetu Wileńskiego Hieronima Stroynowskiego do kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (sygn. 510), 19 listów profesorów Jana i Jędrzeja Śniadeckich do różnych osób (sygn. 502–504) oraz 58 listów Hieronima Stroynowskiego do różnych osób (sygn. 509–511). W zbiorze Anastasiewicza są także pojedyncze listy, m.in. profesora Uniwersytetu Wileńskiego Marcina Poczobutt-Odlanickiego, ks. Janusza Sanguszki, Michała Sobańskiego i innych.

Najwięcej informacji odnoszących się do spraw oświatowych znajdziemy w przedstawionym wyżej zbiorze korespondencji, zgromadzonym w zespole Anastasiewicza. Szczególnie należy tu wyróżnić listy Franciszka Rudzkiego pisane w języku polskim do rządcy kancelarii kuratora z Krzemieńca w okresie od 8 V 1810 do 8 XII 1816 r. oraz listy wizytatora Tadeusza Czackiego i rektora Stroynowskiego do Adama Jerzego Czartoryskiego¹⁵. Czacki pisał do księcia kuratora w języku polskim z Warszawy, Łucka, Porycka i Petersburga, w okresie od 26 III 1803 do 4 VI 1807 r., a więc w pierwszych latach funkcjonowania Wileńskiego Okręgu Naukowego. Jak wspomniano, ów zbiór liczy w sumie 31 listów, które obejmują 33 strony. W liście z Warszawy Czacki tak pisał o objęciu obowiązków wizytatora:

¹⁰ РНБ, ф. 18, спр. 144–314; zob. inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 28–47, <http://www.nlr.ru/manuscripts/images/Docum/Opisi/18.pdf> <dostęp: 2017–11–15>.

¹¹ Tamże, inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 42–72 (Материалы других лиц).

¹² Tamże, s. 42 (Биографические и хозяйственные материалы).

¹³ Tamże, s. 42–46 (Работы).

¹⁴ Tamże, s. 46–72 (Переписка).

¹⁵ РНБ, ф. 18, спр. 121, с. 1–93; спр. 369, с. 1–33; спр. 510, с. 1–51.

przyslaną mi instrukcję kazałem przetłumaczyć, bo jest w języku mało mi znanym. Niektóre zapytania umieszczam w liście do Ks. Stroynowskiego. — — Pierwsze doniesienie o pełnieniu poruczonych mi obowiązków przesłałem JOWX Mości Dobrodziejowi. Szczęśliwie porobiłem przygotowania w Guberni Wołyńskiej, kilka listów, o które w doniesieniu moim proszę najpiękniejsze zjedna skutki. — — Śniadecki, Scheidt i wielu innych chce porzucić Gallicją, a do nas się przenieść. Tak ważnego nabytku opuszczać zdaje mi się nie można¹⁶.

W kolejnych listach do Czartoryskiego Czacki pisał o wyborze Krzemieńca na siedzibę Gimnazjum Wołyńskiego, o kolekcji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i zamiarze rektora Stroynowskiego zakupienia jej dla Uniwersytetu Wileńskiego, o funduszu Lerneta¹⁷, otwarciu gimnazjum w Krzemieńcu, wyrażając przy tym wdzięczność za dotychczasową pomoc. Pisał również o konieczności uwolnienia miasta od stacjonującego wojska. W innych listach informował, iż stosownie do życzenia Stroynowskiego, pertraktował z Janem Śniadeckim, aby ten przeniósł się do Wilna. Prosił też kuratora o wsparcie w sprawie przekazania starostwa krzemienieckiego na rzecz Gimnazjum Wołyńskiego, podając jednocześnie informację na temat jego stanu posiadania (wykaz wsi i liczba „dusz”). Pisał też o goszczeniu w swoim domu w Porycku prof. Jana Śniadeckiego i — przy okazji — wyrażał zadowolenie z faktu podjęcia się przez uczonego rektorowania w Wilnie. Poinformował też księcia o wyjeździe ze Śniadeckim do Krzemieńca („niech pozna ten Instytut, który jego podlegać ma władzy”). Wychwalając zalety Jana Śniadeckiego, Czacki pisał, że „spełniły się moje życzenia, macie skarb, nie wypuszczajcie go”¹⁸. Znamienne były też jego słowa dotyczące Nowosilcowa, w których dał do zrozumienia, że dopóki będzie on sprawował urząd, dotąd „nie będziemy bezpieczni”¹⁹.

Rektor Stroynowski w swoich listach do Czartoryskiego wiele uwagi poświęcił bieżącym sprawom Uniwersytetu Wileńskiego. Pisał o tworzeniu tam nowych kierunków, medycyny i nauk weterynaryjnych, rozvodził się na temat przyjazdu prof. Józefa Franka z Wiednia, o przygotowywanym raporcie dotyczącym uczelni wileńskiej, pisał też o raportach i projektach Czackiego, o pozyskiwaniu profesorów dla uniwersytetu itp. W liście z 10 IV 1804 r. pisał na temat opinii uniwersytetu o szkołach wydziału:

byłaby skończona gdyby nie przerwało tych prac czytanie i rozważania raportów i projektów Czackiego, które mnogością szczegółów, gatunkiem wyobrażeń, wzniosłych zdań i prawideł długo zatrudniły, trzeba było wprzód poznać i rozebrać myśli Czackiego względem tegoż przedmiotu²⁰.

¹⁶ PHE, ф. 18, спр. 369, с. 2–3.

¹⁷ Fundusz Lerneta został utworzony z zapisu sumy 37500 rbs dokonanego przez dr. Jana Lerneta na rzecz Gimnazjum Wołyńskiego. Z funduszu tego najlepsi uczniowie szkoły otrzymywali stypendium na wszystkie etapy edukacji; zob. A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 171–172.

¹⁸ PHE, ф. 18, спр. 369, л. 19, 23–23v.

¹⁹ Tamże, k. 29. Mikołaj Nowosilcow sprawował wówczas kilka urzędów, m.in. senatora, jednego z sekretarzy cara, kuratora Petersburskiego Okręgu Naukowego i członka Głównego Zarządu Szkół.

²⁰ PHE, ф. 18, спр. 510, с. 20–21v. Zob. tamże, k. 2, 5–5v, 9–18v.

Franciszek Rudzki w swoich listach pisanych z Krzemieńca do Anastasiewicza najwięcej uwagi poświęcił bieżącym sprawom związanym z funkcjonowaniem Gimnazjum Wołyńskiego. Informował adresata o śmierci dyrektora Józefa Czecha, pisał o funkcjonowaniu Komisji Sądowej Edukacyjnej, na temat wizyty Malewskiego w Krzemieńcu, o biografii Czackiego autorstwa Alojzego Osińskiego, rejestrze numizmatów znajdujących się w zbiorach krzemienieckich itp. Polecał też Anastasiewiczowi książki do przeczytania, pisał o nominacji gen. Józefa Zajączka na namiestnika Królestwa Polskiego oraz o słowniku Samuela Bogumiła Lindego. W swych listach dużo miejsca poświęcił Tadeuszowi Czackiemu, głównie w kontekście śmierci wizytatora. Informując o tym Anastasiewicz, tak pisał:

W rozpaczę jestem..., że Czackiego już nie ma! Tak jest. Czacki w dniu 8 t.m. w Dubnie po lekkiej słabości niespodziewanie żyć przestał. Byłeś Panie jednym z małej grupy osób, które prawdziwa wartość tego Meża znały... Zatem, że strata jego jest nie tylko dla tych co go szanowali, co mu byli obowiązani²¹.

Skupiając się na badaniu polskiego szkolnictwa na terenie Ziemi Zabrzanych w pierwszych dekadach XIX w., poza omówionym wyżej zespołem Anastasiewicza, w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w St. Petersburgu warto jeszcze zwrócić uwagę na inne dokumenty odnoszące się do powyższej problematyki. Należy tu przede wszystkim wymienić fond 550, a w nim sygnatury F.XVIII 3/1, 3/2, 2/1 i 2/2. Jest to księga pism przychodzących do kancelarii kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego ks. Adama Jerzego Czartoryskiego, z pierwszych lat jego działalności na tym stanowisku, np. teczka 3/1 obejmuje lata 1803–1804, natomiast teczka 3/2 — lata 1805–1810. Można tam znaleźć zarówno rejestr pism przychodzących, jak i opisy ich zawartości. Przykładowo, znajdują się tam rejestry i opisy pism do wizytatora Czackiego na temat szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, w tym Liceum Krzemienieckiego (Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu), dotyczące m.in. organizacji szkoły, zatrudnienia dyrektora Józefa Czecha, funduszy szkolnych i podreęczników. Znalazły się tam też rejestry listów od ministra Piotra W. Zawadowskiego²². Z kolei w jednostce o sygnaturze F.XVIII.3/2 są pisma kierowane do uniwersytetu, dotyczące Tadeusza Czackiego, w tym zatwierdzenia go na stanowisko wizytatora na kolejne lata i przekazania mu środków na zakup w Paryżu sprzętów do gabinetu fizycznego. Są też informacje o zakupie minerałów do szkoły krzemienieckiej, o ustanowieniu Szkoły Geometrów przy Gimnazjum Wołyńskim oraz wysyłaniu uczniów za granicę, plany lekcji i raporty Czackiego o stanie szkół. Dalej zarejestrowane są pisma Czackiego i Aleksandra Mickiewicza do ministra Zawadowskiego, pisma Czackiego dotyczące instytutu głuchoniemych, a także pismo od Zawadowskiego dotyczące „uwolnienia” Krzemieńca od stacjonowania wojsk²³.

Badając dzieje oświaty na Ziemiach Zabrzanych warto też przejrzeć sygn. F.XVIII.2/1 — Protokół posiedzeń Rady i Rządu Imperatorskiego Wileńskiego

²¹ РНБ, ф. 18, спр. 121, с. 18.

²² РНБ, ф. 550, F.XVIII.3/1, Журнал входящих бумаг по канцелярии попечителя Виленского Университета и его округа за 1803 и 1804 годы, с. 1–52; F.XVIII.3/2, Журнал [...] за 1805–1810 годы, с. 1–66.

²³ РНБ, ф. 550, F.XVIII.3/2, с. 1об.–66.

Uniwersytetu za drugie półrocze 1817 r. Są to kopie protokołów posiedzeń, począwszy od posiedzenia nr XLVII z 2 VII 1817 r. Dowiadujemy się z nich, że posiedzenia zwyczajne odbywały się średnio co trzy dni, ale poza tym sporadycznie zwoływano też posiedzenia nadzwyczajne²⁴. W księdze są rejestry protokołów z posiedzenia rad poszczególnych wydziałów, począwszy od Wydziału Fizyczno-Matematycznego. Rejestr prowadzony jest do karty 375v, choć brakuje numeracji wielu z nich, na przykład po karcie drugiej następuje karta 10, a potem dopiero karty 30, 50, 70 itd.²⁵ Kolejna sygnatura — F.XVIII.2/2 zawiera kopie protokołów posiedzeń Rady i Rządu Uniwersytetu za pierwsze półrocze 1818 r. (od 4 I 1818 r.). W tym przypadku mamy również do czynienia z dowolną numeracją kart, najczęściej prowadzonej co dziesięć kart. Całość zamyka się numerem karty 470v.²⁶

Należy przypuszczać, iż w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w St. Petersburgu może znajdować się jeszcze wiele nieodkrytych, a tym samym, niezbadanych materiałów źródłowych odnoszących się do dziejów polskiego szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych. Podobnie jest zresztą z innymi polonikami, przechowywanymi w bibliotekach i archiwach rosyjskich. Mogą to być bowiem materiały rozsiane w różnych zespołach, które niekoniecznie muszą odnosić się do spraw oświatowych. Stąd też natrafienie na nie często bywa dziełem przypadku.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że w przeciwieństwie do Archiwum Historycznego, w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej nie wolno fotografować, ani też kopiować dokumentów, nawet za opłatą. Stanowi to duże utrudnienie w korzystaniu z zasobów biblioteki, wymaga bowiem żmudnej pracy wyłącznie na miejscu.

²⁴ РНБ, ф. 550, F.XVIII.2/1, Копии из заседания Правления Виленского Университета за 2 половину 1817 г., с. 2–71.

²⁵ Тамże, к. 375v.

²⁶ Тамże, к. 470v.

Andrzej Szmyt, Source materials for history of Polish education on the territory of Western Krai in collections of the National Library of Russia in St Petersburg

Summary

Due to geopolitical conditions, Polish educational system in Western Krai was dependent on the Russian Empire. It is immediately obvious that research of this issue must involve the archives on the territory of the former Russian Empire, especially in the last capital of the tsar's country — Saint Petersburg. Historical records stored there are valuable, as they include documents of the central educational authority. The most significant archives related to schooling are preserved in the Russian State Historical Archive in St Petersburg. National Library of Russia holds incomparably fewer documents. When undertaking research of Polish education in Western Krai, it is necessary to reach out for fond 18 — so called Anastasiewicz Fond. Anastasiewicz, in 1803–1810, was the secretary of prince Adam Jerzy Czartoryski, the chief education officer of the Vilnius Academic District. The fond contains 561 archival units (archival reference numbers — works) pertaining to years 1755–1846. The Anastasiewicz Fond comprises diaries, notes, his own works, collected records, poems, and most of all, correspondence containing the most information about educational matters. Another important fond of the National Library of Russia in St Petersburg, deserving attention, is fond 550, archival reference numbers F.XVIII 3/1, 3/2, 2/1 and 2/2. This unit is the book of incoming letters of the registrar's office of prince Adam Jerzy Czartoryski. The documents are related to his early activity as the chief education officer of the Vilnius Academic District. It has to be assumed that many undiscovered historical records concerning the history of Polish education on the territory of Western Krai still remain in the National Library of Russia in St Petersburg.

Słowa kluczowe: źródła, XIX wiek, szkolnictwo polskie, Ziemie Zabrane, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu

Keywords: historical sources, 19th century, Polish education, Western Krai, the National Library of Russia in St Petersburg

Mariusz Kulik

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

MATERIAŁY DO DZIEJÓW KORPUSU LITEWSKIEGO (1818–1830) W ROSYJSKIEJ BIBLIOTECE NARODOWEJ W PETERSBURGU

W bogatych i różnorodnych zbiorach i zasobach bibliotek i archiwów rosyjskich poczesne miejsce zajmują materiały przechowywane w dawnej stolicy Cesarstwa Rosyjskiego — Petersburgu. Jeden z bogatszych zbiorów materiałów dotyczących dziejów Polski w XIX stuleciu jest przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu. Szczególnie bogaty w różnego rodzaju źródła jest Zespół Książki Rosyjskiej (Русский книжный фонд), w którym — prócz książek — jest przechowywanych wiele tomów druków normatywnych, rozkazów, rozporządzeń itp. wydawanych przez władze Cesarstwa Rosyjskiego różnego szczebla. Ten bogaty zbiór zawiera dokumenty wytwarzane przez resorty cywilne i wojskowe oraz poszczególne ich departamenty, zarządy itp. Część z nich, pośrednio lub bezpośrednio, dotyczy dziewiętnastowiecznych dziejów ziem polskich. Niektóre z nich były wykorzystywane w polskiej i rosyjskiej historiografii jako baza źródłowa. Wiele z tych źródeł było jednak wykorzystane w niewielkim, by nie rzec, znikomym stopniu. Należą do nich między innymi różnorodne zbiory rozkazów, rozporządzeń i okólników wydawanych przez ministerstwo wojny. Zebrane w osobne tomy pozwalają na zaobserwowanie i prześledzenie wielu zjawisk i procesów związanych z życiem armii, począwszy od spraw personalnych, a skończywszy na kwaterunku.

Do ciekawszych dokumentów dotyczących bezpośrednio dziejów ziem polskich należą „Rozkazy J[ego] C[esarskiej] M[ości] Cesarzewicza do oddziałów rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim i Samodzielnego Korpusu Litewskiego”¹, obejmujące lata 1818–1830. W początkowych latach wydawano i drukowano około 200 rozkazów w ciągu roku. Z czasem, w miarę wzrostu liczby rosyjskich jednostek wojskowych stacjonujących w Królestwie Polskim i na Białostocczyźnie oraz zachodzących wydarzeń, liczba wydawanych rozkazów

¹ Приказы Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенных в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус за 1818–1830, Warszawa 1818–1830.

zwiększyła się do około 300 rocznie. Każdy rozkaz był drukowany i liczył od jednej do kilku stron. Były one kierowane do oddziałów rosyjskich stacjonujących od 1815 r. w Królestwie Polskim oraz do Samodzielnego Korpusu Litewskiego, stacjonującego na Grodzieńszczyźnie. Część z nich utworzono na bazie pododdziałów (batalionów piechoty i szwadronów jazdy) wydzielonych z pułków rosyjskich. Po sformowaniu Samodzielnego Korpusu Litewskiego w 1817 r. wszystkie te pododdziały rozwinęto w pułki. W skład wymienionych wojsk wchodziły:

- warszawski oddział rosyjskiej gwardii cesarskiej, stacjonujący w Warszawie i jej okolicy, w składzie:
 - Dywizja Kawalerii Gwardii, a w niej — podolski pułk kirasjerów gwardii, pułk ułanów gwardii JCM Cesarzewicza, grodzieński pułk huzarów gwardii (sformowany w 1824 r.);
 - Dywizja Piechoty Gwardii i Grenadierów, a w niej — litewski pułk piechoty gwardii, petersburski pułk piechoty gwardii;
 - rota Nr 5 pozycyjnej artylerii pieszej gwardii;
 - rota Nr 3 lekkiej artylerii konnej gwardii²;
- cztery pułki kozackie stacjonujące na granicy Królestwa Polskiego z Prusami i Austrią, których nazwy tworzone od nazwisk ich dowódców, np. pułk kozaków dońskich płk Katanowa;
- Samodzielny Korpus Litewski, stacjonujący na Grodzieńszczyźnie, w składzie:
 - Litewska Dywizja Ułanów, a w niej — polski pułk ułanów, tatarski pułk ułanów, litewski pułk ułanów, wołyński pułk ułanów oraz 29. i 30. rota artylerii konnej;
 - 24 Dywizja Piechoty, a w niej — brzeski pułk piechoty, białostocki pułk piechoty, litewski pułk piechoty, wileński pułk piechoty, 47. i 48. pułk jęgrów;
 - 25 Dywizja Piechoty, a w niej — wołyński pułk piechoty, miński pułk piechoty, podolski pułk piechoty, żytomierski pułk piechoty, 49. i 50. pułk jęgrów;
 - 24 i 25 Brygada Artylerii;
 - litewski batalion pionierów;
 - Litewska Brygada Prowiantowa³.

Wymienione oddziały wchodziły w skład armii rosyjskiej i podlegały rosyjskiemu dowództwu i ministerstwu wojny. Obowiązywały w nich rosyjskie przepisy, regulaminy i prowadzona dokumentacja służbowa.

O życiu wojsk rosyjskich na ziemiach polskich wiemy stosunkowo niewiele. W dużej mierze informacje te pochodzą z pamiętników polskich i rosyjskich. Autorzy byli przeważnie wojskowymi służącymi w tym czasie w armii rosyjskiej (np. Paweł Kołzakow, Iwan Timiriaziew) lub w Wojsku Polskim (np. Ignacy Prądzyński)⁴. Lukę tę częściowo wypełniają tzw. historie pułkowe. Były to

² *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санктпетербургъ 1828, с. 117–140; W. Gembarzewski, *Wojsko Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 75–80.

³ *Список генералам*, с. 694–736; W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego 1815–1830*, Piotrków 1917, s. 36–38.

⁴ Wśród wielu pamiętników na uwagę zasługują: L. Dembowski, *Pamiętniki z czasów Księstwa Warszawskiego i wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831*, t. 1–2, Petersburg 1898; H. Golejewski, *Pamiętnik*, t. 1–2, Kraków 1971; I. Prądzyński, *Pamiętniki generała Prądzyńskiego*, t. 1–3, Kraków 1909; П. А. Колзаков, *Воспоминания Колзакова 1815–1831*, „Русская

opracowania pisane w XIX i na początku XX w., przeważnie z okazji jubileuszu sformowania pułku. Autorami byli delegowani przez dowództwo oficerowie, którzy w oparciu o dostępne im materiały, często archiwalne, opisywali dzieje swej jednostki. Szczegółowość tych opracowań jest różna, niektóre mają formę monografii naukowej, w pełnym znaczeniu tego słowa, ponieważ wykorzystano w niej ówczesny aparat naukowy. Sporządzano bibliografię (z podziałem na źródła archiwalne, wspomnienia i opracowania), odsyłacze, zamieszczano załączniki (wykazy oficerów służących w pułku, nagrodzonych żołnierzy, spisy poległych itp.), cytowano dokumenty oraz umieszczano bogatą ikonografię. Inne historie pułkowe są tylko krótkimi szkicami lub wręcz kalendarium, ukazującym przebyte kampanie, często bez rozwijania innych wątków, niż udział w bitwach. Najszczegółowsze opracowania tego typu miały pułki gwardii (np. dzieje grodzieńskiego pułku ułanów gwardii⁵), skromniejsze natomiast były historie pułków liniowych (np. historia tatarskiego pułku dragonów⁶), ale też nie zawsze, jak było to w przypadku dziejów litewskiego pułku piechoty⁷.

Dokumentów archiwalnych, zarówno w archiwach polskich, jak też rosyjskich i litewskich, zachowało się niewiele. Dotyczą one głównie działalności organów decyzyjnych wyższego szczebla, takich jak Kancelaria wojenna wielkiego księcia Konstantego, Sztab Korpusu Litewskiego czy Kancelaria w. ks. Konstantego. Materiałów dotyczących funkcjonowania konkretnych pułków w tym okresie jest niewiele. Przeważnie są to pojedyncze jednostki archiwalne. Na szczupłość źródeł dotyczących dziejów pułków rosyjskich jeszcze w XIX wieku zwracali uwagę rosyjscy autorzy wspomnianych monografii pułkowych⁸.

Mimo tak dużych problemów w odtworzeniu dziejów pułków rosyjskich (warszawskiego oddziału gwardii rosyjskiej i Korpusu Litewskiego) w latach 1815–1830, wiele luk w naszej wiedzy na ten temat możemy uzupełnić w oparciu o inne źródła. Są wśród nich rozkazy personalne armii rosyjskiej znane pod nazwą Najwyższych Rozkazów (Высочайшие Приказы по воинским [военным] чинам)⁹. Wszystkie rozkazy zatwierdzał car, stąd więc wzięła się ich nazwa. Miały one swój określony schemat, który obowiązywał przez dziesięciolecia, aż do upadku Cesarstwa Rosyjskiego. Najwyższe Rozkazy regulowały wszelkie ruchy kadrowe w korpusie oficerskim i urzędniczym armii rosyjskiej. Dopiero po ich ukazaniu się, odpowiednie informacje o awansie lub objęciu stanowiska służbowego umieszczano w dokumentach personalnych (stanie służby) danej osoby. Od daty rozkazu liczono też starszeństwo w stopniu wojskowym, czy okres wysługi na danym stanowisku służbowym. Dopiero po zatwierdzeniu rozkazu

Старина”, 1873, т. 7, № 4, с. 423–455; № 5, с. 587–612; Ф. И. Тимирязев, *Страницы прошлого*, „Русский Архив”, т. 53, 1884, № 1, с. 155–180; № 2, с. 298–330.

⁵ Ю. Л. Елец, *История Лейб-гвардии Гродненского гусарского полка*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1890.

⁶ А. М. Фёдоров, *Краткая история 47-го драгунского Татарского полка для нижних чинов*, Полоцк 1897.

⁷ К. К. Павлюк, *История 51-го Пехотного Литовского Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича полка: 1809–1909 гг.*, Одесса 1909.

⁸ [Ф. Я.] Ростковский, *История Лейб-гвардии Финляндского полка. Отдел I: 1806–1831*, С.-Петербург 1881, с. 261

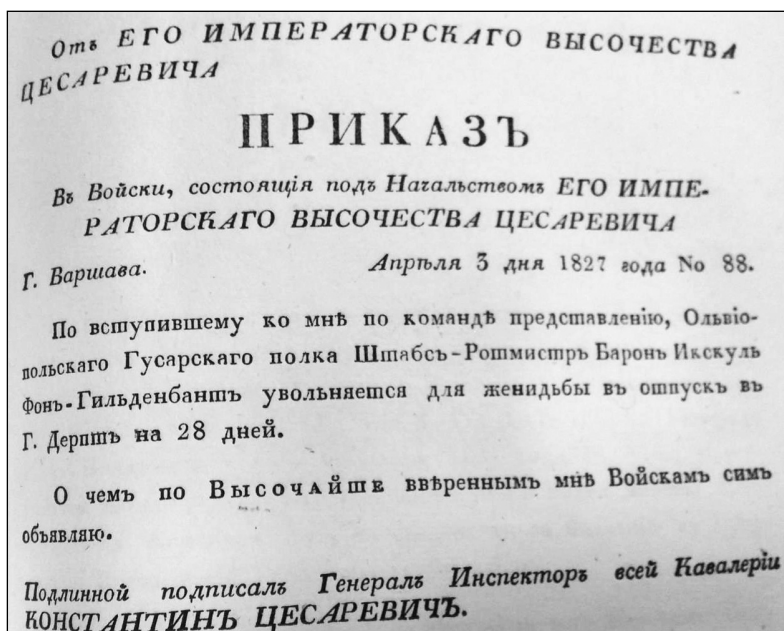
⁹ *Высочайшие Приказы по воинским (военным) чинам 1818–1830 год*, Петербург 1818–1830.

	7
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО въ присущей Своемъ въ г. Варшавъ Генваря 3 дня 1823 года соизволилъ отдатьъ слѣдующій Приказъ.	
<i>Производятся на вакансіи.</i>	По ИМПЕРАТОРСКОМУ Военно-Сиротскому Дому. Изъ Прaporщиковъ въ Подпоручики Козьминскій и Демингаузель.
<i>Назначается.</i>	По Пѣхотѣ. Лейбъ-Гвардіи Вольнскаго полка Подпоручикъ Бишповъ, въ должностъ Бригаднаго Адъютанта къ Командиру пѣшей Гвардейской бригады Литовскаго Опдѣльнаго Корпуса, Генераль-Маіору Рихтеру 2-му.
<i>Переводятся.</i>	По Артиллеріи. 11-й Артиллерійской Бригады Прaporщикъ Щепицъ 2-й въ Дворянской полкъ.
	По Кадетскому Корпусу. 2-го Кадетскаго Корпуса Подпоручикъ Усовскій въ Полтавской пѣхотной полкъ Поручикомъ.
<i>Чувствуются отъ службы по домашнимъ обстоятельствомъ.</i>	По Кавалеріи. Литовскаго Уланскаго полка Поручикъ Невядомскій Штабсъ-Ротмистромъ.
	По Пѣхотѣ. Минскаго пѣхотнаго полка Поручикъ Тапариновъ Штабсъ-Капитаномъ.
	Подписалъ: Начальникъ Главнаго Штаба Князь Волконской.

1. Najwyższy Rozkaz z dnia 3 I 1823 r. *Высочайшіе Приказы по воинским (военным) чинам за 1823, Санктпетербургъ 1823.*

oficer był pełnoprawnym dowódcą pułku, szefem sztabu itp., a nie „pełniącym obowiązki dowódcy pułku”. W Rozkazach w ustalonej kolejności umieszczano awanse na wyższe stopnie wojskowe i stanowiska służbowe, przeniesienia, urlopy, nagrody, odejście i powrót do służby, zgony (w przypadku śmierci w czasie pełnienia czynności służbowych). W poszczególnych kategoriach obowiązywała odpowiednia hierarchia ważności. Pierwsze były wymieniane awanse i przeniesienia w oddziałach gwardii i Sztapie Generalnym, a dopiero potem w oddziałach liniowych, wojskach wewnętrznych (Samodzielny Korpus Straży Wewnętrznej) i nieregularnych (Kozacy).

Z Najwyższych Rozkazów, obejmujących ruchy kadrowe w całej armii, robiono odpowiednie wyciągi, dotyczące poszczególnych formacji (np. gwardii) lub korpusów (np. Korpusu Litewskiego). Schemat tych rozkazów był analogiczny do Najwyższego Rozkazu, z tą różnicą, że dotyczył tylko jednego korpusu lub kilku formacji stacjonujących na danym obszarze. Przykładem takich rozkazów były „Rozkazy JCM Cesarzewicza kierowane do wojsk stacjonujących w Królestwie Polskim i Samodzielnego Korpusu Litewskiego”. Pod koniec lat 20. XIX w. zmieniły one nazwę na „Rozkazy do wojsk znajdujących się pod dowództwem JCM

2. Rozkaz JCM Cesarzewicza do wojsk będących pod dowództwem JCM Cesarzewicza nr 88 z dnia 3 IV 1827 r. *Цесаревица в войска состоящая под Начальством Цесаревица за 1827 год, Warszawa 1827.*

Cesarzewicza”. Wydawane prawie codziennie stanowią bogate źródło informacji o życiu oddziałów rosyjskich na ziemiach polskich w latach 1815–1830.

Wspomniane rozkazy zawierają szereg informacji dotyczących spraw personalnych oddziałów rosyjskiej gwardii i Korpusu Litewskiego. Skład personalny korpusu oficerskiego poszczególnych pułków można odtworzyć na podstawie spisów generałów i oficerów armii rosyjskiej, gdzie wymieniano nazwiska (jednak bez imion) wszystkich osób wraz z ich przydziałem służbowym i posiadanymi orderami¹⁰.

Dla jednostek gwardii, prócz wspomnianych wykazów oficerów, podobne spisy znajdowały się w ogólnych Spisach etatów Cesarstwa Rosyjskiego. W tym wypadku, oprócz przydziałów, rang i nazwisk, podawano także imiona¹¹.

Wspomniane wykazy umożliwiają odtworzenie sytuacji kadrowej w jednostkach Korpusu Litewskiego, jednak wiele szczegółów pozwalają doprecyzować dopiero Rozkazy JCM Cesarzewicza. Na ich podstawie można odtworzyć ruchy kadrowe we wspomnianych jednostkach wojskowych, czas, miejsce, przyczyny przeniesień (przynajmniej oficjalne) oraz ich skalę. Widoczne są także zasady stosowanej w armii rosyjskiej pragmatyki kadrowej. Dla Korpusu Litewskiego regułą było szkolenie kandydatów na oficerów w jednostkach rosyjskiej gwardii

¹⁰ Zob. *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличья*, Санктпетербургъ 1828.

¹¹ Zob. *Общій штат Российской Империи на 1828 год*, ч. 1–2, Петербург 1828.

Польскій Уланскій полкъ.	
Квартира г. Слуцькъ.	
Полковники:	
<i>Команд.</i> Бар. Дризень 2, Кав. орд. с. А. 2 съ алм. и 4, с. В. 4 съ бан., зол. С. за хр., М. 812 и 814. (<i>Пр. зн. оп. Ж. К. Гес.-Кас. Восн. орд.</i>)	
Маковскій, Кав. орд. с. В. 4 съ бан., с. А. 4, зол. С. за хр., М. 812.	
Подполковники:	
Кричинскій I, Кав. орд. с. В. 4 съ бан., с. А. 4, с. Г. 4, М. 812 и 814, Ком. I бриг. пѣш. рез.	
Жолынский, Кав. орд. с. А. 2 и 4, с. В. 4 съ бан., зол. С. за хр., М. 812 и 814, Ком. I Див. и 2 эск.	
М. Кельншъ, Кав. орд. с. А. 2 и 4, с. В. 4 съ бан., М. 812 и 814, Ком. 2 Див. и 3 эск.	
Ротмистры:	
Сускій, Кав. орд. с. В. 4 съ бан., с. А. 4, М. 812 и 814, Ком. 1 эск.	Любомскій, Кав. орд. с. А. 4, М. 812 и 814.
Завадскій, им. М. 812 и 814, Ком. 5 эск.	Тальковскій, Кав. орд. с. А. 4, М. 812.
Ходкевичъ, Кав. орд. с. А. 4, М. 812 и 814, Ком. 4 эск.	Чарноцкій, им. М. 814.
	Дмишровиць.

3. Wykaz kadry oficerskiej polskiego pułku ułanów wchodzącego w skład Samodzielnego Korpusu Litewskiego. Źródło: *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличья*, Санктпетербургъ 1828, с. 698.

stacjonującej w Warszawie. Po zdaniu odpowiedniego egzaminu i otrzymaniu pierwszego stopnia oficerskiego, osoby te przenoszono z gwardii do pułków liniowych Korpusu Litewskiego. Na przykład, awansowani w ramach wyróżnienia na stopień praporczyka (chorążego) — Tereszkowski i Glindeman — zostali przeniesieni z wołyńskiego pułku grenadierów (stacjonował w Warszawie i wchodził w skład dywizji gwardii i grenadierów) do pułku karabinierów w Korpusie Litewskim¹². Jednostki rosyjskiej gwardii w Warszawie umożliwiały z kolei przeniesienie przedstawicielom bogatych rodzin lub arystokracji do pułków tzw. starej

¹² Приказ Его Императорского Величества Цесаревича в войска расположенныя в Царстве Польском и Литовский Отдельный Корпус, № 12 (11 I 1823).

gwardii, stacjonujących w Petersburgu. Wśród innych powodów przeniesień podawano dobro służby, objęcie nowego stanowiska służbowego, a niekiedy też przeniesienie karne do innej jednostki za naruszenie dyscypliny, np. praporszczyka Czerniaka, którego za naruszenie dyscypliny, w 1821 r. przeniesiono z litewskiego pułku gwardii do 49 pułku jęgrów w Korpusie Litewskim¹³.

Sprawy dyscyplinarne były częstymi tematami rozkazów. Omawiano naruszenia dyscypliny przez oficerów i żołnierzy. Ci pierwsi byli karani przeważnie za nadużycie władzy i uprawnień wobec podwładnych, naruszenia dyscypliny, pojedynki, w paru przypadkach także kradzieże (na przykład złotego zegarka w pułku ułanów gwardii JCM Cesarzewicza¹⁴). Osobną kategorią przewinień oficerów była niesubordynacja oraz obraza przełożonych, co niekiedy kończyło się śmiercią jednego z uczestników sporu. Przykładem takiego wykroczenia był przypadek ppor. Simona, służącego w nieświeskim pułku karabinierów, wchodzącego w skład Korpusu Litewskiego. Ten młody oficer publicznie zwymyślał swego dowódcę pułku — płk. Wilinbachowa — zarzucając mu brak godności wymaganej do noszenia mundurów. Doszło do pojedynku, w czasie którego zginął płk Wilinbachow. Podczas śledztwa okazało się, że ppor. Simon już wcześniej popełniał podobne wykroczenia i w czasie szkolenia poligonowego zwymyślał publicznie swego dowódcę roty, sztabskapitana Kario. Za oba postęпки został skazany na karę śmierci, czego jednak w. ks. Konstanty nie zatwierdził, ponieważ Simon był obcym poddanym. Ostatecznie pozbawiono go stopnia oficerskiego i związanego z tym szlachectwa, publicznie zerwano mu epolety, złamano nad głową szpadę i zesłano na katorgę¹⁵.

Informacje o szeregowych żołnierzach pojawiały się w rozkazach w. ks. Konstantego rzadziej niż o oficerach. Najwięcej wzmianek dotyczyło udaremnionych prób dezercji i kar za te przewinienia. Złapanych żołnierzy karano chłostą (tzw. „zielone alejki”), a liczba uderzeń była uzależniona od ciężaru przestępstwa. Przeważnie liczba uderzeń wynosiła tysiąc, a w przypadku recydywistów (kolejna ucieczka) zwiększano ją. Dezertów, którzy służyli w oddziałach gwardii, wydalano z niej, jako niegodnych, pozbawiano stopnia wojskowego i nagród, a następnie wysyłano do jednostek liniowych lub oddziałów dyscyplinarnych. W niektórych przypadkach ukaranych zsyłano na katorgę¹⁶.

W rozkazach bardzo często występował temat nagród, które dawano oficerom i żołnierzom za różnorodne czyny. Dawali je przeważnie aktualnie panujący — Aleksander I lub Mikołaj II oraz w. ks. Konstanty. Najwięcej pochwał, nagród rzeczowych i odznaczeń rozdawano z okazji udanych manewrów, defilad, przeglądów itp. Żołnierze po wzorowych przeglądach wojsk dostawali przeważnie nagrody finansowe lub zwiększone racje żywnościowe. Jednak wśród tych wielu bardzo schematycznych rozkazów, wyróżnia się mała grupka nagród przyznawanych za ocalenie życia ludzkiego. Przeważnie dotyczyło to uratowania osoby tonącej lub dziecka z pożaru. Ratującym był wymieniony z imienia i nazwiska żołnierz, a całe zdarzenie było w rozkazie szczegółowo opisane. Ratujący

¹³ Tamże, nr 209 (21 XI 1824).

¹⁴ Tamże, nr 4 (4 I 1827).

¹⁵ Tamże, nr 186 (2 X 1828).

¹⁶ Tamże, nr 70 (5 VII 1818).

otrzymywał pochwałę w rozkazie, medal oraz pewną kwotę pieniędzy — początkowo były one wysokie, nawet 1000 rubli asygnatami, jednak z czasem spadły do 25 rubli¹⁷.

Tematyka poruszana w „Rozkazach JCM Cesarzewicza do wojsk stacjonujących w Królestwie Polskim i Samodzielnego Korpusu Litewskiego” jest bardzo obszerna i obejmuje wiele zagadnień związanych z funkcjonowaniem i życiem armii w czasie pokoju. Oprócz szczegółowego rejestrowania wszelkich ruchów kadrowych zachodzących w oddziałach gwardii rosyjskiej w Warszawie i Korpusu Litewskiego, można zauważyć w nich wiele informacji z życia służbowego i pozasłużbowego oficerów i żołnierzy. Informowano o wszelkich wyjazdach na urlopy (wypoczynkowe, zdrowotne, okolicznościowe — dla zawarcia związku małżeńskiego, załatwienia spraw rodzinnych, spadkowych, odwiedzenia dzieci do szkół w głębi Rosji). Na ich podstawie można niekiedy odtworzyć pochodzenie społeczne czy geograficzne wielu osób przewijających się na kartach historii, o których nie wiadomo zbyt wiele. Opisane dokumenty pozwalają też na częściowe odtworzenie życia wewnętrznego rosyjskich garnizonów na ziemiach polskich w okresie istnienia autonomicznego Królestwa Polskiego, a także na ukazanie relacji ze społeczeństwem polskim.

Dokumenty przechowywane w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu, w tym omówione „Rozkazy JCM Cesarzewicza do wojsk stacjonujących w Królestwie Polskim i Samodzielnego Korpusu Litewskiego”, są cennym źródłem wiedzy na temat stacjonowania wojsk rosyjskich na ziemiach polskich. Kompletność tego zbioru składającego się z 18 tomów rozkazów formatu A4, pozwala na jego różnorodne wykorzystanie. Z jego pomocą można prześledzić politykę kadrową, rotacje w korpusie oficerskim, stan dyscypliny, system kar i nagród, zmiany w umundurowaniu, sprawy kwatermistrzowskie, a także w niektórych przypadkach relacje z lokalną społecznością. Wbrew pozorom, suche wojskowe rozkazy mogą wnieść dużo detali oraz kolorytu do barwnego obrazu dziejów dziewiętnastowiecznej Polski.

Mariusz Kulik, Source materials for history of Separate Lithuanian Corps (1818–1830) in National Library of Russia in St. Petersburg

Summary

In the fonds of National Library of Russia in St. Petersburg source materials can be found for history of Polish territories in 19th century. Those include documents issued by Russian civil and military authorities, including orders by Grand Duke Konstantin issued to troops stationed in the Kingdom of Poland as well as the Separate Lithuanian Corps. The collection includes orders from 1818–1830. They contain information about personnel and disciplinary issues as well as army life in general.

Słowa kluczowe: Korpus Litewski, Królestwo Polskie, Litwa, rozkaz, armia

Keywords: Separate Lithuanian Corps, Kingdom of Poland, Lithuania, orders, army

¹⁷ Tamże, nr 164 (17 VII 1830).

Ewa Rosowska

(Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW LUDNOŚCI POLSKIEJ I ORGANIZACJI POLSKICH W ROSJI PODCZAS I WOJNY ŚWIATOWEJ W ARCHIWACH MIEJSKICH PETERSBURGA

Losy Polaków przebywających w Petersburgu w latach I wojny światowej oraz działalność polskich organizacji pomocowych, społecznych i politycznych spotyka się w ostatnich latach z dużym zainteresowaniem badaczy¹. Z najnowszych prac wspomnieć należy przede wszystkim dorobek historyków związanych z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie², Uniwersytetem Białostockim³ i innymi ośrodkami akademickimi⁴. Większość historyków opiera się głównie na źródłach archiwalnych, znajdujących się w archiwach⁵ i bibliotekach polskich⁶, w mniejszej zaś części na źródłach z archiwów rosyjskich. Z tych

¹ Zob. obszerny wykaz bibliograficzny wydawnictw autorów polskich i rosyjskich: *Polski Petersburg. Wybrana bibliografia za lata 1945–2018*, oprac. A. Kierzum, D. Konstantynów, B. Nykiel, M. Banaszekiewicz, zob. <http://www.polskipetersburg.pl/strona/bibliografia-2> <dostęp: 2018-06-01>.

² Zob. m.in.: M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007; M. Mądzik, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2012; M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, L. Żwanko, *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2016; M. Korzeniowski, K. Latawiec, M. Gabryś-Sławińska, D. Tarasiuk, *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2018.

³ Do najnowszych prac należą m.in.: A. Miodowski, *Wychodźcze ugrupowania demokratyczne wobec idei polskiego wojska w Rosji w latach 1917–1918*, Białystok 2002, tenże, *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004, a także liczne artykuły tego autora publikowane m.in. na łamach „Studiów Podlaskich” i „Białostockich Tek Historycznych”.

⁴ Zob. J. Gruszczyński, *Polacy i Wojsko Polskie w północnej Rosji i na Syberii w latach I Wojny Światowej (1914–1918) oraz wojny polsko-sowieckiej (1919–1920)*, Warszawa 1999; A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 2000; H. Grala, A. L. Petrovskij, A. I. Selickij, *Polacy w Rosji. Dzieje i współczesność*, Krasnodar 2007; tychże, *Polacy w Rosji. Epoki i losy*, Krasnodar 2009; *Polacy w Sankt Petersburgu*, red. T. Konopielko, Lublin 2012; D. Sula, *Powrót ludności polskiej z Rosji w latach 1918–1937*, Warszawa 2013.

⁵ Szerzej na temat bazy źródłowej, zob. A. Miodowski, *Wychodźcze ugrupowania*, op. cit.

⁶ Zob. J. Ślisz, *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915–1919)*, Warszawa 1968.

ostatnich podstawową bazę źródłową stanowią przede wszystkim materiały Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej (GARF) w Moskwie⁷, zgrupowane w zespole R-5122, Polskie organizacje polityczne w Rosji, 1851–1919⁸.

Materiały zgromadzone w GARF oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (RGIA)⁹ są bazą źródłową, z której najczęściej korzystają historycy polscy. W badaniach rzadko wykorzystane są natomiast archiwalia z petersburskich archiwów miejskich, dopełniające fragmentarycznie zachowane materiały z GARF i RGIA. Wprawdzie nie są one tak obszerne, jak materiały archiwów centralnych, jednakże odzwierciedlają wątki mało znane i niezauważane we współczesnej historiografii, poświęconej wychodźczym i samopomocowym organizacjom wojskowym i cywilnym w wojennym i rewolucyjnym Piotrogradzie.

Źródła te rozmieszczone są w obu archiwach miejskich — w Centralnym Archiwum Państwowym Sankt Petersburga (CGA SPb)¹⁰, gromadzącym materiały okresu sowieckiego oraz w Centralnym Historycznym Archiwum Państwowym Sankt Petersburga (CGIA SPb)¹¹, w którym zgromadzono archiwalia z okresu przedrewolucyjnego. Podział zasobu, którego granicą chronologiczną były wydarzenia lutowe 1917 r., został dokonany w 1932 r., gdy w rezultacie reorganizacji Leningradzkiego Obwodowego Biura Archiwalnego powołano dwa odrębne archiwa. Biuro to, utworzone w 1922 r. jako Piotrogradzkie Gubernialne Biuro Archiwalne, było sukcesorem Piotrogradzkiego Oddziału Centralnego Archiwum RSFSR, a do jego zadań należało przejęcie i zarządzanie wszelkimi zasobami archiwalnymi twórców szczebla gubernialnego i miejskiego, zarówno okresu

⁷ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ); <http://statearchive.ru/> <dostęp: 2018-07-20>.

⁸ P-5122, Польские политические организации на территории России, 1851–1919. Materiały zespołu zgrupowane są w dwóch inwentarzach: inwentarz (opis) 1, liczący 264 j.a. z lat 1822–1920, składa się z dokumentów kilku twórców: Koła Polskiego w I, II, III i IV Dumie Państwowej Cesarstwa Rosyjskiego, fragmentów akt Przedstawicielstwa Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego i Rady Politycznej przy Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego, Przedstawicielstwa Polski w Rosji, a także materiałów Polskiego Komitetu Demokratycznego w Piotrogradzie, klubów polskich w Piotrogradzie i Kazaniu oraz I i II Zjazdu Demokracji Polskiej w Rosji, Polskiej Partii Narodowo-Konserwatywnej w Piotrogradzie, Komitetu Wykonawczego Polskich Organizacji w Nowonikołajewsku (od 1926 r. Nowosybirsk) oraz Centralnego Kolegium Polskiego Biura Politycznego do spraw jeńców i uchodźców. Inwentarz (opis) 2, liczący 69 j.a. z lat 1914–1920 to protokoły posiedzeń Komitetu Wykonawczego Polskiej Rady Bezpieczeństwa z 1918 r., fragmenty dokumentacji Rady Obrony Prawu Obywateli Polskich, Zarządu Centralnego i komitetów w pułkach piotrogradzkich Związku Wojskowych Polaków oraz Komitetu Francusko-Polskiego z 1917 r. Do zespołu zostało dołączonych kilka jednostek korespondencji z lat 1937–1938 Tarnopolskiego Urzędu Wojewódzkiego, prowadzonej z organami policji, sądami i innymi urzędami, dotyczącej nastrojów politycznych ludności województwa. Są to najprawdopodobniej materiały, pochodzące z rekwizycji akt władz polskich z 1939 r., które były gromadzone początkowo w pomieszczeniach dzisiejszego GARF.

⁹ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (РГИА); <http://www.fgurgia.ru/#/> <dostęp: 2018-07-20>.

¹⁰ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (ЦГА СПб); <https://spbarchives.ru/cga> <dostęp: 2018-07-20>.

¹¹ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб); <https://spbarchives.ru/cgia> <dostęp: 2018-07-20>.

przedrewolucyjnego, jak i porewolucyjnego. Centralne Archiwum Państwowe Sankt Petersburga formalnie zostało utworzone w 1936 r. (pod nazwą Archiwum Rewolucji Październikowej), przejmując zespoły „porewolucyjne”¹². Z punktu widzenia badań historycznych nad dziejami Polaków w Petersburgu podział ten powoduje, iż aby uzyskać pełny zakres zachowanych archiwaliów, konieczne są badania w obu archiwach.

Zasób archiwum historycznego Petersburga (CGIA SPb) stanowi około 2000 zespołów archiwalnych wytworzonych przez władze państwowe i samorządowe miasta oraz instytucje i organizacje z terenu miasta i guberni. Jednym z ważniejszych źródeł do problematyki uchodźczej Polaków w Petersburgu w okresie I wojny światowej są materiały zespołu 261, Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany Mikołajewny dla Okazania Tymczasowej Pomocy Ofiarom Wojny — tzw. Komitetu Tatjanowskiego, działającego w latach 1914–1918¹³. Zespół ten liczy 275 j.a., zgrupowanych w 5 inwentarzach (opisach), dokumentów dotyczących zarówno działalności centralnych organów Komitetu, jak i oddziałów miejskich, powiatowych i oddziału gubernialnego. Kwestie odnoszące się do pomocy polskim wygnańcom oraz sprawy finansowania polskich organizacji ratowniczych i pomocowych znajdują odzwierciedlenie w sprawozdaniach poszczególnych komitetów lokalnych i sprawozdaniach ogólnych. Materiały zespołu zawierają także obszerną dokumentację dotyczącą wsparcia finansowego w formie kredytów udzielanych polskim organizacjom pomocowym oraz raporty okresowe z działalności tych organizacji, załączone do rozliczeń otrzymywanych funduszy. Wśród nich najcenniejsze są akta zawierające sprawozdania finansowe i merytoryczne z lat 1915–1917 polskich organizacji pomocowych, skupionych w Centralnym Komitecie Obywatelskim, którym Komitet Tatjanowski udzielał środków pieniężnych na działalność, przede wszystkim sprawozdania zbiorcze Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny oraz jego wydziału szkolnego (za 1916 r.). Opisy sytuacji bytowej uchodźców wojennych przebywających w 1915 i 1916 r. na terenie miasta i guberni piotrogrodzkiej znajdują się w zestawieniach liczbowych i uzupełniających informacjach opisowych Piotrogrodzkiej Gubernialnej Rady do spraw Opieki nad Uchodźcami oraz rad poszczególnych powiatów. Dotyczą one opieki nad uchodźcami z terenu Królestwa Polskiego oraz guberni białorusko-litewskich. Korespondencja i dokumentacja sprawozdawcza wydziałów do spraw ewidencji uchodźców tych rad zawiera szczegółowe dane dotyczące liczebności, narodowości, struktury demograficznej, stanu zdrowotnego ludności uchodźczej przebywającej na terenie guberni i miasta. Akta zespołu Komitetu Tatjanowskiego to także źródło do badań problematyki bieżeństwa i działalności organizacji pomocowych litewskich i białoruskich. W zespole zachowało się niewiele materiałów odzwierciedlających aktywność, powołanych w strukturze komitetu w ostatnim roku działalności, terenowych oddziałów do spraw jeńców i uchodźców.

¹² *Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Путеводитель в двух томах*, Москва, 2002, zob. https://spbarchives.ru/infres/-/archive/cga/guide?_archivestore_WAR_archivestorereportlet_guideld=21 <dostęp: 2018-01-01>; *Центральный государственный исторический архив (ЦГИА СПб). Путеводитель в двух томах*, Petersburg 2009, zob. <https://spbarchives.ru/infres/-/archive/cgia/guide> <dostęp: 2018-01-01>.

¹³ ЦГИА СПб, ф. 261, Комитет Великой Княжны Татьяны Николаевны Для Оказания Временной Помощи Пострадавшим От Военных Бедствий. Петроград, 1914–1917.

Zasób Centralnego Archiwum Państwowego Sankt Petersburga (CGA SPb) obejmuje materiały od lutego 1917 r. do czasów współczesnych. Źródła z okresu od 1917 r. do lat 20. XX w. zachowały się w stopniu niekompletnym z dwóch powodów. Pierwszy związany był z chaosem czasów rewolucji i wojny domowej w Rosji, drugi zaś wynika ze strat i zniszczeń zasobu poprzednika archiwum — Leningradzkiego Obwodowego Archiwum Rewolucji Październikowej podczas blokady miasta w okresie II wojny światowej.

W archiwum przechowywanych jest kilka zespołów mających unikalną wartość źródłową do badań dziejów polskich organizacji uchodźczych w rewolucyjnym i porewolucyjnym Piotrogradzie. Akta te, ze względu na ich niekompletny, a niekiedy szczątkowy stan zachowania wymagają niezwykle czasochłonnej, szczegółowej kwerendy. Niemal wcale nie były wykorzystane przez badaczy polskich.

Zespół nr 5876, Piotrogradzki Punkt Ewakuacyjny Przy Piotrogradzkim Gubernialnym Wydziale Zdrowia i podlegające mu instytucje, 1917–1924¹⁴ liczy 1543 j.a. zgrupowanych w 10 inwentarzach (opisach) o układzie chronologiczno-strukturalnym. Zawiera materiały utworzonego w 1917 r. Piotrogradzkiego Rozdzielczego Punktu Ewakuacyjnego Armii Czerwonej, przekształconego po traktacie ryskim z 1921 r. w cywilny Piotrogradzki Punkt Ewakuacyjny. Punkt zajmował się ewakuacją i reewakuacją początkowo jeńców I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, a w okresie późniejszym repatriacją uchodźców powracających z Rosji do Polski, Litwy, Łotwy i innych krajów (m.in. osadników czeskich i niemieckich).

W jednostkach, zgrupowanych w inwentarzu 6. zachowały się liczne, występujące w formie rozproszonej, wykazy imienne eszelonów z Polakami repatriowanymi przez punkt piotrogradzki, głównie z guberni grodzieńskiej, kaliskiej, wileńskiej i warszawskiej. Są to tzw. wykazy imienne zaawizowane, to znaczy posiadające zgodę właściwego terenowo dla miejsca ewakuacji oddziału Państwowego Zarządu Politycznego (GPU) NKWD RFSRR. Wykazy zawierają szczegółowe dane osobowe, wiek, narodowość, stałe miejsce zamieszkania uchodźcy, stan rodzinny, zawód, miejsce docelowe repatriacji. Ze względu na rozproszenie list w licznych jednostkach, oszacowanie ogólnej liczby osób w nich ujętych wymaga szczegółowej kwerendy w zespole.

Dużą wartość badawczą mają akta zgrupowane w inwentarzu (opisie) 10. Są to materiały Piotrogradzkiego Przedstawicielstwa Federacji Zagranicznych Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w Rosji. W ramach Federacji działały sekcje narodowe (polska, litewska, ukraińska, austriacka, niemiecka, węgierska) prowadzące agitację komunistyczną, głównie wśród jeńców wojennych, a także cywilnych uchodźców. Federacja poprzez działania propagandowe miała przygotować repatriowanych jeńców do prowadzenia działalności rewolucyjnej po powrocie do krajów pochodzenia. Sekcja polska rekrutowała także ochotników do formacji polskich, które miały walczyć w składzie Armii Czerwonej w wojnie polsko-bolszewickiej. Zachowały się sprawozdania z zebrań poszczególnych sekcji narodowych, liczne raporty z wizytacji członków rad w obozach

¹⁴ ЦГА СПб, ф. Р-5876, Петроградский эвакуационный пункт при Петроградском губернском отделе здравоохранения. Петроград, 1917–1924.

i punktach rozdzielczych jeńców oraz protokoły z posiedzeń Federacji. Są także materiały propagandowe, takie jak ulotki, odezwy, czasopisma adresowane do jeńców poszczególnych narodowości. Zachowała się też dokumentacja organizacyjna i kadrowa poszczególnych sekcji Federacji.

Podobne materiały, odzwierciedlające życie międzynarodowej społeczności rewolucyjnego Piotrogradu, zawiera zespół R-75, Piotrogradzkiego Gubernialnego Wydziału do spraw Narodowości (tzw. Piotrgubotnac) z lat 1918–1924¹⁵. W zespole tym zgromadzono dokumentację z lat 1917–1918 poprzednika Wydziału — Komisariatu do Spraw Narodowości — utworzonego w 1917 r. przez Komitet Wykonawczy Związku Komun Obwodu Północnego. W strukturze Wydziału Piotrogradzkiego funkcjonowało kilkanaście oddziałów narodowych, w tym białoruski, żydowski, polski, ukraiński, litewski. W licznych materiałach oddziału polskiego zachowały się dokumenty dotyczące opieki nad uchodźcami oraz organizacji i przebiegu repatriacji Polaków. Należą do nich m.in. listy imienne optantów¹⁶ z terenu guberni piotrogradzkiej, kopie dokumentów wydawanych optantom w celu potwierdzenia obywatelstwa polskiego i zezwoleń na powrót do Polski, sprawozdania i korespondencja dotycząca repatriacji. Zachowały się także dokumenty osobiste optantów, potwierdzające ich polskie pochodzenie, stanowiące załączniki do wniosków o zgodę na wyjazd. Są to różnego rodzaju zaświadczenia, metryki, potwierdzenia szlachectwa, świadectwa szkolne i uniwersyteckie oraz inne dokumenty, nawet z końca XVIII w. Są wśród nich także dokumenty potwierdzające polskie obywatelstwo, wydawane przez polskie organizacje pomocowe, głównie Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny, Polską Radę Bezpieczeństwa, Piotrogradzką Radę Uchodźców Polskich itp. Zachowały się zaświadczenia wydawane repatriantom przez oddział polski Piotrgubotnacu, upoważniające do otrzymania dokumentów na wyjazd z Rosji. W odrębnych jednostkach inwentarza (opisu) 10. zgromadzono dokumentację, odnoszącą się do powierzenia Komisariatowi do Spraw Polskich opieki nad ludnością polską po rozwiązaniu Komisji Likwidacyjnej do Spraw Królestwa Polskiego.

Do kwestii repatriacji uchodźców polskich odnoszą się akta zespołu 5318, Powiatowego Zarządu do spraw Ewakuacji w Tychwinie w guberni czerepowieckiej, 1918–1921¹⁷. Powiat tychwiński (obecnie w obwodzie leningradzkim) był miejscem zbornym reewakuacji ludności cywilnej z terenu guberni Królestwa Polskiego, a także Wołynia i Wileńszczyzny. Zachowały się liczne wykazy imienne polskich uchodźców, emigrantów, jeńców wojennych, korespondencja w sprawach opieki nad nimi oraz repatriacji do Polski.

¹⁵ ЦГА СПб, ф. Р-75, Петроградский губернский отдел по делам национальностей Петроградского губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Петроград, 1918—1924.

¹⁶ Artykuł VI traktatu ryskiego zawierał przepisy o opcji umożliwiającej wybór obywatelstwa polskiego osobom zamieszkałym i urodzonym na obszarach byłego Imperium Rosyjskiego, poza terenami Królestwa Polskiego, w tym potomkom uczestników walk o niepodległość Polski w latach 1830 — 1865, a także potomkom — do trzeciego pokolenia — obywateli dawnej Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, por. D. Sula, op. cit.

¹⁷ ЦГА СПб, ф. Р-5318, Тихвинское уездное управление по эвакуации населения. Тихвин, череповецкая губерния, 1918–1922.

Sprawy opieki nad uchodźcami i jeńcami oraz ich repatriacji do Polski odzwierciedlone są obszernie w materiałach zespołu 5424, Piotrogrodzkiego Urzędu do Spraw Jeńców i Uchodźców (Piotroewak) przy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych RSFRR, 1918–1921¹⁸. Zespół zawiera dokumentację Komisariatu do spraw Jeńców i Uchodźców Obwodu Północnego, powołanego w 1918 r., a w 1919 r. podporządkowanego Centralnemu Kolegium do spraw Jeńców i Uchodźców (Centropłenbież), następnie Centralnemu Urzędowi do spraw Ewakuacji Ludności (Centroewak), jako jego oddział terenowy¹⁹. Piotroewak został zlikwidowany w 1924 r. wraz z likwidacją Centroewaku po zakończeniu repatriacji ludności cywilnej z Rosji i jeńców rosyjskich z Niemiec. Materiały zespołu dotyczą kilku obszarów działania organu ewakuacyjnego: repatriacji jeńców rosyjskich z obozów jenieckich w Niemczech, organizacji repatriacji cywilnych uchodźców wojennych, pochodzących z terenów nowopowstałych państw (Polski, krajów nadbałtyckich) oraz repatriacji ludności wewnątrz obszaru Rosji, przemieszczonej podczas I wojny światowej i wojny domowej. Dokumentacja zespołu obejmuje także materiały, dotyczące powrotu uchodźców polskich, głównie z obszarów guberni Królestwa Polskiego: przebiegu repatriacji, warunków bytowych repatriantów i ich liczby w poszczególnych guberniach i powiatach Obwodu Północnego²⁰, obejmującego kilkanaście guberni północnej Rosji, zaopatrzenia eszelonów, opieki zdrowotnej i higienicznej podczas podróży. Zachowała się dokumentacja wydziału ewidencji i wydziału do spraw uchodźców Piotroewaka, odzwierciedlająca liczebność zarejestrowanych uchodźców, z uwzględnieniem podziału na poszczególne narodowości. Ze sprawozdań tych wydziałów wynika, że pod koniec 1920 r. na obszarze guberni obwodu północnego i Piotrogradu pod opieką Piotroewaka znajdowało się około 4 mln bieżęnców, w tym 90 tys. dzieci (dzieci rosyjskich i białoruskich 23 tys., polskich 21 tys., łotewskich 18 tys., żydowskich 9 tys., litewskich 5 tys. oraz 13 tys. dzieci innych narodowości)²¹. Wykorzystanie tych materiałów do badań nad losami ludności polskiej w guberniach północnych Rosji podczas I wojny światowej i w pierwszych latach powojennych wymaga niezwykle drobiazgowej kwerendy, ze względu na niekompletność dokumentacji oraz chronologiczno-strukturalny układ akt w zespole.

Źródła odnoszące się do opieki nad uchodźcami na terenie Piotrogradu i obwodu północnego znajdują się także w zespole 5325, Piotrodzkiego Kolegium Zarządu Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, 1918–1920²². Zachowały się w nim informacje i sprawozdania z lat 1918–1920 z prac Komisji do spraw

¹⁸ ЦГА СПб, ф. Р-5424, Петроградское управление по делам пленных и беженцев («Петроэвак») при Народном комиссариате внутренних дел. Петроград, 1918–1924.

¹⁹ Zasadnicza dokumentacja dotycząca ewakuacji ludności po I wojnie światowej w Rosji przechowywana jest w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej, w zespole R-3333, Centralnego Urzędu do spraw Ewakuacji Ludności, 1918–1923 (Р-3333, Центральное управление по эвакуации населения (Центроэвак) Наркомата внутренних дел РСФСР, 1918–1923).

²⁰ W skład obwodu północnego wchodziły gubernie: piotrogrodzka, ołoniecka, wołogodzka, archangielska, pskowska, nowgorodzka, wiatska, permska, witebska, twerska, jarosławska, kazańska, symbirska, penzeńska, tobolska. Na obszarze wielu z nich przebywała ludność ewakuowana podczas wojny z guberni w Królestwie Polskim.

²¹ Centralne Archiwum Państwowe Sankt Petersburga, f. 5424, op. 4, d. 1, k. 105–115.

²² ЦГА СПб, ф. Р-5325, Петроградская Коллегия по управлению делами Российского общества Красного Креста. Петроград, 1918–1920.

Jeńców i Uchodźców obwodu północnego Towarzystwa (inwentarz 4, sygn. 64) oraz dane dotyczące pomocy medycznej udzielanej uchodźcom (inwentarz 5, sygn. 631). Są to materiały zawierające informacje o charakterze zbiorczym, odzwierciedlające całościowy obraz sytuacji uchodźczej w Piotrogradzie i północnych guberniach Rosji²³.

W Centralnym Archiwum Państwowym Sankt Petersburga przechowywany jest także zespół, którego zawartość, choć nie odnosi się bezpośrednio do kwestii ludności polskiej, warta jest odnotowania. Jest to zespół 4770, Urząd Pełnomocnika w Piotrogradzie Komisariatu Ludowego do Spraw Zagranicznych, 1920–1923²⁴. W zespole tym zachowały się materiały Piotrogradzkiego Biura Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych do spraw przygotowania rozliczeń z Polską. Zadaniem Biura było przygotowanie dokumentacji stanowiącej podstawę negocjacyjną strony rosyjskiej i materiał wyjściowy Rosyjsko-Ukraińskiej Delegacji w Komisji Mieszanej Rozrachunkowej w Warszawie. Działalność Biura polegała na wyszukiwaniu w archiwach i registraturach resortów, instytucji finansowych, wykonywaniu kopii i wypisów wszelkiej dokumentacji i ewidencji kapitałów, wkładów bankowych, depozytów i kredytów rosyjskich dla podmiotów polskich, pretensji na podstawie tytułów prawnych i innych dokumentów, mogących stanowić podstawę roszczeń strony rosyjskiej.

Ewa Rosowska, Source materials for history of Polish population and Polish organizations in Russia during World War I in city archives of St. Petersburg

Summary

The article presents a review of most important and most valuable source materials for research of Polish refugees in St. Petersburg and Northern governorates of Russia during World War I and Russian Civil War. Archival fonds most important for research were discussed, coming from fonds of St. Petersburg city archives: Central State Historical Archive of St. Petersburg (Центральный государственный исторический архив) and Central State Archive of St. Petersburg (Центральный государственный архив Санкт-Петербурга).

Słowa kluczowe: Polacy w Rosji, ludność polska w Rosji, bieżniństwo, uchodźcy I wojny światowej

Keywords: Poles in Russia, Polish population in Russia, bieżniństwo exile, refugees of World War I

²³ Zob. także zesp. 33001, Piotrogradzki Okręgowy Zarząd Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, 1918–1920 (P-3301, Петроградское окружное управление Российского общества Красного Креста, 1918–1920 гг., Петроград).

²⁴ ЦГА СПб, ф. P-4770, Управление уполномоченного Народного комиссариата по иностранным делам в Петрограде, 1920–1923 гг., Петроград.

Małgorzata Osiecka

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

POLONIKA W PETERSBURSKIM ARCHIWUM HISTORYCZNYM, ARCHIWUM LITERATURY I SZTUKI ORAZ ARCHIWUM DOKUMENTACJI FILMOWEJ I FOTOGRAFICZNEJ

W 2004 i 2006 r. uczestniczyłam w programie „Reconstitution of the Memory of Poland”, realizowanym przez Naczelną Dyрекcyję Archiwów Państwowych pod patronatem Rady Europy. Jego celem było gromadzenie informacji o źródłach do dziejów Polski i Polaków przechowywanych w archiwach zagranicznych. Poszukiwania na poziomie inwentarzy archiwalnych przeprowadzono w trzech archiwach: Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Sankt-Petersburga (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга — ЦГИА СПб)¹, Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki Sankt-Petersburga (Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга — ЦГАЛИ СПб)² oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej Sankt-Petersburga (Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга — ЦГАКФФД СПб)³. W niniejszym artykule skoncentrowałam się wyłącznie na petersburskich uczelniach kształcących polską młodzież, informacjach o polskich wykładowcach tych uczelni oraz towarzystwach działających w stolicy Cesarstwa Rosyjskiego w XIX i początkach XX w.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Sankt-Petersburga (ЦГИА СПб) przechowuje akta władz, urzędów i instytucji publicznych miasta Petersburga i guberni petersburskiej od XVIII w. do lat 30. XX stulecia. Jego zasób liczy 1984 zespoły archiwalne, co stanowi 1 896 225 j.a. W pracowni naukowej Archiwum, oprócz inwentarzy zespołów dostępne są dla użytkowników pomoce wyższego rzędu, jak kartoteki tematyczne, imienne i geograficzne oraz katalogi architektów, inżynierów, studentów czy rodzin wylegitymowanych. Zasób Centralnego Państwowego Archiwum Literatury i Sztuki Sankt-Petersburga

¹ Zob. <https://spbarchives.ru/cgia> <dostęp: 2018-06-18>.

² Zob. <https://spbarchives.ru/cgali> <dostęp: 2018-06-18>.

³ Zob. <https://spbarchives.ru/cgakffd> <dostęp: 2018-06-18>.

(ЦГИАЛИ СПб) liczy 960 zespołów wytworzonych przez towarzystwa naukowe oraz organizacje i instytucje zajmujące się literaturą i sztuką w najszerszym tego słowa znaczeniu, o łącznej liczbie 331 418 j.a. z okresu XIX–XX w. Wśród materiałów archiwalnych przeważają akta teatrów (Mariański, Aleksandrowski, Michałowski), opery i baletu, filharmonii, towarzystw naukowych oraz spuścizny po malarzach, architektach, pisarzach i dziennikarzach. Centralne Państwowe Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej Sankt-Petersburga (ЦГАКФФД СПб) przechowuje 708 909 j.a. z okresu od końca XIX do początku XX w. Zgromadzone fotografie, i nagrania przedstawiają siedziby różnych instytucji państwowych, organizacji, uczelni, stowarzyszeń, znanych przedstawicieli nauki, kultury i polityki Petersburga. Są też polonika — zdjęcia obiektów urbanistycznych z Warszawy, Częstochowy, Białegostoku oraz fotografie wykładowców Uniwersytetu Petersburskiego (profesora matematyki Jana Ptaszyckiego), Konserwatorium Muzycznego (profesora teorii muzyki Teodora Leszetyckiego, pianisty Teodora Leszczyńskiego, pianistki i wykładowczyni Anny Leszczyńskiej), Matyldy Krzesińskiej z mężem Andrzejem, synem Włodzimierzem i ojcem Feliksem, grupowe zdjęcia członków Polskiego Towarzystwa Muzycznego, Towarzystwa Sportowego „Sokół”, Warszawskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków z 1917 r. oraz zdjęcia z uroczystości poświęconej Tadeuszowi Kościuszce, zorganizowanej w 1917 r. W archiwach tych znajdują się materiały dotyczące spraw polskich i Polaków związanych z Petersburgiem na przestrzeni XIX i XX w.

Dziewiętnasty wiek przyniósł znaczny wzrost liczby Polaków przybywających na stałe lub na pobyt czasowy do Petersburga. Pod koniec lat 90. w stolicy Rosji mieszkało ok. 27 tys. Polaków, a w latach 1900–1910 już od 50 do 65 tysięcy⁴. Przyjeżdżali tam nie tylko w celach zarobkowych. Dla wielu z nich Petersburg był miastem, w którym mogli się kształcić, zdobywać wiedzę, nauczać, ale też prezentować swój dorobek naukowy bądź artystyczny. Po zamknięciu Uniwersytetu Warszawskiego oraz ograniczeniu liczby szkół średnich i gimnazjów w Królestwie Polskim, co było konsekwencją powstania listopadowego, a także po wydaniu ukazów cesarskich zakazujących wyjazd młodzieży na inne uczelnie europejskie bez zgody Warszawskiego Okręgu Naukowego, młodzież i wykładowcy szkół Królestwa zaczęli podążać do Petersburga. Dodatkowym bodźcem dla polskiej młodzieży wybierającej to miasto, oprócz wysokiego poziomu kadry profesorskiej i stosunkowo niskich kosztów utrzymania się, był brak szkół specjalistycznych w Królestwie. Petersburg oferował możliwość wyboru odpowiedniej szkoły⁵. Był też miastem, w którym na poziomie szkół wyższych naukę

⁴ Н. В. Юхнёва, *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX — нач. XX в. Стат. анализ*, Ленинград 1984, zob. tabelę ze strukturą narodowościową Petersburga w latach 1869–1910; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław 1978; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1981; *Petersburg i Polska*, red. D. Konstantynow, Kraków 2006.

⁵ Stypendyści rządowi, absolwenci gimnazjów lub kursów dodatkowych (kończący naukę z wyróżnieniem, okazując „prawomyślną” postawę wobec władz) podejmowali naukę na koszt państwa. Państwo opłacało im podróż i diety. Stypendium roczne dla wyróżniających się w nauce studentów wahało się w granicach 540 rubli. Ponadto student otrzymywał 100 rubli na zagospodarowanie się. Studenci, którzy podejmowali naukę na własny koszt musieli wynajmować mieszkania, znajdujące się najczęściej na wyspie Wasilewskiej.

mogły pobierać również dziewczęta. Od 1859 r. mogły one uczęszczać na wykłady uniwersyteckie, początkowo jako wolne słuchaczki, a z czasem kończyły określone kierunki studiów, uzyskując dyplom magistra. Przełom wieków XIX i XX to okres, w którym zakładano wyższe uczelnie dla kobiet (Wyższe Kursy Żeńskie — „Biestużewskie”; Szkoła Farmaceutyczna dla Kobiet), gwarantujące im uzyskanie wyższego wykształcenia⁶.

Wśród studentów petersburskich uczelni byli absolwenci gimnazjów Królestwa Polskiego z Warszawy, Łomży, Płocka, Włocławka i Lublina, z Uniwersytetu Warszawskiego i Szkoły Głównej Warszawskiej, a także absolwenci szkół z zachodnich guberni Imperium. Pochodzili oni z rodzin mieszczańskich i szlacheckich. Od początku społeczność polska czy to studiując, czy pracując starała się zaprowadzić formy organizacyjne, dzięki którym mogła rozwijać się jej działalność społeczno-kulturalna. Jedyną taką formą akceptowaną przez władze carskie aż do początku XX w. były szkoły i organizacje powstające przy polskich parafiach. W guberni petersburskiej znajdowało się pięć parafii, w których chrzczono, zawierano związki małżeńskie czy potwierdzano akt zgonu członków polskiej społeczności. Były to parafie w Kronsztadzie, Jamburgu oraz trzy w Petersburgu — parafia św. Katarzyny, św. Stanisława oraz kaplica po stronie Wyborskiej⁷. Wydarzenia te rejestrowano w księgach metrykalnych. Obecnie są one przechowywane w Archiwum Historycznym m. Petersburga⁸. Przy kościołach zakładano szkoły parafialne, gimnazja dla dziewcząt i chłopców, a także towarzystwa dobroczynności katolickiej⁹. Organizowano też przy nich festyny, przedstawienia, odczyty, wieczory poświęcone znanym autorom (na przykład Adamowi Mickiewiczowi) oraz wystawiano prace malarzy, jak na przykład Aleksandra Orłowskiego czy Henryka Siemiradzkiego, honorowego profesora Akademii Sztuk Pięknych¹⁰. Często na gościnne występy przyjeżdżali do Petersburga polscy wirtuozi muzyki i śpiewacy. Na przestrzeni lat miasto gościło wielu wybitnych przedstawicieli polskiej kultury. Byli wśród nich Henryk Wieniawski, Maria Szymanowska, prowadząca salon muzyczny, w którym bywali Aleksander Puszkina, Adam Mickiewicz, Michaił Glinka, ks. Piotr Wiaziemski,

⁶ Pierwszą kobietą w Rosji, która uzyskała dyplom Uniwersytetu Petersburskiego w 1910 r. była Cezaria Baudouin de Courtenay, córka Jana; w Akademii Medyko-Chirurgicznej stopień magistra i doktora otrzymały zaś Antonina Leśniewska i Zofia Sadurska.

⁷ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (dalej: ЦГИА СПб), ф. 1822, Петербургский деканат римско-католических церквей; ф. 1957, Римско-католический Костел в г. Ямбурге; ф. 1921, Выборская римско-католическая церковь в г. Выборге; ф. 1922, Кронштадская римско-католическая военно-морская церковь; ф. 347, Петроградская римско-католическая церковь св. Екатерины.

⁸ ЦГИА СПб, ф. 1949, Комиссия по управлению училищем им. Сестрженцевича при костеле св. Станислава.

⁹ ЦГИА СПб, ф. 233, Элементарная Школа при Петроградской римско-католической церкви; ф. 234, Женская гимназия при Петроградской римско-католической церкви святой Екатерины; ф. 235, Петроградская частная мужская гимназия при римско-католической церкви святой Екатерины; Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга (dalej: ЦГАКФФД СПб), ф. 200д, № Е-1990, Е-919, Е-3637, Е-16313, Е-17053, Д-6555 (kościóły rzymskokatolickie).

¹⁰ Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга (dalej: ЦГАЛИ СПб), ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств; ЦГИА СПб, ф. 569, Канцелярия Петроградского Градоначальника.

później — w latach 1899 i 1904 — w salonie Anny Jesipowej występował Ignacy Paderewski. Zachowały się też informacje o występach Chóru Dana, śpiewaczki operowej Adelajdy Bolskiej, pianistki Zofii Rabcewicz, Wiktora Grąbczewskiego z opery warszawskiej, wykonującego utwory Moniuszki w Teatrze Aleksandryjskim, a w Teatrze Maryjskim — Feliksa Krześcińskiego, nadwornego baletmistrza opery cesarskiej, popularyzatora polskich tańców ludowych, jego córki Matyldy Krześcińskiej primabaleriny i jej brata Józefa, a także o recitalach Aleksandra Michałowskiego w Komitecie Opieki Sióstr Miłosierdzia¹¹. Wydarzenia artystyczne sprzyjały integracji społeczności polskiej, ale konkretne jej efekty, w postaci licznych towarzystw, można zauważyć dopiero pod koniec XIX w. Ale już w latach 40. XIX w. polscy studenci zaczęli się organizować zakładając własne towarzystwa. Były to: Towarzystwo Studenckie „Ogól” (koniec lat 50. XIX w.), Polska Kuchnia Studencka (1859 r.), Koło Młodzieży Polskiej (1888 r.), Kasa Samopomocy Studentów Polskich (1890 r.).

Przybyła pod koniec XVIII i na początku XIX w. polska arystokracja, ale też ci urodzeni już w Petersburgu, a legitymujący się tytułem szlacheckim, musieli udowodnić swoje pochodzenie, które następnie wpisywano do ksiąg Petersburskiej Deputacji Szlacheckiej (Mikołaj Raczyński, rodziny Sobolewskich i Wielopolskich)¹².

Polską inteligencję w Petersburgu reprezentowali lekarze, farmaceuci, prawnicy, adwokaci, nauczyciele akademicy, inżynierowie budowlani i komunikacyjni. Przekrój zawodowy polskiej ludności mieszkającej w Petersburgu był bardzo szeroki, od pisarzy, dziennikarzy, wydawców (w sumie 13), malarzy (17), fotografów (16), muzykantów (25), nauczycieli szkół średnich i podstawowych, wykładowców uczelni wyższych (39), studentów (429), uczniów szkół prywatnych (489), lekarzy (63), aptekarzy (34) i adwokatów (14), po generałów i wyższych oficerów (83), urzędników (557), służbę domową (889), czy zatrudnionych w przemyśle, komunikacji i rzemiośle (w sumie 976), nie zapominając o licznych duchowieństwie (42)¹³. Społeczność polska miała dostęp do polskiej prasy wydawanej w Petersburgu, ale też do książek sprowadzanych do polskich księgarni. Można było je kupić lub wypożyczyć poprzez znajdujące się w nich wypożyczalnie. Zakładano też osobne biblioteki i czytelnie, czego przykładem może być Biblioteka Bielińskiego¹⁴. Wśród prasy ukazującej się w stolicy Rosji znalazły się „Inwalida Ruski czyli wiadomości wojenne na rok 1817” (dziennik poświęcony sprawom wojskowym); „Tygodnik Petersburski” wydawany w latach 1830–1858

¹¹ ЦГИА СПб, ф. 408, Императорское Русское Музыкальное Общество; ф. 202, Петроградский Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Краснаго Креста; ЦГАЛИ СПб, ф. 202, Петроградский Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Краснаго Креста; ф. 299, Русское Музыкальное Общество Народного Комиссарята Просвещения РСФСР; ф. 260, Ленинградское Управление Государственных Академических Театров Народного Комиссарята Просвещения РСФСР; ф. 337, Академичный Театр Оперы и Балета им. С. М. Кирова; ф. 354, Драматический Театр им. А. С. Пушкина; ф. 77, Академичная Капелла им. М. И. Глинки; ЦГАКФФД СПб, ф. 133д, 105 (fotografie Matyldy Krześcińskiej i Konserwatorium w Petersburgu).

¹² ЦГИА СПб, ф. 536, Петроградское Дворенское Депутатское Собрание.

¹³ Сут. за: *Санкт-Петербург по переписи 10 декабря 1869 года*, Петербург 1872.

¹⁴ ЦГАЛИ СПб, ф. 20, Коммунальная библиотека им. В. Г. Белинского; ЦГИА СПб, ф. 80, Бесплатная городская читальня им. В. Г. Белинского.

(redaktorzy: Józef Emanuel Przeclawski i Franciszek Malewski), później „Słowo” Józefata Ohryzki, z którego drukarni wyszło wielotomowe wydawnictwo źródłowe „Volumina Legum”; „Bałamut Petersburski” (1830 r.) Adama Rogalewskiego, Tadeusza Bulharyna i Józefa Sękowskiego; „Egida” I–IV 1833 r.; „Niezabudka” (rocznik wydawany przez Jana Barszczewskiego w latach 1840–1844); „Gwiazda” 1846 r.; „Zadania Ziemiańskie”, tygodnik poświęcony sprawom reformy włościańskiej z 1861 r.; „Kraj”, tygodnik Włodzimierza Spasowicza i Erazma Piltza z 1882 r. oraz wydawane przez studentów „Nasze Życie”, będący periodykiem dla młodzieży polskiej z wyższych zakładów naukowych, które od 1913 r. ukazywało się pod tytułem „Głos Młodych”¹⁵.

W latach 50. XIX w. znana firma wydawnicza Maurycego Wolffa w swojej księgarni w Petersburgu wydawała serię zatytułowaną *Skarbczyk Poezji Polskiej*, w ramach której ukazały się twory Cypriana Kamila Norwida, Seweryna Goszczyńskiego, Kazimierza Brodzińskiego i innych¹⁶. W latach 1880–1887 księgarnia Henryka Glińskiego sprowadzała polskie książki z Warszawy, od wydawcy Gracjana Ungra. Kierownikiem Księgarni Warszawskiej Bronisławy Rymowicz, później Erazma Piltza w latach 1893–1903, był Kazimierz Grendyszyński. Wydawał on dzieła polskich autorów, książki dla dzieci i młodzieży oraz kalendarze dla społeczności polskiej w Rosji.

Jak wspomniano przy parafiach zakładano szkoły, początkowo dla chłopców, później także dla dziewcząt. W 1803 r. przy parafii św. Katarzyny powstał konwikt szlachecki dla 70 uczniów — chłopców¹⁷. W latach 30. XIX w., dzięki staraniom Aleksandry Potockiej, żony Augusta Potockiego, urzędnika Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego i księdza Dominika Łukaszewicza, przy parafii otwarto szkołę dla dziewcząt pochodzących z ubogich rodzin. Szkoła przygotowywała je do zawodu nauczycielskiego. Ponadto ksiądz Erazm Kluczewski organizował zebrania dla historyków, archiwistów i bibliotekarzy przy tejże parafii¹⁸. Z kolei przy parafii św. Stanisława, dzięki zapisowi arcybiskupa Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza, w 1826 r. założono szkołę dla chłopców, która działała do 1918 r.¹⁹

Petersburg był jednym z największych skupisk polskich studentów w Rosji. Znajdowało się tam kilkanaście uczelni wyższych, w tym Akademia Sztuk Pięknych, Instytut Górniczy, Instytut Leśny, Akademia Medyko-Chirurgiczna, Instytut Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych, Uniwersytet Petersburski, Instytut Technologiczny, Instytut Pedagogiczny, Petersburska Akademia Sztabu Generalnego, Rzymskokatolicka Akademia Duchowna, Konserwatorium Muzyczne. Studiowała w nich polska młodzież, a wykłady prowadzili też nauczyciele akademicy przybyli z Królestwa Polskiego oraz absolwenci wymienionych

¹⁵ ЦГИА СПб, ф. 569, Управление Петроградского градоначальства и столичной полиции; Z. Kmiecik, „Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza, Warszawa 1969.

¹⁶ ЦГИА СПб, ф. 14, Императорский Петроградский университет, оп. 1, д. 573.

¹⁷ Cyt. za: L. Kosiński, *Dzieje Kościoła św. Katarzyny w Petersburgu [w:] Z murów Św. Katarzyny. Księga pamiątkowa b. wychowanek i wychowanków gimnazjów przy Kościele świętej Katarzyny w Petersburgu*, t. 1, Warszawa 1933, s. 13–14.

¹⁸ ЦГИА СПб, ф. 46, Императорская римско-католическая Духовная академия. Петроград; ф. 277, Петроградская Духовная Академия.

¹⁹ ЦГИА СПб, ф. 14.

szkół. W 1881 r. w szkołach wyższych Petersburga studiowało 1060 Polaków, w tym 300 na Uniwersytecie Petersburskim, 200 w Akademii Medyko-Chirurgicznej, 80 w Instytucie Leśnym, 140 w Instytucie Technologicznym, 180 w Instytucie Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych, 60 w Instytucie Górniczym i stu w Akademii Sztuk Pięknych²⁰.

Akademia Sztuk Pięknych (założona w 1757 r.)²¹. Wydział Architektury ukończyli w niej malarze: Aleksander Orłowski, Henryk Siemiradzki, Walenty Wańkiewicz, Wojciech Gerson, Józef Brodowski, Stanisław Chlebowski, Eligiusz Niewiadomski (złoty medal); architekt Stanisław Noakowski, od 1918 r. profesor Politechniki w Warszawie; rzeźbiarze Wiktor Brodzki (złoty medal II klasy za rzeźbę *Akteon u źródła*) i Stefan Szyller, autor projektu gmachu głównego Politechniki Warszawskiej, gmachu Towarzystwa Sztuk Pięknych Zachęta, gmachu biblioteki i bramy głównej Uniwersytetu Warszawskiego, oprawy architektonicznej mostu i wiaduktu Poniatowskiego w Warszawie.

Instytut Górniczy. Pierwszą uczelnią techniczną założoną na bazie istniejącego od 1773 r. Instytutu był powołany w 1814 r. Instytut Górniczy, kształcący na kierunkach mineraologii, geologii i górnictwa²². Wśród polskich absolwentów i wykładowców byli m.in. Karol Bohdanowicz (badacz północnej Persji, Pamiru i Tybetu), Henryk Czeczott (założyciel konsorcjum poszukującego złota na Syberii, od 1922 r. profesor Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie) oraz badacz Azji Bronisław Grąbczewski.

Akademia Medyko-Chirurgiczna, założona w 1798 r., przekształcona w wojskową uczelnię w 1881 r. Kształciła przyszłych lekarzy, weterynarzy i farmaceutów. Wśród polskich absolwentów byli m.in. lekarze: Józef Mianowski (profesor fizjologii, prowadzący wykłady z psychiatrii, rektor Szkoły Głównej w latach 1862–1869, założyciel Kasy swojego imienia) Edward Antoni Krassowski (chirurg, od 1841 r. profesor Akademii), Jan Lucjan Mierzejewski (psychiatra i neurolog, prezes Towarzystwa Psychiatrycznego w Petersburgu), Otto Czeczot (psychiatra, wykładowca w Akademii), Marceli Nencki (wykładowca chemii organicznej, kierownik oddziału chemicznego w Instytucie Medycyny Doświadczalnej), Napoleon Nikodem Cybulski (fizjolog, pionier naukowego badania hipnotyzmu) i Antonina Leśniewska, pierwsza kobieta z tytułem magistra farmacji.

Instytut Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych powstał w 1810 r. jako szkoła o charakterze wojskowym, której zadaniem było kształcenie inżynierów kolejnictwa²³. Wśród absolwentów byli m.in. Stanisław Kierbedź (twórca mostu na Newie, wykładowca mechaniki stosowanej w Instytucie Górniczym), jego syn Michał oraz brat Hipolit — budowniczy linii kolejowych w Rosji,

²⁰ A. Karbowski, *Młodość polska akademicka za granicą 1795–1919*, Kraków 1910, s. 91.

²¹ ЦГАЛИ СПб, ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств; ЦГИА СПб, ф. 528, Императорское Петроградское Общество Архитекторов.

²² ЦГИА СПб, ф. 963, Горный Институт; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д, Высшее Учебные Заведение.

²³ ЦГИА СПб, ф. 381, Петербургский Институт Инженеров Путей Сообщения им. Александра I; ф. 256, Строительное Отделение Петроградского Губернского Правления; ф. 921, Правление Петроградского Округа Пuteвой Сообщения; ф. 1429, Управление Петербурго-Варшавской Железной Дороги; ЦГАКФФД СПб, ф. 100д, Институт Гражданских Инженеров.

Wacław Kurowski (naczelnik oddziału dróg bitych w Kaliszu), Stefan Sztolcman (od 1924 r. główny Inspektor PKP, założyciel miesięcznika „Inżynier Kolejowy”), Feliks Jasiński (profesor w Instytucie, wykładowca mechaniki budowli i teorii sprężystości), Kazimierz Baliński (budowniczy portów nad Morzem Kaspijskim) oraz Tadeusz Chrzanowski, twórca mostu kolejowego na Wiśle pod Cytadela w Warszawie i mostu na Bugu w Terespolu.

Instytut Leśny założono w 1811 r. w Carskim Siole, później został przeniesiony do Petersburga. Kształcono w nim leśników i mierniczych (geometrów)²⁴. Pierwsi polscy studenci pojawili się w Instytucie już w latach 40. XIX w., a wśród nich Aleksander Rudzki, specjalista od gospodarki z zasobami leśnymi, redaktor rosyjskiej *Encyklopedii gospodarstwa wiejskiego*.

Uniwersytet Petersburski został założony w 1819 r.²⁵ Pierwszymi polskimi wykładowcami byli profesor astronomii Wincenty Wiszniewski, matematycy Wincenty Ankudowicz i Konrad Szelejkowski oraz Józef Sękowski, nauczyciel języków orientalnych, arabskiego i tureckiego. W 1841 r. uruchomiono katedrę prawa polskiego na Uniwersytecie. Wykłady prowadzili Cyprian Zaborowski, Romuald Hube (pięć lat kierował katedrą kryminalistyki i prawa administracyjnego), Hieronim Krzyżanowski, Stanisław Budzyński, Antoni Czajkowski, Karol Hube, Leon Petrażycki (prawo rzymskie). W katedrze botaniki wykładał Leon Cienkowski (organizator wyprawy naukowej do Afryki dla zbadania piasków złotonośnych w górnym biegu Nilu); profesor chemii Stanisław Zalewski. Wśród polskich humanistów przeważali językoznawcy, filologowie Jan Baudouin de Courtenay (językoznawca, twórca lingwistycznej szkoły kazańskiej, członek Akademii Nauk w Petersburgu), Tadeusz Zieliński (filolog klasyczny i filozof), orientalista Władysław Kotowicz oraz Stanisław Ptaszycki, który prowadził wykłady z literatury polskiej, w tym cykl poświęcony Mickiewiczowi.

Instytut Technologiczny założono w 1828 r.²⁶ Absolwenci tej uczelni — inżynierowie, zajmowali wysokie stanowiska w różnych zakładach przemysłowych, resortach technicznych w Cesarstwie Rosyjskim, w Królestwie Polskim, a później już w odrodzonej Polsce. Od 1847 r. kurs gorzelnictwa w Instytucie prowadzili Osiński i Napoleon Pakulski; ekonomię i statystykę wykładał Jan Jastrzębowski. W 1869 r. w Instytucie zatrudniono dwóch absolwentów Uniwersytetu Petersburskiego — Hipolita Jewniewiczza jako wykładowcę mechaniki teoretycznej i Mariana Krosnowskiego, wykładającego matematykę. Na Wydziale Chemii pracował Edward Wróblewski, brat Zygmunta Wróblewskiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Profesorami technologii związków organicznych byli Bronisław Wyleżyński, Kazimierz Smoleński, Antoni Książkowski, Gustaw Kamieński (pod pseudonimem Gamaston układał szarady i rebusy), absolwentami byli zaś Ludwik Waryński, Piotr Drzewiecki (prezydent Warszawy w latach 1918–1921) i Andrzej Wierzbicki, prezes założonego w 1919 r. Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów Lewiatan.

²⁴ ЦГИА СПб, ф. 994, Лесной Институт; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

²⁵ ЦГИА СПб, ф. 14; ф. 139, Канцелярия Попечителя Петербургского Учебного Округа; ЦГАКФФД СПб, ф. 100д; F. Nowiński, *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832–1884*, Gdańsk 1986.

²⁶ ЦГИА СПб, ф. 492, Петроградский Технологический Институт им. Николая I; ЦГАКФФД СПб, ф. 102д, Петроградский Технологический Институт им. Николая I.

Nikołajewska Akademia Sztabu Generalnego (1832–1922)²⁷. Jej absolwentami byli: Zygmunt Padlewski, Konstanty Kalinowski, Mikołaj Giedrojć, gen. Jarosław Dąbrowski i inni.

Konserwatorium Muzyczne zostało założone w 1862 r. z inicjatywy Antona Rubinsteina, kompozytora i dyrygenta²⁸. Wśród polskich studentów i wykładowców znaleźli się bracia Kątscy — Karol skrzypek i kompozytor, Antoni pianista i kompozytor oraz Apolinary skrzypek i solista dworu petersburskiego w latach 1850–1860. Ponadto był jeszcze Józef Kozłowski, pierwszy skrzypek na dworze cesarskim w latach 1819–1820. Stanisław Moniuszko koncertował kilkakrotnie w Petersburgu, starając się też o stanowisko dyrygenta orkiestry teatrów cesarskich, ale bez skutku. Swoje salony prowadziła pianistka Maria Szymanowska, a Henryk Wieniawski spędził kilka lat w Petersburgu prowadząc klasę gry na skrzypcach. Absolwentami Konserwatorium byli Emil Szymon Młynarski (dyrygent, skrzypek, współzałożyciel i dyrektor Filharmonii Narodowej w Warszawie), Roman Statkowski (kompozytor, pedagog w Warszawskim Instytucie Muzycznym) oraz Konstanty Antoni Górski, skrzypek w Teatrze Narodowym w Poznaniu.

Cesarska Rzymskokatolicka Akademia Duchowna (1842–1918). Po zamknięciu w 1867 r. Akademii Duchownej w Warszawie, Petersburg stał się jedynym ośrodkiem kształcącym duchowieństwo katolickie w granicach Imperium. Cesarska Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w ciągu 76 lat swojego istnienia wykształciła ponad 1300 kapłanów²⁹. W latach 1842–1855 jej rektorem był Ignacy Hołowiński (arcybiskup mohylewski, profesor Uniwersytetu Kijowskiego), a absolwentem i profesorem Akademii — Zygmunt Szczęśny Feliński³⁰. W 1907 r. przy Akademii powołano Katolickie Stowarzyszenie Pedagogiczne.

Instytut Elektrotechniczny (1891 r.) kształcił absolwentów o profilu inżyniera elektryka. Absolwentem Instytutu był m.in. Leon Jan Bolesław Staniewicz, profesor i prorektor Instytutu, a następnie profesor Politechniki Gdańskiej³¹.

Główny Instytut Pedagogiczny (1804–1859) przygotowywał kadry nauczycielskie, w tym dla Królestwa Polskiego, kształcąc je na trzech wydziałach: filozofii i prawa, fizyczno- matematycznym oraz historii i literatury³².

Kursy Bielużewskie, czyli Wyższe Kursy Żeńskie (1878–1917), to wyższa 4-letnia uczelnia dla kobiet założona z inicjatywy historyka Konstantina

²⁷ B. Garczyk, *Petersburg jako ośrodek akademicki przełomu XIX i XX wieku*, „Studia Ekonomiczne”. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 277, 2016, s. 115–134.

²⁸ ЦГИА СПб, ф. 361, Петроградская Консерватория императорского русского музыкального общества; ЦГАЛИ СПб, ф. 408, Императорское Русское Музыкальное Общество; ЦГАКФФД СПб, ф. 105д, Петроградская Консерватория.

²⁹ ЦГИА СПб, ф. 46.

³⁰ ЦГИА СПб, ф. 46; ф. 277; ЦГАКФФД СПб, ф. 200д; I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842–1918*, Lublin 2007.

³¹ ЦГИА СПб, ф. 990, Электротехнический Институт им. Императора Александра III.

³² ЦГИА СПб, ф. 13, Главный Педагогичный Институт, ф. 412, Петроградский Учительский Институт.

Bestużewa Rumiona³³. Na początku XX w. studiowało w niej 48 Polek, w tym 33 na wydziale pedagogicznym i 15 na lekarskim³⁴.

Instytut Politechniczny powołany do życia w 1899 r. z wydziałami o profilu technicznym i ekonomicznym³⁵.

Szkoła Budownictwa, później przekształcona w **Instytut Inżynierów Cywilnych** (1842 r.), kształciła przyszłych inżynierów budownictwa i architektów³⁶. Jej absolwentem był m.in. Wilhelm Sroka, wykładowca w Szkole Mechaniczno-Technicznej Wawelberga i Rotwanda w Warszawie.

Szkoła Farmaceutyczna dla Kobiet Antoniny Leśniewskiej została założona w 1903 r. Dwa lata wcześniej Leśniewska otworzyła aptekę w gmachu Polskiego Towarzystwa Dobroczynności przy kościele św. Katarzyny³⁷. W 1903 r. uruchomiła przy tej aptece Farmaceutyczną Szkołę dla Kobiet o dwuletnim programie nauczania. Dzięki prowadzonym kursom 14 kobiet zdobyła uprawnienia prowizora, a 184 pomocnika aptekarskiego. Była też inicjatorką powstania Stowarzyszenia Farmaceutek w Petersburgu (1905 r.) oraz Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich (1910 r.). W czasie I wojny światowej aktywnie działała na rzecz polskich jeńców i uchodźców wojennych w Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny.

Pod koniec XIX stulecia w Petersburgu zakładano też prywatne i państwowe szkoły oraz organizowano dodatkowe kursy. Odbywały się w nich wykłady i zajęcia praktyczne w takich dziedzinach, jak: prawo, architektura, handel, nauki przyrodnicze, przygotowanie do zawodu nauczycielskiego, kursy pierwszej pomocy³⁸.

W aktach zespołów wytworzonych przez petersburskie uczelnie, przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu znajdują się spisy studentów, z podaniem ich miejsca urodzenia, wyznania, stanu, spisy wykładowców, protokoły posiedzeń rad wydziałów, informacje o przyznaniu stopni naukowych, zapomóg i stypendiów dla studentów, opłatach za nauczanie, wydalaniu studentów z uczelni, a także dopuszczeniu byłych wykładowców Uniwersytetu Warszawskiego do prowadzenia zajęć w szkołach Petersburga. Podobnie w materiałach dotyczących żeńskich i męskich szkół elementarnych i średnich można odszukać informacje o ich uczniach i wykładowcach

³³ ЦГИА СПб, ф. 113, Петроградские Высшее Женские Курсы [Бестужевские]; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

³⁴ Cyt. za: Z. Kmiecik, „Kraj” za czasów redaktorstwa *Erazma Pilitza*, s. 15.

³⁵ ЦГИА СПб, ф. 478, Петроградский Политехнический Институт Императора Петра Великого; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

³⁶ ЦГИА СПб, ф. 381, Петербургский Институт Инженеров Путей Сообщения им. Александра I; ф. 531, Архитекторское Училище Ведомства Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий.

³⁷ ЦГИА СПб, ф. 13, Главный Педагогичный Институт; ф. 436, Петроградский Женский Институт Медицины.

³⁸ ЦГИА СПб, ф. 355, Императорское Училище Правоведения; ф. 385, Высшее Юридические Курсы Е. И. Песковской; ф. 830, Петроградское Высшее Курсы Архитектурных Знаний Бадаевой; ф. 466, Николаевские Торговые Училище; ф. 47, Высшее Курсы Естественное-Научное М. А. Лохвицкой-Скалон; ф. 412, Петроградский Учительский Институт; ф. 436, Петроградский Медицинский Институт; ф. 427, Курсы Первой Помщи при Училище Реабилитации и Массаж; ф. 910, Петроградские Высшее Частные Училище И. П. Подубинским; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

pochodzących z Królestwa Polskiego. Archiwum przechowuje też materiały dotyczące innych zagadnień związanych z Polską i Polakami, m.in. delegowania do Warszawy prof. Dymitra Popowa i Aleksandra Krasowskiego w sprawie przejścia księgozbioru zlikwidowanej biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk (1832–1833), obchodów 500-lecia Uniwersytetu Jagiellońskiego, przyznania srebrnego medalu Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, rozpisania konkursu na budynek teatru w Warszawie, czy wyborów do Dumy (Lubomir Dymśa, docent prawa Uniwersytetu Petersburskiego, miał mandat z guberni siedleckiej, wchodził w skład frakcji polskiej zwanej Kołem Polskim), czy poszukiwania szlachcica Józefa Piłsudskiego³⁹.

Należy też wspomnieć o licznych towarzystwach zakładanych przez Polaków w Petersburgu. W 1882 r. z inicjatywy Karola Gartkiewicza (członka Rządzącego Senatu) i Hipolita Derewojedy (członka Izby Skarbowej w Petersburgu) powołano „Petersburskie Towarzystwo Dobroczynności”⁴⁰. Jego zadaniem było otoczenie opieką ubogich katolików mieszkających w Petersburgu. Zadanie to zamierzono realizować poprzez wydawanie żywności, zapomóg pieniężnych, ale też wyszukiwanie pracy dla bezrobotnych, umieszczanie starców i sierot w ochronkach lub w internacie otwartym przy kościele św. Katarzyny. W ramach Towarzystwa działał „Komitet dam”, na czele z Zofią Gartkiewicz, Natalią Spasowicz, żoną naczelnika zarządu telegrafów oraz Eugenią Kierbedź, żoną dyrektora dróg żelaznych. Komitet ten urządzał zabawy, koncerty i przedstawienia amatorskie. Corocznie w salach Resursy Szlacheckiej organizowano bal dla elity petersburskiej i korpusu dyplomatycznego. Przy Towarzystwie otwarto też przytułek, bursę i szkołę elementarną dla dziewcząt. Agendą Towarzystwa był tzw. Fundusz Pomocy dla Studentów, który zajmował się organizowaniem pomocy finansowej dla młodzieży studiującej w Petersburgu. Ponadto zakładano inne towarzystwa, a wśród nich:

Dom Pracy (lata 90. XIX w.), którego celem było organizowanie zajęć dla osób poszukujących pracy do czasu znalezienia przez nich stałego zatrudnienia.

Dom Polski „Ognisko”, założony w 1905 r., skupiał polską inteligencję. Jego wieloletnim prezesem był członek Dumy Państwowej, gen. Aleksander Babiański. Organizowano tam wykłady, odczyty, wystawy artystyczne i koncerty. W czasie I wojny światowej powstały przy nim komitety pomocy dla rodzin polskich żołnierzy, przekształcone w Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny, którego celem było zdobycie funduszy na pomoc poszkodowanym Polakom w czasie działań wojennych oraz organizowanie przytułków, kuchni i domów pracy⁴¹.

Stowarzyszenie Gimnastyczne „Sokół” założone w 1906 r. przez Józefa Ziemackiego, profesora chirurgii, jednego z członków Związku Polskich Lekarzy

³⁹ ЦГИА СПб, ф. 263, Петербургские губернское и уездное по делам о выборах в государственную Думу; ф. 792, Петербургская Городская Дума; ф. 569, Канцелярия Петроградского Градоначальника; ф. 14, оп. 1, д. 3905, 3902, 3979, 1502; оп. 2, д. 419; оп. 3, д. 4030; ф. 119, Императорский археологический институт в Петрограде, оп. 1, д. 39.

⁴⁰ ЦГИА СПб, ф. 400, Петроградское Словянское Благотворительное Общество; ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств.

⁴¹ ЦГАЛИ СПб, ф. 202, Петроградской Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Красного Креста; ф. 535, Императорское Женское Патриотическое Общество; ЦГИА СПб, ф. 253, Канцелярия Петроградского Губернатора.

i Przyrodników. Stowarzyszenie głównie nacisk kładło na rozwój fizyczny mieszkańców Petersburga, poprzez uprawianie sportów, takich jak: gimnastyka, pływanie i gra w piłkę nożną. Przy Towarzystwie działała biblioteka, chór i orkiestra⁴².

Stowarzyszenie „Igła” zostało założone w 1906 r. m.in. przez Lucynę Piekarską. Jego celem była organizacja pomocy kobietom przy zakupie maszyn do szycia, a następnie w znalezieniu pracy.

Filia warszawskiego stowarzyszenia Polskie Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych (1908 r.). Statutowym celem Towarzystwa była inwentaryzacja, ale też, w miarę możliwości, gromadzenie polskich zabytków wywiezionych do Rosji⁴³.

Oddział Związku Równouprawnienia Kobiet, sekcja polska Uniwersytetu Ludowego w Petersburgu (1906 r.)⁴⁴.

Klub Robotniczy Promień (1908 r.) to stowarzyszenie robotnicze, którego głównym celem było organizowanie pomocy finansowej dla ubogiej społeczności polskiej mieszkającej w Petersburgu. Klub prowadził też akcje edukacyjne wśród polskich robotników.

Koło Lekarzy Polskich założone w 1901 r., przekształcone w 1907 r. w Związek Polskich Lekarzy i Przyrodników. Członkami Koła, a później Związku, byli: Stefania i Wiktor Rudzcy, Jan Kozłowski, Zenon i Witold Orłowsy, Marcelli Nencki, Józef Ziemacki, Jan Mierzejewski i Szymon Dzierzgowski.

Macierz Polska założona w 1907 r., na czele ze Stanisławem Ptaszyckim. Zajmowała się propagowaniem edukacji świeckiej (głównie literatury polskiej) wśród polskiej społeczności poprzez organizowanie szkół elementarnych i rzemieślniczych, a także finansowe wspieranie kursów języka polskiego⁴⁵.

Katolickie Stowarzyszenie „Oświata” zostało założone w 1909 r. Jego głównym zadaniem było upowszechnianie oświaty wśród ludności katolickiej, organizowanie odczytów, wieczorków muzycznych połączonych z robotkami ręcznymi na rzecz rannych polskich żołnierzy oraz prowadzenie wykładów publicznych, głównie przez profesorów Akademii Duchownej (m.in. Jan Bączek, Aleksander Grygajtis, Franciszek Buczys, Stanisław Trzeciak Kostka, Aleksander Wóycicki).

Polskie Towarzystwo Prawników i Ekonomistów, założone w 1914 r.⁴⁶

Polski Dom Oświaty im. Juliana Marchlewskiego został założony w 1917 r. Skupiał polskich urzędników i robotników mieszkających w Petersburgu. Działała przy nim biblioteka polska⁴⁷.

Materiał archiwalny zgromadzony w wymienionych archiwach petersburskich stanowi ważne źródło do prowadzenia badań nad Polonią zamieszkującą Petersburg w XIX i początkach XX w. Jest on cennym źródłem ukazującym polityczne, gospodarcze i kulturalne życie Polaków w stolicy Rosji w tamtym okresie. Petersburg to nie tylko historia polskiej diaspory, ale też historia kształtowania się elit przyszłego państwa polskiego i polskiej kultury narodowej.

⁴² ЦГАКФФД СПб, ф. 5550е, Польское Гимнастическое Общество „Сокол”.

⁴³ ЦГАЛИ СПб, ф. 287, Петроградское Городское Общество.

⁴⁴ ЦГИА СПб, ф. 253, Канцелярия петроградского губернатора.

⁴⁵ ЦГИА СПб, ф. 139, Канцелярия Попечителя Петербургского Учебного Округа.

⁴⁶ ЦГИА СПб, ф. 253.

⁴⁷ ЦГАЛИ СПб, ф. 258, Национальный Дом Просвещения им. Ю. Мархлевского.

Małgorzata Osiecka, Polonica in Central State Historical Archive of St. Petersburg, Central State Archive of Literature and Arts of St. Petersburg and Central State Archive of Film and Photo Documents of St. Petersburg

Summary

The article presents results of search for archival materials pertaining to Poland and Poles, conducted in the archives of St. Petersburg — Central State Historical Archive of St. Petersburg, Central State Archive of Literature and Arts of St. Petersburg and Central State Archive of Film and Photo Documents of St. Petersburg. The query was limited to subjects related to Polish students and teachers at Petersburg universities in 19th century and the beginning of 20th century. At that time, Petersburg had one of the biggest communities of Polish students in Russia, studying at several establishments of tertiary education. The documents, preserved in St. Petersburg archives mentioned above, are important source materials for research of Polish diaspora in Petersburg in 19th century and the beginning of 20th century. They present political, economic and cultural life of Poles in Russian capital. Petersburg was an important gathering place for Polish diaspora, where the elites of future Polish state and Polish national culture were educated.

Słowa kluczowe: Polonika, Petersburg, Polacy w Rosji, szkolnictwo, studenci, polskie towarzystwa w Petersburgu

Keywords: polonica, Petersburg, Poles in Russia, education, students, Polish societies in Petersburg

Maria Sierocka-Pośpiech

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

POLONIKA W ARCHIWUM INSTYTUTU HISTORII ROSYJSKIEJ AKADEMII NAUK W SANKT PETERSBURGU — NIEZREALIZOWANY PROJEKT

Ze zbiorami archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk (dalej: IH RAN) w Petersburgu miałam okazję zetknąć się w 2005 r. w związku z projektem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych mającym na celu opracowanie i wydanie katalogu poloników znajdujących się w zbiorach tej instytucji. Plan ten zrodził się podczas wizyty w archiwach petersburskich w czerwcu 2004 r. ówczesnej naczelnej dyrektor polskich archiwów państwowych Darii Nałęcz i jej zastępcy Władysława Stępniaaka. Projekt zakładał wyselekcjonowanie materiałów do katalogu przez stronę polską, opracowanie dokumentów (na poziomie jednostki archiwalnej, dokumentu) przez archiwistów polskich i rosyjskich oraz zmikrofilmowanie części materiałów przez stronę rosyjską. Kosztami całości przedsięwzięcia miała być obciążona strona polska. Niestety projekt ten z różnych powodów nie został zrealizowany¹.

Archiwum IH RAN posiada bogate zbiory rękopiśmienne, na które składają się w głównej mierze materiały odziedziczone po komisjach archeograficznych działających na terenie państwa rosyjskiego od lat 30. XIX po początki XX w., powołanych do zebrania i wydania drukiem materiałów źródłowych do historii Rosji. Znacząco uzupełniają je prywatne kolekcje, w tym członków Komisji, jak na przykład zbiory akademika Mikołaja P. Lichaczowa, z których utworzono w archiwum 86 zespołów i kilka kolekcji. W jego domu od dziesiątków lat mieści się sam instytut i jego archiwum. Są tam też materiały pozyskane po rewolucji 1917 r. z likwidowanych archiwów gubernialnych oraz innych instytucji

¹ Podczas rozmów prowadzonych w trakcie pobytu z ówczesnym kierownikiem archiwum i oddziału źródłoznawstwa Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk oraz w ramach przyznanych mi prerogatyw, dopracowano merytoryczne szczegóły umowy, czego efektem był przywieziony do Warszawy projekt umowy przedstawiony przez stronę rosyjską. Dążyła ona do doprecyzowania określenia „źródła polskiego pochodzenia”, proponowała także dwujęzyczność katalogu, natomiast nie zgłaszała uwag do zaproponowanego schematu opisu dokumentów (jednostek archiwalnych).

świeckich i duchownych, działających na terenie imperium. Licznie reprezentowane są archiwalia rodzinne i rodowe. Istniejące zbiory zgrupowano w dwóch sekcjach — Sekcji Rosyjskiej (RS), liczącej ponad 300 zespołów i kolekcji archiwalnych, co stanowi ponad 160 tysięcy jednostek archiwalnych z okresu od XIII do XX w. oraz skromniejszej Sekcji Zachodnioeuropejskiej (ZES), w której przechowywanych jest około 30 tysięcy jednostek archiwalnych z okresu od VI do XX w.² Materiały z tej sekcji, różnej proveniencji, pogrupowano w działy według krajów z jakich pochodzą dokumenty i akta. Wśród nich znajduje się wydzielony dział polski, składający się z pięciu kolekcji i dwóch zespołów, liczący około 600 dokumentów. I właśnie dokumenty z tego działu miały zostać opracowane w pierwszym etapie prac nad katalogiem. Według pomocy ewidencyjnych i zgodnie z ich nazewnictwem, są to kolekcje: nr 29 (akta i listy królewskie), nr 30 (akta i listy z XVI–XVII w.), nr 31 (akta i listy działaczy politycznych i państwowych z XVIII–XIX w.), nr 32 (materiały do historii Polski), nr 33 (materiały do historii Łotwy) oraz — zakwalifikowane przez archiwistów radzieckich do tego działu — dwa zespoły będące fragmentami archiwów rodzinnych Ostrogskich (zespół nr 11) i Małachowskich (zespół nr 12). Tak zwany dział polski dalece nie wyczerpuje materiałów o polskiej proveniencji znajdujących się w archiwum IH RAN. Są one rozproszone w licznych zespołach i kolekcjach Sekcji Rosyjskiej. Archiwalia z działu polskiego Sekcji Zachodnioeuropejskiej są, przynajmniej częściowo, dobrze znane polskim badaczom. Pracowali nad nimi Bogusław Dybaś, Ilona Czamańska, Andrzej Rachuba, zna je również Antoni Mironowicz oraz badacze młodszego pokolenia, chociażby z Uniwersytetu w Białymstoku. Należy podkreślić, że są to materiały zróżnicowane tak pod względem proveniencji instytucjonalnej, jak i pod względem formalnym, treściowym i chronologicznym. Przeważają wśród nich oryginały, ale są także kopie, dokumenty pergaminowe i papierowe, materiały luźne i szyte. Dokumenty wychodzące z kancelarii królewskich, miejskich, sądowych, duchownych, prywatnych, a także korespondencja; spisywane najczęściej po łacinie, polsku, rusku, niemiecku; dotyczące przede wszystkim litewskich, ale również koronnych. Ta różnorodność cechująca archiwalia przyporządkowane do działu polskiego wynika w dużym stopniu z kolekcjonerskiego charakteru tych zbiorów. Liczne dokumenty noszą dziewiętnastowieczne adnotacje dorsalne o ich zakupie na aukcjach antykwarycznych w Berlinie i Paryżu oraz we włoskich, głównie rzymskich, antykwariatach³.

W 2005 r. pomocami archiwalnymi do kolekcji i zespołów działu polskiego były w większości inwentarze kartkowe o bardzo słabej jakości merytorycznej, z reguły nie zawierające regestrów dokumentów. Często informacje ograniczały się do sygnatury jednostki i roku wystawienia dokumentu, czasami w zapisie umieszczano nazwisko bądź nazwę jego twórcy⁴. Materiały udostępniane w pracowni archiwum były dobrze zachowane, niektóre nosiły ślady historycznej czy współczesnej konserwacji. Przechowywano je w tekturowych pudłach.

² Najliczniejsze działy w tej sekcji, to dział „włoski” (ponad 2500 j.a.) i nie mniej liczny dział „papiieski”.

³ Na przykład w kolekcji nr 29 sygn. 474/6/25, a w kolekcji nr 31 — sygn. 479/3/24, 479/3/25, 479/3/26, 479/3/28, 479/4/30, 479/5/50, 479/5/53, 479/5/54.

⁴ Chwalebny wyjątkiem, kiedy w inwentarzu podano skrótowy opis treści, jest kolekcja nr 29.

Podczas pobytu w archiwum IH RAN zapoznałam się z prawie wszystkimi inwentarzami (poza kolekcją nr 32 i zespołem nr 12) dotyczącymi działu polskiego. Na ich podstawie, po wstępnej selekcji, opracowałam opisy około 150 dokumentów⁵. W tym miejscu wypada zaznaczyć, że poniższe, krótkie omówienie zawartości działu polskiego oparte jest o istniejące inwentarze oraz materiały archiwalne.

Kolekcja nr 29, licząca 169 dokumentów, została podzielona przez radzieckich archiwistów na części zatytułowane „akta i listy królewskie”, „akty prywatne tj. listy, księgi sądowe etc.”, „autografy osobistości politycznych i państwowych”, „akty i listy z XVII wieku”, „akty prywatne”, „inne”. Znajdują się one pod sygnaturami 472/1–7, 473/1–3, 473/5–10, 474/1–71, 476/1–76, 481/1–5. W kolekcji pomieszczone są przede wszystkim przywileje (nadania, potwierdzenia wcześniejszych przywilejów, uniwersały) królów polskich z dynastii Jagiellonów i Wazów (Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta, Zygmunta III, Władysława IV) wystawione dla osób prywatnych, dóbr królewskich, samorządów miejskich. Jako przykłady można tutaj podać dokument Zygmunta III dla miasta Lidy⁶, czy nadanie w 1589 r. serwitratu mistrzowi krawieckiemu Francuzowi Mikołajowi Duoieth[?] w Grodnie⁷; dokument Władysława IV w sprawie handlu morskiego kupców ryskich, czy nobilitację w 1633 r. Jerzego Fischera dokonaną na sejmie koronacyjnym⁸ oraz kilka dokumentów dwóch ostatnich Jagiellonów i Zygmunta III w sprawie żup krakowskich i pobieranych cel⁹. Zwraca uwagę dość liczna korespondencja, również grzecznościowa, skierowana do rzymskich kardynałów przez królów polskich Władysława IV i Jana Kazimierza¹⁰ — również jako królewiczów, oraz ich brata Karola Ferdynanda Wazę. Interesującym przykładem korespondencji prywatnej jest list Zygmunta Augusta z 1564 r. do żony Katarzyny Habsburżanki w odpowiedzi na jej dwa listy w sprawie projektów królowej wydania za mąż jednej z dwórek¹¹. Inny charakter ma list króla hiszpańskiego Filipa II do Henryka Walezego napisany w 1573 r w związku z jego elekcją na króla polskiego i z przyjazdem hiszpańskiego posła¹². W kolekcji można znaleźć nieliczne dokumenty i korespondencję królowych polskich: Anny Jagiellonki, Bony Sforzy, Katarzyny Habsburżanki, Ludwiki Marii¹³. Ponadto akta miejskie, prywatne, wypisy z ksiąg sądowych, kwity skarbowe.

Najmniejsza, bo zawierająca ledwie 6 dokumentów, jest kolekcja nr 30 (sygn. 475/1–6), z dobrze zachowanym, opatrzonym pieczęciami, dokumentem pergaminowym z 1621 r., w którym jezuita Mikołaj Zawisza uposaża Akademię Wileńską znaczną kwotą, pochodzącą ze spadku¹⁴, dokumentem Władysława IV

⁵ Dzięki wcześniejszym ustaleniom umożliwiono mi pracę przez 5 dni w tygodniu (archiwum było wówczas dostępne dla użytkowników tylko dwa razy w tygodniu) przez 6 godzin; otrzymałam również zwiększoną liczbę jednostek archiwalnych.

⁶ IH RAN, Kolekcja nr 29, sygn. 473/1/3.

⁷ Tamże, sygn. 473/1/6.

⁸ Tamże, sygn. 473/2/10.

⁹ Tamże, sygn. 474/1/4, 474/2/8.

¹⁰ Tamże, sygn. 476/1/12, 476/1/15, 476/1/17, 476/2/18, 476/2/19, 476/2/21.

¹¹ Tamże, sygn. 474/2/7.

¹² Tamże, sygn. 474/6/29.

¹³ Tamże, sygn. 474/3/10, 474/6/27, 474/6/2, 476/6/32–37.

¹⁴ IH RAN, Kolekcja nr 30, sygn. 475/1/1.

z 1639 r., w którym król zwalnia od wszelkich świadczeń dobra przekazane jezuitom grodzieńskim przez Mikołaja Krzysztofa Chaleckiego, miecznika litewskiego i jego żonę¹⁵, nobilitacją gdańszczanina Jana Hebrandta z 1676 r.¹⁶, dokumentem Dymitra Korybuta Wiśniowieckiego dla cechu tkaczy płótna w jego prywatnym mieście Dubnie z 1679 r. oraz dokumentem Zbigniewa Karola Ossolińskiego z 1651 r.¹⁷

W kolekcji nr 31, zawierającej 98 dokumentów, (sygn. 471/1–79, 480/1–19) dominuje osiemnastowieczna korespondencja, listy królów Augusta II i Augusta III Sasów, Stanisława Leszczyńskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁸, listy osób zasłużonych w dziejach Polski: Tadeusza Kościuszki, Adama Naruszewicza, Juliana Niemcewicza i innych do różnych odbiorców. Znaleźć w niej można też wypisy z ksiąg Trybunału Litewskiego w Wilnie, faksymilia autografów królów polskich na pocztówkach z przełomu XIX i XX w., czy pokwitowanie Bernarda Bellotto, zwanego Canaletto za pieniądze otrzymane w listopadzie 1776 r.¹⁹

Kolekcję nr 33, dobrze rozpoznaną przez polskich historyków, stanowi 228 wspólnie zszytych dokumentów pergaminowych i papierowych z XVI–XVII w. (sygn. 483/1–228), odnoszących się do terenów Inflant i księstwa Kurlandii. Jest w niej szereg dokumentów z okresu jagiellońskiego (w tym liczne dotyczące rozgraniczeń i sporów granicznych na Litwie), materiały z czasów Stefana Batorego oraz wczesnych lat panowania króla Zygmunta III.

W zespole nr 11 pomieszczonych jest 187 dokumentów (sygn. 477/1–43, 487/1–76, 488/1–68). Dominują wśród nich wypisy z ksiąg sądowych ziemskich i grodzkich z południowo-wschodnich ziem koronnych: sądów łuckich, wołyńskich, krzemienieckich, włodzimierskich a także z siedemnastowiecznych ksiąg trybunalskich²⁰. Ponadto znajduje się w nim korespondencja z okresu od połowy XVII do początku XIX stulecia, w tym hierarchów Kościoła katolickiego (kardynał Michał Radziejowski, biskup Mikołaj Pac, kardynał Karol Ferdynand Waza) oraz wybitnych przedstawicieli Kościoła reformowanego, jak Stanisław Lubieniecki²¹.

Podczas pobytu przeprowadziłam pobeżny sondaż w inwentarzach dwóch zespołów znajdujących się w Sekcji Rosyjskiej, kolekcji nr 238 (kat. Kol. 238 II 128), zatytułowanej „Materiały do historii Białorusi i Ukrainy” (numery pudeł 63, 68, 69) i w zespole nr 36 — Woroncowych (kat. Kol. 36 opis 1 i 2), liczących łącznie 2125 j.a. W pierwszym z nich zwracają uwagę uniwersały hetmanów kozackich Bogdana Chmielnickiego, jego syna Jerzego oraz Iwana Buchowieckiego²², liczne wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich krzemienieckich, łuckich, nowogrodzkich, pińskich, a także nieliczne wypisy z akt miejskich z tych terenów.

¹⁵ Tamże, sygn. 475/1/3.

¹⁶ Tamże, sygn. 475/1/5.

¹⁷ Tamże, sygn. 475/2/6, 475/2/4.

¹⁸ Są to 24 listy, zob. IH RAN, Kolekcja nr 31, sygn. 479/1/2–8, 479/2/9–18, 479/3/19–24.

¹⁹ Tamże, sygn. 479/5/51.

²⁰ IH RAN, Kolekcja nr 11, sygn. 487/1, 488/1–68.

²¹ Tamże, sygn. 477/1/2, 477/3/14, 477/2/8, 477/2/9; dwa listy Lubienieckiego znajdują się również w zespole Ostrogskich, sygn. 477/2/9–10.

²² IH RAN, Kolekcja nr 238, sygn. 69/27–29, 69/31–32, 69/34–35, 69/38.

Natomiast w zespole drugim, gromadzącym przede wszystkim dokumentację osiemnastowieczną, znajdziemy liczną korespondencję, a w niej listy w języku francuskim do przedstawicieli rodziny Woroncowów, pisane przez królów Augusta III, Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także Tadeusza Kościuszkę, Adama Czartoryskiego, Adama Branickiego, Piotra Teppera i innych. Jest tam także zbiór przywilejów dla miasta Rygi²³ oraz „Tractaten zwischen Russland und Polen” z lat 1686, 1733, 1735, 1742, 1746, 1755²⁴.

Maria Sierocka-Pośpiech, Polonica in the Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences — an abandoned project

Summary

The article presents results of a query, conducted in 2005 in the fonds of Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences in connection with planned development of a catalogue of polonica preserved in that institution. Unfortunately, that project was never implemented. The plan envisaged, that the first stage of works on the catalogue would cover documents from the so-called Polish chapter of the Western European section. It is approximately 600 documents, grouped in 5 collections (collections No. 29, 30, 31, 32, 33) and two archival fonds (fonds 11 and 12). Materials therein are diverse in terms of institutional provenance, as well as formal, content and chronological aspects, dated from 16th to early 20th century.

Słowa kluczowe: polonica, Petersburg, archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk

Keywords: polonica, Petersburg, Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences

²³ IH RAN, fond 36, opis 1 nr 424.

²⁴ Tamże, nr 161.

Jacek Krochmal

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

PETERSBURSKIE POLONIKA W ARCHIWUM GŁÓWNYM AKT DAWNYCH

W latach pięćdziesiątych XX wieku Archiwum Główne Akt Dawnych zaczęło gromadzić i udostępniać kopie archiwaliów dotyczących Polski i Polaków, oryginały których znajdują się w instytucjach zagranicznych. W wyniku tej działalności powstał pokaźnych rozmiarów zbiór złożony z mikrofilmów i fotokopii, a ostatnio także kopii cyfrowych (skanów) poloników pochodzących ze 107 archiwów, bibliotek i muzeów działających w 23 państwach Europy, Azji i Ameryki Północnej. Utworzenie tego zbioru wiązało się z przekazaniem do AGAD ponad 100 tys. klatek mikrofilmów wykonanych w 1955 r. w archiwach i bibliotekach szwedzkich na zlecenie Mariana Małowista i Antoniego Mączaka¹. Przez następne kilkadziesiąt lat zbiór ten był systematycznie uzupełniany o wyniki kolejnych kwerend. Pozyskiwane materiały opracowywano a informacje o nich publikowano w drukowanych katalogach². W tym okresie możliwość korzystania przez badaczy ze zgromadzonego w AGAD zbioru poloników była wielkim udogodnieniem. Dzięki temu łatwiejszy był dostęp do informacji zawartych w źródłach archiwalnych znajdujących się w instytucjach zagranicznych. Aby z nich korzystać zbędne były kosztowne wyjazdy i związane z nimi, czasami bardzo kłopotliwe, starania o wydanie paszportu przez organy władzy wykonawczej PRL. Nie bez znaczenia był też fakt, że dostęp do źródeł, zgromadzonych na przykład w archiwach Związku Radzieckiego, był utrudniony, podlegał bowiem

¹ A. Mączak, *Posiedzenie naukowe działu historii powszechnej Instytutu Historii PAN poświęcone wynikom przeprowadzonych w Szwecji poszukiwań źródłowych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 62, 1955, s. 162–163; tenże, *Wyniki poszukiwań źródłowych dotyczących wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660, dokonanych w Szwecji w r. 1955*, „Przegląd Historyczny”, t. 47, 1956, s. 126–142.

² Zob. *Katalog mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych*, z. 1, oprac. B. Jagiełło, H. Karczowa, Warszawa 1965; z. 2, oprac. B. Jagiełło, D. Majerowicz, Warszawa 1969; z. 3, oprac. T. Kurowski, D. Majerowicz, Warszawa 1973; z. 4, oprac. T. Kurowski, D. Majerowicz, Warszawa 1976; z. 5, oprac. E. Kobierska-Motasowa, H. Diupero, Warszawa 1982; z. 6, oprac. S. Mikulicz, Warszawa 1987; *Katalog mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych*, z. 8, oprac. J. Godlewska, B. Kubiczek, Warszawa 1992.

wielu różnorodnym ograniczeniom administracyjnym. Pomimo tych zalet, program kopiowania poloników miał szereg wad wynikających z ówczesnych uwarunkowań, które były niezależne od starań wykonawców kwerend. Kopiowane materiały nie obejmowały całych zespołów archiwalnych, ale wyłącznie wybrane jednostki archiwalne, a niekiedy tylko ich fragmenty. Było to spowodowane różnorodnymi ograniczeniami w dostępie do materiałów archiwalnych oraz trudnościami techniczno-organizacyjnymi, w tym brakiem środków na sfinansowanie kopiowania o charakterze masowym. Przede wszystkim wynikały zaś z charakteru przeprowadzanych kwerend tematycznych, do których dostosowywany był zakres kopiowanych poloników. W rezultacie gromadzony w AGAD zbiór kopii poloników powstawał w sposób przypadkowy, a pozyskiwane materiały pozwalały jedynie na fragmentaryczne zapoznanie się z zawartością źródłową zespołów archiwalnych znajdujących się w instytucjach przechowujących oryginały. Sytuacja ta zmieniła się po roku 2007, kiedy z partnerami zagranicznymi nawiązano nowe, sformalizowane formy współpracy, polegające na kopiowaniu całych, wybranych przez zamawiającego zespołów archiwalnych, wraz z ich inwentarzami. Dzięki temu pozyskiwane są nie tylko kopie poloników ale też — co niezmiernie ważne dla użytkowników — inwentarze zawierające profesjonalny opis archiwalny całych zespołów, pozwalające na umieszczenie skopiowanych źródeł w ich kontekście historycznym³. Nadal wykonywano mikrofilmy, które jednak coraz częściej zastępowane są kopiami cyfrowymi. Zbiór tych ostatnich obejmuje w AGAD już ponad milion skanów, spośród których najwięcej pochodzi z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie oraz Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku, a także estońskiego Archiwum Historycznego w Tartu i szwedzkiego Riksarkivet w Sztokholmie. Pozyskiwane co roku do AGAD kopie poloników poddawane są opracowaniu, a wiadomości o kolejnych nabytkach są publikowane w formie drukowanych komunikatów⁴ oraz informacji zamieszczanych na stronie internetowej archiwum⁵.

³ Wieloletnia realizacja programu kopiowania poloników jest możliwa dzięki finansowaniu przekazywanemu przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych.

⁴ Zob. J. Krochmal, *Przekazanie mikrofilmów z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 15–16, 2008–2009, s. 223–224; tenże, *Polonika w zbiorach państw nadbałtyckich na stronie internetowej Archiwum Głównego Akt Dawnych*, MHA, t. 17, 2010, s. 65–70; tenże, *Elektroniczne repozytorium „Polonica w zbiorach państw nadbałtyckich” na stronie internetowej AGAD* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, t. 2, s. 341–346; tenże, *Kopie poloników z archiwów ukraińskich i estońskich w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, MHA, t. 21, 2014, s. 367–369; tenże, *Polonika z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie w AGAD*, MHA, t. 24, 2017, s. 325–326.

⁵ Por. *Polonica*: http://agad.gov.pl/?page_id=878 <dostęp: 2018–04–25>; *Polonica*, mikrofilmy, fotokopie i skany z archiwów, bibliotek i muzeów zagranicznych: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/polon.xml> <dostęp: 2018–04–25>; *Polonica* z Latvijas Valsts vestures arhivs (LVVA) w Rydze. Zbiór dokumentów pergaminowych: <http://www.postdiploma.pl/ryga.xml> <dostęp: 2018–04–25>; Riksarkivet, Stockholm: *Extranea* 75. IX Polen: <http://www.postdiploma.pl/Extranea.xml> <dostęp: 2018–04–25>; *Polonica* z Archiwum Historycznego w Tartu z zespołu nr 402 Uniwersytet w Dorpacie: <http://agad.gov.pl/szukaj/?zbior=45>

W zbiorze kopii poloników przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się mikrofilmy materiałów archiwalnych dotyczących Polski i Polaków przechowywane w zbiorach 17 instytucji rosyjskich, w tym pięciu z Petersburga (zob. niżej). Korzystając z nich należy pamiętać, że kwerendy archiwalne i zamawiane w ich wyniku mikrofilmy wykonywane były w czasach istnienia Związku Radzieckiego, dlatego na kopiach oraz w ich opisach zachowane zostały nazwy instytucji obowiązujące w tamtym okresie, łącznie z ówczesną nazwą miasta Petersburga. Znajomość tych nazw jest przydatna zarówno dla identyfikacji poszukiwanych materiałów, jak też dla ich poprawnego opisanie przy cytowaniu.

Poruszając zagadnienie archiwalnych „poloników” przechowywanych w instytucjach rosyjskich (czy szerzej — w archiwach i bibliotekach państw z obszaru byłego Związku Radzieckiego) trzeba wyraźnie zaznaczyć, że termin ten ma zakres wykraczający poza tradycyjnie rozumiane określenie materiałów historycznych dotyczących Polski i Polaków. Z powodu zawirowań dziejowych pod pojęciem tym kryją się także materiały archiwalne o proveniencji polskiej, to znaczy archiwalia wytworzone na terenie Polski (Rzeczypospolitej) przez polskie instytucje państwowe lub publiczne oraz osoby prywatne. Materiały te były rabowane i wywożone z Polski przez okupacyjne władze rosyjskie w różnym czasie i okolicznościach, poczynając od XVII wieku⁶. Tylko część tych zbiorów rewindykowano do Polski⁷, pozostałe zaś nadal znajdują się w archiwach rosyjskich. Inną kategorią poloników są natomiast archiwalia dotyczące ziem polskich i Polaków wytworzone przez instytucje rosyjskie działające w Rosji oraz na terenach dawnej Rzeczypospolitej, które w wyniku jej rozbiorów znalazły się w zaborze rosyjskim. Podane przykłady nie wyczerpują wszystkich okoliczności, z powodu których archiwa i biblioteki rosyjskie zgromadziły bogate zbiory materiałów o proveniencji polskiej oraz poloników.

Polonika i materiały archiwalne o proveniencji polskiej, których kopie zgromadzono w AGAD, są przechowywane w zbiorach pięciu instytucji petersburskich. Najwięcej z nich znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum

<dostęp: 2018-04-25>; Kopie poloników z archiwów zagranicznych w AGAD: http://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2015/09/Kopie_Polonika.pdf <dostęp: 2018-04-25>.

⁶ Zob. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982, s. 99–101; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa — księgozbiory — dzieła sztuki — pomniki*, Poznań 2003; tenże, *Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)*, Poznań 2005, s. 20–49, 91–98; tenże, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1, Kraków 2006, s. 98–123, 163–167, 220–222, 266–288, 376–399, 478–510, 566–590; J. Krochmal, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807–2011)*, MHA, t. 18, 2011, s. 13–14, 23, 39.

⁷ Rewindykacje archiwaliów zagrabionych z Polski miały miejsce kilkakrotnie w XIX i XX w. Największy zakres, uregulowany traktatami pokojowymi i umowami międzynarodowymi, miały zwroty dóbr kultury po pokoju ryskim, szczególnie zaś wielka rewindykacja z ZSRR prowadzona w latach 1945–1964. Żadna z tych akcji nie została doprowadzona do końca; por. K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945–1964. Rozprawa habilitacyjna*, Lublin 1982; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR*, s. 150–214; tenże, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury. Od czasów nowożytnych do współczesnych. Archiwa — księgozbiory — dzieła sztuki — pomniki*, Poznań 2003, s. 159–170, 295–312; J. Krochmal, *Kalendarium*, s. 43–44, 46, 48, 73, 91, 93–94.

Historycznym (Российский государственный исторический архив; РГИА — RGIA)⁸. Wcześniej, czyli w okresie sporządzania mikrofilmów, to jest od 1961 do 1992 r., archiwum to nosiło nazwę Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego ZSRR (Центральный государственный исторический архив СССР — ЦГИА СССР). W Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się mikrofilmy sporządzone z wybranych jednostek archiwalnych znajdujących się w aż 55 zespołach (fondach) z zasobu RGIA. Do najważniejszych materiałów o proveniencji polskiej należą archiwalia z powstania kościuszkowskiego, w tym korespondencja Tadeusza Kościuszki, Tomasza Wawrzeckiego i gen. Józefa Zajączka z 1794 r.⁹ Natomiast wśród poloników uwagę zwracają akta Departamentu do spraw Królestwa Polskiego (1830–1846) oraz Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim (1864–1881) zawierające dokumentację związaną ze zmianami nazw urzędów gubernialnych i zarządów powiatowych, spraw dotyczących uwłaszczenia chłopów, reformy sądownictwa, szkolnictwa, a także utworzenia Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie oraz przekształcenia Warszawskiego Obserwatorium Astronomicznego w oddział Uniwersytetu¹⁰. Dużą grupę tematyczną stanowią materiały opisujące represje władz carskich wobec ludności polskiej prowadzone w latach 1861–1881. Są tam raporty o nastrojach społecznych w Królestwie Polskim oraz w guberniach wołyńskiej i podolskiej, w tym doniesienia o ruchach patriotycznych wśród studentów oraz akta dotyczące aresztowań i zesłań powstańców styczniowych, a także innych osób prowadzących działalność niepodległościową, w tym zsyłkach księży katolickich. Są też informacje o karach wymierzanych za kolportaż odezw i ulotek oraz materiały na temat buntów więźniów politycznych, a także dokumentacja dotycząca organizacji więziennictwa. Podobnej problematyki dotyczą raporty policyjne z lat 1863–1909. Znajdują się w nich wykazy zesłańców, w tym urzędników i szlachty — uczestników powstania styczniowego, zawierające ich szczegółowe dane personalne, a więc imiona i nazwiska, stan cywilny, wiek, miejsce zamieszkania, funkcję, powód aresztowania oraz korespondencję i zeznania spisywane podczas przesłuchań. Uzupełnieniem tych materiałów są akta dotyczące organizacji transportu zesłańców, raporty o miejscach zsyłek i rodzajach prac katorżniczych na Syberii. W raportach policyjnych sporo miejsca zajmują doniesienia o studenckich ruchach patriotycznych, działalności księży katolickich oraz tak zwanych ruchach rewolucyjnych. Ponadto są jeszcze ogólne sprawozdania oberpolicmajstra warszawskiego oraz gubernatorów: grodzieńskiego, kaliskiego, kieleckiego, lubelskiego, łomżyńskiego, piotrkowskiego, płockiego, podolskiego, radomskiego,

⁸ *Государственные архивы СССР. Справочник*, ред. Ф. М. Ваганов, ч. 1, Москва 1989, с. 50–55; <http://www.fgurgia.ru/> <ostęp: 2018–04–26>.

⁹ W przypisach podawane będą sygnatury oryginalnych materiałów przechowywanych w archiwach petersburskich, z których wykonano kopie mikrofilmowe dla AGAD. Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), ф. 1018 (Iwan Paskiewicz). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 61–62. Por. *Nowe Miscellanea Historyczne*, t. 1, Seria: *Powstania narodowe*, z. 1: *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki*, zestawił W. Michajlenko, oprac. W. Michajlenko, J. Skowronek, J. Zimińska, Warszawa 1996.

¹⁰ РГИА, ф. 1149 (Departament Praw Rady Państwa), ф. 1170, (Komitet do spraw Królestwa Polskiego przy Radzie Państwa, 1831–1841), ф. 1270 (Komitet do spraw Królestwa Polskiego, 1855–1881), ф. 1363 (Sąd Karny Kasacyjny Senatu). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 62–63; z. 5, s. 99; z. 8, s. 52, 54.

siedleckiego, suwalskiego, wołyńskiego i warszawskiego. Uwagę zwraca raport szefa żandarmerii podkreślający ujemne strony masowych zsyłek powstańców styczniowych¹¹. Bogatego materiału informacyjnego o działalności wydawniczej, naukowej i kulturalnej dostarczają akta cenzury petersburskiej oraz warszawskiej, wileńskiej i łódzkiej z lat 1828–1915. Znajdują się w nich sprawozdania cenzorów, w których podawano informacje o tytułach, nakładach i datach wydań publikacji oraz wykazy tekstów dopuszczonych do druku, a także informacje o wydawnictwach zagranicznych sprowadzanych do Królestwa Polskiego. Wśród ocenzurowanych materiałów są utwory Adama Mickiewicza i Władysława Syrokomli oraz liczne gazety i czasopisma: „Biblioteka Biała”, „Biblioteka dla Młodzieży”, „Biblioteka Lekarska”, „Duch”, „Dwumiesięcznik Teologiczny”, „Dzwon”, „Echo Praskie”, „Echo Warszawskie”, „Ekonomista”, „Figlarz”, „Gazeta Domowa”, „Gazeta Muzyczna”, „Ginekologia”, „Humor i Satyra”, „Kurier Kolejowy”, „Kurier Łódzki”, „Kurier Teatralny”, „Moda Paryska”, „Myśl”, „Nasz Dom”, „Nauka i Życie”, „Niezabudka”, „Pamiętnik Literacki”, „Pedagog”, „Plon”, „Postęp Lekarski”, „Przegląd Dentystyczny”, „Przegląd Prasy”, „Przegląd Przeglądów”, „Przewodnik Duchowy”, „Przy Kominku”, „Przyjaciel Młodzieży”, „Przyroda”, „Rybak”, „Rzemieślnik”, „Salon Polski”, „Słowo”, „Sztuka”, „Tygodnik Literacki”, „Wiedza”, „Wieniec”, „Zdrowie” i inne. Interesujących wiadomości dostarcza korespondencja na temat doniesień prasy rosyjskiej o powstaniu styczniowym. Są też materiały dotyczące cenzurowania przedstawień teatralnych w guberniach: grodzieńskiej, kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, piotrowskiej, płockiej, siedleckiej, suwalskiej i warszawskiej¹². Tematyka ta wiąże się z innymi źródłami dotyczącymi życia teatralnego z lat 1862–1902. Są wśród nich zarówno afisze teatrów warszawskich i prowincjonalnych, jak też akta mówiące o działalności teatrów w guberniach warszawskiej i piotrkowskiej oraz afisze zapowiadające występy gościnne aktorów, jak na przykład Bogumiła Dawisona¹³.

Różnorodne materiały skopiowane w RGIA dotyczą szkolnictwa z okresu 1803–1915, tym oświaty w Królestwie Polskim oraz Polaków studiujących w rosyjskich uczelniach wyższych. Znajdują się tam sprawozdania Warszawskiego Okręgu Szkolnego, instrukcje dla wizytatorów, ogólne materiały statystyczne dotyczące szkół, ich działalności i likwidacji oraz reorganizacji szkolnictwa. Są też akta poszczególnych placówek oświatowych i naukowych, jak na przykład

¹¹ РГИА, ф. 1282 (Kancelaria Ministra Spraw Wewnętrznych), 1286 (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Departament Policji Wykonawczej). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 63–66; z. 5, s. 99; z. 8, s. 52–53.

¹² РГИА, ф. 772 (Główny Zarząd Cenzury), ф. 774 (Rada Ministra Spraw Wewnętrznych do spraw Cenzury Druku Książek), ф. 776 (Zarząd Główny do spraw Prasy MSW), ф. 777 (Petersburski Komitet Cenzury), 779 (Centralny Komitet Cenzury Zagranicznej przy Zarządzie Głównym do spraw Cenzury MSW). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 60; z. 4, s. 87–89; z. 5, s. 96–98; z. 8, s. 51.

¹³ РГИА, ф. 479 (Nadworna Medyczna Część Ministerstwa Dworu Cesarskiego), ф. 497 (Dyrekcja Teatrów Cesarskich Ministerstwa Dworu Cesarskiego), ф. 575 (Ministerstwo Finansów. Zarząd Główny Opłat), ф. 797 (Kancelaria Ober-Prokuratora Synodu), ф. 1282. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 59–61, 65; z. 4, s. 87. Bogumił Dawison (1818–1872), aktor teatrów warszawskich, sławę zyskał w Niemczech, Wiedniu i podczas występów w USA, zob. T. Terlecki, *Dawison Bogumił* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 4, Kraków 1938, s. 465–466.

szkół artystycznych, w tym organizacji Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie oraz materiały dotyczące Instytutu Rolnictwa i Leśnictwa w Nowej Aleksandrii (Puławach) z lat 1869–1908. Wśród skopiowanych materiałów ważne miejsce zajmuje dokumentacja represji wobec nauczycieli i uczniów za różnorodne akcje patriotyczne. Są także materiały dotyczące polskich organizacji studenckich w Petersburgu i w Moskwie oraz imienne wykazy studentów, w tym stypendystów utrzymywanych ze środków Skarbu Królestwa Polskiego, kształcących się na uniwersytetach w Petersburgu, Moskwie, Charkowie i Dorpacie oraz w petersburskiej Akademii Sztuk, a także w Szkole Nawigacji w Rydze. Duży zbiór materiałów dotyczy polskich uczonych i wykładowców uniwersyteckich¹⁴, w tym Leona Petrażyckiego¹⁵, botaników Jerzego Aleksandrowicza¹⁶, Tomasza Augustynowicza¹⁷ i Leona Cienkowskiego¹⁸, farmaceuty Bronisława Koskowskiego¹⁹, architekta Hilarego Majewskiego²⁰, inżynierów Józefa Nowkuńskiego²¹, Adolfa

¹⁴ РГИА, ф. 95 (Oddziały Żegluga Handlowej i Portów Handlowych), ф. 472 (Kancelaria Ministerstwa Dworu Cesarskiego), ф. 733 (Departament Oświecenia Publicznego), ф. 735 (Kancelaria Ministra Oświecenia Publicznego), ф. 741 (Oddział Szkolnictwa Przemysłowego), ф. 789 (Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu), ф. 1270. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 60–61; z. 4, s. 87; z. 5, s. 94–96, 99; z. 8, s. 33, 38–50.

¹⁵ РГИА, ф. 733, ф. 740 (Departament Spraw Ogólnych Ministerstwa Oświaty), ф. 1363. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 1, s. 57. Leon Petrażycki (1867–1931), teoretyk prawa, profesor uniwersytetów w Petersburgu i Warszawie, czołowa postać petersburskiego życia naukowego początku XX w., członek krakowskiej Akademii Umiejętności, poseł do I Dumy Państwowej, zob. K. Opalek, *Petrażycki Leon* [w:] PSB, t. 25, s. 683–688.

¹⁶ РГИА, ф. 14 (Kancelaria M. Nowosilcowa). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 4, s. 79. Jerzy Aleksandrowicz (1819–1894), profesor botaniki Szkoły Głównej i Uniwersytetu Warszawskiego, pionier jedwabnictwa, zob. B. Hryniewiecki, *Aleksandrowicz Jerzy* [w:] PSB, t. 1, s. 68–69.

¹⁷ РГИА, ф. 1284 (Departament Spraw Ogólnych MSW). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 52. Tomasz Augustynowicz (1809–1891), lekarz i biolog, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, jako inspektor sanitarny guberni permskiej opracował instrukcję zwalczania wścieklizny, opisał faunę Ukrainy, a podczas ekspedycji badawczych na Sachalinie i w Jakucji zgromadził zbiór 40 tys. eksponatów roślin syberyjskich, przekazany do Ogrodu Botanicznego w Petersburgu, zob. S. Pamarański, *Augustynowicz Tomasz* [w:] PSB, t. 1, s. 185–186.

¹⁸ РГИА, ф. 14. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 4, s. 78. Leon Cienkowski (1822–1887), biolog, profesor uniwersytetów w Petersburgu i Charkowie, zob. B. Hryniewiecki, *Cienkowski Leon* [w:] PSB, t. 4, s. 50–52.

¹⁹ РГИА, ф. 418 (Kierownik Pierwszego Okręgu Hodowli Koni Głównego Zarządu Stadnin Państwowych). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 59. Bronisław Koskowski (1863–1946), profesor farmacji i dziekan Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Warszawskiego, zreformował studia farmaceutyczne, podnosząc je do rangi dyscypliny akademickiej, zob. T. Zakrzewski, *Koskowski Bronisław* [w:] PSB, t. 14, s. 231–232.

²⁰ РГИА, ф. 789. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 51. Hilary Majewski (1838–1892), architekt, absolwent akademii sztuk pięknych w Petersburgu i we Florencji, w latach 1872–1892 architekt miejski w Łodzi. Zaprojektował wiele budynków użyteczności publicznej, zabudowań fabrycznych, domów robotniczych oraz kamienic i luksusowych willi i pałaców, walnie przyczyniając się do ukształtowania stylu architektonicznego Łodzi, zob. I. Popławska, *Majewski Hilary* [w:] PSB, t. 19, s. 180.

²¹ РГИА, ф. 229 (Kancelaria Ministra Komunikacji). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 37. Józef Nowkuński (1868–1952), absolwent uniwersytetów w Petersburgu i w Kijowie, inżynier komunikacji, projektant i kierownik budowy linii kolejowych w Rosji i w Polsce (magistrala węglowa Śląsk-Gdynia), zob. J. Kubiawski, *Nowkuński Józef* [w:] PSB, t. 23, s. 353–354.

Paszковского²² i Witolda Zglenickiego²³, a także malarzy — absolwentów Akademii Sztuk Pięknych: Konrada Krzyżanowskiego (materiały z lat 1896–1908), Emila Niewiadomskiego (1890–1912), Ferdynanda Ruszczyca (1891–1912) i Kazimierza Stabrowskiego (1887–1916)²⁴. Ponadto skopiowano różnorodne materiały dotyczące osób prywatnych, w tym często wybitnych. Na szczególną uwagę zasługuje dokumentacja dotycząca leksykografa Samuela Bogumiła Lindego²⁵, są też materiały dotyczące działalności naczelnika Warszawskiego Okręgu Komunikacji inż. Jakuba Kostenieckiego²⁶, akta rodziny lekarza Aleksandra Szczeniowskiego²⁷, a także materiały przydatne do badań genealogicznych, w tym akta wileńskiej, kowieńskiej i wołyńskiej deputacji szlacheckich zawierających wywody genealogiczne i akta metrykalne rodzin Łukowskich (z lat 1838–1857), Szornelów (z lat 1835–1854), Zakrzewskich (z lat 1834–1886) i Ziemeckich (z 1803 r.)²⁸. Warto też zwrócić uwagę na materiały dotyczące miast — sprzedaży Tulczyna w 1812 r.²⁹ oraz zagadnienia związane z zatwierdzeniem projektów herbów miejskich dla Będzina, Kozięłów i Sosnowca³⁰.

Wśród spraw dotyczących Kościoła katolickiego, oprócz wspomnianych już informacji o represjach i zsyłkach księży, na uwagę zasługuje rękopis zatytułowany „Regesty Kapituły Żmudzkiej i innego duchowieństwa przy katedrze znajdującego się oraz po parafiach i innych miejscach przebywającego, Funduszach, na koniec o zakonnych zgromadzeniach obojej płci infirmariów i szpitalów pod alfabetem sporządzony” w 1804 r.³¹ oraz raporty prokuratorów na temat udziału duchowieństwa w rewolucji 1905 r.³²

²² РГИА, ф. 258 (Główne Towarzystwo Rosyjskich Kolei Żelaznych). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 38. Adolf Paszkowski (1847–1884), inżynier komunikacji, zob. J. Kubiатовski, *Paszkowski Adolf* [w:] PSB, t. 25, s. 287–288.

²³ РГИА, ф. 37 (Departament Górnictwa Ministerstwa Finansów). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 33. Witold Zglenicki (1850–1904), geolog, filantrop nauki polskiej, „ojciec nafty bakijskiej”; absolwent Szkoły Głównej w Warszawie oraz Instytutu Górniczego w Petersburgu. Podczas pracy w Baku zaprojektował platformę do podmorskiego wydobycia ropy naftowej. Część majątku zdobytego z dochodów płynących z wydobycia ropy naftowej przeznaczył na fundację Kasy im. Mianowskiego; zob. A. Chodubski, *Górnik geolog Witold Zglenicki (1850–1904) „Polski Nobel”*, Płock 2011; W. Findeisen, P. Hübner, J. Piskurewicz, L. Zasztowt, *Zarys historii Kasy im. Józefa Mianowskiego* [w:] *Kasa Mianowskiego 1881–2011*, red. L. Zasztowt, Warszawa 2011, s. 109.

²⁴ РГИА, ф. 789. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 51.

²⁵ РГИА, ф. 733. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 5, s. 96. Samuel Bogumił Linde (1771–1847), leksykograf, językoznawca, tłumacz, bibliograf, pedagog i bibliotekarz, prezes zboru ewangelicko-augsburskiego w Warszawie (1813–1819) i Generalnego Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego (1828–1837), deputowany na sejmy lat 1818 i 1820, autor monumentalnego *Słownika języka polskiego* (t. 1–6, Warszawa 1807–1815); zob. J. Michalski, *Linde Samuel Bogumił* [w:] PSB, t. 17, s. 358–364.

²⁶ РГИА, ф. 229. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 37.

²⁷ РГИА, ф. 1298 (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Zarząd Głównego Inspektora Lekarskiego). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 54.

²⁸ РГИА, ф. 1343 (Senat Rządzący. Departament III). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 5, s. 99; z. 8, s. 54.

²⁹ РГИА, ф. 560 (Kancelaria Ogólna Ministra Finansów). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 59.

³⁰ РГИА, ф. 1343. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 54.

³¹ РГИА, ф. 821 (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Departament Spraw Duchownych Wyznań Obcych). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 51–52.

³² РГИА, ф. 797. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 61.

Szczególnie wiele miejsca wśród poloników skopiowanych w RGIA zajmują materiały dotyczące komunikacji lądowej i rzecznej. Spraw regulacji rzek oraz budowy i utrzymania dróg lądowych dotyczą akta z lat 1824–1912. Są wśród nich protokoły Międzynarodowej Komisji do spraw regulacji Wisły i Sanu na odcinku granicy państwowej pomiędzy Rosją i Austro-Węgrami z lat 1878–1912 oraz protokół rosyjsko-austriacko-pruskiej komisji do spraw regulacji Wisły z 1880 r., dokumentacja dotycząca regulacji Wisły, Bugu, Narwi, Biebrzy, Warty, Sanu, Niemna, Dźwiny i Kanału Augustowskiego, a także remontów dróg i mostów, w tym rysunki techniczne oraz mapa dróg w Królestwie Polskim. Uzupełnieniem tych materiałów są taryfy opłat za przejazd przez mosty oraz dokumentacja dotycząca budowy szlaków kolejowych i ich eksploatacji. Materiały te pochodzą z lat 1830–1914. Jest wśród nich zezwolenie cara Mikołaja I na budowę kolei żelaznych, dokumentacja dotycząca linii Warszawsko-Wiedeńskiej, Petersburskiej, Łódzkiej, Nadwiślańskiej, Warszawsko-Terespolskiej, a także linii Warszawa-Moskwa oraz Brześć-Kijów-Odessa. Są też mapy kolei Nadwiślańskiej, Łódzkiej, Warszawsko-Wiedeńskiej, a także akta Stowarzyszenia Akcyjnego Warszawsko-Markowskiej Kolejki Wąskotorowej oraz plany i rysunki techniczne dworców kolejowych w Białymstoku, Częstochowie, Grodnie, Piotrkowie, Sokółce, Warszawie, Wilnie i Ząbkowicach. Wśród skopiowanych materiałów jest dokumentacja budowlana, projektowa i finansowa, w tym kosztorysy budów z lat 1841–1914. Są projekty mostów kolejowych przez Wisłę, wiaduktów i tuneli w okręgu sosnowieckim, bocznic kolejowych w Pruszkowie, bocznic prowadzących do kopalń węgla w Będzinie, Kazimierzu i Zagórzu oraz do huty w Sośnicy, plany linii telegraficznej Warszawa-Brześć oraz przebudowy warszawskiego węzła kolejowego. Uzupełnieniem tych materiałów jest dokumentacja finansowa i kosztorysy budowy linii kolejowych w guberniach kieleckiej i radomskiej, linii Warszawsko-Wiedeńskiej, Petersburskiej, Warszawsko-Bydgoskiej, Warszawsko-Terespolskiej, Łódzkiej oraz linii Brześć-Łuków i Grodno-Warszawa. Wśród materiałów ukazujących funkcjonowanie linii kolejowych są rozkłady jazdy, zestawienia dotyczące przewozów pasażerskich i towarowych, a także dokumentacja przedstawiająca stan taboru kolejowego oraz taryfy pobieranych opłat. Do pozostałych grup tematycznych zaliczyć można dokumentację techniczną parowozów i wagonów, materiały z inspekcji mostów oraz akta dotyczące wypadków kolejowych koło Radomska z 1847 i 1852 r. oraz wypadków na liniach Warszawsko-Terespolskiej, Łódzkiej i Nadwiślańskiej. W związku z pojawiającymi się epidemiami cholery i rosnącymi obawami o jej rozprzestrzenianie się wzdłuż szlaków komunikacyjnych, zachowała się dokumentacja z przeprowadzanych kontroli sanitarnych³³. Ponadto są tam kopie akt dotyczących komór

³³ РГИА, ф. 173 (Ministerstwo Komunikacji. Departament Komunikacji Wodnej), ф. 174 (Ministerstwo Komunikacji. Departament Szos i Komunikacji Wodnej), ф. 176 (Ministerstwo Komunikacji. Komitet Techniczno-Inspektorski Dróg Lądowych i Wodnych), ф. 206 (Ministerstwo Komunikacji. Departament Komunikacji), ф. 207 (Zarząd Główny Komunikacji i Budynków Publicznych), ф. 219 (Ministerstwo Komunikacji. Departament Dróg Żelaznych), ф. 262 (Komitet Techniczno-Inspektorski Dróg Żelaznych Ministerstwa Komunikacji), ф. 269 (Inspekcja Dróg Żelaznych Ministerstwa Komunikacji), ф. 273 (Zarząd Dróg Żelaznych Ministerstwa Komunikacji), ф. 350 (Kolekcja planów i rysunków budów linii kolejowych), ф. 354 (Zarząd Budowy Kolei Petersbursko-Warszawskiej), ф. 378 (Zarząd

celnych³⁴ i działalności poczty³⁵, a także dyplomy egzaminacyjne uprawniające do żeglugi na Morzu Czarnym wydane przez komisje egzaminacyjne w Odessie i Sewastopolu³⁶.

Wśród poloników skopiowanych w RGIA są także źródła dotyczące kwestii włościańskiej, w tym zbiegostwa chłopów unikających służby wojskowej (1819–1820), uwłaszczenia chłopów (1863–1864) oraz raporty gubernatorów o szerzeniu się pogłosek na temat nowego podziału ziemi³⁷. Kolejna grupa materiałów dotyczy przemysłu oraz rozwijającego się ruchu robotniczego. Do najstarszych należą plany fabryki w Ciechanowcu z 1809 r. oraz akta zakładów przemysłowych w miastach Królestwa Polskiego w 1820 r. Ponadto skopiowano zestawienia statystyczne fabryk działających w latach 1890–1900 na ziemiach byłego Królestwa Polskiego oraz w guberni grodzieńskiej. Wśród doniesień o „ruchu rewolucyjnym” są raporty o strajkach w fabryce w Zawierciu, kopalniach i hutach Zagłębia Dąbrowskiego i w innych rejonach byłego Królestwa Polskiego (1890–1905)³⁸. Sporo skopiowanych materiałów dotyczy miasta Warszawy z lat 1859–1915. Wykonano kopię planu Warszawy z 1888 r. oraz dokumentacji dotyczącej wodociągów i kanalizacji miejskiej z 1872 r. Są też materiały na temat reformy magistratu warszawskiego oraz organizacji policji miejskiej, a ponadto fabryk Gerlach i Pulst, Norblin i innych. W materiałach tych znajdują się też informacje o strajkach w warszawskich fabrykach³⁹.

W skopiowanych w RGIA materiałach archiwalnych znajdują się źródła dotyczące działalności organizacji politycznych, a szczególnie niepodległościowych. Są wśród nich materiały warszawskiego Związku Narodu Polskiego, a także opracowanie poświęcone dziejom organizacji i partii politycznych powstałych po powstaniu styczniowym oraz działalności partii politycznych w Rosji po rewolucji 1905 r. W związku z podniesieniem podczas I wojny światowej kwestii polskiej w rozmowach dyplomatycznych w aktach rosyjskiej Rady Ministrów znajdujemy projekt organizacji przyszłego rządu polskiego⁴⁰.

Kolejnym archiwum petersburskim, z którego pozyskano kopie poloników, jest Rosyjskie Państwowe Archiwum Floty Wojennej (Российский государственный архив военно-морского флота — РГАВМФ). W czasie

Towarzystwa Południowo-Zachodnich Dróg Żelaznych), ф. 560 (Kancelaria Ogólna Ministra Finansów), ф. 1195 (Komisja do Badania Działalności Dróg Żelaznych w Rosji), ф. 1270, ф. 1293 (Komitet Techniczno-Budowlany MSW). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 62; z. 4, s. 79–87, 89–90; z. 5, s. 92–93, 98–99; z. 33–37, 53–54.

³⁴ РГИА, ф. 1195. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 4, s. 89.

³⁵ РГИА, ф. 207. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 4, s. 82.

³⁶ РГИА, ф. 95. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 33.

³⁷ РГИА, ф. 1282. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 64–65.

³⁸ РГИА, ф. 17 (Zarząd Główny Manufaktur MSW), ф. 18 (Zarząd Manufaktur i Handlu Wewnętrznego Ministerstwa Finansów), ф. 20 (Departament Handlu i Manufaktur Ministerstwa Finansów), ф. 37, ф. 1281 (Rada Ministra Spraw Wewnętrznych), ф. 1284, ф. 1286, ф. 1405 (Ministerstwo Sprawiedliwości). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 1, s. 57–58; z. 4, s. 79, 90; z. 5, s. 92, 99–100.

³⁹ РГИА, ф. 20, 22 (Centrala do spraw Handlu i Przemysłu Ministerstwa Finansów), ф. 23 (Ministerstwo Handlu i Przemysłu), ф. 1286, ф. 1287 (Departament Ekonomiczny MSW). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 4, s. 79; z. 5, s. 99; z. 8, s. 53.

⁴⁰ РГИА, ф. 735, ф. 1282, ф. 1276 (Rada Ministrów). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 1, s. 57; z. 3, s. 63–65; z. 8, s. 50.

wykonywania mikrofilmów archiwum to nosiło nazwę Centralnego Państwowego Archiwum Floty Wojennej ZSRR (Центральный государственный архив военно-морского флота СССР — ЦГАВМФ СССР), która obowiązywała w latach 1941–1992⁴¹. Wśród mikrofilmów przekazanych z tego archiwum do AGAD są materiały dotyczące polskiego lekarza i chemika Władysława Olewińskiego⁴².

Nieco więcej poloników skopiowano w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Sankt Petersburga (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга — ЦГИА СПб). W latach 1964–1988, czyli w okresie przeprowadzania kwerend i wykonywania mikrofilmów, archiwum to nosiło nazwę Leningradzkiego Państwowego Archiwum Historycznego (Ленинградский государственный исторический архив — ЛГИА). W 1988 r. została ona zmieniona i do 1991 r. obowiązywała nazwa Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Leningradu (Центральный государственный исторический архив Ленинграда — ЦГИА Ленинграда)⁴³. Wśród mikrofilmów przekazanych do AGAD znajdują się materiały dotyczące polskich uczonych, w tym akta Karola Bogdanowicza, profesora geologii Instytutu Górniczego (materiały z lat 1902–1924)⁴⁴ oraz inżyniera Henryka Merozinga, profesora komunikacji wodnej Petersburskiego Instytutu Inżynierów Komunikacji (z lat 1889–1911)⁴⁵. Są też materiały na temat pracy polskich lekarzy w szpitalach Petersburga⁴⁶, w tym akta Władysława Mazurkiewicza⁴⁷ i Ottona Czeczotta⁴⁸ oraz niedatowane fotografie studentów i asystentów Uniwersytetu Petersburskiego — Jana Dembowskiego, Jerzego Fiedorowicza, Stefana Srebrnego, Zygmunta Smogorzewskiego, Aleksandra Kossowskiego i Stanisława Borowika⁴⁹. Na szczególną uwagę zasługują materiały dotyczące ucieczki Józefa Piłsudskiego z petersburskiego szpitala psychiatrycznego św. Mikołaja Cudotwórcy, umożliwionej mu

⁴¹ *Государственные архивы СССР*, ч. 1, с. 33–40; <https://rgavmf.ru/> <dostęp: 2018–04–26>.

⁴² Росийский государственный архив военно-морского флота, ф. 4 (Admirał Butakow), ф. 34 (Główny Zarząd Medyczny), ф. 406 (Stany Służby Departamentu Marynarki Wojennej), ф. 1024 (Kanonierka „Manżyr”). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 58.

⁴³ *Государственные архивы СССР*, ч. 1, с. 287–291; <https://spbarchives.ru/cgia> <dostęp: 2018–04–26>.

⁴⁴ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (dalej: ЦГИА СПб), ф. 963 (Instytut Górniczy). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 58.

⁴⁵ ЦГИА СПб, ф. 381 (Petersburski Instytut Inżynierów Komunikacji). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 57.

⁴⁶ ЦГИА СПб, ф. 211 (Petersburska Komisja Lekarska), ф. 216 (Szpital Psychiatryczny Św. Mikołaja Cudotwórcy w Petersburgu). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 55–57.

⁴⁷ ЦГИА СПб, ф. 211. Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 56. Władysław Mazurkiewicz (1871–1933), lekarz, działacz PPS; studiował w Petersburgu, Wiedniu i Pradze, profesor uniwersytetów we Lwowie i w Warszawie. Jako ordynator w szpitalu psychiatrycznym św. Mikołaja Cudotwórcy w Petersburgu, w 1901 r. umożliwił ucieczkę przebywającego tam na obserwacji aresztanta — Józefa Piłsudskiego, zob. T. Ostrowska, *Mazurkiewicz Władysław* [w:] PSB, t. 20, s. 318–319.

⁴⁸ ЦГИА СПб, ф. 216, 792 (Magistrat Miasta Petersburga). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 56–57. Otton Czeczott (1842–1924), lekarz psychiatra, doktor medycyny, absolwent Wojskowej Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, od 1866 r. z wiazany z petersburskim szpitalem psychiatrycznym św. Mikołaja Cudotwórcy. Od 1882 r. wykładał psychiatrię i neurologię. W latach 1910–1913 był członkiem Polskiego Towarzystwa Lekarskiego w Petersburgu, zob. A. Wrzosek, *Czeczott Otton* [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 319–320.

⁴⁹ ЦГИА СПб, ф. 14 (Uniwersytet Petersburski). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 55.

przez lekarza Władysława Mazurkiewicza, oraz okólnik policyjny z 3 V 1901 r. informujący o wszczęciu poszukiwań zbiegów⁵⁰.

Polonika przechowywane są także w zasobie Petersburskiej Filii Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk (Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук), która w latach 1963–1991 nosiła nazwę Leningradzkiego Oddziału Archiwum Akademii Nauk ZSRR (Ленинградское отделение Архива АН СССР)⁵¹. Na mikrofilmach wykonanych w zbiorach tej instytucji przekazanych do AGAD znajduje się korespondencja Marii Skłodowskiej-Curie⁵² oraz Wojciecha Świątosławskiego⁵³ i Kazimierza Roźnowskiego⁵⁴.

Ostatnią instytucją petersburską, z której pozyskano mikrofilmy poloników, jest Rosyjska Biblioteka Narodowa (Российская национальная библиотека)⁵⁵, która do 1992 r. nosiła nazwę Państwowej Publicznej Biblioteki imienia M. J. Sałytkowa-Szczedriny (Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина). Instytucja ta została założona w 1795 r., a podstawą jej zbiorów jest księgozbiór Biblioteki Załuskich wywiezionej z Warszawy przez Rosjan. Na mikrofilmach przekazanych do AGAD znajduje się korespondencja nauczyciela Liceum w Krzemieńcu Mikołaja Witwickiego oraz Samuela Lindego, autora *Słownika języka polskiego*, a także informacje o sytuacji politycznej w Warszawie w latach 1859–1866, w tym wykaz towarzystw politycznych działających w 1859 r. i materiały dotyczące powstania styczniowego⁵⁶.

Mikrofilmy poloników z instytucji petersburskich są udostępniane w pracowni naukowej AGAD. Informacja o szczegółowej zawartości skopiowanych materiałów oraz o zasadach ich zamawiania jest dostępna na stronie internetowej archiwum⁵⁷. Kopie materiałów archiwalnych o proveniencji polskiej gromadzone przez AGAD są udostępniane dzięki umowom i porozumieniom zawartym z instytucjami przechowującym oryginały archiwaliów. Uregulowania te zawierają klauzule zezwalające

⁵⁰ ЦГИА СПб, ф. 211 (Petersburska Komisja Lekarska), ф. 569 (Petersburski Naczelnik Miasta i Policji). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 56–57.

⁵¹ Zob. <http://ranar.spb.ru/> <dostęp: 2018-04-26>.

⁵² Санкт-Петербургский филиал Архива РАН, ф. 336 (Jegorow Nikołaj Grigoriewicz). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 59.

⁵³ Санкт-Петербургский филиал Архива РАН, ф. 320 (Umow Nikołaj Aleksiejewicz). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 8, s. 58–59. Wojciech Świątosławski (1881–1968), fizykochemik, polityk. Absolwent Politechniki Kijowskiej, docent Uniwersytetu Moskiewskiego, laureat naukowej Nagrody Mendelejewa przyznanej przez Rosyjskie Towarzystwo Fizyko-Chemiczne. Od 1919 r. profesor (potem dziekan i rektor) Politechniki Warszawskiej, od 1923 r. członek Polskiej Akademii Umiejętności, prezes Polskiego Towarzystwa Chemicznego (1925–1926). W 1938 r. został przewodniczącym Międzynarodowej Komisji Wzorców Fizykochemicznych. W latach 1935–1939 senator RP oraz minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zob. S. T. Sroka, *Świątosławski Alojzy Wojciech* [w:] PSB, t. 51, s. 578–583.

⁵⁴ Санкт-Петербургский филиал Архива РАН, ф. 291 (Białynicki-Birula Aleksiej). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 3, s. 67; z. 5, s. 100. Kazimierz Roźnowski (1875–1939), zoolog, działacz PPS związany z J. Piłsudskim. Podczas zesłania do Jakucji prowadził badania przyrodnicze, w tym ornitologiczne. Po powrocie ze zsyłki swe zbiory przekazał Akademii Nauk w Petersburgu, zob. S. Feliksiak, *Roźnowski Kazimierz* [w:] PSB, t. 32, s. 471–473.

⁵⁵ Zob. <http://nlr.ru/> <dostęp: 2018-04-26>.

⁵⁶ Российская национальная библиотека, ф. 18 (Wasilij Anastasiewicz). Zob. *Katalog mikrofilmów*, z. 5, s. 100.

⁵⁷ Zob. <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/polon.xml> <dostęp: 2018-04-26>.

na udostępnianie pozyskanych kopii dla celów naukowych i innych niekomercyjnych. Archiwum Główne Akt Dawnych udostępniając zgromadzone kopie poloników zobowiązuje użytkowników do podawania informacji o instytucji przechowującej oryginały cytowanych źródeł, wraz ze wskazówką o sposobie cytowania wykorzystywanych materiałów. Większość kopii poloników zgromadzonych przez AGAD pochodzi z wymiany międzyarchiwalnej lub została pozyskana w drodze zakupu. W związku z licznymi grantami otrzymywanymi przez badaczy indywidualnych bądź ośrodki naukowe ostatnio pojawiła się jeszcze inna możliwość pozyskiwania kopii poloników. Po realizacji grantu kopie takie mogą być przekazywane do udostępniania w AGAD. Warunkiem koniecznym takiego postępowania jest legalizacja całego procesu na podstawie wielostronnych porozumień zawieranych pomiędzy AGAD a wykonawcą grantu oraz instytucją posiadającą oryginały skopiowanych materiałów archiwalnych. W 2017 r. na takiej zasadzie do Archiwum Głównego Akt Dawnych zostały przekazane kopie cyfrowe akt grodzkich przemyskich wykonane w zasobie Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie na zamówienie Instytutu Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy⁵⁸. Działania takie służą optymalnemu wykorzystaniu publicznych środków przeznaczanych na kopiowanie poloników w zbiorach zagranicznych. Jednocześnie bardzo istotna w tym procesie jest wymiana informacji o przygotowywanych przedsięwzięciach, najlepiej już na etapie ich planowania, co pozwoli zminimalizować powstawanie sytuacji dublowania zamówień na kopiowanie materiałów, które mogły być wcześniej przedmiotem zainteresowania badaczy i są już w polskich zbiorach publicznych, w tym w zbiorze poloników udostępnianym przez Archiwum Główne Akt Dawnych.

Jacek Krochmal, Petersburg polonica in Central Archive of Historical Records

Summary

In 1950s, the Central Archive of Historical Records in Warsaw started collecting polonica, i.e. copies of archival materials pertaining to Poland and Poles, originals of which are preserved in foreign collections. Initially, those were microfilms and photocopies, recently mostly digital copies (scans). So far, the collection of polonica comprises copies of archival materials preserved in 107 archives, libraries and museums from 23 countries in Europe, Asia and North America. They include polonica from 17 Russian institutions, five of which are located in Petersburg. The article describes polonica copied from the fonds of Russian State Historical Archive (Российский государственный исторический архив), Russian State Naval Archive (Российский государственный архив военно-морского флота), Central State Historical Archive of St. Petersburg (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга), Petersburg Subsidiary of the Archive of Russian Academy of Sciences (Санкт-Петербургский филиал Архива РАН) and National Library of Russia (Российская национальная библиотека).

Słowa kluczowe: Polonica, Petersburg, Archiwum Główne Akt Dawnych

Keywords: polonica, Petersburg archives, Central Archive of Historical Records

⁵⁸ Zakup skanów został sfinansowany z grantu przyznanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

II. ARTYKUŁY

Janusz Grabowski

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

CIVITAS MONASTERII MARIAE MAGDALENAE ORDINIS PREMONSTRATENSIS. Z DZIEJÓW BODZANOWA W OKRESIE PANOWANIA KSIĄŻĄT MAZOWIECKICH

Bodzanów, określane w najstarszych źródłach jako „Bodzanow”, „Bodzanowo”, obecnie jest gminą wiejską w powiecie plockim, w województwie mazowieckim, położoną nad rzeczką Mołtawą, prawym dopływem Wisły¹. Nazwa Bodzanów nawiązuje prawdopodobnie do imienia *Bodzan* (*Bodz*, *Bodzo*), pierwszego właściciela miejscowości².

Dzieje Bodzanowa w średniowieczu i czasach nowożytnych są nierozdzielnie związane z losami Zakonu Premonstratenskiego poza murami Płocka³. Początki klasztoru p.w. św. Marii Magdaleny wiązać można z kościołem NMP, który został ufundowany w połowie XII w. przez Dobiechnę, żonę Wojysława (pochodzącego z rodu Powalów), współpracownika księcia Bolesława Krzywoustego⁴. Dobiechna przekazała zbudowaną i uposażoną świątynię biskupowi plockiemu Aleksandrowi z Malonne. Około 1185 r. nastąpiła zmiana w statusie kościoła, gdyż wojewoda Żyro (wnuk Wojysława) przekazał świątynię kanonikom regularnym z Nuewerk pod Halle i dodał nowe uposażenie. Jan Długosz

¹ W latach 1975–1998 gmina położona była w województwie plockim, obecnie w województwie mazowieckim.

² *Nazwy miejscowe Polski*, red. K. Rymut, t. 1, Kraków 1996, s. 244–245; S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 32; W. Taszycki, *Ze studiów nad polskim imiennictwem osobowym*. II *Borzęta, Bożęta „Bodzanta”*, „Język polski”, t. 9, 1924, s. 73–80; K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 114.

³ Na temat norbertanek w Płocku, zob. W. Knapieński, *Św. Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów cyrkarji polskiej i nieco z ich dziejów*, Warszawa 1884; W. Mąkowski, *Kościół św. Marii Magdaleny i klasztor panien norbertanek zakonu premonstratenskiego za murami miasta w Płocku* [w:] J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, wyd. 2, Płock 1930, s. 586–596; T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006, s. 190–191; M. Stawski, *Początki klasztoru norbertanek w Płocku*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*”. Folia 40. *Studia Historica* V, 2017, s. 36–51.

⁴ M. Stawski, op. cit., s. 37.

w *Żywotach biskupów plockich* powstanie klasztoru plockiego wiąże z dziełem biskupa plockiego Wita⁵. Także tradycja klasztoru norbertanek plockich przypisuje fundację biskupowi Witowi w 1179 r.⁶ Prawdopodobnie około 1190 r., w wyniku procesów zachodzących w obrębie zakonu premonstratensów, doszło do rozdzielenia podwójnego opactwa w Witowie; powstały wówczas dwa nowe klasztory, w Busku i Plocku. Z nieznaną do końca przyczyną norbertanki plockie osiadły na pewien czas w miejscowości Promna nad Pilicą. Po powrocie do Plocka doszło do zmiany wezwania, z dotychczasowego NMP na patrocinium św. Marii Magdaleny.

Klasztor norbertanek plockich był bogato uposażony, na co składały się nadania od różnych fundatorów. Były to dobra ofiarowane kościołowi NMP w Plocku przez Dobiechnę, posiadłości nadane norbertankom przez wojewodę Żyro oraz dobra, które zakonnice otrzymały na początku XIII w. Już w momencie przybycia do Plocka norbertanki posiadały bogate uposażenie. Następnie otrzymały dobra Kozienice, Wargocin, Kraszów, Osęki i Gałazki. Olto (wnuk wojewody Żyro) — w zamian za pewne miejscowości wymienione w dokumencie z 1185 r., które po śmierci Żyry przeszły prawdopodobnie w inne posiadanie — nadał klasztorowi św. Marii Magdaleny m.in. Bodzanów, Brwilno Dolne, Rogowo. Od innych fundatorów otrzymały zaś m.in. Ciepielewo, Orzechowo, Łack i Drzešno. Dlatego w połowie XIII w. norbertanki plockie posiadały duży majątek, obejmujący około 20 wsi, 3 kościoły, targ z karczmą i jezioro. Z klasztorem związane były na Mazowszu kościoły parafialne w Bodzanowie, w Słupnie pod Plockiem, Naruszewie, Barcicach oraz na Kujawach w Ostrowasie i Bronisławiu. Klasztor norbertanek należał do cyrkarii polskiej, a jego przełożonymi zostawali norbertanie. Pierwszym znanym prepozytem (proboszczem) był Klemens, sprawujący urząd w 2. połowie XIII w.⁷

Erygowanie parafii w Bodzanowie, należącym do norbertanek plockich, nastąpiło prawdopodobnie na przełomie XII i XIII w., razem z budową kościoła p.w. Najświętszej Panny Marii. Do parafii należały następujące wsie: Chawłozy (obecnie nieznaną), Chodkowo, Cieśle, Cybulino, Gałki, Gąsewo, Karwowo (Karwowo Duchowne, Karwowo Szlacheckie), Krawieczyn, Kiełtyki, Małoszewo, Miszewko Garwackie (Miszewo), Osmolinek (Osmolino), Parkoczewo, Reczyno, Rudołtowe (obecnie nieznaną)⁸.

Bodzanów, własność norbertanek pw. św. Marii Magdaleny, leżał w księstwie plockim Bolesława II, syna Siemowita I sprawującego rządy na Mazowszu do 1313 r. Po jego śmierci Bodzanów, leżący w kasztelanii wyszogrodzkiej, znalazł się na terenie księstwa Waclawa, najmłodszego syna Bolesława II z jego drugiego małżeństwa z Kunegundą Przemyślidówną. Księciu Waclawowi, w wyniku podziału ojcowszyny w 1313 r., oprócz Wyszogrodu (z Płońskiem i wschodnią częścią Zawkrza) przypadły kasztelanie z ośrodkami w stołecznym Plocku (wraz

⁵ J. Długosz, *Vitae episcoporum Plocensium abbreviate*, wyd. S. Kętrzyński [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 6, Kraków 1893, s. 603.

⁶ M. Stawski, op. cit., s. 38.

⁷ K. Pacuski, *Formowanie się sieci klasztorów i placówek zakonnych na Mazowszu do końca XV wieku* [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 73.

⁸ Tamże, s. 21.

z Raciażem, Sierpcem i Szreńskiem) i Gostyninie (z Gąbinem i terenami pod Sochaczewem, na lewym brzegu Bzury). 17 V 1337 r. zmarł w Wyszogrodzie książę płocki Waclaw⁹, który pozostawił po sobie urodzonego ze związku z Elżbietą, córką wielkiego księcia litewskiego Giedymina, syna Bolesława III, w którego imieniu matka początkowo sprawowała rządy regencyjne.

Z okresu panowania Waclawa (1313–1337) i jego syna Bolesława III (1337–1351) znamy dokumenty dotyczące Bodzanowa oraz innych dóbr norbertanek płockich. W 1327 r. Mikołaj Czech, prepozyt klasztoru św. Marii Magdaleny, nadał przeoryszy Grzymisławie¹⁰ i konwentowi sióstr norbertanek płockich wieś Naruszewo w ziemi ciechanowskiej, dotychczas należąca do prepozytów oraz czynsze, podatki i dochody z kar sądowych za zabójstwo¹¹. Jest to najwcześniej zachowany dokument prepozyta norbertanek płockich, napisany barwnym językiem literackim, w którym znalazł się m.in. dokładny opis zniszczeń wywołanych najazdem litewskim, jak również spory majątkowe sióstr. Dokument został spisany staranną minuskułą dyplomatyczną w skryptorium klasztornym. Przy dokumencie nie zachowały się obecnie pieczęcie prepozyta i konwentu. Tego samego dnia Mikołaj Czech, prepozyt klasztoru św. Marii Magdaleny zakonu premonstratenskiego w Płocku, nadał magistrze Grzymisławie i siostram tego domu wieś Rogowo w ziemi wyszogrodzkiej oraz czynsze, podatki, płony i dochody z kar sądowych za zabójstwo nakazując, żeby władzę we wsi sprawował rządcą wyznaczony przez konwent¹². Dobra norbertanek pw. św. Marii Magdaleny leżały nie tylko w dzielnicy płockiej, ale także na terenie księstwa Trojdenowiców. Dlatego 16 VIII 1347 r. Siemowit III i Kazimierz I nadali immunitet sądowy wsi Naruszewo w ziemi ciechanowskiej¹³.

Prawo miejskie chełmińskie Bodzanów otrzymał 14 VII 1351 r. od księcia mazowieckiego Bolesław III¹⁴. Oryginalny dokument lokacyjny nie zachował się do naszych czasów. Znany był jeszcze w 1821 r., kiedy to sporządzono urzędową kopię w oparciu o oryginał podając, że przywilej jest spisany na pergaminie „bardzo dawnym charakterem pisanym na dole którego znajduje się sznurek trzy kolorowy jedwabny w warkocz spleciony od wiszącej pieczęci na teraz nie istniejącej”¹⁵. Była to na pewno pieczęć herbowa sekretna księcia Bolesława III o średnicy 300 mm, odcisnięta w wosku czerwonym lub bezbarwnym¹⁶. W polu sigillum znajdował się orzeł bez korony, zwrócony w prawo. Napis majuskułą w otoku: + SECRETVM. BOLESLAI. DVCIS MAZOVIE.

⁹ Tamże, s. 438–440.

¹⁰ M. Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2, Warszawa 2005, s. 39.

¹¹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza* (dalej: NKDMaz.), wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 2, Wrocław 1989, nr 188; E. Suchodolska, *Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248–1345*, Warszawa–Łódź 1980, nr 125 (podobizna nr 20).

¹² NKDMaz., cz. 2, nr 189; E. Suchodolska, *Regesty*, nr 126.

¹³ NKDMaz., cz. 2, nr 284. Do 1349 r. Trojdenowice (Siemowit III i Kazimierz I) sprawowali wspólne rządy na Mazowszu.

¹⁴ NKDMaz., cz. 2, nr 309.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 4270a, s. 94–95. Za zgodność kopii z oryginałem potwierdził w Płocku 17 IV 1821 r. Teodor Krajewski, rejent kancelarii ziemiańskiej województwa płockiego.

¹⁶ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 315.

Najstarsza zachowana kopia tego przywileju pochodzi z 1556 r. Wówczas to na prośbę Bernarda z Buska, prepozyta klasztoru norbertanek św. Marii Magdaleny, wpisano do akt grodu plockiego oryginalny przywilej Bolesława III z 14 VII 1351 r.¹⁷ Analizowany dokument Bolesława III został sporządzony według obowiązującego formularza w kancelarii książęcej, dotyczącego lokacji miast na prawie chełmińskim¹⁸. Dyplom z 14 VII 1351 r. rozpoczyna archaiczna inwokacja, rzadko spotykana na dokumentach książąt mazowieckich w brzmieniu: *In nomine Domini, Sancte et Individue Trinitatis Amen*. Po niej wystąpiła arenga typu religijnego „*Quoniam, qui religiosus sanctimonialium personis in cunctis beneficiis existit fautor et benefactor, a Deo Omnipotenti in presenti et in futuro misericordiam anime sue consequetur*, mówiąca o zasługach od Boga dla tych, którzy są dobrodziejami osób duchownych. Po niezablonowej w formie promulgacji *Noverit igitur tam presens hominum etas, quam in Christo futura posteritas*, następuje intytulacja. Bolesław III został określony jako książę Mazowsza i pan plocki. Bolesław III dziedziczył po ojcu księstwo plockie, a od 1345 r. (po śmierci stryja Siemowita II) władał również Sochaczewem, Zakroczymiem i Wizną. Jednak nie dokonał zmiany tytułatury. Podobnie jak jego ojciec Waclaw, używał tylko tytułatury mazowieckiej i plockiej. W narracji wspomniano, że książę wystawił przywilej dla Bodzanowa na prośbę Grzymki, przeoryszy norbertanek plockich, jak również prepozyta zakonu ojca Stanisława. Bolesław III nadając prawo miejskie chełmińskie dotychczasowej wsi Bodzanów przyznał mieszkańcom immunitet ekonomiczny i sądowy. Zwolnił mieszczan Bodzanowa od dotychczasowych opłat, poborów, podatków, mianowicie od poradnego, przewodu i podworowego¹⁹. W zakresie immunitetu sądowego uwolnił mieszkańców Bodzanowa od pozwów wojewodów, kasztelanów, sędziów i podsędków i innych urzędników książęcych. Mieszczanie mieli odpowiadać (w sprawach karnych) tylko przed swoim wójtem, a w sprawach większych przed opatem. W dokumencie dla Bodzanowa książę zobowiązał mieszkańców miasta do świadczenia podatków nadzwyczajnych, w pewnych ściśle określonych wypadkach. Zobowiązanie świadczenia podatków okolicznościowych dotyczyło także innych miast na Mazowszu. Brak klauzul dotyczących podatków okolicznościowych w przywilejach niektórych miast na Mazowszu nie oznaczał wolności od tych świadczeń, gdyż podatki te obciążały wszystkie miasta. Dokument nadający prawo miejskie dla Bodzanowa został wystawiony w Płocku w obecności dygnitarzy i urzędników książęcych, mianowicie: Dażboga h. Junosza wojewody plockiego, Sławca kasztelana wiskiego, Imisława Wronskiego kanclerza książęcego i prepozyta kolegiaty św. Michała w Płocku, Arnolda kasztelana plockiego, Chwalisława (Falisława) podkomorzego plockiego, Andrzeja podkomorzego gostyńskińskiego i Andrzeja podstolego plockiego. Dokument dla Bodzanowa został spisany i opieczetowany w Płocku dnia 14 VII 1351 r. przez pisarza książęcego

¹⁷ AGAD, Płockie grodzkie wieczyste 26, k. 322v–324v, tytuł: *privilegia occasione oppidi Bodzanow*. Do księgi wpisano wówczas dwa dokumenty, jako pierwszy Bolesława IV z 1436 r. (k. 323–324) a drugi Bolesława III z 1351 r. (k. 324–324v), tytuł: *tenor alterius privilegii*.

¹⁸ Na temat dyktatu tego dyplomu, zob. J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999, s. 92–93.

¹⁹ J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do 1381 r.*, Poznań 1938, s. 496–497.

Mikołaja²⁰. Świadczy o tym formuła kancelaryjna *datum per manus*, z jaką wystąpił na analizowanym dokumencie.

Nadanie przywileju lokacyjnego dla Bodzanowa przyczyniło się do rozwoju tego ośrodka. Z prawa miejskiego wynikało uprawnienie do swobodniejszego zajmowania się handlem i rzemiosłem. Jednak nadal podstawą egzystencji ludności Bodzanowa w pierwszym okresie po lokacji było rolnictwo i ogrodnictwo. Były to typowe, obok rzemiosła, zajęcia ludności w małych miastach. W ich życiu na Mazowszu dużą rolę odgrywały elementy gospodarki wiejskiej. Dlatego w pierwszym okresie dziejów miasta po otrzymaniu dokumentu lokacyjnego trudno jest zauważyć istotne różnice między miastem a wsią. Dopiero wzrost zajęć pozarolniczych wśród mieszkańców może świadczyć o urbanizacji miasta.

20 VIII 1351 r., podczas wyprawy polsko-węgierskiej przeciwko księciu litewskiemu Kiejstutowi, zginął pod Mielnikiem Bolesław III, jedyny syn księcia Waclawa i Elżbiety Giedyminówny²¹. Śmierć Bolesława III (który nie był żonaty i nie pozostawił po sobie potomstwa)²² stała się bezpośrednią przyczyną zjazdu Kazimierza Wielkiego z Trojdenowicami, zakończonego układem w Płocku w dniu 18 IX 1351 r. W wyniku osiągniętego wówczas kompromisu, król polski przejął prawie całą część spuścizny po Bolesławie III (bez ziemi gostynińskiej przypadłej Trojdenowicom), oddając w lenno Siemowitowi i Kazimierzowi ziemię sochaczewską, z której książęta mazowieccy złożyli hołd królowi²³.

Od 1351 r. Bodzanów leżał na Mazowszu płockim, które weszło w skład Królestwa Polskiego, natomiast inne dobra norbertanek znajdowały się na terenie władztwa książąt mazowieckich. Dlatego książę Siemowit III w dniu 24 II 1353 r., na prośbę Jakuba prepozyta norbertanek i Grzymisławy przeoryszy klasztoru św. Marii Magdaleny, nadał immunitet wsiom Brwilno, Drzešno i Łać²⁴. Natomiast 19 III 1358 r. książę Siemowit III zezwolił klasztorowi św. Marii Magdaleny w Płocku na lokację wsi Naruszewo (w ziemi ciechanowskiej) na prawie chełmińskim²⁵. 5 XI 1370 r. niespodziewanie zmarł Kazimierz Wielki²⁶, dlatego Siemowit III, zgodnie z wcześniej zawartymi układami (z 1355²⁷ i 1359 r.²⁸) z królem polskim, stał się w pełni suwerennym i niezależnym władcą, przyłączając do swego księstwa Mazowsze płockie z Wyszogrodem i Płońskiem oraz ziemię zakroczymską i wiską²⁹. W 1370 r. Bodzanów wszedł w skład władztwa Siemowita III. Był on najwybitniejszym księciem mazowieckim w XIV stuleciu. W czasie długich (czterdziestoletnich rządów) nastąpił wyraźny rozwój cywilizacyjny

²⁰ Na jego temat, zob. J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty*, s. 92–93, 118.

²¹ K. Jasiński, *Rodowód Piastów mazowieckich*, Poznań–Wrocław 1998, s. 55.

²² Tamże, s. 56.

²³ NKDMaz., cz. 2, nr 314.

²⁴ Tamże, nr 320.

²⁵ Tamże, cz. 3, *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Warszawa 2000, nr 19.

²⁶ K. Jasiński, *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław 2001, s. 165.

²⁷ NKDMaz., cz. 2, nr 338, 339.

²⁸ Tamże, cz. 3, nr 28.

²⁹ *Joannis Dlugossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, liber IX, Varsaviae 1978, s. 348–349; J. Dąbrowski, *Elżbieta Łokietkówna*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria 2, t. 32, 1914, s. 377–378.

Mazowska. Na szczególną uwagę zasługują dokonania tego księcia w zakresie polityki gospodarczej i ustrojowej.

Po śmierci Siemowita III (16 VI 1381) Bodzanów znalazł się w księstwie Janusza I. Starszy z Siemowitowiców objął dzielnicę złożoną z Mazowska Wschodniego, to jest ziemię czerską, warszawską (z późniejszą nurską i łomżyńską), liwską, zakroczymską, wyszogrodzką (z późniejszą różańską) i ciechanowską³⁰. Janusz I, znany ze swej aktywnej działalności ekonomicznej, lepiej nadawał się — zdaniem ojca — na gospodarza tego terytorium, którego dalszy rozwój wiązał się z nakładem sporych środków finansowych. Janusz I zabiegał przed podziałem dzielnicy o przyłączenie do swego władztwa dobrze zagospodarowanej i dochodowej ziemi wyszogrodzkiej, związanej do tej pory z księstwem płockim i dlatego zrezygnował z władzy nad obszerną, ale jeszcze niezagospodarowaną ziemią wiską.

Janusz I był najwybitniejszym z książąt mazowieckich, a lata jego rządów (1373–1429) stanowią w historii tej dzielnicy jeden z najważniejszych okresów w rozwoju gospodarczym. Książę był również inicjatorem wielkich przedsięwzięć architektonicznych³¹ i kontynuował także z powodzeniem działalność prawotwórczą ojca³².

W 1398 r. w Bodzanowie doszło do zjazdu Siemowitowiców, księcia czersko-warszawskiego Janusza I oraz księcia płockiego Siemowita IV, w związku z zaistniałym między nimi sporem o pobieranie opłat celnych³³. W okresach konfliktów między władcami poszczególnych dzielnic na Mazowszu dochodziło do ustanawiania nowych komór celnych, w których pobierano cło od kupców wrogiej dzielnicy³⁴. Jednak trudności starano się rozwiązywać na drodze negocjacji i zawierania umów, w których książęta zobowiązywali się do nieustanawiania nowych komór celnych. Gdyby natomiast takie komory celne powstały, wówczas książęta przyrzekali nie pobierać opłat od swych mazowieckich poddanych na zasadzie wzajemności. Nowe cła miały obowiązywać tylko kupców spoza Mazowska. Należący do norbertanek płockich Bodzanów był neutralnym miejscem dla odbycia pojednawczego spotkania między Siemowitowicami. Na rozjemcę sporu wybrano wybitnego możnowładcę małopolskiego Spytka II z Melsztyna h. Leliwa³⁵.

³⁰ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowska, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012, s. 93–94.

³¹ Zob. I. Galicka, *Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 25, 1963, nr 21; też: Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego na Mazowszu, t. 1–2 (mps w Instytucie Sztuki PAN), Warszawa 1968; I. Galicka, H. Sygietyńska, *Sztuka gotycka (XIV–początek XVI w.)* [w:] *Dzieje Mazowska*, t. 1, s. 534–547; R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.

³² *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego* (dalej: IMT), oprac. i podał do druku J. Sawicki, t. 1: 1228–1471, Warszawa 1972, nr 73; S. Russocki, K. Pacuski, *Ustrój polityczny i prawo* [w:] *Dzieje Mazowska*, t. 1, s. 435.

³³ IMT, t. 1, nr 49.

³⁴ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowska od końca XIV w. do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 66.

³⁵ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, passim; A. Strzelecka, *Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 412–415.

Bodzanów nie odbiegał w założeniach podstawowych od organizacji innych miast osadzonych na prawie chełmińskim na Mazowszu. Samorząd miejski tworzyły dwa stany, zwane porządkami (*ordines*) — radziecki (burmistrz z radą) i ławniczy (wójt z kolegium ławników). Rada była najwyższym organem samorządu miejskiego; pełniła najwyższą władzę ustawodawczą, sądowniczą i wykonawczą oraz reprezentowała interesy miasta w kontaktach z władzą duchowną, możliwymi i z innymi miastami polskimi. W zakresie ustawodawstwa i spraw gospodarczo-finansowych podejmowała decyzje wspólnie z ławą i z przedstawicielami pospólstwa. W sprawach dotyczących ustroju i organizacji władz miejskich wspólnie z wójtem i ławą określała obowiązki wójta sądowego, ustanawiała bezpośrednio administrację miasta oraz określała wybór starszych cechowych. Kolejnym organem władzy miejskiej był wójt (*advocatus*) z ławą (*scabini*). Wójt przewodniczył kolegium sądu ławniczego, które rozstrzygało zarówno sprawy cywilne, jak i kryminalne. Jednak w sprawach większych, o czym była mowa, mieszczanie odpowiadali przed opatem. Dlatego w Bodzanowie oprócz funkcjonującego samorządu, stosunki miejskie podlegały również władzom klasztoru norbertanek — przeoryszy i opatowi.

Ważną funkcję w gospodarce miejskiej Bodzanowa pełniły targi (*fora septimanalia*) oraz jarmarki (*fora annualia*). W Bodzanowie jeszcze przed lokacją miasta istniała osada targowa — ośrodek produkcji rzemieślniczej oraz wymiany handlowej. Rola targów i jarmarków była nie tylko lokalna (rynek wewnętrzny), ale wiązała się z handlem międzynarodowym (tranzytowym). Kupcy udający się na Ruś, do Gdańska czy Torunia byli zainteresowani także sprzedażą towarów na Mazowszu oraz zakupem lokalnych produktów (rolniczych, drewna, smoły, wosku, futer). Nadanie targu i jarmarku nie było, jak wynika z brzmienia dokumentów, przejawem łaski książęcej w stosunku do miasta, lecz stanowiło świadomą politykę gospodarczą władcy, która zmierzała do aktywizacji wymiany towarowej między ośrodkami miejskimi na Mazowszu oraz ich rolniczym zapleczem. Prawo uczestniczenia w targach i jarmarkach mieli wszyscy przybysze bez względu na różnice stanowe, wytwórcy towarów i pośrednicy, chyba że miasto (za dodatkową opłatą) zapewniło sobie specjalny przywilej od panującego, który zakazywał obcym kupcom handlu detalicznego podczas targu, z wyjątkiem dorocznych jarmarków. Będąc 22 V 1415 r. w Wyszogrodzie, książę Janusz wystawił przywilej, w którym ustanowił w Bodzanowie, należącym do klasztoru norbertanek plockich, jarmark doroczny w dzień Zesłania Ducha Świętego, to jest na Zielone Świątki³⁶. Jarmarki stanowiły ważny element w rozwoju gospodarczym małych i średnich miast nie tylko w Polsce, lecz również w Prusach krzyżackich, przyczyniając do ożywienia lokalnej koniunktury gospodarczej³⁷. Często (wbrew statutom kościelnym) terminy targów i jarmarków wyznaczano w dni świąteczne. Miało to zapewnić większą frekwencję. Według statutu księcia Janusza I z 1426 r. wszyscy przybywający na targi do miast książęcych

³⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Kodeks dyplomatyczny norbertanek, s. 65; AGAD, KRSW, sygn. 4207a, s. 95.

³⁷ R. Czaja, *Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach* [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, s. 124.

byli zwolnieni od opłat z wyjątkiem wypadku, gdy przywozili na sprzedaż mięso i ryby³⁸. Ułatwienia dla kupców potwierdzają statuty księcia Bolesława V (prawnuka Janusza I) z lat 1472 i 1482³⁹. Dla zapewnienia większej frekwencji udzielano zwolnień dla osób udających się na targi i jarmarki, m.in. przy przejazdach przez mosty oraz przeprawach przez rzekę. W czasie targów i jarmarków odbywających się w Bodzanowie, oprócz przybyszy, swoje towary sprzedawali miejscowi rzemieślnicy. Po zakończonej wymianie handlowej przybysze i miejscowi mogli skorzystać z łaźni miejskiej i wstąpić do karczmy. Według statutu z 1453 r. szlachcicowi pobitemu przez kmiecia w karczmie podczas targu przysługiwało prawo wniesienia skargi przeciwko winowajcy⁴⁰. W normalnych warunkach (z wyjątkiem terminów sądowych i podróży) takie prawo nie przysługiwało. Targi i jarmarki przyczyniały się do wzrostu zamożności nie tylko mieszkańców Bodzanowa i klasztoru norbertanek, ale i okolicznej szlachty. Bogacili się też kmiecie z dóbr klasztornych i szlacheckich — dostawcy surowców i płodów rolnych. W 2. połowie XIV i w XV stuleciu Bodzanów, wraz z okolicznymi miejscowościami, uczestniczył w wymianie handlowej z państwem zakonu krzyżackiego w Prusach⁴¹. W ten rejon przybywali kupcy z Gdańska, Torunia i Elbląga, którzy skupowali produkty rolnicze i leśne. Kupcy z miast krzyżackich i szafarze zakonni dostarczali w zamian do Bodzanowa i okolicznych miejscowości sukno (m.in. toruńskie i dużo droższe flandryjskie), sól, konie oraz produkty luksusowe. Kupcy z państwa krzyżackiego płacili również gotówką za odbierane towary, a także często udzielali mieszkańcom oraz okolicznej szlachcie pożyczek na poczet zamawianych produktów rolniczych i leśnych.

Po śmierci Janusza I (8 XIII 1429)⁴² całe jego księstwo, obejmujące ziemie czerską, warszawską, łomżyńską, makowsko-różańską, nurską, zakroczymską, wyszogrodzką, ciechanowską i wiską (która od 1402 r. znajdowała się w zastawie u książąt Mazowsza Wschodniego), odziedziczył jego małoletni wnuk Bolesław IV, syn przedwcześnie zmarłego Bolesława Januszowica i Anny Fiodorówny⁴³. 11 V 1436 r. będąc w Wyszogrodzie, na prośbę Macieja prepozyta konwentu św. Marii Magdaleny poza murami Płocka, potwierdził przywilej lokacyjny Bolesława III dla Bodzanowa z 1351 r. Czynność ta została uwierzytelniona pieczęcią większą Bolesława IV w obecności następujących świadków:

³⁸ IMT, t. 1, nr 73.

³⁹ IMT, t. 2, Warszawa 1973, nr 129, 145.

⁴⁰ IMT, t. 1, nr 100.

⁴¹ H. Samsonowicz, *Struktura handlu gdańskiego w pierwszej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 53, 1962, z. 695–713; tenże, *Gospodarka i społeczeństwo [w:] Dzieje Mazowsza*, t. 1, s. 346–357; M. Biskup, *Przeobrażenia w handlu i rzemiośle [w:] Historia Gdańska*, t. 1, red. E. Cieślak, wyd. 2, Gdańsk 1985, s. 508–510; J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Köln–Wien 1993; W. Sieradzan, *Sądztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 160–194.

⁴² J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 446.

⁴³ Postać Bolesława IV, jednego z najwybitniejszych Piastów mazowieckich, nie doczekała się oddzielnej biografii. Na jego temat, zob. J. Grabowski, *Bolesław IV książę mazowiecki (1418/20–1454), pretendent do korony polskiej*, „Studia Mazowieckie”, R. 20/25, 2016, nr 2, s. 11–32; M. Wilska, *Bolesław IV książę mazowiecki*, „Kronika Zamkowa”, nr 2 (16), 1988, s. 3–9.

Jana Głowacza z Lanczewa wojewody czerskiego, Mikołaja Węza kasztelana ciechanowskiego, Sylama ze Zdunowa, Winicy sędziego wyszogrodzkiego, Ziema z Smogorzewa, Ciek syna sędziego ciechanowskiego oraz Marcina z Jeżewa podsędka zakroczymskiego. Zredagował i spisał dokument dla Bodzano-
wa Mikołaj z Mniszewa, prepozyt kolegiaty warszawskiej i kanclerz książęcy⁴⁴. 16 VI 1449 r. Bolesław IV na prośbę Piotra prepozyta i przeoryszy Doroty⁴⁵ nadał prawo chełmińskie z czynszem po 6 gr szerokich praskich klasztorowi św. Marii Magdaleny na jego dobra: Bodzanów (wraz z nadaniem targowego), Rogowo i Karwowo w ziemi wyszogrodzkiej, Barczyce, Somianka, Maciejewice w ziemi warszawskiej, Orzechowo, Ciepielewo w ziemi zakroczymskiej oraz Naruszewo w ziemi ciechanowskiej⁴⁶. Dokument wystawiono w Wyszogrodzie w obecności następujących świadków: Jana Kucharskiego z Kuchar h. Bolesta chorążego ciechanowskiego, Wincentego z Giżyc h. Gozdawa marszałka dworu, Andrzeja z Gościeńcycz h. Prus podskarbiego i Piotra Pierzchałę z Umiałstowa h. Pierzchała wojskiego wyszogrodzkiego. Dokument sporządził Stefan (Szczepan) z Mniszewa, kanclerz książęcy i prepozyt kolegiaty warszawskiej.

Po śmierci Bolesława IV (10 IX 1454 r.)⁴⁷ pozostali małoletni synowie, w imieniu których rządy sprawowała ich babka Anna (1454–1458), a następnie (od 1458 r.) matka Barbara Aleksandrówna. Natomiast Bodzanów od 1454 r. znajdował się na terenie władztwa księżnej Barbary, która sprawowała samodzielne rządy w ziemi wyszogrodzkiej, stanowiącej jej oprawę wdowią. Dobra te składały się z zamku i miasta Wyszogrodu oraz wsi należących do tego ośrodka.

3 IV 1471 r., na zjeździe generalnym w Zakroczymiu czterej synowie Bolesława IV: Konrad III Rudy, Kazimierz III, Bolesław V i Janusz II, dokonali podziału ojcowizny⁴⁸. W wyniku działu schedy ojcowskiej, drugiemu pod względem starszeństwa z synów Bolesława IV, Kazimierzowi III, przypadła m.in. ziemia wyszogrodzka (znajdowały się tam dobra oprawne księżnej Barbary). Rządy Kazimierza III w dzielnicy płockiej trwały zaledwie kilka lat⁴⁹. Już w roku 1474, wskutek zaciągniętych uprzednio zobowiązań finansowych u swego najstarszego brata Konrada III, zrzekł się na jego rzecz części księstwa. 28 IX 1474 r. w Płocku Kazimierz III wystawił dokument, w którym przekazał ziemię wyszogrodzką Konradowi III⁵⁰. W dokumencie podano zobowiązania finansowe Kazimierza III na sumę 6000 florenów oraz zaznaczono, że na ziemi tej posiada oprawę wdowią księżna Barbara, która otrzymała ją jako oprawę posagu i wiana od Bolesława IV. Dlatego Konrad III Rudy, pragnąc wejść w posiadanie całej ziemi, w tym również dóbr oprawnych matki w ziemi wyszogrodzkiej, zawarł

⁴⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Kodeks dyplomatyczny norbertanek, s. 99–101.

⁴⁵ Zob. M. Borkowska, *Leksykon*, s. 40.

⁴⁶ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, dok. perg., nr 48.

⁴⁷ K. Jasiński, *Rodowód Piastów mazowieckich*, s. 158. Śmierć księcia w tym miejscu upamiętnia kamienny krzyż, ufundowany przez hr. Wincentego Krasińskiego w 1839 r.

⁴⁸ IMT, t. 1, nr 126.

⁴⁹ Sylwetkę Kazimierza III Bolesławowica omówili m.in. K. Jasiński, *Kazimierz III [w:] Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1286; B. Sobol, *Kazimierz III [w:] PSB*, t. 12, s. 284–286; M. Wilamowski, *Kazimierz III [w:] Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. K. Ożóg, S. Szczur, Kraków 1999, s. 339–340. Na temat tytułatury księcia, zob. J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 370–373.

⁵⁰ IMT, t. 2, nr 135.

w następnym miesiącu układ z Barbarą Aleksandrówną. 16 XI 1474 r. w Młodzieszynie (10 km od Wyszogrodu, w dobrach oprawnych matki) doszło do zjazdu Konrada III z Barbarą, na którym w obecności dygnitarzy mazowieckich zawarto układ⁵¹. Księżna przekazała synowi zamek z miastem Wyszogrodem i należące do tego ośrodka wsie oraz wszystkie dochody, prócz soli pochodzącej z cła wodnego w Wyszogrodzie oraz daniny miodowej z Lasów Młodzeszyńskich. Księżna otrzymała w zamian od syna miasta Błonie i Piaseczno z przynależnymi wsiami. Zmiany w podziałach terytorialnych Mazowsza w latach 1471–1474 spowodowały, że miasteczko Bodzanów klasztoru norbertanek płockich znajdowało się do 1488 r. na terytorium księstwa Konrada III Rudego. Do kolejnych zmian w podziałach dzielnicowych książecego Mazowsza doszło po śmierci Bolesława V w 1488 r. W wyniku kompromisu między braćmi zmarłego księcia, starszy z Bolesławowiców — Konrad III Rudy objął w posiadanie ziemie warszawską i nurską (należące do Bolesława V), natomiast Janusz II przejął w rozliczeniu od Konrada III ziemię wyszogrodzka⁵².

W XV w. Bodzanów był ośrodkiem produkcji rzemieślniczej oraz miejscem sprzedaży i handlu produktami rolnymi i leśniczymi. Produkty sprzedawane na targu w Bodzanowie były dobrej jakości, skoro nabywano je do kuchni książęcej. Świadczą o tym zapiski w księdze skarbowej Janusza II. W kwietniu 1478 r. Piotr Chodkowski, kanclerz książęcy dał Janowi Ubysławowi, pisarzowi grodu płockiego 3 kopy groszy z przeznaczeniem na zakup produktów żywnościowych w Bodzanowie i Bielsku „dla pana księcia Janusza”⁵³. Natomiast w sierpniu 1478 r. Jan Ubysław otrzymał od kanclerza Chodkowskiego 70 gr na zakup w Bodzanowie kogutów i owiec przeznaczonych dla „kuchni pana księcia”⁵⁴. We wrześniu 1478 r. Chodkowski (z pieniędzy pożyczonych od Bogusława z Rumoki, starosty płockiego) dał pisarzowi Janowi Ubysławowi 1 kopę gr w czarnych szelągach na zakup potrzebnych produktów w Bodzanowie dla „Jego Książęcej Mości”⁵⁵. W Bodzanowie działały warsztaty rzemieślnicze o czym świadczą informacje na temat kuśnierzy i krawców pochodzących z tego miasta⁵⁶. Według klasyfikacji miast mazowieckich, opracowanej przez Henryka Samsonowicza, Bodzanów został zaliczony do czwartej (ostatniej) kategorii, podobnie jak Garwolin, Latowicz, Mińsk, Nasielsk⁵⁷. Dlatego, uwzględniając wspomnianą klasyfikację miast mazowieckich należy przyjąć, że Bodzanów był jednym z mniejszych ośrodków miejskich. Pod koniec XV stulecia w Królestwie Polskim i na Mazowszu były 693 miasta, z czego 352 (ponad 50%) należało do czwartej kategorii⁵⁸. Świadczy to o tym, że małe miasta, takie jak Bodzanów, dominowały

⁵¹ Tamże, nr 136.

⁵² J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 182, 184–185.

⁵³ *Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*, wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 6, 1959, zeszyt dodatkowy, nr 57.

⁵⁴ Tamże, nr 140.

⁵⁵ Tamże, nr 173.

⁵⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, AEp. 5, k. 14; AEp. 116, k. 12.

⁵⁷ H. Samsonowicz, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII — początek XVI w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, s. 393; zob. też Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czasopismo Prawno Historyczne”, t. 8, 1956, z. 2, s. 253–268.

⁵⁸ A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny”, t. 99, 2008, z. 1, s. 121.

w krajobrazie Polski⁵⁹. Ośrodki te nie miały murów miejskich, a ich zabudowa składała się z drewnianych domów, otoczonych ogrodami, oborami i stajniami, co nie odróżniało tych miejscowości od wsi. Mieszkańcy małych miast trudnili się głównie rolnictwem⁶⁰.

Rozwój gospodarczy Bodzanowa w XV wieku szedł w parze z rozwojem oświaty i edukacji w tym mieście. Działała tam szkoła parafialna, podobnie jak w innych miejscowościach na Mazowszu. Na przełomie XV i XVI wieku w diecezji płockiej istniały szkoły w prawie 90% parafii. Utrzymanie nauczyciela szkółki parafialnej spoczywało na miejscowym plebanie. W XV w. niektórzy mieszkańcy Bodzanowa, po ukończeniu szkoły parafialnej a następnie katedralnej lub kolegiackiej w Płocku, podejmowali studia na uniwersytecie w Krakowie⁶¹. Z okresu panowania książąt mazowieckich zachowały się w metrykach uniwersyteckich wiadomości o studentach pochodzących z Bodzanowa. Byli to m.in.: Andrzej syn Stanisława odnotowany jako student w 1444 r. za rektoratu Jakuba Zaborowskiego⁶², Jan syn Stanisława z Bodzanowa odnotowany w 1454 r. jako student za rektoratu Mikołaja Byliny z Leszczyn⁶³, Maciej syna Marcina z Bodzanowa odnotowany w metryce uniwersyteckiej w 1473 r. za rektoratu Macieja z Błędowa⁶⁴, Stanisław syn Jakuba z Bodzanowa, który za rektoratu Stanisława z Zawady zapłacił w 1478 r. czesne 2 gr⁶⁵ oraz Piotr Chodkowski. Ten ostatni, pochodzący z Chodkowa w parafii Bodzanów był jednym z najwybitniejszych uczonych mazowieckich 2. połowy XV w. Piotr był absolwentem uniwersytetu krakowskiego i doktorem medycyny uniwersytetu w Bolonii, wychowawcą młodszych synów Bolesława IV (Bolesława V i Janusza II), medykiem księżęcym, kanclerzem dworskim Bolesława V i Janusza II, a w latach 1481–1497 biskupem plockim⁶⁶. Piotr urodził się w Chodkowie, wsi leżącej w kluczu dóbr biskupstwa plockiego z ośrodkiem w Mąkolinie w ziemi wyszogrodzkiej⁶⁷. Był synem kmiecia — młynarza Jana z Chodkowa. Musiał wykazywać się ponadprzeciętnymi

⁵⁹ H. Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970, s. 22–23.

⁶⁰ T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej* [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa-Poznań-Toruń 1976, s. 113–136; A. Bartoszewicz, op. cit., s. 121–136.

⁶¹ Na temat szkolnictwa na Mazowszu, zob. S. K. Kuczyński, *Rozwój kultury na Mazowszu (połowa XIII — początek XVI w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, s. 489–531.

⁶² *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508* (dalej: MUK), wyd. A. Gašiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współudziale R. Grzesika, t. 1, Kraków 2004, 44e/80.

⁶³ Tamże, 54h/184.

⁶⁴ Tamże, 73h/232.

⁶⁵ Tamże, 78e/053.

⁶⁶ Zob. J. Grabowski, *Piotr z Chodkowa, kanclerz księżęcy, biskup plocki. Przyczynek do roli uczonych na Mazowszu w późnym średniowieczu*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 22, 2015, s. 107–120; A. Sołtan, *Piotr z Chotkowa (zm. 1497), kanclerz mazowiecki, biskup plocki* [w:] PSB, t. 26, s. 392–393. Wzmianki o jego działalności zamieścili m.in.: A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, wyd. 2, Płock 1930, s. 52; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 55; L. Zygnier, *Wykształcenie uniwersyteckie biskupów plockich*, „Roczniki Historyczne”, t. 65, 1999, s. 81; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Lublin 1992, s. 166; W. Graczyk, *Piotr z Chodkowa bp plocki, zm. 1497* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011, kol. 672.

⁶⁷ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu* (dalej: SHGZW), oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. 9–10.

zdolnościami, gdyż jako syn plebejusza, po ukończeniu szkoły elementarnej, później prawdopodobnie kolegiackiej lub katedralnej został wysłany na studia do Krakowa. Do metryki uniwersyteckiej wpisał się w semestrze zimowym 1448/49 za rektoratu Mikołaja Byliny z Leszczyn⁶⁸. Stopień bakałarza uzyskał w 1454 r. za dziekanatu magistra Andrzeja Grzymały z Poznania⁶⁹. W 1457 r. na krakowskiej uczelni, za dziekanatu mistrza Jana z Oświęcimia, otrzymał stopień magistra sztuk wyzwolonych⁷⁰. Przez pewien czas prowadził zajęcia na Wydziale Filozoficznym w Krakowie; później wyjechał na dalsze studia do Włoch. Na uniwersytecie w Bolonii uzyskał doktorat z medycyny, a następnie prowadził w Bolonii wykłady z medycyny lub filozofii. Pamiątką medycznych studiów w Bolonii są odnotowane dwa rękopisy Chodkowskiego w języku łacińskim. Pierwszy to *Medicinalia secreta ex auctoribus diversis* („Sekreta lekarskie z różnych autorów zebrane”). Natomiast drugi *Matthaei Sylvatici pandextae medicinales* („Pandekty medycyny”), rodzaj słownika wyrazów greckich i arabskich używanych w ówczesnej medycynie⁷¹. Po powrocie na Mazowszu związał się z dworem książęcym i za zgodą Barbary Aleksandrówny, wdowy po Bolesławie IV i regentki Mazowsza Wschodniego, został wychowawcą jej najmłodszych synów, Bolesława V i Janusza II. Po podziale Mazowsza (3 IV 1471 r.) był związany z dworem najmłodszych Bolesławowiców oraz z ich wspólną kancelarią, którą kierował Jan Słeka z Głównicza. Po jego śmierci (20 VII 1471) Piotr awansował na szefa kancelarii swoich byłych wychowanków⁷². Szefem kancelarii Janusza II i Bolesława V był do 1481 r. W tym czasie prowadził nie tylko Metrykę, ale również księgę skarbową dworu książęcego. Praca w kancelarii i protekcja książęca przyniosła mu liczne beneficja i dochody. Został proboszczem w Makowie, Czersku i Troszynie, a także kanonikiem plockim, warszawskim i łowickim. Od biskupa i kapituły plockiej otrzymał w użytkowanie rodzinną wieś Chodkowo w ziemi wyszogrodzkiej⁷³, gdzie w latach 1476–1478 wykupił wójtostwo⁷⁴. Został również prepozytem kolegiaty św. Michała w Płocku, należącej do patronatu książąt mazowieckich. Ukoronowaniem jego kariery duchownej był wybór na biskupstwo plockie po śmierci Kazimierza III, księcia mazowieckiego, zmarłego 9 VI 1480 r.⁷⁵ Chodkowski został wybrany biskupem plockim 15 XII 1480 r.⁷⁶ Konsekracji udzielił mu 24 IV 1481 r. w Oporowie biskup przemyski Jędrzej Oporowski. Będąc biskupem plockim zwołał trzy synody (1485, 1488/89, 1491)⁷⁷, dbał też o inne potrzeby

⁶⁸ MUK, t. 1, s. 222.

⁶⁹ *Księga Promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*, wyd. A. Gąsiorowski przy współpracy T. Jurka, E. Skierskiej, W. Swobody, Kraków 2000, s. 43.

⁷⁰ Tamże, s. 45.

⁷¹ F. Giedroyc, *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911, s. 132. Według Stanisława Koźmińskiego (*Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1883, s. 68) „*Medicinalia secreta*” miała znajdować się w Bibliotece biskupiej w Płocku, natomiast słownik wyrazów greckich i arabskich w Bibliotece Załuskich.

⁷² AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 6, k. 1.

⁷³ SHGZW, s. 9.

⁷⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, AEp. 10, k. 162, 178.

⁷⁵ J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 487–488.

⁷⁶ A. J. Nowowiejski, op. cit., s. 52, T. Żebrowski, *Zarys diecezji*, s. 55.

⁷⁷ Na temat synodów biskupa Piotra Chodkowskiego, zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 6: *Synody diecezji plockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 67–70.

diecezji. Był fundatorem kaplicy św. Piotra w plockiej katedrze z kolegium siedmiu mansonarzy szpitala Św. Ducha w Pułtusku i innych dzieł sakralnych i charytatywnych. Zmarł 14 VIII 1497 r. i został pochowany 15 VIII 1497 r. w katedrze plockiej, w ufundowanej przez siebie kaplicy⁷⁸.

Miasto Bodzanów z przyległymi gruntami należało do ziemi wyszogrodzkiej i było uposażeniem klasztoru norbertanek, natomiast grunty na prawym brzegu Mołtawy z wójtostwem i młynem były własnością prywatną i należały do ziemi, a potem powiatu plockiego⁷⁹. Dobra te w XVI w. liczyły około 100 hektarów powierzchni. Wspomniane dobra na prawym brzegu Mołtawy w XV stuleciu były własnością Andrzeja z Zakrzewa w ziemi wyszogrodzkiej. Pochodził on z zamożnej mazowieckiej rodziny urzędniczej. Był synem kasztelana plockiego Andrzeja z Gulczewa Młodszego h. Prawda⁸⁰, wnukiem Andrzeja z Gulczewa Starszego, kasztelana plockiego⁸¹. W 1404 r., w okresie rektoratu Jana Szafrąca, zapisał się na uniwersytet krakowski, wpłacając czesne 4 gr⁸². Andrzej początkowo zamierzał robić karierę duchowną, gdyż otrzymał od papieża Innocentego VII prowizję na kanonie w kapitułach plockiej i włocławskiej. Przed 1408 r. został kanonikiem kapituły katedralnej w Płocku oraz objął kanclerstwo ziemskie plockie. Około 1438 r. porzucił karierę duchowną i występował wyłącznie jako kanclerz ziemski. Urząd ten pełnił co najmniej do 1455 r. Andrzej z Zakrzewa posiadał, prócz części Bodzanowa, także inne dobra na Mazowszu. Były to Kisielewo, Płociczno, Śniedzanowo, część Sierpca oraz miasto Bieżeń z wsiami Seroki i Obrąb. 20 V 1446 r. książę Bolesław IV, na prośbę Andrzeja z Zakrzewa, zwolnił jego kmieci w części Bodzanowa, należącej do niego, od prac przy grodach, za wyjątkiem nowych grodów oraz zmniejszył im czynsz do 2 gr praskich⁸³. Andrzej i jego potomstwo zostali zwolnieni od płacenia kar, z wyjątkiem kar książęcych. Andrzej z Zakrzewa zmarł przed rokiem 1470⁸⁴. Jego dobra odziedziczyły córki: Zuzanna, Katarzyna i Małgorzata. W XV w. posiadaczami wójtostwa w Bodzanowie był Andrzej Gulczewski z Zakrzewa. W pierwszej połowie XVI w. część wójtostwa należała do Wieczfięskich, a druga do Miszewskich vel Białyszewskich z Miszewa-Stefany⁸⁵.

Ludność parafii w Bodzanowie, podobnie jak ziemi wyszogrodzkiej, należała do kilku stanów: szlacheckiego, duchownego, mieszczańskiego i kmiecego. W średniowieczu podziały stanowe nie odgrywały jeszcze na Mazowszu takiej roli, jak w okresie późniejszym. Świadczy o tym na przykład kariera plebejusza z pochodzenia Piotra z Chodkowa, kanclerza książąt mazowieckich i biskupa plockiego. Ludność miejska rekrutowała się zarówno spośród drobniejszej szlachty, która przyjmując prawo miejskie nie traciła szlachectwa i zachowała łączność ze wsią, jak i spośród kmieci. Bodzanów, własność klasztoru św. Marii Magdaleny, choć

⁷⁸ J. Grabowski, *Piotr z Chodkowa*, s. 119.

⁷⁹ *Słownik historyczno-geograficzny województwa plockiego w średniowieczu*, oprac. A. Boriewicz-Celińska, Wrocław 1980, z. 1, s. 16.

⁸⁰ Zob. A. Supruniuk, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426)*, Warszawa 1998, s. 140–142, 145–146.

⁸¹ Tamże, s. 139–140.

⁸² MUK, t. 1: Andreas Andree de Golczewo dedit 4 gr (04/087), s. 55.

⁸³ AGAD, MK 4, k. 25v.

⁸⁴ A. Supruniuk, *Otoczenie*, s. 146.

⁸⁵ J. Łepicki, *Herbarz mazowiecki*, t. 1–2, Poznań 1997, s. 71–72.

był małym miasteczkiem, to jednak zachowały się informacje o wielu jego mieszkańcach. Stanisław syn Jakuba z Bodzanowa był kanonikiem wiślickim. Z akt biskupich dowiadujemy się, że w 1488 r. udał się do Rzymu⁸⁶. Mąż Anny z Bodzanowa legował w 1495 r. 3 kopy gr na dzwon w Bulkowie⁸⁷. Nieznana z imienia mieszczańska z Bodzanowa oddała swego brata na naukę krawiectwa do pracownika Michała, syna Marcina Wielgosza z Krawięczyna⁸⁸. W księdze ławniczej miasta Płocka znajduje się zapiska z 8 IV 1511 r., z której wynika, że Andrzej z Nakwasina, kanonik płocki św. Michała w obrębie murów Płocka, darował swym rodzonym braciom: Mikołajowi zwanemu Pianka z Bodzanowa, Jakubowi, Janowi i Maciejowi dom na ulicy Grodzkiej, położony obok domu kanoników z jednej i domu Stanisława Rymarza z drugiej strony. Delegowani z urzędu ławnicy wprowadzili braci w pełne posiadanie nieruchomości⁸⁹. Innego mieszkańca Bodzanowa poznajemy z wpisu do księgi ławniczej Płocka, pochodzącego z 20 III 1517 r. Złożony chorobą Andrzej Manio z ulicy Dobrzyńskiej w Płocku sporządził testament, w którym zapisał żonie pewną sumę. Z testamentu wynika, że miał brata rodzonego Jakuba z Bodzanowa, któremu był winien 80 gr.⁹⁰ Z zachowanych zapisek źródłowych wynika, że mieszkańcy Bodzanowa nie tylko osiągnęli godności kościelne, nabywali i dziedziczyli nieruchomości w innych ośrodkach, ale również przyjmowali prawo miejskie w największych miastach w Polsce⁹¹. Młodzi mieszkańcy Bodzanowa opuszczali rodzinne strony pragnąc pogłębiać wiedzę w Akademii Krakowskiej, natomiast uczniowie i czeladnicy wyjeżdżali z miasta, żeby doskonalić swe umiejętności zawodowe w większych ośrodkach miejskich.

Powracając do dziejów politycznych Bodzanowa i ziemi wyszogrodzkiej i płockiej należy wspomnieć, że po bezpotomnej śmierci Janusza II (16 II 1495) ziemię wyszogrodzką odziedziczył jego najstarszy brat Konrad III Rudy (jedyne wówczas żyjący Piast mazowiecki)⁹². Natomiast ziemia płocka została inkorporowana przez króla Jana Olbrachta do Korony w 1495 r. Po zgonie Konrada III w 1503 r.⁹³ rządy w księstwie mazowieckim zaczęła sprawować wdowa Anna z Radziwiłłów, gdyż synowie księcia — Stanisław i Janusz III — byli jeszcze małymi dziećmi. W 1504 r. został ogłoszony wyrok przysadzający klasztorowi św. Marii Magdaleny targowe z Bodzanowie, nieprawnie pobrane przez starostę wyszogrodzkiego w wysokości 1 kopy gr praskich w szelągach⁹⁴. W 1517 r., po osiągnięciu lat

⁸⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, AEp. 10, 617.

⁸⁷ Tamże, AEp. 15, k. 98.

⁸⁸ Tamże, AEp. 16, k. 12.

⁸⁹ *Księga ławnicza miasta Płocka 1489–1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa 1995, nr 384.

⁹⁰ Tamże, nr 602.

⁹¹ Zob. *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572*, wyd. A. Kiełbicka, Z. Wojas, Kraków 1993, nr 1874, s. 94: „Nicolaus Bozdanowski de Bodzanow Mazouie revenditor [sprzedawca] ius habet civitatis, iuravit, dedit marca 1. Porro cum Joanne legarz [łagiewnik] de Zwerziniecz fratre suo et aliis hominibus ad perhibendum testimonium de sua bona genealogia se propediem venturum promissit. Ostendit litteram fratris sui Joannis ab officio Bodzanouiensi”.

⁹² Zob. J. Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki (1453/54–1495)*, „Zeszyty Naukowe SWPR”, seria Humanistyczna, nr 2, 2014, s. 125–142.

⁹³ J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 479; K. Jasiński, *Rodowód Piastów mazowieckich*, s. 169–170.

⁹⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Kodeks dyplomatyczny norbertanek, s. 221.

sprawnych przez młodszego z synów Konrada III — Stanisław i Janusz III objęli władzę w Księstwie mazowieckim, jednak nie dokonali podziału i rządili jako tak zwani bracia niedzielni. W okresie panowania ostatnich Piastów mazowieckich granice ziemi wyszogrodzkiej, na odcinku wschodnim (graniczącym z ziemią ciechanowską) uległy dwukrotnemu przesunięciu. W 1522 r. książęta Stanisław i Janusz III, na prośbę ziemian ze wsi Łazęki, Sobanice, Raszewo, Osiek, Glinice, Bitkowice, Gawarzec, Zarębin i Żukowo, wyłączyli te wsie z ziemi ciechanowskiej i przyłączyli do ziemi wyszogrodzkiej⁹⁵. Jako przyczynę swej petycji ziemianie podali zbyt dużą odległość tychże wsi od miasta Sochocina, ówczesnej stolicy powiatu. W 1523 r. Stanisław i Janusz III zwolnili norbertanki płockie od cła wodnego tylko w stosunku do drzewa spławianego do Płocka na potrzeby budowlane i gospodarcze klasztoru św. Marii Magdaleny⁹⁶. Gdyby natomiast chciano spławiać je w dół Wisły w celu sprzedaży, wówczas norbertanki musiały zapłacić cło zgodnie z obowiązującym zwyczajem⁹⁷. Dobra klasztoru św. Marii Magdaleny położone na Mazowszu książęcy w XV stuleciu płaciły czynsz w wysokości 6 gr. W XVI wieku stawka ta uległa zwiększeniu, gdyż w spisach dochodów książęcych z 1526 r. zanotowano, że wysokość czynszu książęcego z Bodzanowa wynosiła 18 gr. Prawdopodobnie między rokiem 1449 (czynsz wówczas wynosił 6 gr) a 1526 wystawiono dokument ustalający wysokość czynszu na 12 gr praskich, które po przeliczeniu (w stosunku 1 do 1,5) odnotowane zostały przez pisarza skarbowego w wysokości 18 gr⁹⁸.

W 1524 r. Janusz III na prośbę opata czerwińskiego Jakuba Kuli⁹⁹ przyłączył do ziemi wyszogrodzkiej należące do klasztoru kanoników regularnych: miasto Czerwińsk i wsie: Chmielewo, Bolino, Garwolewo, Janikowo, Parlin, Sielec, Komsin, Wilkowuje, Zdziarkę i Wilkowiec¹⁰⁰. 8 VIII 1524 r. zmarł książę Stanisław¹⁰¹ a niecałe dwa lata później, 9/10 III 1526 r. Janusz III, ostatni w linii męskiej przedstawiciel Piastów mazowieckich¹⁰². Po jego śmierci na krótko rządy na Mazowszu objęła siostra Janusza III — Anna Konradówna, która wbrew prawu lennemu nadal wystawiała dokumenty pod pieczęcią zmarłego brata Janusza III¹⁰³. Krótki okres rządów Anny, „ostatniej władczyni Mazowsza”, zakończył się 25 VIII 1526 r. wraz z przybyciem do Warszawy króla Zygmunta I.

⁹⁵ AGAD, Wyszogrodzkie ziemskie, omnium transactionum 10, k. 77; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 22; SHGZW, s. IX–X.

⁹⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Kodeks dyplomatyczny norbertanek, k. 240; J. Senkowski, op. cit., s. 64.

⁹⁷ AGAD, Zakroczymskie ziemskie, wieczyste relacje 25, k. 174 v.

⁹⁸ J. Senkowski, op. cit., s. 134.

⁹⁹ H. Polwarski, *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „Nasza Przyszłość”, t. 6, 1957, s. 21.

¹⁰⁰ AGAD, MK 41, k. 6v–7.

¹⁰¹ K. Jasiński, *Okoliczności śmierci ostatnich książąt mazowieckich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowej serii, t. 3 (14), s. 50. Książę został pochowany w kolegiacie warszawskiej 29 VIII 1524 r. Zob. J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 506–507.

¹⁰² K. Jasiński, *Okoliczności*, s. 204–205; J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 507–508.

¹⁰³ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 386–388. Na temat Anny Konradówny, która później poślubiła Stanisława Odrowąża ze Sprowy, zob. m.in.: F. Bostel, *Ostatnia księżna mazowiecka. Nieużyte materiały*, „Kwartalnik Historyczny”,

*

Do 1526 r. dzieje Bodzanowa były nierozzerwalnie związane z dynastią Piastów mazowieckich. Książętom zawdzięczał Bodzanów lokację na prawie chełmińskim (1351), nadanie jarmarku (1415) oraz kolejne potwierdzenia i rozszerzenia praw. Choć po śmierci Janusza III (1526) i inkorporacji Mazowsza Bodzanów, wraz z całą ziemią wyszogrodzką, znalazł się w Królestwie Polskim, jednak nadal pozostał własnością klasztoru św. Marii Magdaleny poza murami Płocka. Przyłączenie Mazowsza do Korony zaowocowało serią przywilejów króla Zygmunta I dla miast mazowieckich dotyczących handlu i stosunków miejskich. Przyczyniło się to do rozwoju gospodarczego i wzrostu ludności wszystkich ośrodków miejskich w inkorporowanej dzielnicy.

ANEKSY

Nr 1

Płock, 14 VII 1351 r.

Bolesław III, książę Mazowsza i pan płocki, na prośbę Grzymki, przeoryszy siostr norbertanek płockich i prepozyta Stanisława, zezwala na lokację miasta na prawie chełmińskim w wsi Bodzanów, należącej do klasztoru św. Marii Magdaleny pod Płockiem.

Oryg. Nieznany.

Kop. 1) Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Płockie grodzkie wieczyste 26, k. 324–325. Wpis z daty: 25 XI 1556 r. Tytuł: tenor alterius privilegii. 2–3) Do r. 1944: Warszawa, Biblioteka Krasieńskich, rkps 2930, kopiarz klasztoru norbertanek, k. 29v–30 oraz k. 32–32v; spalony. 4) Płock, Archiwum Diecezjalne, Kodeks dyplomatyczny norbertanek w Płocku, s. 22–23, wg kop. 2–3.

Wyd. 1) *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, wyd. W. H. Gawarecki, Warszawa 1828, s. 42–44 (z błędami). 2) *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej AU, t. 6, Kraków 1887, s. 320–321, nr 33, wg. wyd. 1. 3) *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1989, nr 309.

Lit. J. Grabowski, *Dokumenty i kancelarie książąt mazowieckich*, Warszawa 1999, s. 79, 83, 87, 92–93.

In nomine Domini, Sancte et Individue Trinitatis amen. Quoniam, qui religiosus sanctimonialium personis in cunctis beneficiis existit fautor et benefactor, a Deo Omnipotenti in presenti et in future misericordiam anime sue consequetur, noverit igitur tam presens hominum etas, quam in Christo futura posteritas, quod

t. 6, 1892, s. 498–526; J. Grabowski, *Anna Odrowążowa, ostatnia księżna mazowiecka i wojewodzina ruska*, „Archeion”, t. 113, 2012, s. 263–283.

nos Boleslaus¹⁰⁴ Dei gracia dux Mazouie et dominus Plocensis ad petitionem humilem et devotam religiose et honeste domine Grzymicze¹⁰⁵ magistre suarumque omnium sororum monasterii, vel domus sancte Marie Magdalene sistentis ante Ploczk Ordinis Premonstratensis, necnon fratris Stanislai prepositi¹⁰⁶ eiusdem domus, que infatigabili spiritu sub freno obediencie et habitu religioso domino Jesu Christo regi regum indefesse omni momento devote famulantur, pro universis dicte domus fundatoribus et suis benefactoribus Altissimum exorantes, cupientesque ipsarum commoda et utilitates graciose per amplius ampliare ex villa earum Bodzanowo¹⁰⁷ wlgariter nuncupata secundum, quod est in suis metis et terminis in omnibus utilitatibus, consuetudinibus et proventibus, agris, aquis, pratis, lignis, rubetis, paludibus, molendinis circumferencialiter situate et distincta, ad omne ius Culmense transferimus et facimus civitatem per eas, ipsarumque successors locandam et perpetuis temporibus habendam, tenendam et possidendam et ad usus beneplacitos convertendam iuxta, quod eis et earum posteris melius et utiliis videbitur expedire, conferentes etiam predictis sanctimonialibus in dicta civitate ipsarum liberum forum et omnia foralia, que dicuntur thargowe, pro se habenda, adicientes insuper eis hoc ius speciale, quod cum se mutuo in iamdicta civitate incole, vel cives inter gades occiderint, pene recepcio capitis post ipsarum homines ad ipsam magistram conventumque sororum totalis pertinebitur, liberantes sepedictam civitatem ab universis solucionibus, collectis et exaccionibus et ab omnibus angariis, quocumque nomine censeantur, a poradlne, a przewod, a podworowe et a citacione palatinorum, castellanorum, iudicum et subiudicum et omnium officialium sic, quod coram nullo, tantum coram suo advocato prefati cives de Bodzanowo super causis quibusvis debeant conveniri, aut respondere, vel super maioribus negociis et causis coram earum preposito de se querulantibus pretacti cives tenebuntur respondere hoc dempto, quod quando collecta generalis tote terre nostre fuerit edicta et proclamata, nobis et nostris legitimis heredibus insimul prenominati civitatenses solvere tenebuntur qualibet occasione proculmota. Ut ergo horum omnium nostra donacio robur optineat perpetue firmitatis valiturum, presens privilegium eis scriptum dedimus nostri sigilli amminiculo roboratum, presentibus nobiles viris: comite domino Dadzybogone palatino Plocensi¹⁰⁸, comite Slawczone castellano Vyznensi¹⁰⁹, Imi-

¹⁰⁴ Bolesław III, syn Waclawa i Elzbiety Giedyminówny, ks. mazowiecki, płocki, gostyniński (1337–1351), sochaczewski, wiski, zakroczymski (1345–1351); zob. J. Grabowski, *Kancelaria i dokumenty księcia płockiego Bolesława III*, MHA, t. 6, 1996, s. 1–19; tenże, *Dynastia Piastów*, s. 74–83, 282–284, 441–442.

¹⁰⁵ Grzymisława, Grimelda, Grimka, chórowa, następnie magistra, przeorysza w klasztorze norbertanek p.w. św. Marii Magdaleny w Płocku, zob. M. Borkowska, *Leksykon*, s. 39; teźe, *Zapiski kronikarskie norbertanek płockich*, „Nasza Przyszłość”, t. 84, 1995, s. 72–73; NKDMaz., cz. 2, nr 309, przyp. 1.

¹⁰⁶ Stanisław, prepozyt norbertanek płockich, nie jest skądinąd znany.

¹⁰⁷ Bodzanów, gmina wiejska w pow. płockim, woj. mazowieckim, 17 km na NW od Wyszogrodu.

¹⁰⁸ Dadźbog h. Junosza (zamordowany w 1363 r.), podkomorzy płocki (1343–1345), wojewoda mazowiecki (1349–1463), starosta królewski płocki; NKDMaz., cz. 2, nr 259, przyp. 13; A. Supruniuk, *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy*, Warszawa 2010, s. 172.

¹⁰⁹ Sławiec, kasztelan wiski, występuje w latach 1349–1374; NKDMaz., cz. 2, nr 296, przyp. 56.

slao preposito sancti Michaelis ecclesie¹¹⁰, comite Arnaldo castellano Plocensi¹¹¹, Phalyslao subcamerario Plocensi¹¹², Andrea subcamerario Gostinensi¹¹³, Andrea subdapifero Plocensi¹¹⁴ et aliis quampluribus gidedignis. Daum et actum in Ploczk, in sequenti die beate Margarethe virginis, per manus Nicolai notarii nostre curie¹¹⁵, sub anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo primo.

Nr 2

Wyszogród, 22 V 1415 r.

Janusz I Starszy, książę Mazowsza ze względu na zbawienie swojej duszy oraz duszy przodków i następców, a także na prośbę prepozyta i siostr norbertanek płockich, nadaje klasztorowi św. Marii Magdaleny pod Płockiem jarmark doroczny w dniu Zesłania Ducha Świętego, to jest na Zielone Świątki.

Oryg. Nieznany

Kop. 1) Płock, Archiwum Diecezjalne, Kodeks dyplomatyczny norbertanek w Płocku, s. 65. 2) AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4207a, s. 95.

Joannes Dei gracia senior dux Masouie etc.¹¹⁶ Universis et singulis, quibus expedit, notum esse volumus presencium per tenorem. Quod animaduertentes ac attendentes, quo per divinam clemenciam pro terrenis celesta, pro temporalibus sempiterna liberaliter largiuntur, ab salutem animarum notsrarum et predecessorum ac successorum nostrorum, bona ecclesia Sancte Marie Magdalene ordinis Premonstratensis extra muros Plocenses, ad petitiones humillimas et devotas venerabilium prepositi et sororum dicta Monasterii Sancte Marie Magdalene, et presertim oppidum ipsorum Bodzanow¹¹⁷ dictam, meliorare et ad usus uberiores deducere de nostra ducali pietate specialiter cupientes, videlicet in eodem oppido Bodzanow forum annual, ga e r m a r k i wlgariter dictum, ad quodlibet festum Penthecostes per homines et mercatores, a quibuscunque partibus venientes, cum quibuscunque rebus, mecanciis et aliis negociacionibus, prout in aliis oppidis nostris ad festa seu dies posita seu positos temporibus perpetuis celebrari, exerceri et fieri possit

¹¹⁰ Imisław Wroński h. Kościeszka (zm. 1365), kanclerz książęcy, kanonik płocki, prepozyt w kolegiacie św. Michała, biskup płocki (wybrany w 1357; prowizję otrzymał w 1363 r.), zob. T. Żebrowski, *Zarys dziejów*, s. 39; A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej*, t. 2, Toruń 1993, s. 57–58; J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty*, s. 91–92, 115–117; A. Salina, op. cit., s. 68–72.

¹¹¹ Arnold, kasztelan płocki (1351).

¹¹² Chwalisław syn Pawła zw. Warda, podkomorzy płocki (1350–1351). NKDMaz., cz. 2, nr 306.

¹¹³ Andrzej, podkomorzy gostyniński w latach 1350–1353. NKDMaz., cz. 2, nr 306, przyp. 7.

¹¹⁴ Andrzej, podstoli płocki (1350–1351). NKDMaz., cz. 2, nr 306.

¹¹⁵ Mikołaj, notariusz dworski Bolesława III; zob. J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty*, s. 92–93, 118.

¹¹⁶ Janusz I Stary (ok. 1346–1429), syn Siemowita III, ks. mazowiecki i ruski; warszawski, zakroczymski, ciechanowski (1373–1429); wiski (1373–1381; 1402–1429 (objął jako zastaw od Siemowita IV), czerski, wyszogrodzki (1381–1429); zob. J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 142–160, 345–354; B. Sobol, *Janusz I Starszy (ok. 1329–1429), książę mazowiecki* [w:] PSB, t. 10, s. 581; M. Wilska, *Książę Janusz I Starszy*, Warszawa 1986.

¹¹⁷ Bodzanów, gmina wiejska w pow. płockim, woj. mazowieckie.

et valeat, tenore presencium damus, donamus, appropriamus facultatem et libertatem. In cuus rei testimonium sigillum nostrum presintibus est appensum. Datum et actum in Wischogrod¹¹⁸, feria quarta proxima post festum Penthecostes, sub anno Domini millesimo quadringentesimo quinto decimo. Presentibus ibidem strenuis viris dominis: Nicolao Sowa castellano Wischogrodiensi¹¹⁹, Stiborio curie nostre marszałco¹²⁰, Stanisłao Dubecz subiudice etc. Wischogrodiensi¹²¹, et aliis quam pluribus fide dignis testibus ad premissa.

Nr 3

Poczet¹²² przeorysz klasztoru św. Marii Magdaleny w Płocku¹²³

Ludmiła, przed 1265
 Morizła, przed 1265
 Wojsława przed 1265
 Grzymisława (Grzymka, Grymelda), 1326, 1327, 1343
 Felicja, 1346
 Grzymisława, 1351, 1353
 Dzierśława (Dzierzka), 1380
 Anna, 1380
 Ludka, 1387
 Dzierśława, 1412
 Mikołajka, 1423
 Dzierśława, 1427
 Jadwiga, 1434
 Elżbieta, 1438, 1454, 1458
 Dorota, 1447, 1448, 1457, 1463, 1470
 Świętochna Kryska h. Prawda, 1476, 1493, 1504
 Małgorzata Rostkowska, 1508, 1518
 Jadwiga Głuszkowska (Głoskowska), 1524, 1528

¹¹⁸ Wyszogród, miasto w woj. mazowieckim.

¹¹⁹ Mikołaj zwany Sowa z Miszewa i Kawięczyna w ziemi wyszogrodzkiej, h. Grzymała, kasztelan wyszogrodzki (1410–1429); zob. M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego*, Warszawa 2012, s. 106; SHGZW, s. 29; A. Wolff, *Studia*, s. 286.

¹²⁰ Ścibor z Pilchowa w ziemi wyszogrodzkiej i Sącocina h. Rogala, marszałek nadworny Janusza I (1400–1432), podkomorzy zakroczymski (1406–1432); zob. M. Wilska, *Ścibor z Sącocina — przykład niezwyklej kariery dworskiej z początku XV wieku [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 225–237; tejeże, *Mazowieckie środowisko*, s. 122–123.

¹²¹ Stanisław Dębiec z Daniszewa w ziemi wyszogrodzkiej h. Cholewa; podsudek wyszogrodzki (1408–1436); SHGZW, s. 14; M. Wilska, *Mazowieckie środowisko*, s. 120; A. Wolff, *Studia*, s. 297.

¹²² Spis zestawiono na podstawie: M. Borkowska, *Zapiski kronikarskie norbertanek płockich*, „Nasza Przeszość”, t. 84, 1995, s. 72–76; tejeże, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2: *Polska centralna i południowa*, Warszawa 2005, s. 38–61; W. Mąkowski, *Kościół św. Marii Magdaleny*, s. 594.

¹²³ Klasztor został założony w końcu XII w., przeniesiony w 1819 r. do Czerwińska, skasowany po przeszło siedmiu wiekach istnienia w 1902 r. przez rząd carski. Przez pierwsze cztery wieki był to jedyny na północ od Wisły klasztor żeński, w którym gromadziły się lokalne kandydatki do życia zakonnego, w tym pochodzące z najbogatszych rodzin szlacheckich na Mazowszu.

Nr 4**Poczet prepozytów norbertanek plockich¹²⁴**

Klemens, ok. 1245–1263
 Mikołaj Czech 1314, 1327
 Jakub 1343
 Mikołaj 1361
 Dobrosław 1380, 1387
 Paweł 1390
 Stanisław 1404
 Paweł 1412, 1417
 Maciej 1423–1448
 Piotr 1448–1457
 Stanisław 1458–1476
 Jakub z Witowa 1476
 Marcin 1476, 1482
 Piotr 1486
 Maciej 1490, 1493
 Mikołaj 1497, 1502
 Maciej 1503
 Mikołaj, 1504
 Stanisław, 1508–1511
 Maciej z Dzierzgowa, 1511, zm. 1532

Janusz Grabowski, *Civitas monasterii Mariae Magdalenaе Ordinis Premonstratensis. History of Bodzanów during the rule of Masovian princes*

Summary

Bodzanów is currently a rural municipality in Płock county, Masovian Voivodeship, on Moltawa river (right tributary of Vistula). The name of Bodzanów is probably related to the name of Bodzan, the first owner of the town. History of Bodzanów in the Middle Ages and modern times is inextricably linked with the history of Premonstratensians order outside the walls of Płock. The origins of the monastery of St. Mary Magdalene may be related to the Church of Holy Virgin Mary, founded in mid-12th century by Dobiechna, wife of Wojsław of Powąła family, courtier of Prince Bolesław the Wry-Mouth. Bodzanów has received Chełmno type city rights in 1351 from Prince Bolesław III, and in 1415, Prince Janusz I has endowed the city with an annual fair, to be held on the day of the Pentecost. Subsequent Masovian princes have confirmed Bodzanów privileges. After the death of Janusz III (1526), the last of the Masovian Piasts, Bodzanów along with Wyszogród land was included in the Kingdom of Poland. The city remained the property of the St. Mary Magdalene Monastery outside Płock.

Słowa kluczowe: Bodzanów, klasztor norbertanek plockich, książę mazowiecki Bolesław III, książę mazowiecki Janusz I

Keywords: Bodzanów, Płock Norbertines monastery, Prince Bolesław III of Masovia, Prince Janusz I of Masovia

¹²⁴ Spis przygotowano w oparciu o wykaz zestawiony przez ks. W. Mąkowskiego, *Kościół św. Marii Magdaleny*, s. 595.

Rafał Jankowski

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

RĘKOPISY BIBLIOTECZNE W ARCHIWUM WARSZAWSKIM RADZIWIŁŁÓW

Początki biblioteki nieświeskiej sięgają XVI w. i są związane z pierwszym ordynatem Mikołajem Krzysztofem „Sierotką” Radziwiłłem (1549–1616), wojewodą wileńskim i jego bratem Jerzym (1556–1600), kardynałem i biskupem krakowskim. Według ostatnich badań, bibliotekę założył już ich ojciec Mikołaj „Czarny” Radziwiłł (1515–1565), kanclerz wielki litewski i wojewoda wileński¹, a jego syn — „Sierotka” — tylko ją uporządkował². Później dołączono doń domową bibliotekę Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej (1676–1746) z Białej³ oraz zbiory pozostałe po jej zięciu, Jakubie Henryku Flemmingu (1667–1728), ministrze saskim, pierwszym mężu Tekli Róży Radziwiłłówny (1703–1747)⁴. Księgozbiór został znacznie pomnożony przez znaną z zamięłowań literackich Urszulę

¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Biblioteka Nieświeska Radziwiłłów. Fakty, wątpliwości, pytania*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” (dalej: RBN), t. 41, 2011, s. 10–21.

² T. Bernatowicz, „Biblioteka jest jedna ozdoba...” *Mikołaj Radziwiłł Sierotka i książki* [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.*, Warszawa 1995, s. 40–46, 48–49; tenże, *Miles Christianus et Peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, „Historia Artium”. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, t. 1, red. J. Chrościcki, A. Grzybowski, M. Poprzecki, Warszawa 1998, s. 151–155; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 194–196.

³ Więcej o bibliotece w Białej, zob. W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa 1676–1746. Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 31, 92–107, aneksy 1–2; tenże, *Biblioteka i archiwum Radziwiłłów w Białej Podlaskiej*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi: studia i materiały”, t. 16, red. J. Wojakowski, Warszawa 1995, s. 49–73.

⁴ Tekla Róża Radziwiłłowa (1703–1747), wdowa po Jakubie Henryku Flemmingu ofiarowała bibliotekę jako spadek po zmarłym synu Jakubie Karolu Flemmingu bratu Michałowi Karolowi Radziwiłłowi zw. „Rybenko”, zapis z 22 XI 1745 r. (Krzemieniec), Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XI, nr 128, s. 176–179; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków*, s. 93; T. Zielińska, *Feldmarszałek Jakub Henryk Flemming w środowisku magnatów polskich* [w:] *Polska-Saksonia w czasach Unii (1697–1763). Próba nowego spojrzenia*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 116.

z Wiśniowieckich Radziwiłłową (1705–1753)⁵, żonę Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” (1702–1762), hetmana wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego. W rezultacie stał się on podstawą do stworzenia jednej z największych ówczesnych bibliotek magnackich.

Archiwum⁶ i biblioteka w Nieświeżu, jak wynika z warunków „Postanowienia” z 20 VII 1586 r., ustanawiającego ordynację, były nierozdzielone organizacyjnie. Twórcy ordynacji stwierdzili, że powołali je po to, by „uczciwe nabycie [dóbr] przodków naszych i nas samych, całe i zupełnie w domu naszym Radziwiłłowskim zostawało”, w domyśle — i archiwalia z nimi powiązane. Biblioteka nie podlegała dziedziczeniu przez córki, a więc nie podlegała rozdrobnieniu⁷. Założenia te wynikały z naczelnej zasady twórców ordynacji: nierozproszenie, nierozdzielenie tego, co jest przy majątku i co ma być dziedziczone przez ordynata.

Księgozbiór i archiwum Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” znajdowały się w izbie nad wieżą bramną prowadzącą na zamek do Nieświeża⁸. W lipcu 1749 r. został oddany do użytku nowy budynek biblioteczny wzniesiony na polecenie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” dla Wielkiej Biblioteki Księżęcej w Nieświeżu, w której scalono trzy księgozbiory: stary nieświeski, biański i flemmingowski. Choć trudno „Rybeńkę” uznać za miłośnika książek, tak jak „Sierotkę”, o księgozbiór w Nieświeżu rzeczywiście dbał i miał niewątpliwie wielkie zasługi w tym zakresie, niedoceniane przez współczesnych historyków. Śmiało można go nazwać twórcą Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej. W połowie XVIII w. archiwum i biblioteka w Nieświeżu zajmowały dwa długie sklepienie pomieszczenia w skrzydłach bramnych (odchodzących od bramy wjazdowej na zamek), doświetlone siedmioma oknami od strony dziedzińca. Od północy znajdowało się archiwum, a od zachodu biblioteka⁹. W praktyce aż do XX w. archiwum

⁵ K. Wierzbicka-Michalska, *Radziwiłłowa z Wiśniowieckich Franciszka Urszula (1705–1753)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 389. Spisy księgozbioru: AGAD, AR, dz. „Rękopisy biblioteczne” (dalej: Rb), nr 11, s. 8–15 (z 16 II 1751 r.), s. 22–31 (z 29 VI 1753 r.).

⁶ Podstawową literaturę do dziejów archiwów radziwiłłowskich zestawil R. Jankowski, *Opis archiwum nieświeskiego z 1857 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 21, 2014, s. 313–315. Zob. też: R. Jankowski, *Diariusze w tzw. Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory”, t. 1, 2005, s. 45–85; J. Zawadzki, *Archiwa różnych rodów przechowywane w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, MHA, t. 7, 1997, s. 127–133; tenże, *Papiery Połubińskich i ich dóbr przechowywane w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, MHA, t. 9, 1998, s. 13–32; T. Zielińska, *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa 1992, s. 195–202; R. Jankowski, *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów [1178] 1190–1947 i b.d.* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 632–654.

⁷ *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką*, Warszawa 1905, s. 14–15, 18.

⁸ T. Bernatowicz, *Biblioteka*, s. 48–49.

⁹ Tenże, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011, s. 331. Zob. „III. Zamek w Nieświeżu. Plan I piętra kolejnych etapów budowy, skala 1:800 (oprac. T. Bernatowicz)” [w:] tenże, *Miles*, wkładka po s. 234 i „III. Zamek w Nieświeżu. Plan I piętra. Rozwarstwienie kolejnych etapów budowy. Opracowanie: T. Bernatowicz Skala 1: 400”, tenże, *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych, cz. 1: XVI–XVII wieku* [w:] *Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria B, Wspólne Dziedzictwo*, Poznań 1998, dodatek. Powtórzył:

i biblioteka tworzyły jedną jednostkę organizacyjną. W XVI i XVII wieku część skrzyń z archiwaliami trzymano w bibliotece¹⁰, a cenniejsze księgi w skarbcu¹¹. Z kolei w XVIII wieku cenne księgi rękopiśmienne przechowywano w archiwum¹², co — jak zobaczymy niżej — uchroniło je przed grabieżą.

W instrukcji z 1595 r. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” zalecił swoim synom:

Niech tak zacne monumenta domu naszego w dobréj opatrności i wschowaniu będą, teraz naprzód ekonomy, a potém was syny swe napomina¹³,

do których bez wątpienia należały książki i archiwalia. „Sierotka” potwierdził w testamencie z 21 III 1612 r. troskę o pamiątki „Domu Radziwiłłowskiego” przekazując do biblioteki „Biblię swoją”¹⁴ i powtarzając, że archiwum i biblioteka w Nieświeżu stanowią jedną jednostkę organizacyjną¹⁵. Stosunek do biblioteki wyraził następująco:

niech téż to wielkie moje kochanie w bibliotece zamkowej będzie, ponieważ téż to jest u ludzi baczných jedna ozdoba, i kochają się w bibliotece, żeby ich sukcesor nie rozpraszał¹⁶.

Od połowy XVII w. archiwum i biblioteką opiekował się wyznaczony urzędnik. Zwyczaj ten stał się u Radziwiłłów tradycją co najmniej od czasu dyrektowania w archiwum i bibliotece Jana Hanowicza, zwanego archiwistą lub bibliotekarzem, któremu z czasem przydzielono stałe obowiązki¹⁷.

Zasób Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu wyjątkowo sięga XV w, liczniejsze akta pochodzą z XVI stulecia, ale główny zrab tego archiwum tworzą akta siedemnasto-, osiemnasto- i dziewiętnastowieczne. Ciągłe działy rodzinne stały

J. Gwóźdźnik, *Desiderosus, czyli o pobożnych staraniach księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła*, RBN, t. 41, 2011, wkładka po s. 172. Schemat układu ksiąg w Bibliotece w Nieświeżu, zob. AGAD, AR, dz. Rb, nr 11, s. 4; edycja: J. Gwóźdźnik, op. cit, wkładka po s. 172.

¹⁰ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2695/1 (29 III 1658), s. 23 i nr 2695/2 (1 II 1673), s. 11.

¹¹ AGAD, AR, dz. XXVI, nr 765 (15 V 1652), s. 29 i tamże, AR, dz. XXV, nr 2695/1, s. 8.

¹² Radziwiłłowie w bibliotece w Nieświeżu mieli egzemplarz Biblii z 1446 r. AGAD, AR, dz. Rb, nr 9, s. 17: adnotacja, że została odesłana „ad archiwum”. Ta „biblię gotyckim charakterem pisaną przed wynalezieniem druku” widział w czasie zwiedzania archiwum w Nieświeżu (18 IX 1784) król Stanisław August Poniatowski, *Bytność Stanisława Augusta w Nieświeżu*, wyd. E. Raczyński [w:] *Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku*, t. 16, Poznań 1842, s. 56.

¹³ *Archiwum domu Radziwiłłów*, „Scriptores Rerum Polonicarum”, t. 8, Kraków 1885, s. 66; *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła*, s. 46.

¹⁴ *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 73; *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła*, s. 65.

¹⁵ *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 78; *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła*, s. 75–76.

¹⁶ *Archiwum domu Radziwiłłów*, s. 73; *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła*, s. 65.

¹⁷ Zob. R. Jankowski, *Archiwiści i instrukcje archiwalne napisane dla nich w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu*, „Archiwista Polski”, R. 5, 2000, nr 2 (18), s. 35–37; tenże, *Rękopisy i archiwalia w bibliotece w Nieświeżu do połowy XVIII wieku. Zarys problematyki* [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 115; tenże, *Suplika Józefa Weszela dyrektora archiwum i biblioteki w Nieświeżu skierowana do Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko”*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory”, t. 8 (10), 2017, s. 69–74.

się przyczyną małej stabilności zasobu archiwum, dlatego dzielono je oraz przenoszono do nowych ośrodków. W XVI wieku każda z linii radziwiłłowskich posiadała już własne archiwum, z czasem całą sieć archiwów. Przechodziły one skomplikowane dzieje, analogiczne do losów rodu. Były dzielone pomiędzy członków rodu przy podziale dóbr, wyłączano z nich akta dóbr sprzedawanych. Jednocześnie napływały do nich akta innych rodzin przy okazji związków małżeńskich, dziedziczenia czy zakupu nowych dóbr. Podobnie było z księgozbiorami i rękopisami z bibliotek¹⁸.

Za rządów Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” (1734–1790), wojewody wileńskiego, archiwum było kilkakrotnie przewożone z miejsca na miejsce. W latach 1764–1768 było składowane w Żółkwi, Preszowie, Wilnie (1767)¹⁹, Pradze i Dreźnie. Po powrocie do Polski, już w 1769 r. ponownie zostało wywiezione poza granice Rzeczypospolitej. W latach 1772 i 1792 Nieśwież był grabiony przez wojska rosyjskie. Po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej Radziwiłłowie uratowali archiwum, lecz utracili swą piękną, liczącą 20 tys. tomów bibliotekę. Dwa lata po rozbiore, w 1774 r. archiwista Antoni Kałakucki pisał do Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, że w bibliotece:

po zabraniu wszystkich ksiąg przed dwoma latami i do Rosji zaprowadzonych, kalendarzy li tylko po ziemi walają się. Zostały były słońiowe wielkie zęby *prorari-tate* w teże bibliotece konserwowane, ale i te po tym się nie odgryzły, jeden tylko mniejszy jakoś ocalał, mając przy sobie skórę krokodylową, skórę węża indyjskiego, mumia egipska blisko od tysiąca lat umarła, i ta od ciekawych, nogi ma niecałe. Jest także barometrum, te co pierwiej skazywało pogody i deszcze, teraz ukazuje w całym zamku pustki, na które trzynaście głów dawnych cesarzów rzymskich misternie z marmuru wyrobionych, przez ks[ie]cia Jmci [Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760)], chorążego [wielkiego litewskiego] w Wiedniu kupionych, w murze wspomnianej biblioteki wprawionych i ocalałych, zapatrują się. Jmć Pan [Kretjen Ferdynand] Machnicki bibliotekarz, kiedy była zabierana biblioteka, miał warowanych ze 30 ksiąg skarbowych od porucznika nazwiskiem Trejera, tąż bibliotekę do Petersburga wywożącego²⁰.

Bibliotekę wywieziono w 96 skrzyniach pod nadzorem generała Aleksandra Iljicza Bibikowa (1729–1774). Jako łup wojenny oddano ją do Biblioteki Akademii Nauk w Petersburgu (obecnie Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk), gdzie w skrzyniach zbiory przeleżały aż do 1842 r. Część księgozbioru przekazano następnie tworzonej wówczas Akademii Duchownej w Petersburgu oraz do Biblioteki Cesarskiej Uniwersytetu Moskiewskiego (w 1814 r.) i Biblioteki Uniwersytetu w Helsinkach (w 1829 r., obecnie Fińska Biblioteka Narodowa). Znaczna część rękopisów znalazła się też w ówczesnej Cesarskiej Bibliotece Publicznej, głównie w dziale „kolekcja autografów” i w Bibliotece Sztabu Generalnego

¹⁸ Klasycznym przykładem są dyspozycje dotyczące podziału archiwum i biblioteki wraz z rękopisami w Białej Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z 1736 r., które omówił R. Jankowski, *Rękopisy*, s. 123–126. AGAD, AR, dz. Rb, nr 6, s. 5–13 (dyspozycje z X 1736 r.), s. 14–25 (dyspozycje z XI 1736 r.) i nr 40 (dyspozycja z IX 1736 r.).

¹⁹ A. Kałakucki do K. S. Radziwiłła zw. „Panie Kochanku”, Wilno 3 IX 1767 r. AGAD, AR, dz. V, nr 6292, s. 9.

²⁰ A. Kałakucki do K. S. Radziwiłła zw. „Panie Kochanku”, Nieśwież 3 VI 1774 r. AGAD, AR, dz. V, nr 6292, s. 23–24.

w Petersburgu²¹. Ubytki te po części zrekompensowało przewiezienie do Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu akt z skasowanego w 1773 r. kolegium i klasztoru jezuickiego w Nieświeżu²².

Po upadku Rzeczypospolitej i podczas kampanii napoleońskiej archiwum było kilkakrotnie przewożone, kolejno do Krakowa, Warszawy i Nieborowa. Tam na przełomie 1812 i 1813 r. kolejnej grabieży dopuściły się wojska rosyjskie.

Bibliotekę w niezmiernej wielkości różnych ksiąg kosztownych i znacznym kosztem zebraną [...] admirał [...] zabrał. [...] Cała armia będąca natenczas w Nieświeżu i około miasta, wszystko zabierając. Archiwum Główne z różnemi przywilejami i dokumentami, papiery wszystkie ekonomiczne i rachunkowe, i dalsze, które uprawiali aktorstwo dóbr i granice ich, wszystko częścią zabrała, częścią poszarpała i podarła, resztę powynosiła i porozrzuciła na różne miejsca. [...] Zgoła cały zamek, sklepy, archiwa, biblioteka i dalsze, zniszczyć i zburzyć²³.

W okresie działalności Komisji i Prokuratorii Poradziwiłłowskiej Masy (1814–1839)²⁴ archiwum zostało przewiezione do Wilna, do dyspozycji prokuratora masy radziwiłłowskiej Mikołaja Malinowskiego (1799–1865), który w trakcie zarządzania nim przywłaszczył sobie ciekawsze rękopisy. Tam pozostało przez dłuższy czas, co wiązało się z zaznaczonymi przemieszczeniami w zasobie. Wtedy niektóre cenne archiwalia przeszły do innych zbiorów publicznych bądź prywatnych. To rozwijające się w XIX wieku kolekcjonerstwo rękopisów spowodowało, że w tym czasie Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża „pogubiło” nieco swoich akt (rękopisów bibliotecznych), które odnalazły się potem w obecnych zbiorach: Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki PAN w Krakowie, Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Biblioteki PAN w Kórniku, Biblioteki Uniwersytetu w Łodzi, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Publicznej miasta stołecznego Warszawy, Muzeum Narodowego w Warszawie, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego,

²¹ E. Barwiński, *Archiwum ks. Radziwiłłów w Nieświeżu. Rys jego historii i sprawozdanie z poszukiwań*, „Archiwum Komisji Historycznej PAU”, t. 11, Kraków 1909–1913, s. 3; E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa–Kraków 1927, s. 7–8, 10; M. Nikolaev, *Najstarsze druki słowiańskie i zachodnioeuropejskie w bibliotece zamku nieświeżskiego do 1772 r.*, RBN, t. 41, 2001, s. 32–33; M. Николаевъ, *Экземпляры Радзівілаўскай Бібліі 1563 г. ў неўярбурскіх сховішчах* [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, s. 95–96; S. Siess-Krzyszowski, *Pierwsza Biblioteka Ordynacka w Nieświeżu i jej znaki własnościowe (na podstawie bazy danych: Katalog starych druków Biblioteki Ordynacji Nieświeżskiej Radziwiłłów. Druki polskie XVI–XVIII wieku)*, RBN, t. 41, 2011, s. 147–151; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej*, Warszawa 1969, AGAD, AR, dz. XXVII, nr 143, s. 68–72, 89–91. Biblioteka Publiczna (obecnie Biblioteka Uniwersytecka) w Wilnie otrzymała z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu w 1862 r. dublety nieświeżskie w liczbie 2 tys. tomów, zob. E. Chwalewik, op. cit., s. 476.

²² B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 13.

²³ Zob. raport Alberta Burgielskiego, marszałka dworu nieświeżskiego. Nieśwież, 15 I 1813 r. AGAD, AR, dz. XV, nr 21/1, s. 4–5; wyd. B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937, s. 156–157.

²⁴ Zob. T. Zielińska, *Dziewiętnastowieczny epilog sprawy dóbr neuburskich, niegdyś fortuny Radziwiłłów birżańskich*, „Kraowski Rocznik Archiwalny”, t. 5, 1999, s. 87–92, 95, 100; E. Barwiński, op. cit., s. 4: „Zcasy tego zarządu były dla archiwum prawdziwą klęską: leżało ono w największym nieładzie, a jak przekazuje tradycja, w spustoszonej zamku palono w piecach papierami archiwalnymi”.

a przed II wojną światową także Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie. Rękopisy archiwalne i biblioteczne pochodzące ze zbiorów Radziwiłłowskich przechowywane są obecnie również w zbiorach zagranicznych — w Bibliotece Polskiej w Paryżu, Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku, Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, Muzeum Narodowym Litwy w Wilnie, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Bibliotece Narodowej im. M. Mażwydas w Wilnie, Seminarium Diecezji Wileńskiej, Bibliotece Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie i w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie²⁵.

Najbardziej spektakularnym ubytkiem z tego okresu jest głośna kradzież druków i rękopisów należących do archiwum i biblioteki nieświeskiej, której dopuścił się Kajetan Kwiatkowski (1770–1852)²⁶, historyk, członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, archiwista i bibliotekarz nieświeski zatrudniany w latach 1804–1810 przez Dominika Hieronima Radziwiłła (1786–1813), pułkownika wojska Księstwa Warszawskiego i gwardii Napoleona I.

Powyższe koleje losu archiwum i biblioteki, w połączeniu z brakiem należytego nadzoru nad zasobem spowodowały, że Archiwum i Biblioteka Radziwiłłów były wówczas w opłakanym stanie:

wielką część najciekawszych dokumentów porozciągano w różnych czasach, a skorośmy zabrali resztę, znajdowała się ona w największem zamieszaniu [...]. Trzeba było długiego lat szeregu i pracy umiejętnej, aby archiwum przyprowadzić do porządku²⁷.

Z tego upadku archiwum podnieśli, doprowadzając do wzorowego stanu uporządkowania, kolejno Romuald Symonowicz i Michał Szyszko Bohusz. Myślą przewodnią przeprowadzonej przez nich inwentaryzacji było oddzielenie „archiwum historycznego od administracyjnego”. Zrywając z zastanym staropolskim układem fascykułowym i grupowaniem archiwaliów wynikającym z ich proveniencji, całość materiałów podzielili według kryteriów formalnych (tworząc działy: AR, dz. I: „Dokumenty pergaminowe”, AR, dz. III–V: korespondencja, AR, dz. VI: „Diariusze”, AR, dz. XXV: „Inwentarze dóbr”, AR, dz. XXXIV: „Gazetki pisane”) lub rzeczowych (np. działy: AR, dz. VII: „Akta wojskowe”, AR, dz. VIII: „Akta dotyczące duchowieństwa”, AR, dz. XVIII: „Akta posiadłości miejskich Radziwiłłów”), a niekiedy też proveniencyjne (np. AR, dz. XII: „Archiwum z Berlina przywiezione”)²⁸.

W relacji o archiwum w Nieświeżu z 1857 r. znajdujemy notkę, iż „Szafa zapełniona szczątkami dawnej biblioteki, ma już rejestr szczegółowy”²⁹. Infor-

²⁵ R. Jankowski, *Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, MHA, t. 11, 2000, s. 66; tenże, *Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od 1838 r. do XX w.*, MHA, t. 13, 2001, s. 133.

²⁶ R. Jankowski, *Burzliwe losy*, s. 67; zob. katalogi porównawcze druków: AGAD, AR, dz. Rb, nr 34–35.

²⁷ Cyt. za: E. Barwiński, op. cit., s. 4.

²⁸ R. Jankowski, *Archiwum Radziwiłłów*, s. 133–141.

²⁹ L. Rodziewicz do [R. Symonowicza], „Relacja o archiwum w Nieświeżu”, b.m. [Werki], 6 XI 1857. AGAD, AR, dz. V, nr 13150, s. 52; wyd.: R. Jankowski, *Opis archiwum nieświeskiego*, s. 335.

mację tę potwierdza coroczne sprawozdanie: „Wiadomości o stanie Archiwum Nieświeskiego” z 11 XI 1860 r. Szyszko Bohusza w części I: „Akta ułożone i zrejstrowane”, gdzie pod pozycją pierwszą wymienia bibliotekę³⁰.

Maria Dorota Radziwiłłowa z domu de Castellane (1840–1915) stworzyła „nową bibliotekę” w Nieświeżu. Na bibliotekę przeznaczono niemal całe piętro zachodniego skrzydła zamku z przejazdową bramą. Był to już księgozbiór nowy, kompletowany niemal od podstaw, liczący około 15 tys. tomów. Powstał głównie w 2. połowie XIX i na początku XX w. Wśród ważniejszych nabytków „nowej” biblioteki nieświeskiej wymienić można zakup księgozbiorów pozostałych po miejscowych, skasowanych, klasztorach benedyktynów (1864 r.), benedyktynek (1873 r.) i bernardynów (1892 r.)³¹ oraz księgozbiór odziedziczony po namiestniku Wielkiego Księstwa Poznańskiego Antonim Henryku Radziwille (1775–1833), przywieziony do Nieświeża w 1880 r. W tym ostatnim znajdował się m.in. rękopis dzieł Macieja Strykowskiego (zm. przed 1593)³².

Z czasem gmach biblioteki nieświeskiej, zbudowanej w połowie XVIII w. przez Michała Kazimierza Radziwiłła, uległ zniszczeniu. W latach 1909–1911 Maria Róża (Biszeta) z Branickich Radziwiłłowa (1863–1941), korzystając z zachowanych planów, odrestaurowała gmach biblioteki, przywracając jej pierwotny wygląd³³.

Biblioteka Nieświeska miała własny ekslibris³⁴. Podczas rewolucji w Rosji została ograbiona z księgozbioru i wyposażenia. Po I wojnie światowej ordynaci co roku przeznaczali znaczne sumy na wykupienie rzadkich książek i starodruków z antykwariatów warszawskich³⁵.

Eugeniusz Barwiński (1874–1947) w opisie stanu archiwum nieświeskiego z 1908 r. wspominał, iż kilka rękopisów znajduje się w bibliotece, z których korzystanie było utrudnione, gdyż znajdowały się między drukami. Barwiński radził bibliotekarzowi, ażeby je wyjął spośród druków, umieścił osobno i przystąpił do ich opracowania³⁶. Jeden z kolejnych kustoszy archiwum, Antoni Iwanowski, po głębokiej analizie zawartości archiwum, jeszcze przed I wojną światową dokonał nowego, bardziej logicznego i przejrzystego podziału zbiorów. Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu podzielił na 35 działów. Nie było

³⁰ AGAD, AR, dz. XXVII, nr 114, s. 36, 39.

³¹ AGAD, AR, dz. VIII, nr 323, s. 266–278 (spis ksiąg z 3 XII 1828 r.) nr 349, s. 177–185 (spis ksiąg z 12 VIII 1839 r.); J. Gwioździk, *Staropolskie księgozbiory panien benedyktynek z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki* [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, s. 103–110.

³² A. Biernacki, *Radziwiłłowa z domu de Castellane Maria Dorota (1840–1915)* [w:] PSB, t. 30, s. 410; E. Chwalewik, op. cit., s. 10; A. S. Ciechanowski, *Nieśwież międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi*, Warszawa 1994, s. 34; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 13, 72–73.

³³ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 73.

³⁴ Zob. ekslibrisy („Biblioteka Ordynacji Nieświeskiej”) i pieczętki własnościowe z tego okresu. AGAD, AR, dz. Rb, nr 213, s. 1a, 18: „ORDYNACJA NIEŚWIESKA N° 2892 BIBLIOTEKA”, nr 214, s. 1a, 29 „ORDYNACJA NIEŚWIESKA N° 2891 BIBLIOTEKA”. Publikowany w: A. Стефанович, *Книги Радзивиллов в коллекции Библиотеки Академии Наук Республики Беларусь* [w:] *Badania, księgozbiorów Radziwiłłów*, s. 68, 72, 74, 75, 80, 84.

³⁵ E. Chwalewik, op. cit., s. 10; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 73.

³⁶ E. Barwiński, op. cit., s. 10; AGAD, AR, dz. Rb, nr 37, s. 36.

w tym wykazie działu AR „Rękopisy biblioteczne”³⁷. Dowodzi to, iż nie posłuchano rad Barwińskiego.

W spisach zawartości pak wywiezionych z Nieświeża w 1915 r. do Mińska na Białorusi znajdowały się książki i „rękopisy z biblioteki zamkowej” (paki: nr 63, sztuk 32; nr 64, sztuk 20; nr 65, sztuk 33; nr 66, sztuk 60; nr 94, sztuk 50)³⁸. Po I wojnie światowej część historyczna Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża, do której należały „rękopisy biblioteczne”, została przewieziona do Warszawy i umieszczono w Miejskim Muzeum Pedagogicznym przy ul. Jezuickiej 4, gdzie pozostawała do 1922 r. Następnie archiwum przewieziono do pałacu Janusza Franciszka Radziwiłła (1880–1967) w Warszawie na ul. Bielańską 14, gdzie leżało w skrzyniach. W listopadzie 1929 r. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów umieszczono w domu przy ul. Marszałkowskiej 113 mieszkania 2, gdzie jego zasób był udostępniany historykom do II wojny światowej, w miarę możliwości także podczas wojny. W okresie międzywojennym nie było wydzielonego działu AR „Rękopisy biblioteczne”. Po licznych perypetiach w czasie II wojny światowej Archiwum Warszawskie Radziwiłłów w 1946 r. trafiło do Archiwum Głównego Akta Dawnych w Warszawie³⁹.

Z kolei liczący 20 tys. tomów księgozbiór nieświeski, przejęty w 1939 r. przez Rosjan, a w 1941 r. przez zajmujących Mińsk Niemców, został w 1943 r. wywieziony do Raciborza razem z innymi książkami słowiańskimi pochodzącymi z bibliotek z okolic Mińska. W 1945 r. zbiory te zostały przejęte przez Armie Czerwoną i wywiezione do Mińska w ZSRR. Tam zostały rozdzielone do kilku bibliotek, głównie do (obecnie działających): Biblioteki Narodowej Białorusi, Centralnej Biblioteki Naukowej Narodowej Akademii Nauk Białorusi oraz do Biblioteki Prezydenckiej⁴⁰.

Część książek z biblioteki nieświeskiej podczas wojny została przywłaszczona przez żołnierzy niemieckich. Egzemplarze te w 1941 r. były sprzedawane w antykwariatach w Warszawie oraz w miastach z terenu III Rzeszy⁴¹. Nieustalony fragment tego księgozbioru w 1945 r. znalazł się na Śląsku Opolskim, w majątku Chrosty w powiecie Koźle. 5 VI 1945 r. przybył tam w celu zabezpieczenia księgozbioru archiwista radziwiłłowski Bolesław Taurogiński (Tuhan-Taurogiński; 1904–1974), jednak zastał pogorzeliśko pozostałe po stacjonującej w tym miejscu jednostce radzieckiej. Przekaz o zastanej tam sytuacji pozostawił w protokole z dnia 6 VI 1945 r.

³⁷ AGAD, AR, dz. XXVII, nr 119, s. 1–158. K. Buczek pod kierunkiem W. Semkowicza, *Archiwa polskie* [w:] „Nauka Polska” (Materiały do spisu instytucji i towarzystw naukowych w Polsce. Suplement do T. VII), t. 12, Warszawa 1930, s. 76–81; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 77–84.

³⁸ AGAD, AR, dz. XXVII, nr 120, s. 72–78, 104–106, 125.

³⁹ R. Jankowski, *Archiwum Radziwiłłów*, s. 156–166.

⁴⁰ A. Стефанович, *Книги Радзивиллов*, s. 63–86; V. Gerasimov, *Kolekcja Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów w zbiorach Biblioteki Prezydenckiej Republiki Białorusi*, RBN, t. 41, 2011, s. 75–79; G. Kireeva, *Książki z nieświeskiej biblioteki Radziwiłłów w zbiorach Biblioteki Narodowej Białorusi*, RBN, t. 41, 2011, s. 61–66; M. Nikolaev, op. cit., s. 33–42; A. V. Stefanovič, *Zbiory Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów w Centralnej Bibliotece Naukowej NAN Białorusi. Studia nad zawartością i opis naukowy dokumentów*, RBN, t. 41, 2011, s. 67–74.

⁴¹ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum*, s. 74–75.

w zamku w Chrostach, w sali bibliotecznej w której mieściła się Biblioteka Radziwiłłów znaleźliśmy kupę papieru z poniszczonych, podartych i nogami potraktowanych książek, oraz okładki od tychże książek oprawne w pergamin, z ekslibrisami Biblioteki Nieświeskiej. Kilkadziesiąt ocalałych egzemplarzy przewieziono do Starostwa w Koźlu⁴².

W 1955 r. rękopisy o charakterze bibliotecznym zostały wyłączone z zasobu AGAD i przekazane do Biblioteki Narodowej w Warszawie⁴³. Manuskrypty te (obecne sygn. I.6741–I.6824)⁴⁴ są zaledwie szczątkiem świetnej niegdyś kolekcji rękopisów bibliotecznych Radziwiłłów, dziś zniszczonej lub rozproszonej w różnych instytucjach. Wśród rękopisów radziwiłłowskich będących obecnie w posiadaniu Biblioteki Narodowej przeważają liczebnie skrypty i podręczniki z XVII w., pochodzące głównie ze szkoły (zwanej akademią) w Białej. O wiele cenniejsze są w zbiorze Radziwiłłów rękopisy literackie, takie jak zbiór poezji Jana Andrzeja (1621–1693) i Zbigniewa (ok. 1628–1689) Morsztynów oraz Wacława Potockiego (1621–1696) (rkps nr II.6803), lub wczesne przekłady literackie z francuskiego (rkps nr III.6801–II.6802), a nade wszystko rękopis (autograf?) dzieła Macieja Strykowskiego *O początkach...* (rkps nr III.6806)⁴⁵.

Radziwiłłowskie rękopisy biblioteczne w większości oznaczone są osiemnastowiecznym miedziorytowym ekslibrisem z herbem Radziwiłł i napisem: „*Ex Bibliotheca Radivilliana Ducali Nesvisiensis*” (duży format) lub (z błędem): „*Ex Bibliotheca Radivilliana [sic!] Ducali Nesvisiensis*” (średni i mały format), a także w drukowane nalepki z dawnymi sygnaturami. Na niektórych egzemplarzach zachowały się odręczne notatki kanclerzyny Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej „z biblioteki naszy A.X.R.” [Anna Księżna Radziwiłłowa] oraz adnotacje: „Adscriptus cathalogo arcis Nesvisiensis”, „Adscriptus cathalogo arcis bibliothecae Nesvisiensis”, „Adscriptus cathalogo bibliothecae arcis Nesvisiensis”, „Adscriptus cathalogo Bibliothecae arcis Nesvisiensis 1644”, „Adscriptus cathalogo Bibliothecae Arcis Nesvisiensisb or[dinationis] A.X.R.” lub „Adscriptus Bibliothecae Arcis Nesvisiensis” i z dopiskiem „Adscriptus Bibliothecae Arcis Nesvisiensis A.X.R.” Spotyka się też adnotacje: „Ascriptus cathalogo arcis Bialensis”, „Adscriptus cathalogo bibliothecae arcis Bialensis” lub „Adscriptus cathalogo librorum Bibliothecae Arcis Bialensis A.X.R.” i „Adscriptus Bibliothecae Arcis Bialensis M.C.P.R.” [Michaelis Casimiri Principis Radziwiłł] i wiele innych⁴⁶.

⁴² AGAD, AR, dz. XXVII, nr 112, s. 164 i nr 127, s. 27–28.

⁴³ K. Muszyńska, *Wstęp [w:] Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów, t. 7: Rękopisy 6601–7000. Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI–XVIII w.*, red. K. Muszyńska, Warszawa 1969, s. XVI.

⁴⁴ Szczegółowy opis, zob. *Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów, t. 7, s. 275–316*. Sygnatury: rkps nr III.6798 i rkps nr III.6799 zabezpieczone i przekazane przez Muzeum Narodowe w Warszawie w 1947 r., tamże, s. 298–299; rkps nr I.6744 i II.6818, zabezpieczone w 1946 r., tamże, s. 277, 313.

⁴⁵ Z tego egzemplarza wyd.: M. Strykowski, *O początkach, wywodach, działalnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przed tym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978; J. Radziszewska, *Wstęp [w:] tamże, s. 10, 18–19* (nie do końca jasny i przekonywujący jest wywód, jaką drogą rękopis dostał się do Nieświeża) i 22–24.

⁴⁶ P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 15, 22 i 28; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Stare druki z książnic radziwiłłowskich w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Komunikat o stanie*

Spośród rękopisów bibliotecznych znajdujących się w zespole Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, które nie zostały rozdzielone po 1962 r. do innych działów⁴⁷, utworzono w tym zespole (AR) dodatkowy dział nazwany „Rękopisy biblioteczne”⁴⁸.

Charakterystyka archiwalna działu

Dział „Rękopisy biblioteczne” w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów zawiera materiały z lat 1575–1946, napisane głównie w języku polskim. Występują też rękopisy i druki w językach francuskim, niemieckim, włoskim i łacińskim, sporadycznie także w innych. Obecnie dział liczy 270 j.a. o rozmiarze 4,60 mb. Są to głównie księgi i akta luźne oraz wszelkiego rodzaju cymelia. Na podstawie posiadanych informacji nie da się ustalić strat wojennych, a tym samym ustalić stanu zachowania materiałów tworzących dział Rękopisów bibliotecznych. Całość materiału archiwalnego jest w dobrym stanie zachowania, poza nielicznymi jednostkami, które wymagają konserwacji.

Metoda opracowania i zawartość działu

Przystępując do opracowania Rękopisów bibliotecznych posługiwano się pomocą archiwalną w postaci spisu, uzupełnionego o wykaz rękopisów odnalezionych podczas skontrum przeprowadzonego w 1976 r. Spis ten zawierał informacje ograniczające się do tytułów ksiąg⁴⁹, natomiast akta luźne nie miały żadnej ewidencji. Większość tych luzów to XIX-wieczna tzw. makulatura, wyjęta z działu XI („Dokumenty rodzinne”) w trakcie jego opracowania, a ponadto druki wyłączone z działu II („Dokumenty historyczne”). Znaczna ich część jest zaopatrzona w sygnaturę „N^o [...] Fasc. [...] Manuscripta”.

W okresie nowożytnym w archiwach magnackich gromadzono akta administracyjno-gospodarcze („archiwa ekonomiczne”) i akta prawno-majątkowe („archiwa jurydyczne”). Obu tym działom towarzyszyła obfita korespondencja. W kancelarii przybocznej magnata znajdowały się akta ilustrujące stosunki rodzinne i osobiste, a także działalność publiczną i zainteresowania literackie właściciela. Większość tego materiału z czasem otrzymała adnotacje

badań proveniencyjnych, RBN, t. 41, 2011, s. 113–114; R. Jankowski, *Rękopisy*, s. 126; K. Muszyńska, *Wstęp*, s. XVII; *Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów*, t. 7, s. 275–316; S. Siess-Krzyszowski, op. cit., s. 155–156. Zob. O. Guseva, *Noty własnościowe w księgozbiorze nieświejskim Radziwiłłów (ze zbiorów Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk)*, RBN, t. 41, 2011, s. 45–53.

⁴⁷ Brak działu w opisie Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów w artykule: B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (Archiwa magnackie)*, „Archeion” t. 38, 1962, s. 187–193.

⁴⁸ R. Jankowski, *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów*, s. 653–654; T. Zielińska, *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów*, s. 202.

⁴⁹ Zob. spis działu (układ wg sygnatur bibliotecznych z 1845 r.) i uzupełnienie (bez układu) o rękopisy znalezione w czasie skontrum w 1976 r. (AGAD, Inwentarz AR, dz. Rb). Część rękopisów z tego spisu została przypisana do AR, dz. XXVII. Zob. AGAD, Inwentarz AR, dz. XXVII, s. 158. Cały wywód, tamże, s. 156–160.

„Manuscripty” i trafiło do biblioteki. W tym miejscu, należy wspomnieć, że aż do XX w. część korespondencji była oprawiana w tomy i spoczywała w bibliotece w Nieświeżu⁵⁰, podobnie jak diariusze sejmowe i prywatne, które również były przechowywane w bibliotekach⁵¹. Dowiadujemy się o tym z zapiski w diariuszu „Rybeńki” odnoszącej się do sejmu zwyczajnego pacyfikacyjnego w Warszawie (27 IX — 8 XI 1735 r.), gdzie znalazło się odesłanie po szczegółowe informacje do jego biblioteki — „w moich manuskryptach ciekawiej znajdzie w Bibliotece”⁵². Podobnie sam diariusz „Rybeńki” miał trafić do bibliotek ordynackich, oryginał do nieświeskiej, a kopia do ołyckiej⁵³. Kanclerz wielki litewski Jan Fryderyk Sapieha (1680–1751) darował 17 tomów *Tomicianów* „Rybeńce” upraszając by pozostały w Bibliotece Ordynacji Nieświeskiej⁵⁴.

W wykazie działów archiwum nieświeskiego Antoniego Iwanowskiego brak działu „Rękopisy biblioteczne”. Jednocześnie spisy archiwum i biblioteki nieświeskiej informują o tym, że w Nieświeżu była szafa ze szczątkami dawnej biblioteki (1860). Znajdujące się w niej rękopisy biblioteczne miały spis. Prawdopodobnie był nim „Katalog ksiąg pozostałych ze znakomitej Biblioteki Nieświeskiej J.OO. Książąt Radziwiłłów przy Archiwum Nieświeskim znajdujących się”⁵⁵. Wcześniejszego:

Nie ma [...] summariusza ogólnego rękopismów historycznych Archiwum radziwiłłowskiego, bo J. Pan Kwiatkowski nie sporządził go [...] a dawniejsze, jeśli były, tedy dla zatarcia śladów zapewne ze sobą uwiózł⁵⁶

lub zwyczajnie zniszczył. Innym spisem był „Katalog. Regestr biblioteki i manuscryptów po wojnie 1812 r. w Archiwum Nieświeskim w bardzo małej części pozostałej przy zupełnem onej urządzeniu w r. 1825 sporządzony”, w którym wymieniono wszystkie rękopisy biblioteczne, jeszcze w układzie facykułowym. Sumariusz ten w latach 1823–1826 sporządził archiwista i bibliotekarz Wincenty Hryniewicz. Wymieniono w nim większość ksiąg oraz akta luźne, tak zwane publika, znajdujące się w facykułach z obecnych działów AR II (Dokumenty historyczne), AR III (Listy domów panujących), AR IV (Listy książąt Radziwiłłów), części AR V (Listy domów obcych), AR VI (Diariusze) i pojedyncze księgi z pozostałych działów. Jest on interesujący jeszcze z tego względu,

⁵⁰ E. Barwiński, op. cit., s. 4. Obecnie w AGAD w kilku działach AR można spotkać kilkanaście tomów z oprawną korespondencją [dz. II ks., nr 69/15; dz. III, nr 2a; dz. IV ks. (kopiarusze), nr 862–898; dz. V 2 tomy, akta niesygnowane; dz. XIII ks., nr 1–73].

⁵¹ Zob. R. Jankowski, *Diariusze*, s. 57–70.

⁵² AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 716–717 (zapiska z 30 IX 1735 r.). Z pewnością autor miał na myśli zachowane diariusze w: tamże, nr II-63 i II-65, k. 2–39v.

⁵³ B. Królikowski, *Wśród Sarmatów. Radziwiłłowie i pamiętnikarze*, Lublin 2000, s. 196; AGAD, AR, dz. VI, nr II-80 (oryg.), nr II-80a (kopia uwierzytelniona).

⁵⁴ P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 25.

⁵⁵ Rok sporządzenia katalogu w rękopisie jest przekreślony. AGAD, AR, dz. Rb, nr 36, s. 1–20.

⁵⁶ Cyt. za: R. Marciniak, *Ze studiów nad zbiorem „Acta Tomiciana”. Dzieje zводу sapieżyńskiego-radziwiłłowskiego w okresie oświecenia*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 1980, z. 16, s. 12, przyp. 28. Temu cytatuwi przeczy wykaz katalogów Biblioteki w Nieświeżu z ok. 1845 r., gdzie wśród znanych i zachowanych widnieje zagadkowa pozycja nr 15: „Katalog rękopismów biblioteki nieświeskiej przez Kajetana Kwiatkowskiego bibliotekarza w Nieświeżu [...] w poszycie bez tytułu i daty”. AGAD, AR, dz. Rb, nr 36, s. 3.

że informuje o stratach w zasobie archiwum i biblioteki poniesionych w epoce napoleońskiej⁵⁷.

„Rękopisy z biblioteki zamkowej” w 1915 r. składano do paczek przygotowując je do ewakuacji z Nieświeża. Rękopisy te zostały bez szczegółowego spisu przekazane po II wojnie światowej do AGAD wraz z całym Archiwum Warszawskim Radziwiłłów. W 1955 r. część (80 j.a.)⁵⁸ „Rękopisów bibliotecznych” przekazano do Biblioteki Narodowej. W wykazie działów radziwiłłowskich z 1962 r. brakuje działu „Rękopisy biblioteczne”. Dopiero po tej dacie zaczęto tworzyć dział z ksiąg rękopiśmiennych, które nie zostały przekazane do Biblioteki Narodowej oraz z tych, które nie były przypisane do konkretnych działów radziwiłłowskich. Stąd taka różnorodność materiału w dziale i niekonsekwentnego w podziałach materiału rękopiśmiennego. Poza tym do działu włączano rękopisy (i nie tylko), które nie pasowały do innych działów radziwiłłowskich. Z drugiej strony, w kilku działach radziwiłłowskich można spotkać księgi, w dodatku oznaczone ekslibrisami i sygnaturami bibliotecznymi⁵⁹. Z jedyngo znanego spisu z 1736 r., zestawiającego 67 rękopisów bibliotecznych kanclerzyny Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej⁶⁰, z charakterystycznym sygnowaniem „z biblioteki naszej AXR”, obecnie w AGAD znajduje się zaledwie 20⁶¹, z których w omawianym dziale są tylko dwa rękopisy⁶². Podobnie jest z ekslibrisami bibliotek radziwiłłowskich, których więcej można znaleźć poza działem, niż w samym dziale „Rękopisy biblioteczne”, gdzie jest ich tylko 22⁶³ (nie licząc 5 luźnych

⁵⁷ AGAD, AR, dz. Rb, nr 33, s. 8–57.

⁵⁸ *Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów*, t. 7, s. 275–316 (80 pozycji z AGAD); por. P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 9.

⁵⁹ Księgi z ekslibrisami na stronie wewnętrznej okładki: AGAD, AR, dz. II ks., nr 1, 2, 4, 13, 14, 15, 22, 23b, 23c, 25, 29, 31, 32, 37, 45, 51, 53 (pozostałości), 56, 69/4, 69/13; dz. IV, nr 868, 872, 873; dz. VI, nr II-50a, II-55, II-60, II-68, II-69, II-79; dz. VII, nr 1; dz. XI, nr 1. Rękopisy ze śladami po ekslibrisach: dz. II ks., nr 3, 8 (prawdopodobnie niewłaściwa konserwacja), 10, 11, 34, 38, 44; dz. IV, nr 871. Dla ścisłości podam, że rękopis w AGAD, Zbiór materiałów różnej proveniencji z XVI–XX wieku, nr 274 ma nalepkę z biblioteki nieświejskiej, która była naklejana pod ekslibrisem.

⁶⁰ AGAD, dz. Rb, nr 6, s. 14–25 (spis całości zbioru rękopisów bibliotecznych Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej).

⁶¹ Ze spisu dla Hieronima Floriana Radziwiłła: AGAD, AR, dz. VI, nr II-49, s. 1 („N^o1 z biblioteki naszej AXR”); tamże, nr II-50a, s. 1 („N° 2 z biblioteki naszej AXR”); tamże, AR, dz. II ks., nr 37, s. 1 („N° 7 z biblioteki naszej AXR”); tamże, AR, dz. VI, nr II-48, s. 1 („N° 48 z biblioteki naszej AXR”) a ze spisu dla Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybenko”: AR, dz. II ks., nr 34, s. 1 („N° 5 z biblioteki naszej AXR”); nr 1, s. 1a („N° 9 z biblioteki naszej AXR”); nr 20, s. 1 („N° 12 z biblioteki naszej AXR”): cyfra 2 wygląda jak 4; nr 31, s. 2 („N° 14 z biblioteki naszej AXR”); nr 21, s. 2 („N° 18 z biblioteki naszej AXR”); nr 33, s. 1 („N° 22 z biblioteki naszej AXR”); nr 56, s. 2 („N° 25 z biblioteki naszej AXR”); nr 17, s. 2 („N^o33 z biblioteki naszej AXR”); tamże, AR, dz. VI, nr 52, s. 1 („N° 34 z biblioteki naszej AXR”); tamże, AR, dz. II ks., nr 69/4, s. 2 („N° 36 z biblioteki naszej AXR”); nr 23c, s. 2 („N° 44 z biblioteki naszej AXR”); nr 8, s. 1 („N° 51 z biblioteki naszej AXR”); nr 4, s. 2 („N° 54 z biblioteki naszej AXR”): liczba 50 poprawiona na 54; nr 11, s. 2a („N° 55 z biblioteki naszej AXR”).

⁶² AGAD, AR, dz. Rb, nr 61, s. 1: „N° 23 z biblioteki naszej AXR” i nr 168, s. 3: s. 3 („N° 27 z biblioteki naszej AXR”).

⁶³ AGAD, AR, dz. Rb, nr 10 (s. 95), 46 (s. 1a), 61 (s. 1b), 63 (s. 1), 65 (s. 1a), 66 (s. 1a), 162 (s. 1a), 168 (s. 1a), 174 (1a), 180 (1a), 182 (1a), 183 (s. 1a), 186 (s. 79), 189 (s. 1a), 202 (s. 2), 236 (s. 1), 252 (s. 2), 270 (okładka nr 2); supereklibris wytłoczone w skórze i w pergaminie, nr 164 (herb Radziwiłł) i nr 263 (Bogusława Radziwiłła) oraz XIX w. ekslibrisy, nr 213 (1a) i nr 214 (1a). Do tego wykazu należy dodać nr 60, 70, 71 (ślady po ekslibrisach), 57 (resztki

ekslibrisów)⁶⁴. Wszystkie wymienione księgi w dziale, przez cały czas przypisane były do archiwum, ponieważ uniknęły grabieży biblioteki nieświeskiej w 1772 r. i — jak zauważył Stanisław Siess-Krzyszczkowski — jeśli miały ekslibris, to wyłącznie ozdobny, który występuje tylko w manuskryptach — nie odnaleziono żadnego druku nim oznaczonego⁶⁵. Tezę tę potwierdza cytowany spis rękopisów z 1825 r., zestawiony w układzie archiwalnym, a nie bibliotecznym. Rękopisy mające ekslibrisy w 1. połowie XVIII w. znajdowały się w bibliotece Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej w Białej, a po powrocie do Nieświeża nie zostały powtórnie włączone do Wielkiej Biblioteki. Z tego powodu szczęśliwie uniknęły wywiezienia do Petersburgu w 1772 r.

W wyniku tak skomplikowanych losów działu rękopisów bibliotecznym w archiwum i bibliotece nieświeskiej⁶⁶, podczas ich porządkowania i inwentaryzacji jedynym logicznym wyjściem było nadanie im układu zaczerpniętego ze wspomnianego katalogu rękopisów bibliotecznym znajdujących się w Nieświeżu w 1845 r. Pozwoliło to na chociaż częściowe zachowanie układu historycznego tego działu. Ponadto w katalogu tym daje się zauważyć pewną logikę i przejrzystość w sygnowaniu rękopisów. Najlepiej widać to przy zestawieniu sygnatur z tego spisu, w którym bardzo wyraźnie wyłaniają się podserie działu. Przyjrzyjmy się sygnaturom z tego katalogu. Rzymskie jedyńki (I-3, I-4, I-5, I-6, I-7, I-8, I-10, I-11, I-12, I-13, I-14/t. I-III), to katalogi książkowe bibliotek radziwiłłowskich i związanych z nimi księgozbiorów. Kolejne sygnatury, to już — nie do końca konsekwentnie wydzielone — poddziały: I-24, IV-61, V-8, V-10, V-84, V-88, V-89, V-92, V-280, VII-114/t. 1-3, VIII-120, VIII-133 (autografy i rękopisy związane bezpośrednio z Radziwiłłami); VIII-2, VIII-7, VIII-8, VIII-13, VIII-14, VIII-16, VIII-24 (sumariusze i kopiariusze dokumentów); IX-168, XI-189, XI-193, XI-194/t. I, XI-194/t. II, XI-197, XI-206 (prawne); XIV-255, XIV-257, XIV-264, XIV-267, XV-279, XV-284 (militaria); XV-272, XV-276 (*silva rerum*); XV-273, XV-275 (gospodarcze); XV-286 (wzorniki). Wspomniany katalog składał się z następujących serii: I — „Katalogi ksiąg pozostałych biblioteki nieświeżskiej książąt Radziwiłłów” (18 pozycji), II — „Księgi religijne” (22 pozycje), III — „Księgi filozoficzne i moralne” (17 pozycji), IV — „Księgi do nauki retoryki i dialektyki

ekslibrisu i nalepki bibliotecznej na grzbiecie) i 200 (na grzbiecie nalepka biblioteczna). Dla ścisłości dodam, że trzy rękopisy mają następujące adnotacje określające proveniencję rękopisu: nr 61, s. 1: „Ascriptus Cathalogo Bibliot[h]ecae arcis Nesviziensis”, nr 63, s. 3: „Ascriptus cathalogo bibliothecae arcis Nesvisiensis”, nr 161, s. 1a: „Adscriptus cathalogo bibliothecae arcis Nesvisiensis”.

⁶⁴ AGAD, AR, dz. Rb, nr 154. Ekslibris prosty przedstawiający tarczę z herbem Radziwiłłów umieszczoną na płaszczu gronostajowym, dołem w ramce napis: „Ex. Bibliotheca Ducali Radivilliana Nesvisiensis” (2 egzemplarze w dużym formacie: 102 x 142 mm., w odmianie słabo szrafowanej) oraz ekslibris ozdobny, którego centralnym elementem jest tarcza z herbem Radziwiłłów oraz zawieszony na szarfie Order Orła Białego. U dołu ekslibrisu w kartuszu umieszczony jest napis: „Ex. Bibliotheca Radivilliana Ducali Nesvisiensis” (2 egzemplarze w dużym formacie: 104 x 150 mm) i jeden w średnim formacie: 95 x 113 mm, gdzie napis w kartuszu brzmi: „Ex. Bibliotheca Radivilliana [sic!] Ducali Nesvisiensis”. Autorem ozdobnego ekslibrisu był Hirsz Lejbowicz (zm. po 1785).

⁶⁵ S. Siess-Krzyszczkowski, op. cit., s. 146, 152. Ekslibris prosty może występować w rękopisach, zob. AGAD, AR, dz. Rb, nr 46, 168.

⁶⁶ Zob. R. Jankowski, *Rękopisy*, s. 114–131.

ściągające się” (24 pozycje), V — „Mowy i panegiryki” (10 pozycji), VI — „Poezje i powieści” (16 pozycji), VII — „Księgi teatralne” (6 pozycji), VIII — „Księgi historyczne” (43 pozycje), IX — „Dzienniki, peregrynacje, podróże i opisy jeograficzne i statystyczne” (12 pozycji), X — „Genealogie, herbarze i heraldyki” (10 pozycji), XI — „Księgi dotyczące się prawa, dyplomatów, przywilejów itd.” (47 pozycji), XII — „Księgi chemiczne, alchemiczne, medyczne itd.” (9 pozycji), XIII — „Księgi astrologiczne, astronomiczne, matematyczne itd.” (15 pozycji); XIV — „Księgi do marynarki, fortyfikacji i sztuki militarnej” (15 pozycji); XV — „Miscel[l]anea” (35 pozycji)⁶⁷.

Na końcu działu zostały opisane księgi i luzy, które powinny znajdować się już w obecnie istniejących działach Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów, ale od dłuższego czasu funkcjonują jako pozycje z działu „Rękopisy biblioteczne”. Jednostki te zostały przypisane na trwałe przez literaturę przedmiotu do opisywanego działu, dlatego nie można było przenieść ich we właściwe miejsce. Takie rozwiązanie spowodowało, że nie ma potrzeby sporządzenia aneksów do działów, tak jak to zrobiono w inwentarzu działu AR XXVII (Sumariusze i inwentarze archiwów radziwiłłowskich)⁶⁸. W dziale „Rękopisy biblioteczne” znajduje się materiał aktowy, który powinien być przypisany do następujących działów: AR, dz. VI: „Dzienniki”; AR, dz. VIII: „Akta dotyczące duchowieństwa”; AR, dz. XXIV: „Zbiór map i planów” i AR, dz. XXVI: „Rejstry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku”. Wyjątek uczyniono dla ksiąg i poszytów sygnowanych rzymską ósemką (sumariusze i kopiariusze dokumentów), które umieszczono w obrębie działu zgodnie z przyjętymi podziałami, gdyż posiadały sygnaturę biblioteczną.

W obrębie każdej z wyżej wymienionej podserii działu najpierw opisywane i sygnowane są księgi, później poszyty, a na końcu jednostki składające się z akt luźnych. O ich kolejności w każdej z tych podserii (w obrębie każdej z kategorii akt) decydowało kryterium chronologiczne. W wyniku tych prac powstał inwentarz o względnie czytelnej strukturze, składający się z następujących podserii:

1. Katalogi biblioteczne (księgi), sygn. 1–16. Tutaj znajdują się: katalog biblioteki w Nieświeżu z 1713 r. (sygn. 1), wykonany około 1753 r. przez księdza Mikołaja Kuczewskiego (sygn. 8)⁶⁹ oraz podobnie datowany — najbardziej znany — katalog Marcina Franciszka Wobbego (sygn. 9)⁷⁰, a także katalog biblioteki gabinetowej Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” sporządzony w 1753 r. przez kapelana księcia — kanonika łuckiego ks. Teodora Wernera (sygn. 7); biblioteki kanclerzyny Anny z Sanguszków Radziwiłłowej w Białej z: 1720 r. (sygn. 2), z około 1731 r. (sygn. 3)⁷¹, Biblioteki Francuskiej z 1731 r. (sygn. 4)⁷² i Biblioteki Wielkiej, zwanej też Łacińską, z 1733 r. (sygn. 5), też dyspozycje z 1736 r. dotyczące losów archiwum i biblioteki w Białej, w tym

⁶⁷ AGAD, AR, dz. Rb, nr 36, s. 3–20.

⁶⁸ AGAD, Inwentarz AR, dz. XXVII, s. 158–160.

⁶⁹ Brudnopis do s. 314–327 = AGAD, AR, dz. II, nr 3273, s. 29–38.

⁷⁰ Zob. fragment tymczasowego spisu szafy „H” poprzedzający katalog Wobbego w: AGAD, AR, dz. II, nr 3273, s. 11–26 = tamże, AR, dz. Rb, nr 9, s. 461–472.

⁷¹ Zob. fragment wyd.: A. Karkucińska, *Anna z Sanguszków*, Aneks 2, s. 281–285.

⁷² Wyd.: tamże, Aneks 1, s. 174–280.

dwa spisy rękopisów bibliotecznych obejmujące 67 pozycji (sygn. 6)⁷³ oraz trzy tomy katalogów i ich fragmentów proveniencji radziwiłłowskiej (sygn. 10–12). Najciekawsza wśród nich jest sygnatura 10, zawierająca „Katalog ksiąg francuzkich, niemieckich, łacińskich i polskich w różnych formatach, osobno pod alfabetem zebranych, w pergamin, skórę i papier oprawnych, i nie oprawnych w seksternach znajdujących się. Spisany w Białej 4 X-bris 1758⁷⁴ oraz spisy ksiąg Biblioteki w Białej z 1640 r.⁷⁵, z 20 II 1706 r.⁷⁶, z 22 IX 1713 r. (przywiezionej z Nieświeża)⁷⁷, dwa spisy biblioteki „Domus Niezabytovscianae” z 24 XI 1736 r.⁷⁸ i „Katalog Biblioteki Wojskowej Podróżnej w Dreźnie skupionej [...]” przez Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, sporządzony 2 V 1767 r.⁷⁹ oraz spisy dokumentów Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej (z IX 1736, 30 V 1738 i 25 II 1738 r.)⁸⁰ i zamówienia na książki i spisy z ofertami księgarskimi z lat 30. XVIII w.⁸¹ Ponadto: „*Catalogus Librorum in Biblioteca Bialensi*” b.d.⁸², dwa spisy ksiąg ocalonych z grabieży w 1772 r. — „Regestr ksiąg z Biblioteczki Małej Gabinetowej przeniesionych do Biblioteki [Wielkiej]” z września 1776 roku⁸³ i spis ksiąg z Biblioteki Wielkiej odnalezionych za szafami w zamku nieświeskim po grabieży z października 1776 r.⁸⁴ oraz „Rejestr pozostałych ksiąg architektonicznych, abrysów, kopiersztychów po nieboszczyku Jm. Panu Kasztelim, które taksowane ode mnie niżej podpisanego” (F. Capponi) z 26 V 1747 r.⁸⁵ Tytuł historyczny sygnatury 11 nie jest adekwatny do jej zawartości. Jednostka zawiera zbiór notek i brudnopisów katalogów nieświeskich i bialskich, zszyty przypadkowo. Na końcu księgi wszyto fragmenty (druki i rękopis) katalogu książek przekazanych 15 VIII 1673 r. bibliotece w Królewcu przez koniuszego litewskiego

⁷³ Szczegółowo omawia R. Jankowski, *Rękopisy*, s. 124–130; wyd. jeden spis: K. Кириченко, *Матеріали до історії Познанського кодексу № 94 (Кодексу Рачинських)*, „Ruthenica”, t. 5, 2006, p. 225–231.

⁷⁴ AGAD, AR, dz. Rb, nr 10, s. 141–191.

⁷⁵ Tamże, s. 83–94.

⁷⁶ Tamże, s. 192–206.

⁷⁷ Tamże, s. 3–32. Przynajmniej część tej biblioteki wróciła do Nieświeża w 1736 r. AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 803: „wieczorem późno bryki moje z Białej z archiwum i biblioteką tu [tj. do Nieświeża] przyszli” (zapiska z 27 XI 1736 r.); zob. R. Jankowski, *Archiwum Radziwiłłów w Białej około 1736 roku*, MH-A, t. 23, 2016, s. 216, 219–222; tenże, *Rękopisy*, s. 123 i n. Według S. Siess-Krzyszczkowski, op. cit., s. 140 cały księgozbiór z Białej w 1745 r. wrócił do Nieświeża.

⁷⁸ AGAD, AR, dz. Rb, nr 10, s. 33–82, 268–300. Księgozbiór z książkami i rękopisami proveniencji radziwiłłowskiej po Stanisławie Niezabitowskim (1641–1717), podczaszym kaliskim, słudze Radziwiłłów birzańskich od czasów Bogusława Radziwiłła (1620–1669), koniuszego litewskiego i generalnego gubernatora Prus Książęcych, sprzedany przez jednego z jego synów Jana (ur. 1670) lub Stefana (ur. 1676) Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi „Rybeńko” (1702–1762), ówczesnemu kasztelanowi trockiemu i hetmanowi polnemu litewskiemu.

⁷⁹ AGAD, AR, dz. Rb, nr 10, s. 310–312.

⁸⁰ Tamże, 301–309.

⁸¹ Tamże, s. 207–239, 258–267.

⁸² Tamże, s. 96–115.

⁸³ Tamże, s. 240–250.

⁸⁴ Tamże, s. 251–257.

⁸⁵ Tamże, s. 313–315.

Bogusława Radziwiłła (1620–1669)⁸⁶. Sygnatura 12 to fragmenty katalogu biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu. W księdze składki zszyte przypadkowo, bez zachowania ciągłości sygnatur⁸⁷. Następne pozycje to „Dopełnienie katalogu biblioteki Jakuba Henryka Flem[m]inga” w Nieświeżu z 1735 r. (sygn. 13)⁸⁸ oraz błędnie tytułowany, jako Flemminga (sygn. 14), katalog ksiąg, map i planów majora Chrystiana Rudolfa Sitemanna z 1771 r. Katalog biblioteki żółkiewskiej Sobieskich (sama biblioteka trafiła do Biblioteki Załuskich), przekazany przypadkowo Radziwiłłom w 1739 r. wraz z archiwum dóbr żółkiewskich, przy okazji ich zakupu przez Annę Katarzynę z Sanguszków Radziwiłłową dla syna Hieronima Florianiana (1715–1760), podczaszego i chorążego litewskiego i jego brata — Michała Kazimierza „Rybeński” (sygn. 15)⁸⁹ oraz katalog książkowy wspomnianej już biblioteki Antoniego Henryka Radziwiłła (1775–1833), namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego, ordynata nieświeskiego i kleckiego w Poznaniu, przywieziony do Nieświeża w 1880 r. wraz z księgozbiorem (sygn. 16).

2. Spisy okazjonalne, rejestry, brudnopisy katalogów itp., sygn. 17–38. Wśród ciekawszych jednostek warto wymienić spis książek Konstancji Franciszki z Radziwiłłów Sapieżyny (1696–1756) z około 1735 r. (sygn. 17)⁹⁰ oraz fragment katalogu książek Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich z 16 II 1751 r. (sygn. 24), jeszcze niezauważone i niedocenione przez badaczy księgozbiorów na kresach dziewiętnastowieczne katalogi biblioteki w Nieświeżu: „Katalog ogólny ksiąg polskich i łacińskich, i francuskich w bibliotece książęcej nieświezkiej znajdujących się spisany 1806. NB Ten katalog jest ręką JP Apolinarego Miładowskiego pisany” (sygn. 31–32), „Katalog. Regestr biblioteki i manuskryptów po wojnie 1812 r. w Archiwum Nieświeżskim w bardzo małej części pozostałej, przy zupełnem onej urządzeniu w r. 1825 sporządzony” (sygn. 33) oraz „Katalog ksiąg pozostałych ze znakomitej Biblioteki Nieświeżskiej J.OO. Książąt Radziwiłłów przy Archiwum Nieświeżskim znajdujących się” (sygn. 36) i tzw. katalogi porównawcze druków wykonane na potrzeby procesu ze „złodziejem książek”⁹¹ Kajetanem Kwiatkowskim z 27 IX 1829 r. (sygn. 34–35).

⁸⁶ AGAD, AR, dz. Rb, nr 11, s. 193–222. Zob. U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014, s. 229: „le-guję do biblioteki królewieckiej (a nie berlińskiej) wszystkich moich foliantów” (Orla, 27 XII 1668 r.) Księgozbiór ten był poważną częścią zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu, istniejącej do 1945 r.

⁸⁷ W trakcie opracowania dołączono luźne składki, s. 224–226 i 292–293. Zob. jedną składkę z tegoż: AGAD, AR, dz. II, nr 3273, s. 29–38.

⁸⁸ Zob. też: AGAD, AR, dz. Rb, nr 20, nr 21, nr 28, s. 1–2, 21, 35–39, 42–92, 95–140; nr 29, s. 3–6, 14–17.

⁸⁹ Zob. brudnopis tego katalogu: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie), Fond 459, op. 1, nr 1521, k. 104–157v.: „*Catalogus Librorum Bibliothecae Żółkiew[iensis]*”.

⁹⁰ Zob. spis książek polskich i francuskich kanclerzyny Konstancji Franciszki z Radziwiłłów Sapieżyny w skarbcu w Olyce z 28 II 1757 r. AGAD, AR, dz. XXVI, nr 463, s. 12–16 i tejsze spis książek przywiezionych z Kamieńca z 20 IV 1757 r. AGAD, AR, dz. Rb, nr 10, s. 116–140.

⁹¹ *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wyd. i wstęp H. Więckowska, t. 4: 1849–1861 (*Nry 948–1261*), Wrocław–Kraków 1954, nr 1203: list do Aleksandra Lessera, Bruksela, 29 III 1859 r., s. 403.

3. Varia biblioteczne, sygn. 39–44⁹². W tym zestawie na szczególną uwagę zasługuje „Dyspozycja tak archiwum jak i Biblioteki Większej J. O. Książąt Jmci Radziwiłłów w zamku białskim znajdujących się *in Septembris* 1736 za rozkazaniem J. O. Księżnej Jmci Dobrodziejki [Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej] uczyniono” (sygn. 40)⁹³ oraz fragmenty katalogów z XVIII w. (sygn. 41), noty bibliograficzne od XVIII po początek XX w. (sygn. 42), wykazy książek kupowanych z podobnego okresu (sygn. 43) i notatki o charakterze bibliotecznym z 1920 r. (sygn. 44).
4. Radziwillana (księgi i posyty) — autografy Radziwiłłów, sygn. 45–55. Diariusz czynności Karola Stanisława Radziwiłła (1669–1719), kanclerza wielkiego litewskiego, przepisany z oryginału (notatki raptularzowe w kalendarzach)⁹⁴ prawdopodobnie przez jego sekretarza, z zapiskami od 1 I 1714 do 29 XII 1718 r. Do diariusza dołączono luźne kartki z notatkami o treści genealogicznej, w tym ręką samego Karola Stanisława, dotyczące jego żony Anny Katarzyny z Sanguszków (sygn. 45)⁹⁵, „Diariusz podróży zagranicznej” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, w tym czasie starosty przemyskiego, a raczej raporty z tejeż Mateusza Piotra Białłozora dla matki księcia, z zapiskami od 6 XI 1721 do 10 X 1723 r. (sygn. 46)⁹⁶. Kolejna pozycja to autografy wierszy Hieronima Floriana Radziwiłła⁹⁷ oraz trzy tomy sztuk teatralnych Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej, pierwszej żony „Rybeńki” (sygn. 48–50)⁹⁸. Kolejne sygnatury to cztery zeszyty pamiętnika z lat 1813–

⁹² Pierwsze 44 sygnatury z AGAD, AR, dz. Rb opisał szczegółowo: R. Jankowski, *Przegląd materiałów źródłowych do historii i rekonstrukcji radziwiłłowskiego księgozbioru w Nieświeżu, zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, RBN, t. 41, 2011, s. 95–104. Na kolejnych ss. 104–106 wymieniono źródła z pozostałych działów AR i biblioteki w AGAD. Katalogi biblioteki w Nieświeżu zachowane poza AGAD wymienia U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)* [w:] *Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria B, Wspólne Dziedzictwo*, s. 48–51.

⁹³ Zob. późniejsze dyspozycje z października i listopada 1736 r. AGAD, AR, dz. Rb, nr 6, s. 5–25.

⁹⁴ Na karcie tytułowej ręką K. S. Radziwiłła notatka: „z kalendarza mego przepisano” pod tytułem: „Kontynuacja notacyi ręką Książęcia Jmści spisanych z kalendarzów Jego wyjętych”. AGAD, AR, dz. Rb, nr 46, s. 2.

⁹⁵ Zob. kopię w AGAD, AR, dz. VI, nr 79 (zapiski od 1 V 1689 do 29 XII 1718 r.) lub kopię uwierzytelnioną z okresu 11 VI 1688 — 29 XII 1713 r., która jest kontynuacją opisywanej. Biblioteka PAN-PAU w Krakowie, rkps nr 977 (k. 263); B. Królikowski, *Wśród Sarmatów: Radziwiłłowie i pamiętnikarze*, Lublin 2000, s. 71–74.

⁹⁶ M. K. Radziwiłł „Rybeńko” do A. K. z Sanguszków Radziwiłłowej, Starogard 10 XI 1721 r. AGAD, AR, dz. IV, nr 379, s. 55: „do oznajmienia nie mamy co prywatnych, jako to z podróży naszej te diariuszem przez Pana [Mateusza Piotra] Biał[ł]ozora spisany posyłam”; zob. J. Dygdała, *Młody magnat na drezdeńskim dworze Augusta Mocnego. Fragment europejskiej podróży Michała Kazimierza Radziwiłła z 1722 roku* [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 206–207.

⁹⁷ AGAD, AR, dz. Rb, nr 47, s. 1: „Wiersze własną ręką JO. Księcia Hieronima Floriana Radziwiłła w[ielkiego]o podczasz[ego] w[ielkiego]o ks[ie]stwa lit[ewskiego] z roku 1745. Zebrał i złożył Antoni Łomski-Romanowicz archiwista w zamku Nieśwież r[oku] 1881”.

⁹⁸ Większość sztuk teatralnych wyd. w: [F. U. Radziwiłłowa], *Komedyje i tragedye przednio dowcipnym wynalazkiem...*, Nieśwież 1751 (edycja niedokończona, pojedyncze egzemplarze i posyty scalone z edycją z 1754); tejeż, *Komedyje i tragedie przednio dowcipnym*

- 1817, pisanego w formie dziennika, prowadzonego przez Luizę z Hohenzollernów (1770–1836), żonę Antoniego Henryka Radziwiłła (1775–1833), namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego (sygn. 51–54)⁹⁹ oraz opis wycieczki po Prowansji napisany przez Marię Dorotę de Castellane, żonę Antoniego Wilhelma Radziwiłła (1833–1904), generała pruskiego, z przeznaczeniem dla dzieci, z 1912 roku (sygn. 55).
5. Radziwillana (księgi i posyty) — kopie dzieł ręką Radziwiłłów, sygn. 56–58. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (1695–1715), późniejszego podstolego litewskiego, wypisy z dzieł historycznych oraz noty genealogiczne (sygn. 56), tegoż kopia dzieła mówiącego o retoryce (sygn. 57) oraz notatki z trygonometrii, polityki i etyki, uczynione ręką Wilhelma Pawła Radziwiłła (1797–1870).
6. Radziwillana (księgi i posyty) — kopie dzieł Radziwiłłów i dla Radziwiłłów, sygn. 59–76. To przede wszystkim kopia bardzo ogólnego dzieła historycznego Albrechta Stanisława Radziwiłła (1593–1656), kanclerza wielkiego litewskiego: „*Epitome rerum gestarum in Regno Poloniae Sigismundo III, Vladislao et Joanne Casimiro*” (sygn. 59)¹⁰⁰; wypisy z książek służące jako pomoc w nauce młodym Radziwiłłom (sygn. 60), kopiariusz listów do kardynała Jerzego Radziwiłła (1556–1600) oraz kopiariusz dokumentów o charakterze publicznym i prywatnym z lat 1570–1610 (sygn. 61). Następna sygnatura to kopia rękopiśmienna druku poświęconego Krzysztofowi Radziwiłłowi (1585–1640), wojewodzie wileńskiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu, „*SIESTRZENCEWICZ LAUDATIO*” z 1641 r. (sygn. 62)¹⁰¹, panegiryk „*posta helikońskiego*” napisany po 1662 r. z okazji zawarcia małżeństwa Mikołaja Hieronima Sieniawskiego (1645–1683), późniejszego hetmana polnego koronnego z Cecylią Marią Radziwiłłówną (1645–1682) (sygn. 63), kopia rękopiśmienna panegiryku na cześć Bogusława Radziwiłła, koniuszego litewskiego, autorstwa Stanisława Lubienieckiego (1623–1675) wydanego w Hamburgu w 1670 r. (sygn. 64)¹⁰², poszyt oryginalnych listów jezuitę z Rzymu do Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej (zm. 1694) pisanych po włosku (sygn. 65), kopia biografii Albrechta Stanisława Radziwiłła pióra Stanisława Kazimierza Tokarskiego (zm. 1694), dworzanina kanclerza (sygn. 66)¹⁰³. Ko-

wynalazkiem, wyborym wiersza kształtem, bujnością rzeczy i poważnymi przykładami znamienite, przez J.O.X Radziwiłłową złożone..., Żółkiew 1754.

⁹⁹ Kopia tegoż po francusku i maszynopis, zob. AGAD, AR, dz. XIII, nr S/3–S/5; wyd. I: L. Radziwiłł (Luise von Preussen, Fürstin Anton Radziwiłł), *Fünf und vierzig Jahre aus meinem Leben (1770–1815)*, Braunschweig 1912.

¹⁰⁰ Inne kopie: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps nr 1373 i 1658. Historyk Edward Kotłubaj (1822–1879) przetłumaczył i wydał tylko pierwszą część „*Epitome*”, pt. *Rys panowania Zygmunta III. Z rękopismu ks. Stanisława Albrychta Radziwiłła, kanclerza W. Ks. Lit. Z łacińskiego na polski język przełożył i notami pojaśnił Edward Kotłubaj*, „*Athenaeum*”, t. 3, 1848, s. 5–43; t. 4, 1848, s. 5–76; t. 5, 1848, s. 5–44.

¹⁰¹ K. Estreicher, *Bibliografia Polska* (cz. III, t. XVII), wyd. S. Estreicher, t. XXVIII (ogólnego zbioru), Kraków 1930, s. 77.

¹⁰² K. Estreicher, *Bibliografia Polska* (cz. III, t. X), wyd. S. Estreicher, t. XXI (ogólnego zbioru), Kraków 1906, s. 432.

¹⁰³ Wyd. [S. K. Tokarski], *Żywoć X. Albrechta Radziwiłła*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840 [w:] *Żywoty sławnych Polaków XVII wieku*, Poznań 1841, cz. 2, s. 3–48 (wyd. z licznymi błędami na podstawie rękopisu z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu).

- lejne rękopisy to panegiryk na cześć Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zw. „Sierotka” (sygn. 67) i cztery panegiryki na cześć Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (sygn. 68–71), kopia opisów Marcina Franciszka Wobe (Wobbe) z dzieła *Icones familiae ducalis Radivilianae...* (sygn. 72)¹⁰⁴, kazania i mowy pogrzebowe z lat 1773–1818 (sygn. 73), kopia dziennika kampanii austriackiej z 1866 r., późniejszego cesarza Fryderyka III Wilhelma Hohenzollerna (1831–1888) z dedykacją dla Antoniego Wilhelma Radziwiłła, ordynata nieświeskiego i ołyckiego (sygn. 74), spisy obrazów w zamku nieświeski z końca XIX w. (sygn. 75) i z 1928 r. (sygn. 76)¹⁰⁵.
7. Radziwillana (księgi i poszyty) — druki, sygn. 77–81. Albumy — poświęcony srebrnemu weselu Marii Doroty de Castellane i Antoniego Wilhelma Radziwiłła w 1882 r. (sygn. 77)¹⁰⁶ oraz twórczości literackiej Michała Piotra Radziwiłła (1853–1903) i społecznej jego matki, Jadwigi z Sobańskich (1830–1900), wraz z ich korespondencją, w tym od papieża Piusa IX (1846–1878), z różnego rodzaju dokumentacją archiwalną z lat 1813–1904 (sygn. 78), poświęcony uroczystościom żałobnym Antoniego Wilhelma Radziwiłła w grudniu 1904 r. w Berlinie (sygn. 79)¹⁰⁷. Pod sygn. 80 znajduje się unikatowy druk okolicznościowy wydany z okazji 25-lecia pożycia małżeńskiego Anny z Lubomirskich (1882–1947) i Janusza Franciszka Radziwiłłów (1880–1967). Został on wydrukowany przez redakcję gazety „Dzień Polski” na czerpanym papierze srebrną farbą (nr 332, R. VII z 7 XII 1930 r.) oraz w formie bezpłatnego dodatku ilustrowanego na kredowym papierze z ilustracjami: najbliższych przyjaciół „Dnia polskiego” w sejmie i senacie Rzeczypospolitej Polskiej ze zdjęciem na pierwszym planie Janusza Franciszka Radziwiłła. Kolejna jednostka zawiera program uroczystości pogrzebowych Antoniego Albrechta Radziwiłła (1885–1935), odbytych w Nieświeżu 14 i 15 I 1936 r. (sygn. 81)¹⁰⁸.
8. Radziwillana (akta luźne) — autografy Radziwiłłów, sygn. 82–88. Kopia genealogii Szydłowieckich z uzupełnieniami ręką Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, wraz z XVIII-wiecznymi notatkami dotyczącymi Szydłowieckich (sygn. 82)¹⁰⁹, dwie instrukcje Krzysztofa Radziwiłła z przełomu 1627 i 1628 r.

¹⁰⁴ *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationibus ab antique picturis desumptae inscriptionibus historico genealogicis ex dokumentis authenticis compendiose ab anno viginei patrus 1346 ad annum 1758 deducate, Nesvisii [...] 1758*; H. Widacka, *Działalność Hirsza Lejbowicza i innych rytowników na dworze nieświeskim Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w świetle badań archiwalnych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 39, 1977, s. 62–72.

¹⁰⁵ Kserokopia; oryginał w: Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Центральний державний історичний архів України, м. Київ), Fond 257, op. 1, nr 1, s. 1–125.

¹⁰⁶ Zob. zaproszenie na te uroczystości: AGAD, AR, dz. Rb, nr 139 i błogosławieństwo papieża Leona XIII, AGAD, AR, dz. XIII, nr T. 1/12, s. 31.

¹⁰⁷ Zob. szarfy z wieńców z tego pogrzebu: AGAD, AR, dz. Rb, nr 157.

¹⁰⁸ Zob. szarfy z wieńców z tego pogrzebu: AGAD, AR, dz. Rb, nr 158 oraz tamże, dz. XXVII, nr 122, s. 2–3; Protokół z zamknięcia w dniu 18 XII 1935 r. i otwarcia 20 II 1936 r. Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 113/2 z powodu zgonu Albrechta Antoniego Radziwiłła (1885–1935).

¹⁰⁹ Kopia nie zachowanego oryginału tekstu kroniki rodu *Liber geneleosillustris familiae Schidloviciae*, który pierwotnie zdobyli iluminacje Stanisława Samostrzelnika (ok. 1480–1541), sprzed 1532 r. wyd. T. Działyński, *Liber geneleosillustris familie Schidlovicie MDXXXI*, [Paryż

- dotyczące wychowania syna Janusza (1612–1655), który — podobnie jak ojciec — z czasem objął najważniejsze urzędy na Litwie (sygn. 83–84), dwie wersje diariusza podróży zagranicznej odbytej w latach 1684–1687 przez Karola Stanisława Radziwiłła (1669–1719), późniejszego kanclerza wielkiego litewskiego (sygn. 85–86)¹¹⁰, często wydawane i budzące kontrowersje „Sekreta różne zebrane przez księcia Hieronima [Florian] Radziwiłła” (sygn. 87)¹¹¹ oraz plik wierszy Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej (sygn. 88)¹¹².
9. Radziwiłłana (akta luźne) — rękopisy, sygn. 89–143. W tej podserii znajdują się głównie: panegiryki, w tym Salomona Rysińskiego (ok. 1565–1625) z maja 1616 r. (sygn. 94), nietypowa autobiografia (wręcz autohagiografia), połączona z panegirykiem: „Zygmunt z Czyżewa te sobie zostawił pamiątkę” sprzed 1640 r. (sygn. 98), dwukolorowy Michała Bończy Szyckiego na cześć Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z połowy XVIII w. (sygn. 129) oraz panegiryk z 1729 r., napisany w formie listu przez Sylwestra Cognomena na cześć „Rybeńki”, zawierający śmiałą wizję korony królewskiej dla Radziwiłła (sygn. 104), wiersze okolicznościowe (z okazji ślubu, urodzin), życzenia z okazji Nowego Roku, uroczystości rodzinnych, w tym imienin, np. napisane w ośmiu językach dla Michała Kazimierza „Rybeńki” (sygn. 130), a także mowy, w tym pogrzebowe (sygn. 141)¹¹³, na cześć przedstawicieli rodu oraz inne drobne utwory związane z Radziwiłłami. Wyróżniają się wśród nich życzenia imieninowe od Szkoły Gramatyki Akademii Olyckiej Rytmem Polskim dla Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej z 9 III 1741 r. (sygn. 108) oraz mowa Józefa Mockiego z 1739 r. skierowana do „Rybeńki” z okazji objęcia dóbr żółkiewskich po Sobieskich na Rusi (sygn. 106). Epitafia

1852]. Oryg. ukradł z Nieświeża Kajetan Kwiatkowski i w 1821 r. sprzedał Tytusowi Działyńskiemu (1798–1861) do Kórnika. A. Chyczewska, *Kórnicki zbiór graficzny*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 1980, z. 15, s. 44, przyp. 3–4; P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 10–11, 13–14, 17 i 23–24. Obecnie z oryginału zachowało się tylko 11 z 12 ilustracji. W 1658 r. w skarbcu nieświeskim: „Skrzynia czwarta, zielona, zamaczysta, w niej: [...] księga pergaminowa familii hrabiów Szydłowieckich w deskach, skórą krytych”. AGAD, AR, dz. XXV, nr 2695/1, s. 8.

¹¹⁰ Wyd. Karol Stanisław Radziwiłł. *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, wstęp i oprac. A. Kucharski, Toruń 2011.

¹¹¹ Na podstawie tego rękopisu Jerzy Lesiński napisał artykuł: „Na ból oczu myć nogi często”..., „Magazyn Medyczny” R. 2, 1991, nr 7–8 (lipiec-sierpień), s. 59–60. Wydano inne jego rękopisy: [H. F. Radziwiłł], *Diariusze i pisma różne*, oprac. i wstęp M. Brzezina, Warszawa 1998; tenże, *Rzeczy którymi najgodniejszego mogę zabawić gościa*, oprac. i wstęp A. Zamoyski, Warszawa 1998. Jego zapamiętania są częstym tematem artykułów, zob. I. Bienkowska, *Muzyka na dworze księcia Hieronima Floriana Radziwiłła*, Warszawa 2013; P. Gad, „Najukochańszy tyran” — Hieronim Florian Radziwiłł w listach drugiej żony Magdaleny z Czapskich, „Wieki Stare i Nowe”, 2015, t. 8 (13), s. 69–87; J. Kowalczyk, *Zwierzynce i zabawy myśliwskie Hieronima Floriana ks. Radziwiłła* [w:] *Łowiectwo w tradycji i kulturze. Międzynarodowe Sympozjum, Pułtusk 1994*, Warszawa 1995, s. 115–118; T. Zielińska, *Program i metody pedagogiczne związane z osobą Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760). Przyczynek do dziejów edukacji w Rzeczypospolitej epoki saskiej* [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 149–162.

¹¹² Większość znana z rękopisu: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu, nr 11894/I.

¹¹³ Np.: „1900 Mowa pogrzebowa po śmierci Ś.P. Księżnej Jadwig[i] z Sobańskich Radziwiłłowej”.

- Radziwiłłów wraz z ich projektami, kopie inskrypcji, w tym z kościoła Benedyktynów w Nieświeżu z początku XVII w. (sygn. 91), horoskopy, programy uroczystości rodzinnych, w tym ciekawe zaproszenie na uroczystość z okazji srebrnego wesela Antoniego Wilhelma i Marii de Castellane Radziwiłłów i trzechsetlecia istnienia zamku w Nieświeżu, zorganizowane 3 X 1882 r. (sygn. 139)¹¹⁴, a także rzadki afisz z 11 IX 1738 r. zawiadamiający o zabawie z okazji przyjazdu do Nieświeża Michała Serwacego Wiśniowieckiego (1680–1744), wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego (sygn. 105).
10. Radziwiłłana (druki) — luzy, sygn. 144–147. Druki ulotne z XVI–XVII w. Odpust i błogosławieństwo z 1575 i 1583 r. dla Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, marszałka litewskiego od papieża Grzegorza XIII (1572–1585); wiersz na cześć „Sierotki” autorstwa Franciszka Gradouiusza z 1582 r.; wiersz okolicznościowy na cześć Mikołaja Radziwiłła „Rudego” (1512–1585), wojewody wileńskiego, kanclerza i hetmana wielkiego litewskiego autorstwa Joh[ana] Isenhagena i Christophorusa Godofredusa Müllerusa (Lipsk, b.d.); „Do chrześcijańskiego a łaskawego czytelnika przedmowa” omawiająca literaturę kalwińską z połowy XVII w. na Litwie, prawdopodobnie dla Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego (sygn. 144). Wśród XVIII-wiecznych druków jest fragment niemieckojęzycznego wydawnictwa z 17 X 1726 r. zawierającego opis otwarcia grobów i odpisy inskrypcji Bogusława Radziwiłła, koniuszego litewskiego i jego żony Anny Marii z Radziwiłłów (1640–1667), a także druki: „Regulament przez uniwersał pod czas koła terazniejszego generalnego wojskowego od Jasnie Oświeconego Xiążęcia Jegomości Michała Kazimierza Radziwiłła wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W.X.L. [...]” (Nieśwież, 1 IX 1746) — dotyczy ujednolicenia broni, mundurów, przepisów obowiązujących na postoju i w marszu; „Przedmowa do Jasnie Oświeconego Xiążęcia Jegomości Michała Kazimierza Antoniego Radziwiłła wojewody wileńskiego hetmana wielkiego [...]” do sztuki wystawionej z okazji 44 urodzin (fragment); przywilej króla Augusta III Sasa na założenie drukarni w Nieświeżu (obydwa z Warszawy, 28 VIII 1750); karta tytułowa z kazania i mowy pogrzebowej z pogrzebu Jerzego Radziwiłła (1721–1754), wojewody nowogródzkiego z 1757 r.; oda z okazji narodzin Mikołaja Karola Michała, syna Hieronima Wincentego Radziwiłła (1759–1786), podkomorzego litewskiego i Zofii Doroty von Thurn-Taxis (zm. 1780); „Instrukarz dla łowczego puszczy nowogródzkiej” dany Michałowi Wolskiemu, komornikowi nowogródzkiemu — fragment b.d. (sygn. 145). Wśród XIX-wiecznych druków jest „Wywod sprawy JO. Xcia Dominika Radziwiłły (1786–1813) przeciwko JW. Władysławowi Grafowi Braniczkiemu (1783–1843) o zapłacenie summy w ogóle 214850 zł[oty]ch polach” (Siedlce, 21 IX 1811) oraz „Produkt w sprawie z powództwa prokuratora Masy Radziwiłłowskiej W. J. Pana Izydora Salmonowicza przeciwko JW. [Janowi] Rozwadowskiemu byłemu rotmistrzowi Kawaleryi Narodowej Wojsk Polskich” (Wilno, 18 XI 1829) oraz okolicznościowa kartka z wizerunkiem pałacu w Łańcucie: „Wykaz ubitej zwierzyny Łańcut” (1898), a na odwrocie wśród uczestników: Michał Radziwiłł (1870–1955), ordynat przygodzicki

¹¹⁴ Zob. życzenia: AGAD, AR, dz. XIII, nr T. 1/12.

- i Dominik Radziwiłł (1852–1938) (sygn. 146). Notatki prasowe z gazet: polskich, francuskich, niemieckich i angielskich oraz „The New York Herald” (6 I 1910) dotyczące ślubu (okoliczności towarzyskich) Antoniego Alberta Radziwiłła z Amerykanką Doroty Parker-Deacon (5 I 1909 r.); „Wniosek nagły [...] o niezwłoczne zastosowanie ustawy o reformie rolnej względem podmiejskich majątków miasta Ostrowa (Poznańskie), będących własnością ordynacji Radziwiłła” (30 VII 1921); dyplom na medal z okazji 10 rocznicy odzyskania niepodległości przez Litwę dla Antoniego Alberta Radziwiłła (1928); „Dyplom członków Stow[arzyszenia] Pań Miłosierdzia Św. Wincen-tego a Paulo” Anny z Lubomirskich Radziwiłłowej (Łowicz, 1 X 1937) i inne (sygn. 147).
11. Radziwillana (ryciny i fotografie) — luzy, sygn. 148–149. W pierwszej jedno-stce jest miedzioryt Antoniego Teplera przedstawiający Barbarę Radziwił-łównę (1523–1551), królową Polski, z opracowania Ksawerego Preka, *Wize-runki znakomitych ludzi w Polsce z dołączeniem krótkiego każdej osoby życiorysu*, Kraków 1829–1833, z. 3 (sygn. 148), w drugiej zaś znajduje się materiał ikonograficzny zebrany do wydania pamiętników Luizy z Hohen-zollernów, przedstawiające rodzinę Luizy i pałace Rheinsberg i Radziwiłłów w Berlinie i Nieświeżu (sygn. 149)¹¹⁵.
12. Radziwillana (genealogie) — luzy, sygn. 150–153. Są tam fragmenty z druku *Icones familiae...*¹¹⁶ oraz z drzewa genealogicznego Radziwiłłów rytowane-go przez Petera Böse w 1742 r.¹¹⁷ (sygn. 150); brudnopis drzewa genealo-gicznego Radziwiłłów linii berlińskiej z ok. 1813 r. (sygn. 151), „Genealogija Domu JOO. XX. Radziwiłłów, do sprawy w Sądzie Kommissyi Radziwiłłowskiej o oddział Dóbr Ordynackich od allodyalnych, sporządzona roku 1824” (sygn. 152)¹¹⁸; brudnopis drzewa genealogicznego Radziwiłłów linii kleckiej młodszej, począwszy od Michała Hieronima Radziwiłła (1744–1831), woje-wody wileńskiego do około 1896 r., wykonane w oparciu o akta znajdujące się w archiwum nieświeskim (sygn. 153).
13. Radziwillana (ekslibrisy) — luzy, sygn. 154 (pięć ekslibrisów o różnych for-matach prawdopodobnie odklejonych z książek)¹¹⁹.

¹¹⁵ Zob. AGAD, AR, dz. Rb, nr 51–54.

¹¹⁶ Por. tamże, nr 72.

¹¹⁷ Zob. całą tablicę genealogiczną: AGAD, Zbiór tablic genealogicznych Oddziału III z lat 1555–1951, nr 13 (Drzewo genealogiczne Radziwiłłów, miedzioryt, ryt. Peter Böse, 1942, odbitka wykonana po 1750 r.). Komentarz oraz wykaz zachowanych egzemplarzy: M. Kałamajska-Saeed, *Genealogia przez obrazy. Barokowa ikonografia rodu Sapiehów na tle staropolskich galerii portretowych*, Warszawa 2006, s. 106–109.

¹¹⁸ Genealogia z licznymi adnotacjami dorsalnymi z druku: „Replika Ze strony jeneralnego Prokuratora Massy funduszów i interessów JO. Xiężniczki Jeymości Stefanii Radziwiłłówny. W sprawie JO. Xiążęciem Jmcią Antonim Radziwiłłem Wielkorządca Poznańskim, wielu orderów Kawalerem [...] Pisał Józef Karczewski Adwokat Sądu Głównego Litt: Wileń: Plenipotent Massy”.

¹¹⁹ Zob. ekslibrisy: S. Siess-Krzyszowski, op. cit., s. 152–154; H. Widacka, op. cit., s. 62–63. Należy zwrócić uwagę, że nie ma pełnego przeglądu XVIII w. ekslibrisów z bibliotek Radziwiłłów w AR w AGAD, co z pewnością charakteryzuje skalę grabieży biblioteki w Nieświeżu przez wojska rosyjskie w 1772 r. i późniejszych.

14. Radziwillana (varia) — luzy, sygn. 155–158. Rysunki herbu Radziwiłł, w tym projekt nalepki na tradycyjną, wytrawną wódkę zbożową rozlewana w do-
brach Radziwiłłów: „Starka Radziwiłłowska z roku... przelana” (sygn. 155),
zakładki do książek oraz „karta (król trefl) znaleziona pomiędzy rachunka-
mi z podróży zagranicznej Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”
(sygn. 156); ciekawe i niespotykane, nie tylko w archiwach, szarfy z wieńców
z pogrzebu Antoniego Wilhelma Radziwiłła, w tym od Wilhelma II Hohen-
zollerna (1859–1941), cesarza i króla Prus w latach 1888–1918 (sygn. 157)¹²⁰
i z wieńców z pogrzebu Antoniego Albrechta Radziwiłła, ordynata nieświe-
skiego i kleckiego (sygn. 158)¹²¹.
15. Sumariusze dokumentów (księgi i poszyty), sygn. 159–167. Sumariusz do-
kumentów majątkowo-prawnych Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileń-
skiego i hetmana wielkiego litewskiego z około 1616 r. (sygn. 159)¹²² i 1640 r.
(sygn. 160), sumariusz generalny archiwum nieświeskiego autorstwa Jana
Hanowicza z 1651 r. (sygn. 162)¹²³ i wykaz braków dokumentów w archiwum
nieświeskim z około 1650 r. zestawiony prawdopodobnie w trakcie lub przed
spisaniem poprzedniego sumariusza (sygn. 161), spis zawartości archiwum
Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1688 r. (sygn. 163)¹²⁴, sumariusz doku-
mentów majątkowo-prawnych dóbr Radziwiłłów linii na Nieświeżu i Ołyce
z 1741 r. (sygn. 164) i z 1816 r. (sygn. 165), sumariusz dokumentów Szkoły
Pijarów w Wilnie z około 1765 r. (sygn. 166) oraz „Regestr dokumentów słu-
żących na Pałac Wileński Kardynalia” z 1823 r. (sygn. 167)¹²⁵.
16. Kopiarusze dokumentów (księgi i poszyty), sygn. 168–172. Pierwsza sy-
gnatura to kopiarusz najważniejszych dokumentów związanych z uniami
polsko-litewskimi z lat 1401–1569, znajdującymi się w archiwum Radziwił-
łów w Nieświeżu (sygn. 168). Kolejne sygnatury to podobny kopiarusz, lecz
z dokumentami z lat 1413–1551 (sygn. 169), kopiarusz przywilejów szlach-
ty powiatu pińskiego w województwie brzeskim (sygn. 170), poszyt kopii
akt unii Polski z Litwą zawierający dokumenty z lat 1401–1668, a przygo-
towany do druku około 1902 r. przez Bohdana Pułjanowskiego, archiwistę

¹²⁰Zob. AGAD, AR, dz. Rb, nr 79.

¹²¹Zob. tamże, nr 81.

¹²²Por. podobne materiały w AGAD, AR, dz. XXVII; inne sumariusze dokumentów Radziwiłłów
linii birżańskiej, tamże, nr 5 (poł. XVII w.), nr 9 (z 1695 r.), nr 10 (po 1695 r.) i nr 37 (poł.
XVIII w.).

¹²³Autor katalogu biblioteki w Nieświeżu, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, rkps
nr 1320 („Bibliotheca alias consignatio generalis librorum arcis Nesvisiensis per classes
dispositorum iussu et imperio illustrissimi ducis ac principis domini Alexandri Ludovicii
Radziwil marschalci supremi Mg. Duc. Lit. opera vero et industria Joannis Hanowicz [...]
confecta. A. D. 1651”).

¹²⁴Zob. podobne materiały w AGAD, AR, dz. XXVII; zob. spis archiwum Wielkiego Księstwa Li-
tewskiego, tamże, nr 11 (z 1623 r.), nr 13 (z 1688 r.), nr 14 (z 1722 r.), nr 26 (z 1744 r.), nr 27
(lata 40. XVIII w.) i nr 29, s. 5–13 (z 3 X 1755 r.).

¹²⁵Kamienica w Wilnie zwana „Kardynalia”, po śmierci kardynała, biskupa wileńskiego a na-
stępnie krakowskiego Jerzego Radziwiłła (1556–1600) stała się wspólną własnością Radzi-
wiłłów. R. Jankowski, *Próba przedstawienia dziejów archiwów Radziwiłłów linii kleckiej
z uwzględnieniem kłesk elementarnych jako jednym z czynników kształtowania zasobu,
„Archiwa — Kancelarie — Zbiory”, t. 2, 2008, s. 140–141, 151–153.*

- nieświeskiego, na polecenie Antoniego Wilhelma Radziwiłła (sygn. 171)¹²⁶ oraz kopiariusz listów do Józefa Sapiehy (1708–1754), późniejszego biskupa koadiutora wileńskiego i duchownego referendarza wielkiego litewskiego (od 1737), z okresu gdy był kanonikiem gnieźnieńskim i warszawskim, czyli między 26 VIII 1728 a 3 VIII 1733 r. (sygn. 172).
17. Kopiariusze dokumentów (luzy), sygn. 173 (XIX-wieczna kopia sfalszowanego przywileju króla Zygmunta Augusta, zob. AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8427)¹²⁷.
 18. Prawne — księgi, sygn. 174–179. Kopiariusz dokumentów z lat 1560–1637 odnoszących się do wymiaru sprawiedliwości w Księstwie Pomorskim (sygn. 174), zbiór pism związanych z działalnością stanów krajowych i sejmu (Landtagu) w Saksonii za panowania Fryderyka Augusta I (1670–1733), w Rzeczypospolitej Augusta II Mocnego (sygn. 175), XVII-wieczne zwody prawa chełmińskiego (sygn. 178–179) oraz podręcznik prawa omawiający sprawy sądowe podległe sądom grodzkim z XVIII w. (sygn. 176) i wzornik pism według prawa kanonicznego z 1633 r. (sygn. 177).
 19. Zakon Maltański — księgi, sygn. 180–182. W tej podserii jest kopia statutu Zakonu Maltańskiego z 1612 r., wykonana na użytek komandorii w Stwołowiczach (Stołowiczach) i Pociękach w województwie nowogródzkim w Wielkim Księstwie Litewskim (sygn. 180); księga zawierająca opis rodowodu Suwerennego Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy, z Rodos i z Malty, następstwo chronologiczne wielkich mistrzów zakonu w Jerozolimie, następnie na Rodos i Malcie wraz z długością sprawowania urzędu, kopie donacji wyspy Malty, opis struktury zakonu, władz i przywilejów wielkich mistrzów, sposób ich wyboru (sygn. 181) i spis kawalerów maltańskich, z podziałem na prowincje z 1723 r. (sygn. 182)¹²⁸.
 20. Zakony (inne) — księgi, sygn. 183. Teksty Statutów Orderu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny i utwory publicystyczne odnoszące się do ustanowienie tego orderu oraz dokument króla Władysława IV Wazy uchylający ustanowienie tego orderu z lat 1634–1638.
 21. Zakony (inne) — luzy, sygn. 184. „Opis zwykłego stroju, jaki należy zakładać każdego roku 30 listopada, w dzień powołania Bractwa Kawalerów św. Andrzeja”.
 22. Militaria — księgi, sygn. 185–189. Rękopis „Architecturae militaris praecognita” własności Aleksandra Hilarego Połubińskiego (1626–1679), marszałka wielkiego litewskiego (sygn. 185), „sylwa” spisana na polecenie Jakuba Henryka Flemminga, ministra saskiego, z jego odręcznymi notatkami

¹²⁶ Antoni Wilhelm Radziwiłł (1833–1904), ordynat nieświeski i klecki, obawiając się o losy dokumentów unii Polski z Litwą, wyjeżdżając za granicę, miał wozić je ze sobą w specjalnej skrzyni. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp [w:] Akta unji Polski z Litwą*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. XXIII.

¹²⁷ W. Mikulski, *Falszywy przywilej Zygmunta Augusta dla Radziwiłłów*, „Mówią Wieki”, R. 38, 1996, nr 8 (447), s. 25–27.

¹²⁸ Jest to fragment archiwum komandorii stołowieckiej, przejęty przez Radziwiłłów linii kleckiej młodszej po skasowaniu zakonu maltańskiego w Rosji, który z czasem został włączony do archiwum w Nieświeżu. R. Jankowski, *Próba przedstawienia dziejów archiwów Radziwiłłów*, s. 175–177.

- (sygn. 186)¹²⁹, regulamin dla królewskiej pruskiej piechoty (sygn. 187), brudnopis wybiórczego tłumaczenia dzieła Don Álvaro Naria-Osorio y Vigil (1684–1732), trzeciego markiza Santa Cruz de Marcenado pod tytułem „Wojskowe odbicie” (sygn. 188) i podręcznik wojskowy nieustalonego autora i pochodzenia z XVIII w. (sygn. 189).
23. Militaria — poszyty, sygn. 190–192. Wśród poszytów o treści militarnej w dziale znajduje się rękopis zatytułowany (w wolnym tłumaczeniu) „Myśli o uszkodzeniu warowni” z 1748 r. (sygn. 190), patent o dyscyplinie w wojsku, ogłoszony przez księcia Saksonii Fryderyka II Augusta (sygn. 191) oraz „Gazetka Pisana” z 1807 r. (sygn. 192).
24. Militaria — luzy, sygn. 193 — plany: „pałacu polowego”, bliżej nieokreślonej kampanii i fortyfikacji.
25. *Silva rerum* — księgi, sygn. 194–195. W podserii znajduje się mało znany szerszemu gronu historyków raptularz zapoczątkowany około 1681 r. przez osobę związaną z Sapiehami, kontynuowany przez Jana Fryderyka Sapięhę (1680–1751), początkowo referendarza WKL, później kanclerza wielkiego litewskiego, a następnie przez inne nieustalone osoby, zawierający wykazy intrat z dóbr kodeńskich z 1692 r. (s. 25–31) i z lat 1693–1694 (s. 34–54), zapiski na temat kosztów utrzymania flisaków w czasie spławu i inne wyliczenia z handlu spławnego gdańskiego (w tym porównanie cen od roku 1650), kontrakty z arendarzami (s. 60–65), rachunki z wydatków, przepisy na medykamenty (s. 6–11 i 73), notatki dotyczące genealogii Sapiehów (s. 75–81) i działalności publicznej (prawdopodobnie) Jana Fryderyka Sapięhy, teksty z jego przemówień okolicznościowych i mowa na sejmiku (s. 89–94 i 98), oraz księga często wykorzystywana przez historyków nowożytnych „*Silva rerum* Janusza [Antoniego] Wiśniowieckiego [1678–1741], kasztelana krakowskiego”, później wojewody krakowskiego i wileńskiego, marszałka nadwornego litewskiego. Jest zbiorem najróżniejszym zapisek autora, notatek dotyczących rodziny i kopie dokumentów rodzinnych, wypisów z utworów historycznych i literackich, kalendarzy astrologicznych, maksym łacińskich i polskich itp. W księdze znajdują się też dwa diariusze podróży zagranicznych Janusza Wiśniowieckiego z lat 1695–1697 wzajemnie się uzupełniające (s. 193–200) i roczne zapiski z lat 1696–1725 (s. 513–516)¹³⁰.
26. *Silva rerum* — poszyty, sygn. 196–197. Kopia druku publicystycznego „*Sarmatia Cive Patrie Coronata* [...] Michael Korybut Rege Poloniarvm, Inter Publicos Regiae Invgvrationis Plavsvs Ac Trivmphos Sub Aspectum Regnis Imperiisqve Data, E Voto Societatis Jesv Polonae. Anno [...] 1669” (sygn. 196) oraz fragment „sylwy” z czasów Jana III Sobieskiego z około 1686 r. (sygn. 197).
27. *Silva rerum* — luzy, sygn. 198–199. Publicystyka polityczna z XVII i XVIII w. (sygn. 198) oraz fragmenty opracowań historycznych z XVIII w. (sygn. 199).

¹²⁹Zob. fragment spuścizny po Jakubie Henryku Flemmingu (1667–1728), ministrze saskim. AGAD, AR, dz. X (Papiery Flemmingów z lat 1697–1730), nr 331–377.

¹³⁰I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 93, 129–132, 164, 232, 302, 303, 328, 347, 351, 364, 366, 368, 369, 372, 378, 381, 384, 386, 389, 405, 407, 419, 431, 436.

28. Gospodarcze (przepisy) — księgi, sygn. 200–201. Znajduje się tutaj rękopis: „Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne”, pochodzący z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego i związany z dworem Radziwiłłów. Omawiane źródło zawiera 363 receptury przedstawione w 13 rozdziałach („Cukry”, „Rzeczy kuchenne”, „Polewki i satory różne”, „Ryby”, „Torty różne”, „Paszty różne”, „Ciasta różne francuskie i tretowane”, „Pierniczki i kołaczki różne”, „Biszkopty różne”, „Potrawy mięsne”, „Regestr potraw albo tortów”, „Polewki” i „O różnych cukrach i migdałach”). Na pierwotny, właściwy tekst, przypada 317 przepisów (s. 2–83)¹³¹ oraz księga w formie notatnika zawierająca przepisy gospodarcze i kulinarne, a także recepty z przelomu XVII i XVIII w. (sygn. 201)¹³².
29. Gospodarcze (przepisy) — posyty, sygn. 202–203. Pierwsza jednostka w tej podserii to „Tajemnice i papiery chemiczne, techniczne, gospodarskie” (sygn. 202), druga zaś to zbiór przepisów z gospodarstwa domowego, np. na stopienie rogu, kryształów, kości, na sporządzenie tablic gipsowych itp. (sygn. 203).
30. Gospodarcze (przepisy) — luzy, sygn. 204; przepisy jak „białego konia uczynić zielonym”, na dobry miód pitny, przepis na wyrób kalafonii, ołówków i kul, porady odnośnie siana i obróbki lnu.
31. Gospodarcze (medycyna) — posyty, sygn. 205–207. Kolejne jednostki, to rękopis zawierający indeks do bliżej nieokreślonego podręcznika medycyny. Poza samym indeksem liczne dopiski na marginesach oraz (przed samym indeksem) o charakterze medycznym, m.in. nie ujęte w indeksie przepisy, zioła, czy przepis balsamowania zwłok z XVII w. (sygn. 205)¹³³, notatnik nieznanego bliżej lekarza, zawierający recepty na różnego rodzaju dolegliwości oraz receptury lekarstw i kilka szkiców narzędzi lekarskich (sygn. 206), a także plik różnych przepisów medycznych (sygn. 207).
32. Gospodarcze (rejestry wydatków) — księgi, sygn. 208–210. Spis wydatków od 1 IV 1698 do 26 XII 1703 r. królewicza Aleksandra Benedykta Sobieskiego (1677–1714), inwentarz klejnotów, zegarów, kryształów, porcelany i obrazów (sygn. 208) oraz dwa rejestry kupieckie — Augusta Benedettiego handlarza smołą, nićmi i pochodnymi z lat 1719–1723 (sygn. 209) oraz bliżej niezidentyfikowanego kupca francuskiego z Królewca z lat 1726–1728 (sygn. 210).
33. Wzorniki — księgi, sygn. 211–212. Wzornik tytułatury opracowany dla potrzeb kancelarii Augusta II Mocnego, jako króla polskiego i elektora saskiego, obejmujący formuły wstępne i końcowe listów, wybrane z listów datowanych na lata 1699–1712 (sygn. 211) oraz druk zawierający spis alfabetyczny

¹³¹ Edycja: *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, oprac.: J. Dumanowski, R. Jankowski, „Monumenta Poloniae Culinaris. Polskie Zabytki Kulinarne”, red. J. Dumanowski, t. 2, Warszawa 2011; zob. J. Dumanowski, R. Jankowski, „Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów”... *Nowe źródło do dziejów kuchni staropolskiej*, „Przegląd Historyczny”, t. 102, 2011, z. 4, s. 675–696 i rec. wyd. źródłowego: A. Kalinowska, tamże, s. 867–869.

¹³² Bez wcześniejszej konserwacji nie nadaje się do udostępnienia.

¹³³ Być może indeks do: Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew i inszych rzeczy do lekarstw należących księgi dwoje*, Kraków 1595.

- parafii (i miejscowości) powiatu czerskiego w województwie mazowieckim, a przy nich nazwiska obywateli, zarówno w części obejmującej księgę ziemiańską, jak i sejmikową, z podaniem podatku (podymne) i ofiarą na wojско (sygn. 212).
34. Druki urzędowe — księgi, sygn. 213–214. „Kontynuacja wyrokow y rozkazow powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Krolewstwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1783 wypadłych” (sygn. 213) oraz Obwieszczenia i zarządzenia Pruskiej Wojenno-Ekonomicznej (Dominialnej) Kamery (*Kriegs und Domainen Cammer*) w Białymstoku z lat 1769–1796 (sygn. 214).
 35. Druki — księgi, sygn. 215–216. Wspomnienia z Akademii Rolniczej w Sankt Petersburgu wydane w Lipsku w 1775 r. (sygn. 215) oraz druk reklamowy kopalni soli „Stebnik” z 1927 r. (sygn. 216).
 36. Druki — broszury, sygn. 217–219. Broszury ze Szkoły Głównej Litewskiej i Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego z lat 1784–1816 (sygn. 217), z zakresu szeroko rozumianej filozofii z lat 1788–1811 (sygn. 218) oraz z Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie z lat 1926–1927 (sygn. 219).
 37. Druki (ulotne) — luzy, sygn. 220–222; kolejno: Varia XVIII-, XIX- i XX-wieczne.
 38. Ryciny — księgi, sygn. 223; zbiór scenek rodzajowych z Francji z XVIII w.
 39. Ryciny — luzy, sygn. 224; zbiór rycin o tematyce antycznej.
 40. Ryciny i fotografie — luzy, sygn. 225; zbiór rycin i fotografii prawdopodobnie proveniencji radziwiłłowskiej.
 41. Rysunki — luzy, sygn. 226; rysunki nieokreślonego autorstwa.
 42. Pieczęć — luzy, sygn. 227; bardzo niewyraźny odcisk, zapewne, herbu Korczak w ozdobnym paspartu. Prawdopodobnie jest to odcisk pieczęci Franciszka Ksawerego Branickiego (ok. 1730–1819), hetmana wielkiego koronnego w latach 1774–1793.
 43. Akademia w Białej — księgi, sygn. 228–232; protokoły mów, wypowiedzi i kazań oraz większych wypracowań studentów z lat 1804–1817.
 44. Akademia w Białej — poszyt, sygn. 233. „Popis klasy trzeciej z rocznych nauk w szkołach akademickich bialskich miany”, b.d.
 45. Podręczniki — poszyty, sygn. 234–236. Fragment traktatu politycznego z 1642 r. (sygn. 234), prac na temat podstaw astronomii z 1683 r. (sygn. 235) oraz broszura negująca wszelkie podziały kulturowo-polityczne i terytorialne (sygn. 236).
 46. Podręczniki — luzy, sygn. 237; spis treści traktatu „Flora Danica”, wydane-go w Kopenhadze w 1761 r.
 47. Podręczniki (*varia*) — luzy, sygn. 238. Fragmenty podręczników i opracowań z astronomii, matematyki, geometrii, kosmografii, chronologii i mechaniki itp. oraz kopia listu filozoficznego na temat podziału i zadań ówczesnej filozofii (logiki, metafizyki, fizyki, farmacji i alchemii).
 48. Teatr — poszyt, sygn. 239. Sztuka składająca się z 5 aktów, bez tytułu ani autora, napisana w manierze jezuickiej. Sztukę trudno powiązać bezpośrednio z działalnością sceniczną Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej.
 49. Literatura piękna — luzy, sygn. 240; fragmenty bliżej nieokreślonej poezji i prozy z okresu od XVII do XIX w.

50. Literatura religijna — poszyty, sygn. 241–243. Żywot św. Eustachiusza Rzymskiego (sygn. 241), fragment spisu świętych Kościoła katolickiego (sygn. 242) i fragment rękopisu zawierającego ćwiczenia modlitewne (sygn. 243).
51. Literatura religijna — luzy, sygn. 244–247. Rękopis opisujący męczeństwo św. Jana Nowego (św. Jan z Suczawy), patrona Mołdawii (sygn. 244); pieśń do błogosławionego Jozafata Kuncewicza (ok. 1580–1623), unickiego biskupa połockiego (sygn. 245); pieśni, modlitwy i hymny oraz wiersze religijne, głównie modlitwy do Marii Panny, św. Stanisława ze Szczepanowa i innych świętych oraz o ochronę przed zarazą i wybawienia od męki czyśćcowych, utwory wierszowane o treści moralizatorskiej i medytacje wielkopiątkowe (sygn. 246), varia o tematyce religijnej (sygn. 247).
52. Literatura moralizatorska — poszyty, sygn. 248–250. Przemyslenia pijarów z Rzeszowa o „życiu pomiędzy śmiercią” z 1710 r. (sygn. 248), rozważania teoretyczne o przyjaźni z 1719 r. (sygn. 249), fragment rękopisu literackiego o miłości, przyjaźni i męstwie (sygn. 250).
53. Życie codzienne — poszyty, sygn. 251–252. Fragment opisu tablic grobowych w Saksonii z 1619 r. (sygn. 251), opis literacki osiemnastowiecznych obyczajów panujących na dworze Ludwika XIV, autorstwa Rogera de Rabutina (sygn. 252).
54. Życie codzienne — składki, sygn. 253–255. „Dziękowanie na pogrzebie Pani Nyczowy [sic!], którą chowano w klasztorze oświęcimskim d[nia] 21 marca roku pańskiego 1622” (sygn. 253); „Dziękowanie od Je[g]lo M[o]ści P[ana] Aleksand[ra] Nideckiego za żonę d[zie] 29 *Janua[ry] A[nn]o 1630* w Krakowie w kamienicy Je[g]lo M[o]ści P[ana] Seweryna Dębińskiego” z 1630 r. (sygn. 254) i „Dziękowanie za pannę w małżeństwo oddaną” b.d. (sygn. 255).
55. Życie codzienne — luzy, sygn. 256–258. Opis ceremonii pogrzebowej bliżej nieznanego żołnierza w Wilnie, mowa pogrzebowa wygłoszona na pogrzebie bliżej nieokreślonej osoby oraz tekst o symbolice „Castra doloris” w Tyrolu (sygn. 256); kopie różnego rodzaju napisów nagrobnych (sygn. 257) oraz opis reguł gry (opisane w 31 artykułach) francuskiej gry towarzyskiej (sygn. 258).
56. Diariusze — poszyty, sygn. 259. Diariusz podróży Andrzeja Benkiena (zm. po 1767), późniejszego komendanta twierdzy słuckiej, podskarbiego kamery słuckiej, z okresu 25 XII 1717 — 31 XII 1718 r.
57. Akta dotyczące duchowieństwa — poszyty, sygn. 260. „Stan pretensyi kościoła słuckiego do Massy dóbr kolatorów, z przywilejów, funduszków, dekretów, umów, komplan[aj]cjów, i papierów innych wyjęty, i chronologicie ułożony przez słuckiego i kopylskiego plebana [...] podany opiece dóbr tychże najwyższymi ukazami naznaczonej pod mądrą i słuszną uwagę jej reprezentanta JW. Jana Chodzko, Mińsk[iego] Główn[ego] Sądów Prezydenta i Kawalera 1817”.
58. Mapy i plany — księgi, sygn. 261; fotokopie planów dóbr klucza albańskiego i radziwiłłomontowskiego z 1937 r.
59. Mapy i plany — luzy, sygn. 262; szkic niezidentyfikowanego planu pałacu z XVIII w.

60. Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku — księgi, sygn. 263–269. Spisy: ruchomości Bogusława Radziwiłła z około 1656 r. (sygn. 263)¹³⁴, skarbcza w Białej z 1737 r. (sygn. 264)¹³⁵ i z przełomu 1764 i 1765 r. (sygn. 266)¹³⁶, skarbcza w Czarnawczycach z 1750 r. (sygn. 265), skarbcza w Nieświeżu z przełomu 1764 i 1765 r. (sygn. 267) i spis rzeczy wydanych ze skarbcza w Nieświeżu z lat 1776–1778 (sygn. 268)¹³⁷ oraz „Inwentarz wszelkiego majątku ruchomego z śmiercią niegdyś JO Marty księżnej Radziwiłłowej [zm. 21 I 1813] krajczyny litewskiej pozostałego, dnia 21 m[iesia]ca stycznia 1813 roku sporządzony” (sygn. 269).
61. Stare obwoluty — luzy, sygn. 270 (okładki z ksiąg i rękopisów).

Po dokładnym zregestrowaniu ksiąg i luzów w dziale, autor inwentarza przyjął następujący schemat opisu jednostek: sygnatura, podseria, tytuł (krótki regest), treść (szczegółowe regesty poszczególnych dokumentów w j.a.), daty, język, forma (oryginał czy kopia), opis zewnętrzny (księgi, posyty lub luzy), strony (w polu strony lub karty, autor nie zmieniał paginacji lub foliacji, gdy była błędna), dawne sygnatury, uwagi (m.in. wydawnictwo źródłowe, ewentualne odsyłacze do innych sygnatur w działach Archiwum Radziwiłłów).

Inwentarz zaopatrzony został w konkordancję do sygnatur bibliotecznych (z 1845 i z około 1880 r.) i w indeksy — osobowy i geograficzno-rzeczowy, odnoszący się do sygnatur, w którym hasła uzupełniono danymi ułatwiającymi identyfikację. Wstęp do inwentarza został napisany zgodnie z zasadami archiwalnymi¹³⁸, a przy opracowaniu całości wykorzystano wskazówki metodyczne do opracowania archiwów podworskich¹³⁹. Inwentarz działu „Rękopisy biblioteczne” został zatwierdzony przez Komisję Metodyczną AGAD w dniu 18 IX 2017 r.

¹³⁴ Zob. podobne materiały w: AGAD, AR, dz. XXVI, tam z tego okresu inwentarze skarbcza Bogusława Radziwiłła w Elblagu: nr 74 (z 1 IV 1656 r.); nr 76/1 (z VI 1656 r.); nr 76/2 (z czerwca-lipca 1656 r.); w Tykocinach: nr 77 (z 15 IX 1656 r.); w Królewcu: nr 78 (z 14 XI 1656 do Królewca), nr 79/1–2 (z 8 VII 1657 r.); oraz córki Bogusława — Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny (1667–1695): nr 97 (z 9 XII 1671 r.); nr 101–102 (z 30 VII 1680 r.); nr 105–106 (z 1 V 1683 r.). Oryginały inwentarzy ruchomości ze skarbcza Bogusława Radziwiłła znajdujących się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto mokslinė biblioteka), Fond 5, nr B 67–3411 (z czerwca 1657 r.) i nr B 67–3409 (z 1670 r.).

¹³⁵ Zob. podobne materiały w AGAD, AR, dz. XXVI; gdzie z tego okresu są inwentarze skarbców w Białej: nr 237 i nr 801 (z 11 XII 1732 r.); nr 238 (z 27 VII 1733 r.); nr 239 (z 5 I 1733 r.); nr 250 (z 29 IV 1737 r.); nr 297 (z 26 III 1739 r.); nr 305 (z 8 III 1740); nr 317 (20 III 1742 r.); nr 295 (z 30 VI 1742 r.); nr 442/1–2 (z 2 IV 1755 r.); nr 492 i 947 (z maja-lipca 1760 r.). Inwentarze skarbców w Białej są także w AGAD, AR, dz. XXIII, t. 9, plik 3 (z 1768 r.), s. 44–45, 48, 50–52 oraz tamże, dz. XXV, nr 4710 (inwentarz pałacu z 16 VIII 1764 r.), s. 7–15, 44–59, 61–69, 71–74; nr 4711 (z 1774 r.), s. 6–7, 66–68; nr 4712 (z II 1787 r.), s. 10, 19–24; nr 4721 (z 16 VIII 1764), s. 4–9, 25–44; nr 4720 (inwentarz skarbcza z 15 XII 1738 — 26 III 1739 r.).

¹³⁶ Zob. podobne materiały w AGAD, AR, dz. XXVI, tam z tego okresu inwentarze skarbców w Nieświeżu: nr 814 (z 16 V 1742 r.) i nr 408 (z 1753 r.).

¹³⁷ Zob. podobne materiały w AGAD, AR, dz. XXVI; tam z tego okresu inwentarz skarbcza w Nieświeżu, nr 946 (z 1778 r.).

¹³⁸ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 71–76. W artykule zawartość działu opisałem przy metodach opracowania.

¹³⁹ *Wskazówki metodyczne do opracowywania archiwaliów podworskich* (załączniki) [w:] *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych*

Rafał Jankowski, Library manuscripts in Warsaw Radziwiłł Archive

Summary

The article presents an outline of history of Radziwiłł Archive and Library from Nesvizh until its incorporation in the Central Archive of Historical Records in Warsaw. Particular attention was given to library manuscripts. Their archival characteristics, content and processing methodology are presented. The text discusses library catalogues and individual series of manuscripts (summary books and cartularies of documents, military documents, property registers etc.). In total, 270 library manuscripts dated 1575–1946 are presented.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum i Biblioteka w Nieświeżu, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, rękopisy biblioteczne, Radziwiłłana w zbiorach publicznych

Keywords: Central Archive of Historical Records, Archive and Library in Nesvizh, Warsaw Radziwiłł Archive, library manuscripts, Radziwiłłana in public fonds

III. ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Jarosław Zawadzki

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

SUMARIUSZ DOKUMENTÓW KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA „PIORUNA” Z 1604 R. JAKO ŹRÓDŁO DO DZIEJÓW RODZINY I WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

W maju 1604 r., po śmierci w poprzednim roku Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, dokonano podziału pozostałego po nim majątku pomiędzy jego synów Janusza, podczaszego litewskiego i Krzysztofa¹. Jednocześnie podzielono archiwalia, tak aby każdemu z braci przypadły dokumenty dotyczące otrzymanych właśnie dóbr. Pozostała jednak pewna ilość akt, których nie dało się w ten sposób podzielić. Części z nich nie można było przyporządkować do poszczególnych dóbr, czy to ze względu na ich bardziej ogólnych charakter (np. testamenty) czy brak związku z majątkami pozostającymi w tym czasie w rękach birżańskiej linii rodziny. Do tej grupy trafiły też dokumenty, których nie potrafiono poprawnie zidentyfikować oraz akta publiczne. Postanowiono że pozostaną one, zapewne tymczasowo, w rękach starszego z braci, Janusza, w sklepionej piwnicy jego wileńskiej siedziby. W tymże roku sporządzono ich sumariusz, w chwili obecnej nieznaną z oryginału. Gdy w 1616 r. spisywano „Rejestr spraw prawnych na wszystkie imiona [...] Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego”, to na jego wolnych stronach wpisano także sumariusz z 1604 r.² Księga ta znana jest za-

¹ H. Wisner, *Radziwiłł Krzysztof h. Traby (1585–1640)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 276–283.

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. Rękopisy biblioteczne, nr 159. Jest to księga, w późniejszej, skórzanej oprawie, z której zachowała się tylko pierwsza strona okładki. Karty pierwotnie nie były numerowane. Tekst podstawowy „Rejestru...” znajduje się na stronach 3–148, omawiany sumariusz na stronach 149–167. Po nim wpisano jeszcze rejestr dokumentów przechowywanych w Dokudowie, pozostałych po Jerzym Radziwille, kasztelanie trockim, sporządzony 19 V 1619 r. (s. 168–180). Oddzielnie zachowane są jeszcze dwie karty sumariusza, z pewnością jednak brakuje co najmniej jednej. Wszystkie dodatki spisane zostały jedną ręką, prawdopodobnie w 1619 r. lub wkrótce po tej dacie. Księga sporządzona została na papierze pochodzącym z tej samej piąrnicy, o czym świadczą zachowane znaki wodne.

równy badaczom polskim (od czasów Władysława Semkowicza), jak i litewskim³. W omawianej kopii sumariusza z 1604 r. szczególne zainteresowanie budził regest dokumentu Krystyna Ościka legującego swym synom pewne dobra⁴. Sam sumariusz nie stał się jednak obiektem oddzielnych badań, chociaż wydaje się, że z pewnych względów zasługuje on na szersze zainteresowanie⁵. Zawiera on 232 pozycje, w tym 26 zbiorowych, pozostałe to regesty pojedynczych dokumentów. Przy 15 pozycjach zbiorowych podano liczbę dokumentów wchodzących do poszczególnych fascykułów (od dwóch do czterdziestu jeden, łącznie 121). Przy jedenastu dowiadujemy się tylko, że mamy do czynienia z fascykułami. Wiemy więc o 328 dokumentach oraz 11 fascykułach. Zapewne więc w 1604 r. u podległego litewskiego pozostało około 350–400 dokumentów nierozdzielonych pomiędzy braci. Liczebnie przeważały dokumenty papierowe. Tylko 14 dokumentów określonych zostało jako pergaminowe⁶, a w co najmniej pięciu przypadkach podejrzewać możemy, że mamy do czynienia z pergaminami, co jednak nie zostało zaznaczone w rejestrze⁷. Czternaście razy zaznaczono, że rejestrowany dokument jest kopią, a w innych przypadkach przypuszczano, że tak było, ze względu na brak podpisu i pieczęci królewskiej.

Przedstawiany sumariusz spisany został czytelnym, starannym pismem. Niestety same regesty sporządzono niedbale, przy wielu brakuje dat streszczanych dokumentów, a jeśli są, często spisujący ograniczał się do podania wyłącznie roku wystawienia dokumentu. Autor sumariusza wielokrotnie podawał wyłącznie nazwisko lub tytuł osoby, której dokument dotyczy. Nazwy miejscowe i osobowe często podawane są błędnie. Zdarzają się błędy w datach (nr 212 — numery odnoszą się do pozycji katalogowych nadanych przez wydawcę) lub inne, gdy na przykład wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowicz został nazwany królem (nr 178, 179).

Sumaryzowanym dokumentom nie nadano żadnego rozumowanego porządku, przydzielając poszczególnym pozycjom kolejne numery, od 1 do 232. Utrudnia to korzystanie z sumariusza. Ponieważ pierwotny układ nie wnosi żadnych istotnych informacji do historii archiwum radziwiłłowskiego, poza banalnym stwierdzeniem, że część akt w 1604 r. nie była uporządkowana⁸, dlatego wydając

³ Już w 1977 r. zapoznał się z nim Vytautas Raudeliūnas, a w 2015 r. Raimonda Ragauskienė, jak świadczą o tym wpisy do metryczek archiwalnych.

⁴ Do literatury historycznej wprowadził go Władysław Semkowicz, *O litewskich rodach bojar-skich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica”, t. 3, 1989, s. 7–139. Przegląd bogatej literatury zestawili Marcei Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011.

⁵ W niedatowany sumariusz dokumentów księstwa birżańskiego wszyte są dwa fragmenty omawianego sumariusza. Regestom w nich zamieszczonym nie nadano numerów kolejnych, ale ich układ jest identyczny. Przy dzisiejszym stanie zachowania tych dokumentów trudno ocenić, czy mamy do czynienia z kolejnymi kopiami, brulionami, czy może któryś z nich stanowił podstawę do omówionego wyżej wpisu do sumariusza z 1616 r. AGAD, AR, dz. XXVII, nr 5, s. 324–342.

⁶ Numery: 123, 142, 143, 179, 181, 195. Pod numerem 123 wspomniano o 9 dokumentach pergaminowych, w pozostałych każdy regest dotyczy jednego obiektu.

⁷ Numery: 106, 154, 177, 193, 196.

⁸ Zasadnicza część archiwum Krzysztofa Radziwiłła była uporządkowana w 1616 r., gdy sporządzano „Rejestr spraw prawnych na wszystkie imiona [...] Krzysztofa Radziwiłła”. Akta podzielono na fascykuły i ułożono zgodnie z przynależnością do poszczególnych dóbr.

sumariusz zdecydowałem się na nadanie mu nowego układu. Wśród zregestrowanych dokumentów zidentyfikować możemy dokumenty związane z konkretnymi Radziwiłłami, akta o charakterze publicznym (które często także można związać z przedstawicielami tej rodziny) oraz akta innych osób. Część opisów jest tak enigmatyczna, że uniemożliwia identyfikację dokumentów (np. nr 225: „201 Fastykuł z takim tytułem. Dla dawności chować nie wadzi. Nic po nim”). W pierwszej kolejności umieszczono akta o charakterze rodzinno-majątkowym i osobistym oraz te akta publiczne, które w oczywisty sposób wiążą się z działalnością konkretnego przedstawiciela rodziny, przyporządkowując je do poszczególnych osób. W nawiasach kwadratowych dodano informację, z czyją działalnością należy je wiązać. Tej części sumariusza nadano układ genealogiczny, według kolejnych pokoleń rodziny Radziwiłłów. Dokumentem dotyczącym poszczególnych osób nadano układ chronologiczny. W następnej kolejności podano akta o charakterze publicznym, których nie udało się przyporządkować konkretnym przedstawicielom rodziny, a na końcu zamieszczono opisy tych dokumentów bądź faszcykułów, których związku z konkretnymi Radziwiłłami nie udało się ustalić. Materiałom występującym w tych seriach także nadano układ chronologiczny. Całość została opatrzona nowymi numerami katalogowymi podanymi w nawiasach kwadratowych. Zachowano jednocześnie dawne numery z sumariusza, co umożliwi korzystającemu zorientowanie się w jego pierwotnym układzie.

Starano się zachować jak najwięcej elementów z pierwotnego zapisu, uwspółcześniając jedynie ortografię, zachowując zaś pewne cechy właściwe dla sposobu pisania anonimowego autora sumariusza (np. „pargamin”, „fastykuł”, zachowano także oryginalny zapis imion własnych i nazw geograficznych). W sumariuszu numery kolejne podawane były na kartach (niefoliowanych i niepaginowanych) na stronie recte na końcu regestu, a na stronie verso na jego początku, co zostało uwzględnione w edycji.

Regesty obejmują dokumenty z lat 1395–1604. Z punktu widzenia historii rodziny najcenniejszy jest z pewnością wspomniany dokument Krystyna Ościka z 1442 r. (nr 42). Następne pochodzą dopiero z czasów Mikołaja Radziwiłłowicza, wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego (5 do 7 dokumentów, co do dwóch interpretacja może być sporna). Kolejne dotyczą Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, także wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego. Najwięcej jednak związanych jest z działalnością Jerzego Radziwiłła, kasztelana trockiego, jego syna Mikołaja „Rudego” Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego oraz syna tego ostatniego — Krzysztofa „Pioruna”, dzierżącego te same urzędy. Innych członków rodziny (Elżbiety, córki Mikołaja II Radziwiłła, Iwanowej Holszańskiej, Barbary Radziwiłłówny, córki Jerzego, kasztelana trockiego, żony króla Zygmunta Augusta) dotyczy mniej regestów. Pojedyncze tylko odnoszą się do nieświeskiej linii rodziny.

Wartość sumariusza w istotny sposób podnosi fakt, że do dzisiaj zachowały się tylko pojedyncze dokumenty z tych, które w 1604 r. przechowywał Janusz Radziwiłł (patrz niżej). Tymczasem obejmuje on szereg dokumentów ważnych z punktu widzenia historii rodziny, nominacji na urzędy, w tym najwyższe w państwie, nadania starostw czy dotyczące nabywania dóbr ziemskich lub kontraktów rodzinnych. Szczególnie interesujące wydają się być jednak regesty dokumentów o charakterze publicznym. Wśród nich wydzielić można dokumenty

związane z Wołyniem i księciem Świdrygiełłą Olgierdowiczem z lat 1395–1443. Pierwszy z nich to akt z 1395 r., którym wielki książę litewski Witold, w obecności króla Władysława, zapisał swej żonie 4000 kop groszy polskich zabezpieczonych na Łucku, Włodzimierzu i innych niewymienionych dobrach podlaskich i ruskich. Do tej pory znany był on tylko z enigmatycznej, a na dodatek niedatowanej, wzmianki informującej o wywianowaniu małżonki przez Witolda⁹. Ostatni polski biograf wielkiego księcia uznał, że w roku 1395 stosunki między Witoldem a Jagiełłą były nieprzyjemne¹⁰. W świetle prezentowanego zapisu wniossek ten należałoby przynajmniej znuansować.

Kolejnych sześć dokumentów nie jest znanych literaturze historycznej. Pięć dotyczy końcowych lat tzw. powstania Świdrygiełły, z których dwa to poręczenia panów mazowieckich dla Rogali, który — jakoby — służyć miał wiernie wielkiemu księciu litewskiemu Zygmuntowi Kiejstutowiczowi. Prawdopodobnie jest on tożsamy z Rogalą, o którym w 1435 r. Świdrygiełło pisał do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, że wraz z Jerzym Strumiłą przeszedł na służbę autora listu¹¹. Grzegorz Błaszczak identyfikował go z Janem Rogalą z Węgrzynowa, chorążym wyszogrodzkim, powinowatym Strumiły¹². W świetle przytoczonych regestów bardziej prawdopodobny wydaje się być Paweł Rogala Sokołowski, właściciel Sokołowa w ziemi drohickiej. Z pewnością musiało mu bardzo zależeć na utrzymaniu Kiejstutowicza w przekonaniu o wierności, gdyż w innym przypadku groziłaby mu, co najmniej, utrata majątku. Tymczasem nic nie wiemy o tym, aby chorąży wyszogrodzki jakieś dobra na Litwie posiadał, nie musiał więc chyba podejmować aż takich starań dla udowodnienia swej wierności Kiejstutowiczowi. Trzy kolejne dokumenty związane są z tzw. ugodą lwowską z 4 IX 1437 r. Osłabiony znacznie Świdrygiełło wszedł wówczas w kontakty z panami polsko-ruskimi (z Rusi koronnej) obiecując im, w zamian za poparcie przeciwko Zygmuntowi Kiejstutowiczowi, oficjalnemu sojusznikowi Królestwa Polskiego, zobowiązanie się do wierności królowi polskiemu Władysławowi III, natychmiastowe zrzeczenie się na rzecz Polski Wołynia, a pozostałych ziem południowo-ruskich po swej śmierci. Dokument wystawił sam Świdrygiełło oraz możni z jego otoczenia, którzy przyrzekli przyłączyć Kijowszczyznę do Korony¹³. Jerzy Kurtyka, analizując dokument wystawiony przez Kijowian, a zachowany dotąd w oryginale, uznał, że przechowywany on był w archiwum tęczyńskim, a otrzymać go miał Jan z Tęczyna, wojewoda sandomierski, będący gwarantem jego treści¹⁴. Oznacza to, że zre-

⁹ Niedatowany dokument znany ze wzmianki w akcie zaręczenia przez Witolda wierności Władysławowi Jagielle i Koronie Polskiej z 18 I 1401 r., patrz *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430*, zebrał i wydał J. Ochmański, Poznań 1986, nr 6.

¹⁰ J. Nikodem, *Witold. Wielki Książę Litewski (1354 lub 1355 — 27 października 1434)*, s. 170 stwierdza stanowczo: „Do żadnego zatem dobrowolnego zbliżenia stanowisk między królem a Witoldem nie doszło do 1395 r.”.

¹¹ G. Błaszczak, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań 2007, s. 726; *Skarbiec*, t. 2 nr 1664; W. Sieradzan, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 50, 54.

¹² G. Błaszczak, op. cit., s. 726.

¹³ Tamże, s. 686–687.

¹⁴ J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 309–310.

gestowany dokument z 1437 r. (nr 180), dotyczący „konfederacji” panów polskich z Rusi z Kijowianami nie mógł być z nim tożsamy. Za najbardziej prawdopodobne należy uznać, że został on wystawiony przez stronę polską dla strony litewsko-ruskiej. Interesujący jest kolejny dokument (nr 181) z mylnie podaną datą 1537 r., faktycznie z pewnością z 1437 r. Dowiadujemy się z niego, że marszałek koronny w imieniu „wszystkich” puścił Świdrygielle w zastaw Łuck (czyli faktycznie Wołyń). Tymczasem wiadomo, że bezpośrednio po ugodzie Świdrygiello wydał Łuck Polakom¹⁵. W Królestwie zwyciężyła zresztą opcja stawiająca na utrzymanie dotychczasowych zobowiązań wobec Zygmunta Kiejstutowicza. 6 XII 1437 r. podpisano z nim kolejną unię, w której Polacy zrezygnowali z popierania Świdrygielly, a Łuck mieli przekazać w jego ręce do 25 I 1438 r. Nie zrobili jednak tego, trzymając miasto co najmniej do końca tego roku, a może nawet początków następnego¹⁶. Brak daty dziennej uniemożliwia jasne umiejscowienie dokumentu polskiego marszałka w kontekście omawianych wydarzeń. Czy został on wystawiony zaraz po 4 września (dlaczego więc Świdrygiello miałby wydawać Łuck?), a może dopiero po umowie grodzieńskiej? Możliwe, że wykorzystano to jako pretekst do zwlekania z realizacją umowy. Następny dokument, z 1438 r. (nr 182), mógł wiązać się z nadaniem Świdrygielle Szczercza w województwie ruskim, ostatni zaś (nr 183) jest zobowiązaniem się Olgierdowicza z 1443 r. „pod przysięgą królowi Kazimierzowi” do powrotu, po śmierci Świdrygielly, Łucka i Włodzimierza do Litwy. Świdrygiello, wieczny buntownik, został przywołany rok wcześniej przez panów wołyńskich do panowania w tej ziemi. Oskar Halecki uważał, że doprowadziło to do ostrego sporu z Kazimierzem, trwającego do 1445 r.¹⁷ Już jednak Ludwik Kolankowski uznał, że faktycznie do ugody doszło w połowie 1443 r., powołując się na list komtura Bałgi do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego zawierający informacje o poddaniu przez Świdrygiellę Łucka Litwie, który następnie otrzymał w dożywocie¹⁸. Ze zdaniem tym zgodził się G. Błaszczuk¹⁹. Przytoczony regest każe nam zdecydowanie przyznać rację tym ostatnim badaczom. Omawiane dokumenty związane z Wołyniem trafiły w ręce Radziwiłłów zapewne w wyniku działań Radziwiłła Ościkowicza jako jednego z trzech posłów Kazimierza Jagiellończyka do Świdrygielly w 1452 r. Mieli oni zabezpieczyć, w przypadku śmierci Świdrygielly, prawa Litwy do Wołynia²⁰. Po śmierci Olgierdowicza zapewne zabezpieczył pozostałe po nim archiwum. Trudno powiedzieć dlaczego nie przekazał go do archiwum hospodarskiego. Jest to pierwszy znany nam przykład przetrzymywania w archiwum rodzinnym pana litewskiego znacznej ilości akt o charakterze niewątpliwie publicznym.

Inne publika dotyczą spraw międzynarodowych (w tym stosunków z Moskwą), przede wszystkim jednak wewnętrznych litewskich. Kilka dotyczy pozycji

¹⁵ G. Błaszczuk, op. cit. s. 688.

¹⁶ Tamże, s. 690–691.

¹⁷ O. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygielly i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1915, s. 52–71.

¹⁸ L. Kolankowski, *Dzieje W. Ks. Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Warszawa 1930, s. 236.

¹⁹ G. Błaszczuk, op. cit. s. 784.

²⁰ O. Halecki, op. cit., s. 177–182.

województw wileńskiego i trockiego w Radzie²¹. Pozostałe — popisu 1528 r., spraw wyznaniowych, kwestii prawnych i innych.

Na odrębną wzmiankę zasługują jeszcze dwa dokumenty. Pierwszym z nich (nr 193) Zygmunt August w Wilnie w 1548 r. potwierdzić miał wszelkie prawa Wielkiego Księstwa, trzymać i rozszerzyć granice państwa oraz „do uniej z Coroną Polską przywieźć.” Niestety autor sumariusza nie miał pewności, czy był to dokument oryginalny, czy „raczej copia tylko, bo podpisu królewskiego nie masz”. Mógłby on być wystawiony w związku ze śmiercią Zygmunta I Starego w dniu 1 IV 1548 r. na Wawelu. Nie jest jednak znany w literaturze²². Równie interesujący jest drugi dokument, z 1568 r., którym monarcha zobowiązuje się do przestrzegania szeregu wymienionych praw litewskich przy zawarciu unii z Koroną (nr 196). Podobnie jak poprzednio, autor sumariusza sugerował, że dokument ten może być kopią z powodu braku pieczęci królewskiej (nie wiemy, czy oznacza to, że akt ten został przez hospodara podpisany). Regest nie zawiera także daty dziennej wystawienia dokumentu. Znany jest dokument Zygmunta Augusta z 21 XII 1568 r. zawierający bardzo podobne zobowiązania, różniący się jednak nieco w szczegółach²³. Trudno ocenić, czy wynika to z niedoskonałości regestu, czy raczej mamy tu do czynienia z podobnym, ale innym dokumentem. Nie możemy wykluczyć, że w obu przypadkach mamy do czynienia nie z kopiami, ale z wersjami dokumentów, które z jakiś względów nie zostały ostatecznie zaakceptowane.

Nie są jasne dalsze losy dokumentów opisanych w prezentowanym sumariuszu. Do dzisiaj zachowały się z pewnością dwa dokumenty papierowe²⁴ i prawdopodobnie trzy pergaminowe²⁵, co stanowi zaledwie ok. 1% całości materiałów opisanych w 1604 r. Lepiej wygląda to w przypadku dokumentów pergaminowych, gdzie z 20 zachowały się trzy (ok. 15%). Zapewne zachowały się jeszcze do dzisiaj inne dokumenty papierowe, nieznanе wydawcy. Wydaje się jednak, że większość najcenniejszych dokumentów uległa zniszczeniu. Trudno przecieżyć wyobrazić sobie, że ważny dokument Witolda, akta dotyczące państwowej przynależności Wołynia, w tym oryginały dokumentów Świdrygiełły, czy nominacje na najwyższe urzędy państwowe mogłyby być przechowywane w zbiorach publicznych i do dzisiaj pozostawać nierozpoznane. Nie ma też po nich śladu w późniejszych, niż ten z 1616 r., sumariuszach dokumentów radziwiłłowskich. Wydaje się więc, że stosunkowo szybko po tej dacie uległy one zniszczeniu. Najbardziej prawdopodobne wydaje się być przypuszczenie, że pozostały one

²¹ Numery: 185, 186, 194, 195.

²² A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996; G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002; tam dalsza literatura.

²³ Zob. AGAD, Zb. dok. perg., nr 8428 (dawny AR, dz. I, nr 626). Dokument oryginalny z przywieszoną pieczęcią.

²⁴ Testament Stanisława Białka z 1553 r. (nr 219) oraz kwit Anny z księżąt mazowieckich Odrowążowej z 1545 r. na 2000 złp dla Mikołaja Radziwiłła (nr 96). Obydwa nie miały w XVII w. większej wartości dla Radziwiłłów, ich zachowanie trzeba więc uznać za przypadkowe.

²⁵ W regestach nie wspomniano, jak robiono to w innych przypadkach, że mamy do czynienia z dokumentami pergaminowymi. Szczególnie cenne, z punktu widzenia rodziny, jest potwierdzenie praw do tytułu książęcego dla Mikołaja Radziwiłła „Rudego” z 1549 r. oraz nominacje dla jego syna na hetmaństwo dworne i wielkie litewskie; nr 129 i 154.

w pałacu Janusza Radziwiłła w Wilnie, gdzie uległy zniszczeniu podczas najazdu moskiewskiego albo w wyniku braku należytej nad nimi opieki²⁶. Zapewne możliwe jest przesledzenie losów niektórych ze zregestrowanych dokumentów poprzez szczegółową analizę sumariuszy birżańskiej linii Radziwiłłów, co jednak nie jest łatwe ze względu na ich rozproszenie oraz fakt, że część z nich jest nie-datowana lub (i) zachowana fragmentarycznie.

Regestr spraw, które spólnie należą książętom ich miłościom panom Radziwiłłom, jego książęcej miłości panu podczaszemu [litewskiemu Januszowi] i księciu jego miłości Chrystzophowi, które wszystkie zostały w sklepie i schowaniu księcia jego miłości pana podczaszego w Wilnie. Spisane w roku 1604

Oryg. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział Rękopisy Biblioteczne, sygn. 159.

[Krystyn Ościk]

[1] 42 Zapisny list Krystyna Ościka trzem synom swym na imiona za Wilią Upnik, Muśnik, Szoszol, Szyrwint, Berzow nad rzeką Szyrwintą. Roku 1442²⁷.

[Mikołaj I Radziwiłłowicz, wojewoda wileński]

[2] 151 Copia funduszu moniwidowskiego na ołtarz w kościele w zamku wileńskim. 1468²⁸.

[3] 114 List Trębaczow, którym się opisał panu Mikołajowi Radziwiłłowi namiestnikowi smoleńskiemu odsługować do śmierci, iż go przygody wziął. Data w Smoleńsku d. 18 Novemb. Indicta 1 [1481]²⁹.

²⁶ Wbrew pozorom nie można takiej ewentualności wykluczyć. Henryk Gross w liście do Janusza Radziwiłła z 20 III 1610 r. przedstawia fatalny stan części jego dworu wileńskiego. AGAD, AR, dz. V, nr 3170.

²⁷ Regest wydał R. Jaworski, *Z najdawniejszych dokumentów do dziejów domeny radziwiłłowskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 39, 2001, s. 112.

²⁸ Kaplicę tę w 1423 r. ufundował Wojciech Moniwid, wojewoda wileński. *Kodeks Dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej* (dalej: KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. 1: (1387–1507), Kraków 1948, nr 85. Nie jest znany dokument z 1468 r. (możliwe, że związany z Mikołajem Radziwiłłowiczem, mężem Zofii Janówny Moniwidowiczówny, wojewodzianki wileńskiej, wnuczki Wojciecha Moniwida). K. Pietkiewicz, *Radziwiłł Mikołaj [w:]* PSB, t. 30, s. 316. Tekst w sumariuszu sugeruje, że w 1468 r. wystawiony został dokument potwierdzający lub poszerzający fundację Wojciecha Moniwida, którego kopia przechowywana była w rękach potomków Mikołaja Radziwiłłowicza. Mógłby to być także dokument wystawiony przez Wojciecha Iwaszkowicza Moniwidowicza, wnuka fundatora. J. Ochmański, *Moniwid i jego ród [w:]* „Lituano-Slavica Posnaniensia”, t. 9, 2003, s. 13–74.

²⁹ Zapewne jest to najstarsza wzmianka o piastowanym urzędzie. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa 2003, nr 40.

- [4] 45 List króla Aleksandra na wolny targ w Lipsku. D. 17 Maia Indicta 11 [1493?]³⁰.
- [5] 99 List Bohdana Pietraszewicza sprzedając na wieczność panu Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu cztery człowieki danniki w Ostrowie³¹. Roku 7002 d. 28 Maia indicta 12 [1494].
- [6] 102 List Aleksandra księcia litewskiego dany panu Mikołajowi Radziwiłłowiczu wojewodzie wileńskiemu na włość Bobrek od Nowogródka. D. 24 Aug[sta] Indicta 13 [1495]³².
- [7] 22 List Aleksandra króla do Kieżgała [Stanisława Janowicza, starosty żmudzkiego?], aby dług zapłacił wojewodzie wileńskiemu panu Mikołajowi Radziwiłłowi. D. 1 Junii Indicta 9. [1506]
- [8] 55 Regestr długów po śmierci pana Mikołaja [I lub II] Radziwiłła wojewody wileńskiego zostałych. [Po 1510 lub po 1522].

[Potomkowie Mikołaja II Mikołajewicza Radziwiłła]

- [9] 121 List króla Zygmunta wysyłając na dział między pany Radziwiłły [Mikołajem III, biskupem żmudzkiem, Janem II, podczaszym litewskim późniejszym starostą żmudzkiem, Stanisławem I starostą uszpołskim i pieniańskim] i matką ich [Elżbietą z Sakowiczów] imion Goniądza i innych. Roku 1523.
- [10] 112 List panów Radziwiłłów o dział z panią matką ich i z bratem księdzem biskupem żmuidzkim Radziwiłłem. D. 16 Januarii Indicta 13[1525].

[Elżbieta córka Mikołaja II Radziwiłłówna, Iwanowa Holszańska]

- [11] 41 Przywilej króla Zygmunta Augusta na województwo trockie ksiąźęciu Januszowi [Iwanowi] Juriewiczowi Holszańskiemu. Roku 1544 d. 12 octob.³³
- [12] 93 List króla Augusta na potwierdzenie procuratora do roku na wszelkich potrzeb odprawowanie p. Alźbiecie Mikołajownie Radziwiłłównie wojewodziance wileńskiej. Roku 1547.

³⁰ Mikołaj I Radziwiłł otrzymał Lipsk w darze od Kazimierza Jagiellończyka, następnie dziedziczył go Jerzy I, a po nim Mikołaj „Rudy”. M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985, s. 142–144. Dokument nieznan. Na czasy królewskiego panowania Aleksandra Jagiellończyka nie przypadała 11 indykta, tym samym albo mamy do czynienia z błędnym rejestrem, albo — co mniej prawdopodobne — dokument był źle datowany. Zapewne Aleksander wystawił go jeszcze jako wielki ksiąźę litewski w 1493 r., rejestrując zaś obdarzył go późniejszym tytułem królewskim.

³¹ Zapewne chodzi o Ostrów, należący do dóbr lipskich (Lipsk w późniejszym powiecie nowogrodzkim). Kazimierz Jagiellończyk nadał Mikołajowi I Radziwiłłowi włość lipską w 1492 r. AGAD, Zb. dok. perg., nr 7385 (dawniej AR, dz. I nr 185); M. Malczewska, *Latyfundium*, s. 142–145.

³² M. Malczewska (op. cit., s. 142) w oparciu o dwa dokumenty związane z tym nadaniem, ale z nim nie tożsame, wydane 18 VIII 1495 r. AGAD, AR, dz. XI, nr 10.

³³ Dokument nieznan, dotychczas nieznaną była data dzienna nominacji. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz et al., Warszawa 2009, nr 1424. (dalej: *Urzednicy W. Ks. Lit. Spisy*, t. 2, *Województwo trockie*).

- [13] 220 1547 Relacja woźnego strony granic sliwinskiich p. Halźbiety Radziwiłłowny ks. Holszańskiej na rokach ziemskich brańskich.
- [14] 70 List paniej wojewodziny trockiej księżny Holszańskiej Radziwiłłowny na postąpienie srebra i złota etc. nieboszczyka męża swego księcia Holszańskiego na odprawę sługom nieboszczykowskiem. Roku 1549 d. 12 April.
- [15] 72 Opowiadanie księżny Holszańskiej Radziwiłłowny co zapisała bratu swemu p. Mikołajowi Radziwiłłowi podczaszem Wielkiego Księstwa Litewskiego. 3 Januarii Indicta 8 [1550].
- [16] 155. List jednalny kniazia Siemiona Holszańskiego o dług pana Radziwiłłu wojewodzie trockiemu i copija testamentu ks. Holszańskiej [Elźbiety] Radziwiłłowny [1550–1555].

[Jerzy Radziwiłł, kasztelan wileński]

- [17] 166 1512. Copia listu cara tatarskiego do p. Juria Radziwiłła po włosku pisanego.
- [18] 68 Listy dwa od cara tatarskiego do p. Jerzego Mikołajewicza Radziwiłła wojewody kijowskiego pisany po rusku [1511–1514].
- [19] 211 1515. Oprawa p. Gerzego Radziwiłła p. Barbarze Radziwiłłownie [powinno być: Kolance z Dalejowa Radziwiłłowej] starościnej grodzieńskiej 12000 kop na trzeciej części dóbr.
- [20] 212 1517. Buła [!] papieska panu Jerzemu Radziwiłłowi na chowanie kapelanów.
- [21] 13. List Panów Rad ich [?] dany panu Radziwiłłowi, staroście grodzieńskiemu [!] na 1200 kop, których pożyczyl na potrzeby Rzeczypospolitej. D. 12 Julii Indicta 6 [1518].
- [22] 130 List króla Zygmunta na komorę woskową grodzieńską panu staroście grodzieńskiemu [Jerzemu] Radziwiłłowi. D. 2 Januarii Indicta 7 [1519].
- [23] 25 List króla Zygmunta do p. wojewody wileńskiego, Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłłowicza, aby panu staroście grodzieńskiemu [Jerzemu Radziwiłłowi] z służy jego o dług sprawiedliwość uczynił. D. 28 Julii Indicta 9.[1521]
- [24] 34 List króla Zygmunta do [Olbrachta Marcinowicza] Gasztołda, wojewody wileńskiego, aby z służy swego o dług panu staroście grodzieńskiemu [Jerzemu Radziwiłłowi] sprawiedliwość uczynił. Roku 1523 d. 28 April.
- [25] 83 List króla Zygmunta do pani trockiej [Hanny Stanisławowny Kiszczanki] Janowej Radziwiłłowej aby bratankę p. starosty grodzieńskiego [Jerzego Radziwiłła], panią Zophią Radziwiłłownę [córkę Jana Mikołaja, kasztelana trockiego] jemu w opiekę dała. Roku 1523³⁴.

³⁴ Zob. także nr 41 i 45.

- [26] 48 List króla Zygmunta aby Januszkowa Pietkiewiczowa³⁵ za Szyrwinty brała pieniądze od p. wileńskiego [Jerzego Mikołajewicza]³⁶ Radziwiłła, a Szyrwinty mu puściła. Roku 1523 d. 14 Septemb.
- [27] 63 List króla Zygmunta do Panów Rad o Wojtkową Niewierowiczową, aby sumę, wiano swe od pana starosty grodzieńskiego Radziwiłła przyjęła, a imion, jako bliskości jego ustąpiła. Roku 1523 d. 14 Julii³⁷.
- [28] 43 List Ostaphieja Daszkowicza, starosty czerkaskiego na kop 150 pożyczonych u p. [Jerzego] Radziwiłła, starosty grodzieńskiego [kasztelana trockiego]. Indicta 13 d. 31 Maia [1525].
- [29] 56 List Panów Rad na 300 kop panu trockiemu [Jerzemu] Radziwiłłowi, których pożyczono na żołnierze. D. 24 Marca Indicta 14. [1526 r.]
- [30] 73 List Mikołaja Gimbutowicza³⁸ na zastawę Szyrwint [Janowi] Zawiszy podstolemu [litewskiemu, dzierżawcy żyźmorskiemu]. Roku 1526.
- [31] 210 1526. Potwierdzenie króla Zygmunta na imiona gimbutowskie i na wzięcie w opiekę Gimbuta i imiona jego³⁹.
- [32] 84 Ceduła ręki księcia Constantego Iwanowicza Ostrzkiego do p. Jerzego Radziwiłła, pana trockiego, prosząc aby się przyczynił do króla, żeby dane było marszałkowstwo dworne synowi jego księżęciu Ilii [1526–1527]⁴⁰.
- [33] 173 1527. Przywilej króla Zygmunta panu Gerzemu Radziwiłłowi na państwo wileńskie⁴¹.
- [34] 33 List króla Zygmunta do urzędników nieboszczyka pana Jana [Mikołaja] Mikołajewicza Radziwiłła, jako od starszego exekutora. Roku 1528 d. 12 Januarii.
- [35] 127 List króla Zygmunta do pana wileńskiego Jerzego Radziwiłła o srebrycznę z służby po 2 gr. Roku 1529.

³⁵ Bogdana Januszkowa Pietkiewiczowa była córką Aleksandra Gimbutowicza, a siostrą Mikołaja Gimbuta. W wyniku procesu z matką Świętochną i bratem o niewydanie należnych jej ruchomości i wiana król opisał jej należne kwoty na Szyrwintach. J. Zawadzki, *Nieznani potomkowie Krystyna Ościka, kasztelana wileńskiego* [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, pod red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 311.

³⁶ W 1523 r. kasztelanem wileńskim był Stanisław Janowicz Kieżgajło, Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł został nim dopiero w 1527 r. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk et al., Warszawa 2004, nr 370, 371, (dalej: *Urzednicy W. Ks. Lit. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie*).

³⁷ 23 VIII 1525 r. monarcha nakazał Marcinowi Gasztołdowi, wojewodzie wileńskiemu, aby polecił wdowie po Wojciechu Niewierowiczu przekazać Jerzemu Radziwiłłowi, staroście grodzieńskiemu dobra po zmarłym mężu, na których opisane miała wiano, *Lietuvos metrika (1524–1529). Kn. nr. 14, Księga zapisów*, Vilnius 2008, nr 539 (dalej: LM); J. Zawadzki, *Nieznani...*, s. 319–320.

³⁸ Mikołaj Aleksandrowicz Gimbutowicza (Gimbutowicz, Gimbut), prawnuk Krystyna Ościka, kasztelana wileńskiego, zm. po 1528 r. J. Zawadzki, *Nieznani...*, s. 311–316.

³⁹ Mikołaj Gimbut usynowił Jerzego Radziwiłła, oddając się mu, wraz z dobrami, w opiekę, co król potwierdził 29 VII 1626 r., LM 14, nr 826, J. Zawadzki, *Nieznani...*, s. 315–316.

⁴⁰ Prawdopodobnie starania takie Konstanty Ostrogski podjął po śmierci Jerzego Iwanowicza Ilinicza w 1526 r., ostatecznie urząd marszałka nadwornego objął Jerzy Radziwiłł, kasztelan trocki.

⁴¹ Dokument nieznany. *Urzednicy W. Ks. Lit. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie*, nr 371.

- [36] 85 List króla Zygmunta, aby pan wileński [Jerzy] Radziwiłł z starostw swoich obrał po trzy osoby w poselstwo na podniesienie króla młodego Augusta na Księstwo Litewskie. Roku 1529 d. 27 Augu.
- [37] 21 Opowiadanie pana wileńskiego [Jerzego Radziwiłła] przed królem Zygmuntem, iż mu zginął w łowich przy królu w Wilkinikach [Wołkinnikach] pierścień sygnetowy, na co i warunek. Roku 1529 d. 1 Octob.
- [38] 65 List króla Zygmunta na wychowanie zbiegom Moskwie w dzierzawach pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła. Roku 1529.
- [39] 110 List króla Zygmunta o granice pruskie do pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła. Anno 1529.
- [40] 111 List króla Zygmunta do sług nieboszczyka pana Jana [Mikołaja] Mikołajewicza, aby imiona nieboszczykowskie podali w opiekę panu wileńskiemu [Jerzemu] Radziwiłłowi. Roku 1529.
- [41] 61 List króla Zygmunta do paniej trockiej [Hanny Stanisławówny Kiszczanki 1° v° Janowej [Mikołajowej] Radziwiłłowej 2° v° Stanisławowej Kieżgajłowej] aby panu wileńskiemu Jerzemu Radziwiłłowi imiona postąpiła a pieniądze wianowne wzięła. Roku 1530 d. 13 octob.
- [42] 204 1530. List króla Zygmunta na marszałkostwo dworne panu [Jerzemu] Radziwiłłowi⁴².
- [43] 11 List króla jego miłości Zygmunta do Hromyki, namiestnika krasnosielskiego aby dał dochód doroczny marszałkowi dwornemu, panu Jerzemu Radziwiłłowi, wedle obyczaju zwykłego. Roku 1530 d. 10 Decemb.
- [44] 186 Fastykuł prawa księciu jego miłości i księżnie jej miłości na Rakanciszki i suma⁴³.
- [45] 81 List króla Zygmunta do paniej trockiej starościnej żmudzkiej Stanisławowej Stanisławowicza Janowicza [Kieżgajłowej Hanny Stanisławówny Kiszczanki] [patrz nr 41], aby wiano zapisane od męża swego pana Jana Mikołajewicza [Radziwiłła] wzięła od pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła, a imion onemu postąpiła, jako stryjowi własnemu dzieci p. Janowych Roku. 1531 d. 1 Januarii.
- [46] 206 1531. List króla Zygmunta do Panów Rad, aby rozkazali pani trockiej starościnej żmudzkiej [Kieżgajłowej Hanny Stanisławówny Kiszczanki] wiano swoje od pana wileńskiego [Jerzego Radziwiłła] wziąć, a onemu żeby imion ustąpiła, jako stryjowi dzieci jej z pierwszym mężem p. Janem [Mikołajem] Radziwiłłem spłodzonych.
- [47] 170 Przywilej kr. Zygmunta p. Jerzemu Radziwiłłowi na hetmaństwo wielkie. [20 III 1531]⁴⁴.

⁴² Według *Urzędniczy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 436 (dalej: *Urzędniczy centralni i dostojnicy W. Ks. Lit.*). Jerzy Radziwiłł otrzymał nominację na marszałkostwo dworne w 1527 r., razem z kasztelanią wileńska.

⁴³ Dobra Rakonciszki nabył prawdopodobnie Jerzy Radziwiłł, w 1558 r. Mikołaj „Rudy” Radziwiłł zamienił je z królem na inne majątki. R. Ragauskienė, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės. Kancelaris Mikolajus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 M.)*. Vilnius 2002, s. 394. (dalej R. Ragauskienė, *Lietuvos...*)

⁴⁴ Zachowany w postaci wypisu z akt kancelarii większej litewskiej z 22 IV 1632 r., sporządzonego na prośbę Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego. AGAD, AR, dz. XI, nr 17, s. 45–46.

- [48] 108 List króla Zygmunta opowiadając hetmana wielkiego pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła Litwie wszystkim. Roku 1531.
- [49] 7 List króla jego miłości Zygmunta o ziemie królewskie zabrane od mieszczan grodzieńskich. Roku 1531 d. 17 Septemb⁴⁵.
- [50] 194 1531. List króla Zygmunta oznajmując Litwie być hetmanem wielkim pana Juria Radziwiłła pana wileńskiego.
- [51] 101 List Króla Zygmunta, aby do puszczy królewskich grodzieńskich nie wjeżdżano pod srogim karaniem Roku 1531.
- [52] 104 List o puszcza grodzieńską, aby jej podstarości grodzieński bronić kazał. Roku 1531.
- [53] 82 List króla Zygmunta, aby pan wileński [Jerzy] Radziwiłł posłańca królewskiego osobno w rzeczy królewskiej do niego wskazanej słuchał. Roku 1531.
- [54] 23 List kniazia Ilii Ostrożskiego p. [Janowi] Świącickiemu na 120 kop dany, w których pieniądzach zastawił kredens srebrny złocisty z kamieniem i kubek kryształowy oprawny srebrem. D. 23 Junii Indicta 7 [1534?].
- [55] 49 List Jana Świącickiego, starosty krzemienieckiego, iż zastawił credens srebrny złocisty z kamieniami i kubek kryształowy srebrem oprawny panu wileńskiemu [Jerzemu Radziwiłłowi] we 120 kopach, a to sam miał też w zastawie od kniazia Ilii Ostroskiego. Roku 1535
- [56] 30 Listów pięć króla Zygmunta do pana wileńskiego, [Jerzego] Radziwiłła o panią Kieżgałową, strony pobrania przez urzędnika wiażyńskiego dani miodowej baksciańskiej i derewieńskiej. Roku 1536 d. 1 Januarii.
- [57] 53 List wierzący na posłanie od Gasztolda do pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła. Roku 1537 d. 2 Marca.
- [58] 125 Pozew na pana wileńskiego [Jerzego Radziwiłła] od kniazia Ilii Ostrożskiego o niedosyć uczynienie zapisowi o małżeństwo z panną Anną Radziwiłłówną, panną wileńską. Roku 1537⁴⁶.
- [59] 131 List Ilie Mossiewiczza żyda tykocińskiego panu wileńskiemu [Jerzemu] Radziwiłłowi na 1000 kop pożyczonych dany, w czym klejnoty zastawił na rok pewny. Roku 1538.
- [60] 189 List Ilie [!] Mosiewiczza, żyda tykocińskiego, iż winien za towary panu wileńskiemu [Jerzemu Radziwiłłowi] kop 450, w czym klejnoty zastawił na rok pewny.
- [61] 128 List Maryny Andrzejowny Gabriałowiczowej i dzieci jej sprzedając panu Jerzemu Radziwiłłowi panu wileńskiemu na wieczność ziemię swą Radziwyszczynę. Data w Żyrmunach roku 1538.
- [62] 15. List króla jego miłości Zygmunta do pana wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła, aby miał czujność o tatarskie wojsko. Roku 1538 d. 16 Maia.

⁴⁵ Jerzy Radziwiłł był w latach 1514–1533 starostą grodzieńskim, stąd jego zainteresowanie sprawami tego miasta oraz starostwa; zob. wyżej, nr 51 i 52.

⁴⁶ W 1537 r. toczył się proces z instancji Jerzego Radziwiłła przeciwko Ilii Ostrożskiemu o niedopełnienie umowy zawartej z Radziwiłłem jeszcze przez Konstantego Ostrożskiego, dotyczącej ślubu Ilii z Anną Radziwiłłówną. T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrożskich*, Toruń 2002, s. 59–60.

- [63] 59 List frimarku na parobki niejakiego Misia Wojtkowicza s p. Gerzym Radziwiłłem panim wileńskim nie wiedzieć do której majątności. Roku 1539 d. 8 Junii.
- [64] 96 Pana Mikołaja „Czarnego” i p. Jana Radziwiłłów, marszałkowiczów zeznanie, iż wzięli od pana wileńskiego przez ręce Marka Zubnickiego kop 880 litewskich. Roku 1539.
- [65] 36 List króla Zygmunta do p. wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła o sierebczynę, w której i księżną wspomina król. Roku 1540 d. 21 Julii.
- [66] 192 Zeznanie wiżów przed którymi pieniądze oddawano mieszczanom wileńskim od p. wileńskiego p. [Jerzego] Radziwiłła.
- [67] 141 Fastykuł spraw, które się odprawowały między kniazi [Andrzejem i Semenem Hlebowiczami?] Prońskimi z p. [Jerzym?] Radziwiłłem, z p. Ościkiem i z Czyżewiczami o imiennie Michaliszki, wszystkie listów 16⁴⁷.
- [68] 75 Regestr spisania przywilejów i listów na majątności sławnej pamięci p. Jerzego Radziwiłła pana wileńskiego [zm. 1541].

[Barbara Radziwiłłówna]

- [69] 190 1529. Listy dwa około małżeństwa panny Radziwiłłówny Barbary za syna p. [Jana Janowicza] Zabrzezińskiego wojewody nowogródzkiego [marszałka wielkiego litewskiego].
- [70] 118 List p. [Olbrachta Marcinowicza] Gasztołta wojewody wileńskiego na czym pozwolił zapisać wiano żenie syna swego Stanisława Gasztołta, panie Barbarze Radziwiłłównie, to jest na zamku Sidorowie, na Lachowiczach, na Bykowszczyźnie, na Zewłaszewszczyźnie, na Macieykowszczyźnie, na Żerebkowiczach, na dannikach Malkowiczach. Roku 1531.
- [71] 66 Opisanie Stanisława Gasztołta wiana żenie swojej Barbarze Radziwiłłównie. Roku 1537 d. 18 Maia.
- [72] 28 Spisek wniesienia paniej wileńskiej panny Barbary Radziwiłłówny, gdy ją dawano za Gasztołda Stanisława wojewodę trockiego Roku 1543 d. 5 Marca.
- [73] 109 List króla Augusta do Panów Rad o pozwy wydane na panią wojewodzinę trocką Gasztołtową panią Barbarę Radziwiłłównę, aby ją z nich wyzwolili, a do króla odesłali. Roku 1543.
- [74] 9 Przywilej króla jego miłości Zygmunta Augusta wianowny królowej Barbarze na te zamki i miasta. Kowno ze wszystkimi jego należnościami i mytem wszelakim. Merez. Olitę. Niemonoicie, Simno, Metetele. Żodziszki, Talanszowskie i inne imiona po Zabrzezińskim Dorsuniszki, Bersztany, Żyżmory, Żesle, Stokliszki, Korniałów, Wilkieje, Wielonę, Skirsztomony, Rosiejnie i Jaswojnie. Roku 1549 d. 1 Maia.

⁴⁷ Michaliszki w początkach XVI w. pozostawały w rękach Hrehorego Stanisławowicza Ostykowicza, wojewody trockiego, który zastawił je Stanisławowi Janowiczowi Kieżgajle, staroście żmudzkiemu. Król Zygmunt I nakazał temu ostatniemu w 1526 r. przekazać te dobra Jerzemu Radziwiłłowi. M. Malczewska, *Latyfundium*, s. 152. Zob. także, AGAD, AR, dz. XXV, nr 2355/2.

[Mikołaj Radziwiłł „Rudy”]

- [75] 86 List Chwiedka Sobka na 5 kop pożyczonych u panięcia wileńskiego. Roku 1540.
- [76] 132 Pozew na panie wileńskie Radziwiłła o niektórą sumę pieniędzy od Panów Rad paniej starościны mścislawskiej Juriażowej [Jurijowej Juriewiczza] Zienowiczowej. Roku 1542.
- [77] 32 List Karpa Jesifowicza, namiestnika bobreckiego pana Radziwiłła, panięcia wileńskiego oznajmując iż kop 300 i bez roku weźmie, gdy oddadzą, a zastawę puści. Roku 1542 d. 12 Octobr.
- [78] 16 Zeznanie Olawskiej, iż ją od pani wileńskiej [Barbary Kolanki z Dalejowa], Radziwiłłowej i od syna jej listy, przywileje i wszystkie rzeczy, które w schowaniu były spełna doszły. Roku 1542 d. 28 Octob.
- [79] 20 List Hrehora Podbereskiego⁴⁸, iż już strony poddanych ohaponowskich [?] i strony pieniędzy ma być wieczne milczenie przeciwko panu wojewodzie trockiemu [Mikołajowi] Radziwiłłowi. Roku 1543 d. 7 Febr [błędna data].
- [80] 14. Zeznanie p. wojewody wileńskiego [Jana Juriewiczza] Hlebowicza, iż pani wileńska Radziwiłłowa [Barbara Kolanka z Dalejowa] i z synem swym panem Mikołajem onemu dług zapłacili. Roku 1543 d. 14 Septemb.
- [81] 10. Zeznanie p. Stanisława Andrzejewicza Dowojna, iż doszło spełna 600 kop od p. Mikołaja Juriewiczza Radziwiłła za srebro pana wojewody połockiego Dowojna. Roku 1543.
- [82] 103 List sądowy Panów Rad Księstwa Litewskiego na przezyski na panu Wirszyle [Hrehorym Stankiewiczzu Ościku] kop 813/9 p. wileńskiej Radziwiłłowej [Barbarze Kolance z Dalejowa] i synowi jej panu Mikołajowi Radziwiłłowi przysądzonych. Roku 1543.
- [83] 129 Kwitacja Aleksieja Pawłowicza dworzanina królewskiego, że go dług 500 kop od pana Mikołaja Radziwiłła doszedł. Roku 1543.
- [84] 156 1543. List króla Augusta o niesłuszne obżałowanie na p. Mikołaja Juriewiczza Radziwiłła do Jakuba Ziemianina, który był urzędnikiem w Rakanciszkach.
- [85] 179 1543. List księcia Mikołaja Radziwiłła Juriewiczza p. [Stanisławowi] Odrowążowi [wojewodzie ruskiemu] na 3000 złotych polskich pożyczonych, który list, iż jest wrócony za quit rozumiany być ma, bo taka conditia w nim.
- [86] 187 1544. Quitacia księżny mazowieckiej [Anny] i męża jej [Stanisława] Odrowąża wojewody ruskiego p. Mikołajowi Radziwiłłowi z 1000 złotych długu.
- [87] 216 1544. List księżny mazowieckiej Anny Odrowążowej i małżonka jej Stanisława Odrowąża wojewody ruskiego, którym panu Mikołajowi Radziwiłłowi 1000 złotych raty pierwszej ad rationem 3000 złotych długu w obyczaj wiana przez przodka jego miłości zatrzymanego kwitują.
- [88] 39 List zaruczny od Juria Falczewskiego [Jerzego Chwalczewskiego], biskupa łuckiego, na p. Mikołaja Radziwiłła panie wileńskiego od Panów Rad dany, przeciwko Konstantynowi Ratomskiemu na odpór jego listu zarucznego. Roku 1544 d. 17 Marca.

⁴⁸ Prawdopodobnie Hrehory Semenowicz Podbereski, marszałek orszański. J. Wolff, *Kniazio-wie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 152–15, (dalej J. Wolff, *Kniazio-wie...*).

- [89] 209 1544. Przywilej króla Augusta panu Mikołajowi Radziwiłłowi na podczastwo⁴⁹.
- [90] 124 List wyznania paniej Zenowiczowej [starościny mścisławskiej?], iż jej dług p. wileńskiego [Jerzego] Radziwiłła zapłacono. Roku 1544.
- [91] 107 Danina pana Mikołaja Juriewicza Radziwiłła słudze Stephanowi Niedźwiedziowi na Rusi. Roku 1544.
- [92] 12. Zeznanie szlachty o dług żydom paniej wileńskiej Radziwiłłowej i syna jej, iż się z tymi żydami upornymi ich miłości statecznie obchodzili. Roku 1544 d. 24 Junii.
- [93] 46 Stanowienie żydowskie z panięciem wileńskim Radziwiłłem o długi ojca jego pana wileńskiego. Roku 1544 d. 22 Julii.
- [94] 51 List zeznany wojewody wileńskiego [Jana Juriewicza] Hlebowicza, iż mu panie wileńskie dług zapłacił, a on listu zapisnego nie wrócił panu Radziwiłłowi. Roku 1544 d. 20 octob.
- [95] 27 Regestr spisania listów, przywilejów na imiona pana Jana Mikołajewicza Radziwiłła starosty żmudzkiego, które po śmierci jego miłości między się pobrali i rozdzielili pan Mikołaj Janowicz Radziwiłł, marszałek ziemski z bracią swą panem Mikołajem Juriewiczem podczaszym a panem Janem [Janowiczem] krajczym Radziwiłłami, na którym regestrze podpisał się Piotr Siemaszo. Roku 1545⁵⁰.
- [96] 79 Zeznanie paniej wojewodzinej ruskiej Odrowążowej księżny Anny mazowieckiej na zapłatę 2000 złotych od pana Mikołaja Radziwiłła, podczaszego Księstwa Litewskiego Roku 1545⁵¹.
- [97] 19 List Constantina Timofiejewicza kwitując pana podczaszego [Mikołaja] Radziwiłła panie wileńskiego z rzeczy umarłego brata swego. Roku 1546 d. 3 April.
- [98] 196 1546. Kwit, którym p. [Jan] Lutomirski [podskarbi Zygmunta Augusta] p. Mikołaja Radziwiłła, starostę wasiliskiego z sumy z skarbu wziętej na podejmowanie królewskie kwituje. Został był z liczby 4 kopy, ale mu król odpuścił za prace jego.
- [99] 126 List króla Augusta wojenny o Tatarach do p. Mikołaja Radziwiłła, podczaszego. Roku 1546.
- [100] 98 List króla Augusta na dzierżawę Lidy i Bielice panu podczaszemu Radziwiłłowi Mikołajowi Juriewiczowi dany. Roku [24 VII] 1547⁵².
- [101] 31 List króla Zygmunta Augusta do Panów Rad, aby na pana podczaszego Radziwiłła pozwów nie dawali ani go sądzili do przyjachania królewskiego do Litwy. Roku 1547 d. 7 Decembr.
- [102] 26 Kopija listu króla Zygmunta Augusta strony Rajgroda i Goniądza, iż się stamtąd panowie Radziwiłłowie w Bielsku mają sądzić prawem polskim. Roku 1547.

⁴⁹ Dokument nieznan, por. *Urzednicy centralni i dostojnicy W. Ks. Lit.*, nr 1091.

⁵⁰ Starosta żmudzki zmarł w 1542 r., pozostawiając trzy niezamężne córki: Petronełę, Hanne i Elżbietę. Opiekę nad nimi przejęli, jako jedyni męscy krewni, wymieni w regeście Radziwiłłowie.

⁵¹ Dokument zachowany w AGAD, AR, dz. XI, nr 11, s. 11–12.

⁵² Dokument nieznan z oryginału, *Urzednicy W. Ks. Lit. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie*, nr 2790.

- [103] 87 List króla Augusta o sierabszczyznę po cztery grosze z sochy do pana [Mikołaja „Rudego”] Radziwiłła podczaszego, starosty lidzkiego. Roku 1548.
- [104] 91 Wyznanie paniej wileńskiej i syna jej pana podczaszego [Mikołaja „Rudego”] Radziwiłła, iż mieli dać posagu panu Piotrowi Kiszce za panną [Annę] Radziwiłłówną 4000 kop litewskich. Rok 1548.
- [105] 135 List pana podczaszego [Mikołaja „Rudego”] Radziwiłła, którym kasuje i umarza pierwszy opis p. Piotra Kiszki, marszałka ziemie wołyńskiej. Roku 1549.
- [106] 174 [24.01.] 1549. Przywilej króla Augusta, którym gratul. p. Mikołajowi Radziwiłłowi podczaszemu swemu Wielkiego Księstwa Litewskiego jako przodkowi jego, tak i jemu od cesarza danego ku temu potwierdzając [!] do prerogatyw księciu należących w państwie swym⁵³.
- [107] 8 List Pana Radziwiłła, podczaszego na 1000 kop u p. [Iwana] Hornostaja, wojewody nowogródzkiego pożyczonych, a jeśli by na rok nie oddał, pozwała wiachać w Zblany i w Połbrzeg, któremu listowi znać, że się dosyć stało, bo od strony wrócon. Roku 1549 d. 27 Julii.
- [108] 136 List p. Wasilowej Juriewiczza Tołoczyńskiej paniej Maryi Bohdanówny [Żesławskiej] do pieczętarzów prosząc o przyłożenie pieczęci do listu jej, w którym opisuje na imionach swych 500 kop panu Mikołajowi Radziwiłłowi [„Rudemu”] podczaszemu [litewskiemu] [1544–1550]⁵⁴.
- [109] 207 1550. Przywilej króla Augusta panu Mikołajowi Radziwiłłowi na województwo trockie⁵⁵.
- [110] 90 List Heberhartowej na 30 kop litewskich długu p. [Mikołajowi „Rudemu”] Radziwiłłowi, podczaszemu. Roku 1550.
- [111] 57 List króla jego miłości Zygmunta Augusta oznajmujący obywatelom powiatu trockiego, iż dał województwo trockie panu Mikołajowi Radziwiłłowi. Roku 1550 d. 25 Decemb.
- [112] 58 List króla jego miłości Zygmunta Augusta do wszech wobec poddanych województwa trockiego panu Mikołajowi Radziwiłłowi, aby go posłuszni byli. Roku 1550 d. 25 Decemb.
- [113] 153 List króla Augusta o pożytki starostom tych zamków i dworów gdzie włóki nowo mierzą, a mianowicie panu Mikołajowi Radziwiłłowi wojewodzie trockiemu, pozwalając z dziesiątej włóki pożytki sobie brać. Anno 1554 Junii 30 d.
- [114] 143 Regestr imienia ulskiego. Roku 1554⁵⁶.
- [115] 88 List króla Augusta do mytników kowieńskich, aby od soli p. wojewody trockiego [Mikołaja „Rudego”] Radziwiłła nie brano myta. Roku 1557 d. 8 Octobr.

⁵³ Zob. AGAD, Zb. dok. perg., nr 7662 (dawny AR, dz. I, nr 472).

⁵⁴ Wasyl Juriewicz, książę Tołoczyński, zmarł prawdopodobnie w 1546 r. Możliwe że dokument wystawiony po jego śmierci. J. Wolf, *Kniaziewie*, s. 537.

⁵⁵ Dokument niezachowany, po. *Urzednicy W. Ks. Lit.. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie*, nr 1425.

⁵⁶ Uła, pow. połocki. R. Ragauskienė, *Lietuvos*, s. 399.

- [116] 24 List króla Augusta do p. wojewody trockiego hetmana wielkiego [Mikołaja Radziwiłła] wyzwalając niektóre osoby od wojny dla słusznych przyczyn. Roku 1560 d. 20 Junii.
- [117] 29 List szlachty żmoidzkiej i prośba do pana wojewody trockiego, jako do hetmana, aby się za nimi do króla przyczynił, aby im wolności nie naruszano, a lada gdzie, pod cudzą sprawę, okrom hetmana wielkiego nie obracano, i od jego chorągwie nie odrywano. Roku 1560 d. 7 Julii.
- [118] 162 1561. List ks. Kłoczka przedania Łopiennice⁵⁷ za kop 3000 Janowi Tupalskiemu służący.
- [119] 60 List królewski o wyprawę dziewczkom Lwa Obrascowym z imienia Ossczowa części czwartej, które było w opiece pana Mikołaja Radziwiłła wojewody trockiego. Roku 1563 d. 12 Sept.
- [120] 71 Fastykuł listów dawnych jundziłowskiej sprawy, których w tym fastykule ośm, jako się Jundziłłowie prawowali z Dowgirdami przed p. wojewodą trockim Radziwiłłem.
- [121] 69 Fastykuł [!] sprawy paniej Chrzczonowiczowej [Zofii Janowej] starości-ny homejskiej⁵⁸ zeznania ruchomych rzeczy panu Radziwiłłowi wojewodzie trockiemu i kwitując jego miłość z sprawy przywilejów, której sprawy jest listów sześć.
- [122] 208 1566. Przywilej króla Augusta na województwo wileńskie i na kanc-lerstwo panu Mikołajowi Radziwiłłowi⁵⁹.
- [123] 181 Fastykuł prawa potomkom Antoniego Łabęty⁶⁰ należącego i żenie jego Zofii Błudnickiej na wsi Szmiłany, Żuków, Dryscow, Hynowicze, Częstki, Sanoczany w powiecie lwowskim, halickim leżące, na to listów na parg[aminie] 9, a papier[owych] 7.
- [124] 152 Fastykuł spraw należące niejakiego Jana Wilkowskiego rotmistrza pieszego na Ule⁶¹ i potomkom małżonki jego Hanny Rodzowny strony ma-jętności ich Ułuzza w orszańskim, a Nowosiołek w mozyrskim powieciech i strony majątności ruchomej.

⁵⁷ Łopienice, pow. wołkowyski, własność Mikołaja „Rudego” Radziwiłła. R. Ragauskienes, op. cit., s. 389.

⁵⁸ R. Ragauskienes, op. cit., s. 215, 393–394; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 18.

⁵⁹ Dokument niezachowany, por. *Urzednicy W. Ks. Lit.. Spisy*, t. 1, nr 1107.

⁶⁰ Antoni Łabęda był sługą Mikołaja Radziwiłła, podczaszego lit., w 1549 r. otrzymał od niego połowę Czarnkowa, Serbina i Tokli w pow. łuckim, AGAD, Zb. dok. perg., nr 7669 (dawniej AR, dz. I nr 481). W 1569 był jego marszałkiem [?], R. Ragauskienes, *Lietuvos*, s. 192, 193, 346, 389. Wywodził się z rodziny pochodzącej z Łabęd na Górnym Śląsku. Jego przodek otrzymał od Władysława Opolczyka nadanie Żukowa i dwóch innych wsi w powiecie lwowskim, a inny, Jan z Żukowa, uzyskał od Władysława Jagiełły prawo średzkie dla Żukowa i Dryszczowa. Na Rusi używali nazwiska w formie Łabęcki, Łabant, J. Sperka, *Otoczenia Władysława Opolczyka w latach 1370–1401*, Katowice 2006, s. 88, 280–281. Także jego żona wywodziła się z rodziny pochodzącej z województwa ruskiego (ziemi halickiej). Patrz także AR, dz. XXVII, nr 49, s. 5: Antoni Łabęta r. 1549.

⁶¹ Zapewne identyczny z rotmistrem koronnym występującym w źródłach w latach 1533–1571, M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. Tom II. Lata 1548–1575*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013, s. 357 lub/i uczestnikiem kompanii pod Wielkimi Łukami w 1580 r., M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. Tom III. Lata 1576–1599*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013, s. 186.

[Krzysztof Radziwiłł „Piorun”]

- [125] 205 1548. List Macieja Turybałki, który panu Krzysztofowi Radziwiłłowi na ten czas nowo narodzonemu dał części swe we dwu jeziorach między Muśnikami.
- [126] 171 1567. Przywilej księciu Krzysztofowi Radziwiłłowi na krajctwo⁶².
- [127] 175 1569. Przywilej króla Augusta księciu Krzysztofowi Radziwiłłowi na podczastwo Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶³.
- [128] 92 Protestacja na Andrzeja Rymuszę o pieniądze, które miał w schowaniu i o membrany pana Krzysztopha Radziwiłła podczaszego. Roku 1570.
- [129] 163 Przywilej króla Augusta księciu Krzysztofowi Radziwiłłowi na hetmaństwo dworne. [10 maja] 1572⁶⁴.
- [130] 158 1574. Przywilej króla Henryka księciu Krzysztofowi Radziwiłłowi hetmanowi dwornemu Wielkiego Księstwa Litewskiego na 2000 złotych jurgieltu na to hetmaństwo.
- [131] 183 1564 [!]. Henrik Ławaryszki do województwa wileńskiego przywraca.
- [132] 228 Fastykuł, w którym są listy przypowiednie panów senatorów Księstwa Litewskiego tempore interregni po Henryku królu panu Krzysztofowi Radziwiłłowi do Inflant i rachunki skarbowe jako wiele jego książęcej miłości w skarbie winno za zasługi jego w Inflanciech.
- [133] 157 1575. Conditie od Jana Pszonki do wypełnienia po przysiędze, gdy go z więzienia puszczano w Kokonhowzie o zabicie Micińskiego.
- [134] 80 List króla Stephana na 2000 złotych jurgieltu panu Krzysztofowi Radziwiłłowi, podczaszemu i hetmanowi polnemu Księstwa Litewskiego. Roku 1576 d. 30 Julii.
- [135] 229 Fastykuł spraw około wyprawy jego książęcej miłości p. Krzysztofa Radziwiłła podczaszego do Inflant dla zabiegania niebezpieczeństwa od Moskwy, rejestra, papiery, quity żołnierskie. Przypowiadanie służby temuż księcia jego miłości od króla Stefana. Roku 1577.
- [136] 117 List pana [Jana] Chodkiewicza starosty żmudzkiego do kniazia Aleksandra Połubińskiego aby pana Krzysztopha Radziwiłła podczaszego w Inflanciech posłuszen był. Roku 1577.
- [137] 122 List króla Stefana przypowiedni na 300 jazdy na rok do Inflant panu Krzysztofowi Radziwiłłowi. Roku 1578.
- [138] 172 1579. Przywilej króla Stefana ks. Krzysztofowi Radziwiłłowi na państwo trockie i na podkanclerstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁵.
- [139] 120 List króla Stephana do starosty łuckiego, aby opowiedanie Hulewiczowe, które uczynił na pana trockiego [Krzysztofa] Radziwiłła [„Pioruna] o zbicie i zranienie swe z ksiąg łuckich wymazane było. Roku 1582.
- [140] 222 1583. Zeznanie księcia [Jerzego] Radziwiłła biskupa wileńskiego i inszych o byciu mieszczanina ryskiego Ditrich Fridrycha na żądanie księcia pana Krzysztofa Radziwiłła dane.

⁶² Dokument nieznanany, porównaj *Urzędnicy centralni..., Spisy* nr 273.

⁶³ Dokument nieznanany, porównaj *Urzędnicy centralni..., Spisy* nr 1094.

⁶⁴ Dokument zachowany, AGAD, Zb. dok. perg. nr 7824 (dawniej AR, dz. I nr 651).

⁶⁵ Dokument wystawiony 16 X 1579 r., znany z wpisu do metryki Litewskiej, porównaj *Urzędnicy centralni..., Spisy* nr 1127.

- [141] 5 List pana Mikołaja Radziwiłła wojewody nowogrodzkiego, którym się opisał dać słuszną nagrodę panu trockiemu bratu swemu za ustąpieniem od jego miłości połowice imienia Starego Miadziela. Roku 1584 d. 2 Maia.
- [142] 6 Wypis trybunalski zeznania tego listu. Roku 1584 d. 4 Maia.
- [143] 1 List na pergaminie pana Mikołaja Radziwiłła wojewody nowogrodzkiego. Dział majątności leżącej i ruchomej wieczysty między książęty ich miłości Radziwiłły panem Mikołajem wojewodą nowogrodzkim a panem Krzysztofem panem trockim bracią rodzona, który dział z strony swej pan wojewoda nowogrodzki tym listem utwirdza [!] wiecznie strzymać, w którym dziale wspomina piwnicę murowaną w klasztorze u mnichów ś. Jerzego w Wilnie⁶⁶. Roku 1584 d. 7 August⁶⁷.
- [144] 2 List na pergaminie pana Mikołaja Radziwiłła wojewody nowogrodzkiego, którym to bratu swemu jego książęcej miłości panu trockiemu, iż jeśli by co za wątpliwym prawem z jego części odeszło imion, że mu to z swej części nagradzać ma. Takież spraw, przywilejów jeden drugiemu czasu potrzeby używać powinien. Roku 1584 d. 7 August.
- [145] 3 Dwa wypisy grodzkie wileńskie zeznania książąt ich miłości Radziwiłłów p. Mikołaja wojewody nowogrodzkiego i p. Krzysztofa pana trockiego braciej rodzonej wiecznego działu w imionach. Roku 1584 d. 7 August.
- [146] 4 Dwa wypisy z ksiąg kanclerskich opowiadania przed królem jego miłością wiecznego działu w imionach między książęty ich miłościami Radziwiłły panem Mikołajem wojewodą nowogrodzkim a panem Chrzysztophem panem trockim bracią rodzona. Roku 1584 d. 16 Novemb.
- [147] 180 1584. Przywilej króla Stefana na województwo wileńskie księciu jego miłości Krzysztofowi Radziwiłłowi⁶⁸.
- [148] 145 Inwentarz imienia dubińskiego sprawiony przez p. Kunowskiego i p. Pakosza. Roku 1584.
- [149] 100 List pana [Teodora] Skumina [Tyszkiewiczza], podskarbiego litewskiego ustępując prawa swego na wieś dryświatską, Gratuny do województwa wileńskiego należąca, a na jednej wsi Korbieniszkach i na trzech jeziorach bez naruszenia prawa wojewódzkiego przestając. Roku 1584.
- [150] 1586. Przywilej króla Stefana księciu p. wojewodzie wileńskiemu na Ławaryzki. Te w worku czerwonym pospołu. [z dokumentem nr 131]
- [151] 215 1588. Dozór mince Wielkiego Księstwa Litewskiego p. wojewodzie wileńskiemu Krzysztofowi Radziwiłłowi od króla terażniejszego Sig. III zlecony.
- [152] 226 List króla jego miłości do pana wojewody wileńskiego o przełożenie sejmiku wileńskiego do Oszmiany dla powietrza. Roku 1589.

⁶⁶ Klasztor karmelitów trzewickowych w Wilnie z kościołem pod wezwaniem św. Jerzego ufundowany został w 1506 r. przez Mikołaja Radziwiłłowicza, woj. wileńskiego.

⁶⁷ Zachowany analogiczny dokument Krzysztofa Radziwiłła dla brata z tej samej daty, AGAD, Zb. Dok. Perg. nr 7902 (dawniej AR, dz. I nr 732). Był on w 1619 r. przechowywany wraz z innymi dokumentami pozostałymi po kasztelanie trockim Jerzym Radziwille (synu Mikołaja, wojewody nowogrodzkiego) w Dokudowie, AGAD, AR, Rękopisy Biblioteczne, nr 159, s. 179.

⁶⁸ Dokument wystawiony 15 XI 1584 r., znany z wpisu do Metryki Litewskiej, porównaj *Urzędnicy centralni...*, *Spisy*, nr 1108.

- [153] 137 List króla Zygmunta III do pana [Teodora] Skumina [Tyszkiewiczza] podskarbiego litewskiego pisany, aby panu Krzysztofowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu, hetmanowi wielkiemu na każdy rok jurgieltu hetmańskiego 4000 złotych dawał; sam oryginał przy p. podskarzim został, a on tę copią dał z pieczęcią i z podpisem ręki swej. Roku 1589.
- [154] 164 1589. Przywilej króla terazniejszego Sigmunta III księciu jego miłości p. wojewodzie Krzysztofowi Radziwiłłowi na hetmaństwo wielkie i na 4000 złotych polskich jurgieltu do hetmaństwa⁶⁹.
- [155] 193 1589. List króla terazniejszego Zygmunta do [Teodora Skumina Tyszkiewiczza] podskarbiego litewskiego, aby z komory połockiej na każdy rok jurgieltu hetmańskiego 4000 złotych księciu panu Krzysztofowi Radziwiłłowi hetmanowi wielkiemu oddawał.
- [156] 197 1590. List króla Zygmunta III do podskarbiego litewskiego [prawd. Dymitra Chaleckiego, nominowanego 6 IV 1590 r.]⁷⁰, aby na każdy rok księciu panu Krzysztofowi Radziwiłłowi hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego jurgielt hetmański oddawał.
- [157] 144 Trzy inwentarze Kokonhawski⁷¹, Aszkaratski⁷², Lenowartski⁷³ z podpisy rąk p. Gurskiego i p. Łoknickiego Roku 1590.
- [158] 148 Fastykuł, w którym są kwity skarbowe czynienia liczby z kwarty z dzierżaw p. Krzysztofa Radziwiłła, kwitów 7. Roku 1590.
- [159] 123 List p. [Dymitra] Chaleckiego podskarbiego litewskiego do pana [Piotra?] Wiesiołowskiego, [leśniczego berstańskiego] aby 100 złotych niedopłaconego jurgieltu zapłacił panu Chrzysztofowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu. Roku 1590.
- [160] 217 1590. List Stanisława Ostrowskiego z wypisem ziemskim wilkomirskim, quitując księcia pana Krzysztofa Radziwiłła wojewodę wileńskiego z rzeczy ruchomych, które po śmierci sługi księcia jego miłości, a brata swego Jakuba Grabskiego pobrał.
- [161] 218 1590. Wyznanie Piotra Wies[i]ołowskiego, leśniczego berstańskiego, iż z leśnictwa tego, mając rozkazanie od pana podskarbiego aby książęciu jego miłości jurgieltu na hetmaństwo dał 602 złotych gr. 15, tylko 500 złotych dał.
- [162] 230 Fastykuł spraw około wyprawy wojska litewskiego na wojnę przeciw Turkowi i przypowiedzenia służby panu Krzysztofowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu hetmanowi wielkiemu na 12000 jazdy na tę wojnę. Listy i kwity pana [Piotra] Stabrowskiego pisarza polnego Księstwa Litewskiego i rejestra niektóre do tegoż należące, listów 8. Roku 1590.
- [163] 225 Zeznanie mnichów świętoduskich i Zachariasza o niewinność sług jego książęcej miłości p. wojewody wileńskiego na Trybunale 1591 uczynione.

⁶⁹ Prawdopodobnie tożsamy z dokumentem oryginalnym z 18 IV 1589 r., AGAD, Zb. dok. perg. nr 7954, (dawniej AR, dz. I nr 783).

⁷⁰ *Urzednicy centralni i dostojnicy W. Ks. Lit.*, nr 1214; patrz nr 155.

⁷¹ Właściwie Kokenhauz, dzisiaj Koknese, miasto nad Dźwiną na Łotwie.

⁷² Właściwie Asscrade, Ascheraden, dzisiaj Aizkraukle, miasto nad Dźwiną na Łotwie.

⁷³ Właściwie Lenowart, Lenoward, dzisiaj Lielvardeš, miasto u ujścia rzeki Oger (Ogre) do Dźwiny na Łotwie.

- [164] 182 1593. Przywilej księciu p. wojewodzie wileńskiemu Krzysztofowi Radziwiłłowi na Ławaryszki.
- [165] 200 List króla teraźniejszego Zygmunta do pana podskarbiego, aby księciu panu Krzysztofowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu i hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego jurgielt na hetmaństwo 6000 złotych oddał z kwarty.
- [166] 140 Regestr przywilejów i spraw Chodkiewiczowskich z podpisem ręki pana starosty żmudzkiego Jerzego Chodkiewicza⁷⁴. Roku 1591.
- [167] 139 Arenda kniazia [Jarosza] Zyzemskiego mozyrska roku 1590⁷⁵.
- [168] 95 Oprawa wiana i posagu p. Katarzyny Radziwiłłówny p. żmudzkiej Naroszewicowej [!] i kwitacja jej jego książęcą mość pana wojewodę wileńskiego z wyprawy czwartej części wszystkich imion jego książęcej miłości pana Jerzego Radziwiłła, starosty mozyrskiego Roku 1594, której sprawy listów 4 w Fastykule⁷⁶.
- [169] 106 Fastykuł sprawy od pana Jerzego Radziwiłła, starosty mozyrskiego, kwitując z opieki pana Krzysztopha Radziwiłła, wojewodę wileńskiego, stryja swego i waruje tegoż stryja swego od Juruszewicza, jeśli o Sołeczni, albo o rzeczy ruchome żony swej pozywał Roku 1597.
- [170] 74 Copia listu jego książęcej miłości pana Krzysztopha Radziwiłła, którym się pospołu z p. Fiedorem Puciata a z p. Mikołajem Giedrojciem zapisali p. Kownackiej za Bohdana Cielicę, iż niektóre pewne condicie żyścić miał, o zabicie męża jej i insze zbytki.
- [171] 231 Kwity sług i innej czeladzi dwornej, która się odprawowała w Wiżunach na pogrzebie onego ciała sławnej pamięci książęcia jego miłości pana wojewody wileńskiego. Roku 1604 d. 12 April. Tych wszystkich kwitów jest 41.
- [172] 232 Kwitacja paniej Halszki Radziwiłłówny Sapieżyny kanclerzyniey WKsLitewskiego, którą quituje książąt ich miłościów Radziwiłłów [Janusza, podczesego litewskiego i Krzysztofa], bracią swą z tych rzeczy, które ją doszły według testamentu jego książęcej miłości pana wojewody wileńskiego [Krzysztofa Radziwiłła], pana Ojca ich miłości. Roku 1604 d. 12 Maia.

[Linia na Nieświeżu]

- [173] 146 Regestr rzeczy jej miłości paniej Mieleckiej wojewodzinej podolskiej [Elżbiety] Radziwiłłówny [córki Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”], gdy szła za pana [Mikołaja] Mieleckiego. Roku 1566.
- [174] 76 Szacunek klejnotów nieboszczyka pana wojewody wileńskiego [Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” zm. 1565] księcia na Nieświeżu.
- [175] 78 [!] Spisanie klejnotów posłanych opiekunom do Nieświża, z podpisem ręki Macieja Kawęczyńskiego.

⁷⁴ Jerzy Chodkiewicz ożenił się w 1594 r. z Zofią Radziwiłłówną, córką Mikołaja Radziwiłła, wojewody nowogrodzkiego, zmarł rok później. Ta i trzy następne pozycje wiążą się z opieką sprawowaną przez Krzysztofa Radziwiłła nad dziećmi i majątkiem jego zmarłego brata, Mikołaja, wojewody nowogrodzkiego.

⁷⁵ Starostą mozyrskim, po zmarłym w 1589 ojcu, był Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł.

⁷⁶ Jerzy Radziwiłł, późniejszy kasztelan trocki, brat Katarzyny, syn Mikołaja Radziwiłła, łowczego litewskiego, później wojewody nowogrodzkiego i starosty mozyrskiego (zm. 1589).

[Nierozpoznane]

- [176] 154 Fastykuł compromisu p. Wojciecha Stabrowskiego⁷⁷ i pana Suchodolskiego przed jego miłością panem wojewodą wileńskim [Mikołajem „Rudym” Radziwiłłem lub Krzysztofem „Piorunem” Radziwiłłem] w Jaszunach.

[Dokumenty o charakterze publicznym]

- [177] 165 1395. List Witolta [!] księcia litewskiego przed królem Jagiełem [!] przyznany, że ks. Annie conteraluano [!] małżonce swej 4000 kop pol. na Łucku, Włodzimierzu i na inszych imionach podlaskich, ruskich, które zasie przypaść miały na krewne Witoldowe za oddaniem sumy.
- [178] 161 1435. PP. niektórzy mazowieccy przyrzekają za Rogale⁷⁸, że miał służyć wiernie królowi [!] Zygmunтови.
- [179] 176 1436. List pergaminowy pp. obywatelów mazowieckich, którym przyrzekają i ręką królowi Zygmunтови za Rogale, że miał służyć przeciw ks. Swidrigajłowi.
- [180] 177 1437. Confederatio Polaków Rusi z Kijowiany sub Wladislao rege⁷⁹.
- [181] 159 1537 [!]. List pergaminowy marszałka koronnego [Jana Głowacza z Oleśnicy?] imieniem wszytkich X Świdrygałowi na Łuck zastawą dany.
- [182] 160 1438. Polacy królowi polskiemu za wiarę Świdrygała ślubują.
- [183] 178 1443. Oblig i zeznanie ks. Świdrygała pod przysięgą królowi Kazimierzowi, że Łuck i Włodzimierz po śmierci do Księstwa Litewskiego jako z dawna było należeć ma.
- [184] 188 1511. Dwie copie listu króla Zygmunta na przyjęcie w łaskę Olbrachta Gasztołta.
- [185] 40 Przywilej króla Zygmunta, iż nie ma wojewoda trocki wojewody wileńskiego posiadać w Radzie. Roku 1522.
- [186] 168 1522. Przywilej króla Zygmunta, iż żaden Rusin wojewodą wileńskim, jako i trockim być nie może tylko Litwin cath. Fidei.
- [187] 37 List króla Zygmunta, aby się lud wszytek popisował po powieciech. Roku 1528 d. 9 octob.
- [188] 8 Kopia listu króla jego miłości Zygmunta o granice pruskie, aby na nie gotowano stacje i osoczniki wiadome z Grodna. Roku 1529 d. 27 octob.
- [189] 17 Opis więźniów moskiewskich, iż się ich posłaniec z Moskwy ma zwrócić do Litwy nazad. D. 27 Junii Indicta 6.

⁷⁷ Prawdopodobnie chodzi tu o pisarza polnego litewskiego pełniącego ten urząd w latach 1568–1569, 1579–1595, *Urzednicy centralni i dostojnicy W. Ks. Lit.*, nr 752.

⁷⁸ Znany jest z listu Świdrygiełły do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego z 4 VI 1435 Rogala, który przeszedł na jego stronę wraz ze Stromiłą [Jerzym Stromiłą — ten służył wcześniej Zygmunтови Kiejstutowiczowi, lecz opuścił go po niewypłaceniu żołdu]. Nie wiemy czy był identyczny z Pawłem Rogalą Sokołowskim, właścicielem Sokołowa w ziemi drohickiej. G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1: Poznań 2007, s. 726, *Skarbiec*, t. 2 nr 1664, W. Sieradzan, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 50, 54.

⁷⁹ Patrz wyżej.

- [190] 133 List królewski, iż obywatele Księstwa Litewskiego do Corony do króla pozywać się nie mają, tylko przed wojewody a starosty. Roku 1542.
- [191] 47 Ceduła do króla o krzywdy od królowej Bony.
- [192] 138 Mówienie posłów litewskich do króla, aby królowa Bona onych nie krzywdziła w odbieraniu imion nad ich poprzysięgle.
- [193] 224 Przywilej króla Augusta albo raczej copia tylko, bo podpisu królewskiego nie masz, dany stanom Wielkiego Księstwa Litewskiego wysławiając wielkie cnoty i zasługi ich, obiecując ludziom wiary rzymskiej i greckiej miesce w ławicy, iż nie ma dawać dignitarstw w Litwie obcego narodu ludziom, tylko Litwie, obiecując też przymnażać i rozszerzać granic tego państwa i prawa wszystkie w całości chować i onych przymnażać i do uniej z Coroną Polską przywieźć. Data w Wilnie 1548.
- [194] 167 1560. Cautia króla Augusta, iż województwo wileńskie ma pierwsze votum zaraz po biskupie wileńskim, bo przed tym biskupi insi votowali.
- [195] 105 Copia na pergaminie przywileju króla Augusta, iż każdy wojewoda wileński skoro po biskupie wileńskim ma votować.
- [196] 150 Przywilej króla Augusta, albo copia tylko, bo pieczęci u niego nie masz, w którym waruje to Księstwu Litewskiemu, składając sejm w Lublinie do zawarcia unii, że sejmów nie ma składać bez rady senatorów obojga narodu. K temu, że Księstwo Litewskie żadnym wyrokom tego sejmu podlegać nie ma, jeśliby się w czymkolwiek temu Księstwu ubliżyło. Do tego żeby nic nie było w Księstwie Litewskim przeciwko prawom ich niestanowiono i nie wnoszono do Litwy, któremu executie do Litwy i do Podlasza nie wnosić, a na ostatek, że Litwa nie ma być podciągana pod władzę Coroną. Roku 1568⁸⁰.
- [197] 52 Copija listu pisanego z Rudnik od panów senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego do kniazia moskiewskiego tempore interregni. 1572 d. 28 Septemb⁸¹.
- [198] 35 List zawarty od księcia Jerzego Słuckiego do wszystkich panów litewskich o miesce w Radzie. Roku 1572 d. 18 Decemb.
- [199] 50 Artykuł iż się szlachta i żaden z Litwy nie mają do Corony pozywać, ale do swoich wojewod [!] i starost [!] i appielatia jaka ma być. Bez roku [patrz nr 190].
- [200] 198 Fastykuł, w którym jest list posłów Henryka króla francuskiego, co mieli u króla Litwie otrzymać z takim znakiem [8 w kółku]
- [201] 195 1573. Ekstrakt z ksiąg warszawskich listów posłów Regis Gallice, którym obiecują, że król Henrik zołd żołnierzom litewskim zatrzymany popłaci.
- [202] 221 1576. Spisanie listów kr. Stefana po coronaciej i przysiędze służący.

⁸⁰ Patrz AGAD, Zb. dok. perg. nr 8428 (dawniej AR, dz. I nr 626). Dokument oryginalny z przywieszoną pieczęcią.

⁸¹ List znany wyłącznie z dwóch kopii, z których jedna błędnie podaje datę 27 października 1572 r., a druga 27 września 1572 r. Wersja z sumariusza jest o tyle ciekawa, że uważa się, że zjazd w Rudnikach zakończył się 27 września, H. Lulewicz, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, „Przegląd Historyczny” t. XCI, 2000, z. 2 s. 203–219, tenże *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 91–108, M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy”*, s. 419–427.

- [203] 134 List króla Stefana warując to, iż we zwyczaj to nie ma iść, kto z chęci swej przy królu na wojnę pojedzie. Roku 1580.
- [204] 227 Kaptur Księstwa Litewskiego z grodu wileńskiego. Roku 1587.
- [205] 67 Dekret sądu głównego trybunального, którym stwierdzona jest książetom słuckim ta prerogatywa, iż jako senatorskie mocy ich pod jedną pieczęcią przyjmowane być miały. Roku 1591 d. 31 Decemb.
- [206] 219 1591. Copia decretu trybunalskiego wileńskiego o spalenie zboru wileńskiego⁸².
- [207] 202 1599. Listy dwa comisarzów od króla do Inflant zesłanych, którymi opisują granice lenowarskie z jakielskimi.
- [208] 142 Regestr wojska moskiewskiego.
- [209] 184 Pastykuł, w którym listy dwa cesarza chrześcijańskiego zapieczętowane.
- [210] 203 Copie listów od Fryderika marchiona brandenburskiego do króla Stefana Batorego, na ten czas wojewody siedmiogrodzkiego i od Stefana do tego Friderika.

**[Dokumenty, których związek z przedstawicielami rodziny
Radziwiłłów jest niejasny]**

- [211] 149 List Michała Buczackiego, starosty halickiego, w którym pisze iż stanawszy przed nim Stanko Załukowieski zeznał, że zastawił wieś Dubrowlany, co od Dobka w zastawie trzymał, Zykontowi, staroście śniatyńskiemu. Roku 1420.
- [212] 191 1592. [właściwie 1492!] Testament p. Zofiej Jakubowny [faktycznie Jakubowej] Hanusowiczowej marsza[łkowej dworskiej] Wielkiego Księstwa Litewskiego, egzekutor ks. Wojciech [Tabor] biskup [wileński]⁸³.
- [213] 89 Copia listu dawnego od wojewody starodubowskiego do Czeresoka o siolo koło Popowej Hory.
- [214] 116 List Jacka Iwanowicza Drobyszewicza zastawny człowieka w Zamoszu p. Wojciechowi Juriewiczowi. D. 10 maia indicta 13.
- [215] 97 List z strony Gasztołtowskiej o kupią jego u Srzednickiego w powiecie bielskim, o granice tego imienia i o sierebszczyznę z niego. Roku 1529.
- [216] 44 List Piotra Alexandrowicza zastawując poddanego księdzu Bartłomiejowi, kanonikowi wileńskiemu. Roku 1543 d. 18 Junii.
- [217] 94 List Zygmunta Janowicza dworzanina króla jego miłości, który doglądał pomiary włócznej, na odmianę gruntów kościoła onikszteńskiego i dubińskiego za grunty poddanych pieniańskich. Roku 1548⁸⁴.

⁸² Chodzi zapewne o spalenie wileńskiego zboru kalwińskiego, co miało miejsce 20 VI 1591 r. Kopia wykonana została więc prawdopodobnie dla Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła „Pioruna”. P. Birecki, *Kalwińskie budowle kościelne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo.” z. 46, Toruń 2015, s. 134–235.

⁸³ Patrz KDKW, I, s. 447–449; testament Jakuba Hanusewicza, dzierżawcy ejszyskiego i marszałka nadwornego litewskiego z 26 IX 1492 r. (por. AGAD, AR, dz. XI, nr 1, s. 12).

⁸⁴ W tym roku dzierżawy Pieniany i Uszpole trzymała królowa Bona, a z jej ramienia Pienianami zarządzał Paweł Szymkowicz Giedroyc, ciwun wileński. *Urządnicy W. Ks. Lit. Spisy*, t.1: *Województwo wileńskie*, nr 154.

- [218] 115 Świadcstwo na udawienie [udawlenie? — uduszenie] Pawła Wołowicza. Roku 1551.
- [219] 62 Testament Stanisława Białka mieszczanina miednickiego, którym opisał rzeczy swe ruchome ludziom, a dom na kościół miednicki. Roku 1553⁸⁵.
- [220] 199 1557. Presentatia x Marysty w Wilkomierzu.
- [221] 147 Fastykuł, w którym liczba pana Hornostaja w skarbie czyniona, z Międzyrzecza i z Liskowa, na co kwitów 2. Anno 1559.
- [222] 119 List p. Michała Fronckiewicza pozwalając p. Hornostajowi budować dom na swym placu w Wilnie, podle młyna murowanego. Roku 1565.
- [223] 157 1575. Conditie od Jana Pszonki do wypełnienia po przysiędze, gdy go z więzienia puszczano w Kokonhowzie o zabicie Micińskiego.
- [224] 54 Comissia na rozgraniczenie gruntów między dzierżawą dryswiatską a imieniem ich miłości panów Naruszewiczów Widzami⁸⁶. Roku 1585 d. 2 Junii.
- [225] 201 Fastykuł z takim tytułem. Dla dawności chować nie wadzi. Nic po nim.
- [226] 213 Fastykuł z napisem Testamenta i ordynacie kapłańskie.
- [227] 214 Fastykuł z napisem Tu się includują były papieskie presentacii na pleb[anie], do ołtarzów 2, Testamenta różnych osób i dyspensy do małżeństwa.
- [228] 223 Fastykuł niemały z tytułem takim Sprawa Jesmana Ezajasza o najazd kościoła z mnichami Panny Mariej.
- [229] 169. List p. Szczęsnej Syrwichowiczowej, dając mężowi swemu sumy i rzeczy ruchome wszytkie.
- [230] 18 Regestr krzywd w Lachowiczach od sąsiadów bez roku⁸⁷.
- [231] 64 List na część ziemie Hryniewszczyzny pod Rudominą d. 6 Augusta Indicta 9.
- [232] 185 Fastykuł sprawy Juryszowej na arendę siól dziewieniskich⁸⁸.

⁸⁵ Dokument zachowany, przechowywany w AR, dz. X, akta niesygnowane. Zob. J. Zawadzki, *Testament Stanisława Białka z Warszawy, mieszkańca Miednik, z pierwszej połowy XVI wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 21, 2014, s. 261–267. W artykule autor uznał, że w archiwum radziwiłłowskim mógł on znaleźć się w związku z działalnością sądową Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, wojewody wileńskiego, jednak — jak wynika z przedstawionego rejestru — raczej Mikołaja Radziwiłła „Rudego” lub jego syna, Krzysztofa „Pioruna”.

⁸⁶ Jakub Hanuszewicz zapisał Widze biskupstwu wileńskiemu; AGAD, AR, dz. XI, nr 2, s. 9–10.

⁸⁷ Możliwe że związane z zapisem przez Olbrachta Marcinowicza Gasztolda wiana Barbary Radziwiłłówny na różnych dobrach, w tym Lachowiczach, zob. nr 70.

⁸⁸ Własność Gasztoldów, od 1542 r. królewsczyzna.

Jarosław Zawadzki, Summary book of documents of Krzysztof 'Piorun' Radziwiłł from 1604 as source material for history of the family and of the Great Duchy of Lithuania

Summary

Publication of the summary book is intended to provide the researchers of history of the Grand Duchy of Lithuania with regesta of documents, originals of which are, to a large extent, unknown today. Very few of them were preserved in their original form, and not many more as entries in Lithuanian *Metrica*. The summary book includes those files, which after the death of Krzysztof 'Piorun' Radziwiłł, Voivode of Vilnius and Great Hetman of Lithuania, were not divided between his sons — Janusz and Krzysztof. Some of those documents pertained to Radziwiłł family members (appointments to offices, royal endowments, property documents), some are public documents. Some of the regesta deserving attention include those related to history of Volhynia (1395–1443) and documents of King Sigismund August. The summary book was preserved in form of an entry in a later, dated 1616, general summary book of the archive of Krzysztof Radziwiłł, Field Hetman of Lithuania at the time.

Słowa kluczowe: archiwum rodzinne, akta publiczne, Radziwiłłowie, Wielkie Księstwo Litewskie, Wołyń

Keywords: family archive, public documents, Radziwiłł family, Grand Duchy of Lithuania, Volhynia

Rafał Górny

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

DWA LISTY JERZEGO GRABOWSKIEGO Z 1652 R. DO JANA SOBIEPANA ZAMOYSKIEGO Z RELACJĄ O ZERWANIU SEJMU PRZEZ POSŁA UPICKIEGO*

Pierwszy sejm roku 1652 przeszedł do historii dzięki protestowi posła upickiego Władysława Sicińskiego, który spowodował jego zerwanie. Jak zauważyła Jolanta Choińska Mika, „ten sejmowy incydent miał stać się na długie lata dla przyszłych pokoleń symbolem kryzysu staropolskiego parlamentaryzmu”¹. Problem genezy *liberum veto* w literaturze historycznej był poruszany już niejednokrotnie². Swoje opracowanie ma także sejm w czasach Jana Kazimierza³. Niemniej warto poświęcić kilka słów owemu pamiętnemu sejmowi w kontekście relacji współczesnego świadka, Jerzego Grabowskiego, który scharakteryzował jego przebieg w liście do Jana Sobiepana Zamoyskiego.

W Archiwum Zamoyskich zachowały się dwa listy z 1652 r. napisane przez Jerzego Grabowskiego do Jana Zamoyskiego⁴. Nie udało się ustalić, kim jest nadawca tej korespondencji. Nie figuruje on w zestawieniu posłów na sejm⁵, jednak sprawia wrażenie dobrze poinformowanego, gdyż jego przekaz zgadza się z innymi mu współczesnymi. Pierwszy list jest krótki i został napisany z Warszawy 15 stycznia. Zawarto w nim opis wakansów rozdzielonych w grudniu 1651 r. po śmierci Mikołaja Potockiego, hetmana wielkiego koronnego i starosty krakowskiego. Grabowski wspomina też o narodzinach królewicza Jana Zygmunta

* Do edycji listów skłoniła mnie sugestia prof. Urszuli Augustyniak, za co serdecznie Jej dziękuję.

¹ J. Choińska-Mika, *Zwycięstwo liberum veto na sejmach za Jana Kazimierza (1648–1668)*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej”, nr 4, 2016, s. 49.

² Zob. L. Kubala, *Pierwsze liberum veto [w:] Szkice historyczne*, seria II, Lwów 1880, s. 65–130; W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918; J. Choińska-Mika, op. cit.

³ W. Czapliński, *Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*, Wrocław 1955, S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo, doktryna, praktyka*, t. 1–2, Wrocław 2000.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Zamoyskich, sygn. 1074, 1075.

⁵ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, op. cit., t. 2, s. 335–400.

oraz o zapewnieniu przyjaźni ze strony kanclerza wielkiego litewskiego, Albrychta Stanisława Radziwiłła⁶. Drugi list, napisany również z Warszawy 12 marca jest nieco obszerniejszy i mieści się w nim relacja z przebiegu sejm⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie porusza on wszystkich głównych kwestii dziejących się podczas obrad sejmowych. Jest jednak dowodem na to, że Jan Sobiepan Zamoyski, mimo iż został wybrany posłem na ten sejm przez sejmik bełski, nie brał w nim udziału⁸.

Na wstępie pada stwierdzenie, że sejm się rozerwał przez jednego posła upickiego, niejakiego Cieszyńskiego. Najprawdopodobniej doszło tu do pomyłki w nazwisku. Żaden Cieszyński nie figuruje bowiem w wykazie posłów na sejmy w czasach Jana Kazimierza⁹. Jest to potwierdzeniem poglądu Władysława Czaplińskiego, że współcześni przypisywali małe znaczenie do osoby posła zrywającego sejm, skoro nawet nie znali dobrze jego nazwiska¹⁰. Otwartą natomiast pozostaje kwestia czy za Sicińskim stał magnat litewski Janusz Radziwiłł. Do tej pory nie odnaleziono bezpośrednich śladów związku posła upickiego z hetmanem litewskim. Grabowski twierdzi jednak dobitnie, że zerwanie sejm^u odbyło się na polecenie Radziwiłła. Powstaje pytanie, czy jest to informacja prawdziwa, czy raczej tylko powszechnie wówczas krążąca niesprawdzona pogłoska.

Jako powód zerwania sejm^u podany jest fakt, że po śmierci hetmana wielkiego litewskiego Janusza Kiszki, król odmówił Januszowi Radziwiłłowi wakującej buławy, przez co ten nie dopuścił do zakończenia sejm^u. Wiadomo dziś, że informacje o śmierci Kiszki w 1652 r. były nieprawdziwe, niemniej traktowano je bardzo poważnie. Sam Janusz Radziwiłł napisał do niego krótki list z datą 14 marca, w którym wspominał:

a teraz powinności mej dosyć czyniąc, zdrowie WM M M[ilość]ciwego Pana nawiedzam, serdecznie się ciesząc, że te *rumores de occasu* WM tu teraz rozsiane *evanuerunt*, abyś WM M M[ilość]ciwy Pan jak najsposobniejszego przy porządnych fortun i pociech obfitości długoletnie zażywał¹¹.

O tym, jak dalece poważne to były informacje, świadczy też wzmianka w prasie paryskiej z 21 III 1652 r., gdzie podano, że Kiszka, wojewoda połocki i hetman wielki litewski jednak nie umarł, a jego urząd jest pożądany przez wielu wielkich, zwłaszcza przez księcia Janusza Radziwiłła¹². Sam Grabowski pisząc 12 marca był przekonany o śmierci Kiszki i wspominał o podziale pozostałych po nim wakansów. Buławę wielką litewską miałby otrzymać Janusz Radziwiłł, województwo połockie miało przyspaść Aleksandrowi Radziwiłłowi, marszałkowi wielkiemu litewskiemu, natomiast w dalszej kolejności marszałkostwo wielkie litewskie planowano nadać Bogusławowi Radziwiłłowi¹³.

⁶ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1074, s. 1.

⁷ Tamże, sygn. 1075, s. 1–4.

⁸ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, op. cit., t. 2, s. 380.

⁹ Tamże, s. 335–400.

¹⁰ W. Czapliński, op. cit., s. 123.

¹¹ AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. IV, sygn. 188, s. 19.

¹² „La Gazette” Nr 49, 1652, s. 397; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6586026q/f398.item.r=War> <dostęp: 2018-03-28>.

¹³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1075, s. 4.

Najprawdopodobniej jednak sam Janusz Radziwiłł nie wierzył w śmierć Kiszki, gdyż 12 marca napisał do niego list:

Dla gwałtownych spraw Rzeczypospolitej i trudnych, które *augeri* zwykły przy schyłku i skończeniu sejmów, zabaw codziennych, nie mogąc według zwykłej mej ochoty *longiori stylo* pisać, referuję się na samego pana Cpierkiewicza [lub Opierkiewicza — RG], sługę WM pana, oddawcę tego listu, który opowie moją w sprawach WM pana życzliwość i dalszą na podające się okazje ochotę¹⁴.

W kwestii zerwania sejmku książe własnoręcznie dopisał, że jest to nieszczęśliwe dla ojczyzny i potrzeba, aby prędko drugi sejm się zebrał¹⁵. Z relacji tej trudno wywnioskować, czy Radziwiłł przyczynił się do przerwania obrad. Ewidentnie natomiast widać, że nie o wszystkim chciał pisać, a najistotniejsze sprawy powierzył ustnie zaufanemu słudze Janusza Kiszki. Można zgodzić się z Czaplińskim, że niewątpliwie miał powody, by ów sejm zerwać przy pomocy Sicińskiego¹⁶. Jerzy Grabowski w swojej relacji podkreślił również, że potencjalny zleceniodawca zerwania obrad był to „potentat luterskiej wiary”¹⁷, wprowadzając czynnik religijny do kryzysu parlamentaryzmu.

Podczas edycji listów starano się oddać charakter siedemnastowiecznego języka polskiego, posilując się instrukcją wydawniczą dla źródeł nowożytnych¹⁸.

Tekst źródłowy

Nr 1

Warszawa, 15 I 1652 r.

List Jerzego Grabowskiego do Jana Sobiepana Zamoyskiego, starosty kałuskiego.

Oryg. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1074.

Jaśnie Wielmożny M[i]l[ości]wy Panie starosto kałuski panie i dobrodzieju mój miłościwy.

Wszystkie vacantie po IM panu krakowskim¹⁹ naznaczone. Państwo Krakowskie²⁰ IM panu wojewodzie mazowieckiemu²¹. O województwo mazowieckie dwaj concurują: IM pan gnieźnieński ochmistrz królowej Jej M[ości]²² i IM pan Wesel²³ starosta różański. Starostwo nizinskie²⁴ IM panu marszałkowi w[ielkiemu]

¹⁴ AGAD, AR, dział X, sygn. 694, s. 32.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ W. Czapliński, op. cit., s. 125–127.

¹⁷ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1075, s. 2.

¹⁸ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.*, Warszawa 1953.

¹⁹ Mikołaj Potocki, hetman wielki koronny i kasztelan krakowski, zm. 20 XI 1651 r. w Chmielniku.

²⁰ Państwo, w rozumieniu kasztelanii.

²¹ Stanisław Warszycki na Pilicy, Ogrodzieńcu i Łodygowicach, wojewoda mazowiecki.

²² Jan Leszczyński, w latach 1649–1651 starosta gnieźnieński, marszałek królowej Ludwiki Marii Gonzagi.

²³ Wojciech Wessel.

²⁴ Nieżyn, miasto powiatowe w województwie czernihowskim.

koronnemu²⁵, JM panu podskarbiemu koronnemu²⁶ ostrskie starostwo²⁷. Lublin dobremu i zacnemu panu sandomirskiemu²⁸. IM pan Przyjemski²⁹ pisarz polny już wyjechał do obozu, tym czasem ma się przeprawić za Dniepr. Nie mamy nic teraz z Ukrainy. Królowa Jej M[ości] syna³⁰ powiwszy niesposobnego zdrowia zostawa. Przy królowej Jej M[ości] Pani starościna preńska³¹, przy niej i pani Katerlina³². Książę JM pan kanclerz litewski³³ z księżną Jej M[ością]³⁴ służby oboje WMP memu M[i]ł[ościwe]mu panu zalecają i powrotu szczęśliwego życzą. Książę JM sam przypomniał przede mną jakąś commissią czyli P[ro]wizją³⁵ wizją strony granic na Wołyniu, nie chce krzywdzić W Mego M Pana w gruntach, ale co przyjacieli że ino na tym przestawać obiecuję. A z Wm M[ojem] Mił[ościwym] panem związek pokrewności cale dotrzymać obiecuję. Przy tym Pana Boga proszę abym w dobrym zdrowiu WM M Pana słyszał. Z Warszawy d[nia] 15 Jan[uarii] 1652.

W mego M pana i dobrodzieja uniżony sługa
Jerzy Grabowski mp.

Nr 2

Warszawa, 12 III 1652 r.

List Jerzego Grabowskiego do Jana Sobiepana Zamoyskiego relacjonujący zerwanie sejmu przez posła upickiego.

Oryg.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1075, s. 1–4.

[s.1, w lewym górnym rogu] Grabowski Jerzy do Zamoyskiego Jana woj[ewody] sand[omierskiego] 1652

Jaśnie Wielmożny M[i]ł[ości]wy Panie
Panie i Dobrodzieju mój M[i]ł[ości]wy³⁶

Długim pisaniem WM mego M[i]ł[ości]wego Pana i Dobrodzieja nie bawię, bo z tego sejmu niemasz co do oznajmienia oznajmić godnego, kiedy się przez

²⁵ Jerzy Lubomirski.

²⁶ Bogusław Leszczyński.

²⁷ Oster, miasto w województwie czernichowskim u ujścia rzeki Oster do Desny.

²⁸ Stanisław Witowski z Popowa, kasztelan sandomierski.

²⁹ Zygmunt Przyjemski, pisarz polny koronny, zm. w czerwcu 1652 r.

³⁰ Jan Zygmunt (6 I — 20 II 1652).

³¹ Starostą w mieście Preny był od 1644 r. Gotard Wilhelm Butler. 13 II 1652 r. podczas trwania obrad sejmowych odbył się jego ślub z Konstancją Wodyńska, panną z fraucymeru Cecylii Renaty i Ludwiki Marii. S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, op. cit., t. 1, s. 94.

³² Katarzyna Katerlina, dwórka królowej Ludwiki Marii, zob. B. Fabiani, *Warszawski dwór Ludwiki Marii*, Warszawa 1976, s. 93.

³³ Albrycht Stanisław Radziwiłł.

³⁴ Anna Krystyna Lubomirska, druga żona kanclerza litewskiego.

³⁵ Urwany brzeg karty. Zachowany fragmentarycznie wyraz, to prawdopodobnie „prowizja”, od łac. *provisio* — zarządzenie (za: J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 803).

³⁶ Czerwonym atramentem dopisano: 1875.

jednego posła upickiego rozerwał, przez niejakiego Cieszyńskiego przewiskiem, w sobotę przeszła, gdy się zeszedli posłowie do senatorskiej izby. Różne były contradicte, a najbardziej pan Madaleński starosta przemyski³⁷. I tego ujęto od JKM obiecawszy mu pewną prowincję, milczał. Drugi pan podsędek krakowski Chrzastowski³⁸ co raz głosu prosiwszy, prosił pana marszałka poselskiego³⁹, aby KJM pożegnać, a nie pozwolić prolongaty do poniedziałku. I tego IM panowie pieczętarze usumoryczyli⁴⁰. Dissidenci i ci brodzili tam, pozwolili⁴¹, i mieli consilia swoje w tejże izbie w kącie, jeżeli tego sejm pretensje wszystkie wnieść nie mogą, w constitucie recess do drugiego sejm. Gdy przyszło per vota o pewne desideria na powiat upicki i na pozwolenie prolongaty do poniedziałku, protestacją zaniósłszy przed KJM i senatem i bracią przy świecy, zginał, uciekł ten to poseł. Rozumieli wszyscy, iż ktoś w kącie żartem rzekł, iż kiedy przyszło mianować tego posła, niemasz. Szukać kazano wszędzie, nie naleziono. Z wielkim żalem KJM powstać musiał przy fatydze srogiej.

[s. 2] Nazajutrz w niedzielę kazano wszędzie o tym pośle pytać się, szukać, gonić. Pogoniono już za Radziwiłłem⁴², nie chciał się wrócić żadną miarą. Powiedział naprzód, „iż mam taką od braci instrukcję zleconą, abym nie pozwolił na prolongację pod przysięgą i szyją przytym zapłacić od braci”. A tu zaś jeden z wielkich potentat z luterskiej wiary: „jeżeli ty panie pośle będziesz contradicował, a nie dotrzymasz i nie rozerwiesz, na sztuki ro[z]siekać obiecano”, aby niefarty płacić, ze wszech stron bojaźń miał⁴³.

Gdy poniedziałek nastąpił, posłowie i senatorowie zjechali się na zamek, zawitał KJM. Ponieważ p[an] marszałek poselski⁴⁴ rzekł: nie mamy z pośrodka siebie brata i posła upickiego, sejm się rwać musi. Uczynił rzecz żalną do KJM pan marszałek poselski, prosząc od braci, aby dał łaskawą ręką swą pańską a odjechać z niczym do braci do domu. W tym pan instygator koronny⁴⁵ registr czytał infamisów. Było ich kilkaset, po tym vota nastąpiły senatorskie. Z żalem wielkim opowiadali o tej niezgodzie, widząc zewsząd poznanych nieprzyjaciół: Moskwę, Kozaków, Szwedów, Rakoczego. Pan wojewoda brzeski⁴⁶ w mowie swej, kto przyczyną do rozerwania sejm, gorzał zaciekle. Wszyscy krzyknęli: amen, amen. Prosilili panowie senatorowie KJM aby tych infamisów nie publikowano, do sejm drugiego odłożono, bo i z tych nieprzyjaciół będziemy mieli, będą się wiązać z Chmielnickim. Po tym JM pan marszałek nadworny koronny⁴⁷ rzecz uczynił od KJM żalną. Mając JKM serce zatrwożone [s. 3], prosi o sposób inszy

³⁷ Marcin Madaleński.

³⁸ Stanisław Chrzastowski.

³⁹ Andrzej Maksymilian Fredro.

⁴⁰ Odczyt niepewny; możliwy odczyt: uhumoryczyli (uspokoili, spacyfikowali).

⁴¹ Pozwolili — w znaczeniu: pozostali (za: *Słownik staropolski*, oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, Warszawa [1920], s. 397).

⁴² Janusz Radziwiłł.

⁴³ Sens zdania jest nie do końca jasny. Prawdopodobnie poseł, który zerwał sejm, czuł się zagrożony zarówno przez swych zleceniodawców (gdyby się wycofał), jak też zwolenników trwania sejm.

⁴⁴ Andrzej Maksymilian Fredro.

⁴⁵ Daniel Żytkiewicz.

⁴⁶ Jan Szymon Szczawiński, wojewoda brzeskokujawski.

⁴⁷ Łukasz Opaliński.

Grabowski Jerzy.
 Promyjskiego Jana Sobiepana
 1652.

Janie Wielmożny Mój Panie
 Panie y Dobrodzieciu mój Młoty 1652.

1

Sługim pisaniam Włki mego Młodego Pana y Dobrodziecia me
 bawie, to czego Sejmia niema, co do oznajmienia o oznajmie go
 Onego, kiedy się przed niedzią Postu Wpiski, rozewad
 pna 3 miesiące, Cieszyński, przemyski, Włborski, pre-
 sły, gładzi, reszta Postura de Senatorskiej, Jaki, roca były
 Contradictie, a najbariej Pan Malarzski, Surota Dreny,
 Jak, o tego czasu od R.M. obicarzoy na swoją Prosię, Mi-
 orat, Ony Pan Podstępek Kraluski, Czegruski, co wa gło
 o prosinoy, powit Pan Marszałek Polski, aby R.M. poze-
 gnai, a niepozwalai Podługaj, do Donogdiatku, y tego J.M.
 Janowi Cigaretara y Samoyraf. Dissidencii go, brodzik
 tam, y pozwolili, y mieli Consilia swoje, wtejże Sibi, wtkai,
 zechi tego Sejmia, pretense, Czystki, wsi, ni, ony, y Constitucii
 recept, do drugiego Sejmia, glij, przysię, per, wote, oparce, de
 twierca, na, Donat, Wpiski, y, napozwoleno, Podługaj, do, do
 ni, dliatka, Proscatij, zaniowij, przed, R.M. y, Senatorski,
 Ony, przy, Ony, y, gij, owiel, rozumeli, Czystki, y,
 korr, wtkai, zaroca, wcel, y, Sibi, przysię, miarowai,
 sep, Postu, ni, ony, Sankci, Rozar, rozpdi, ni, nalecion,
 Zmilion, Zala, R.M. powarai, masiet, przy, fatidaj,
 przycy

List Jerzego Grabowskiego z 12 III 1652 r. do Jana Sobiepana Zamoykiego,
 AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 1075, s. 1 (fot. K. Zgliński).

o obronie Rzeczypospolitej tej utrapionej, i skąd obmyślić zapłatę żołnierzowi i uspokoić Kozaków, bo pewna wojna z Moskwą, którzy tu są i zasiadali w senacie, przy KJM sądzono tych, którzy ujmowali tytułów carowi moskiewskiemu i wojewodom jego. JM referendarz koronny⁴⁸ z rejestru przywoływał każdego z osobna. Pan instygator koronny⁴⁹ instygował według ich informacji i przywodził do konstytucji A[nno] 1637⁵⁰, aby byli gardłem karani i na majątnościach tracili. Przywołano i JM pana Zamoyskiego⁵¹ strażnika koronnego, który list pisał po rusku. Jurysta pan Radziszewski⁵² bronił ich: pisarz winien co pisał, bo JM pan strażnik koronny JKM nie umie po rusku, ledwie po polsku. Lepiej umie szablą z nieprzyjacielem urwać się⁵³. Oburzyła się Moskwa. Prosiła KJM aby był wsadzony do wieży. Chcąc ich ukontentować zaraz kazano, jako by do wieży, a on do gospody poszedł i teraz się sejm rozerwał. Onych jeszcze nie odprawiono. Cieszy się nieprzyjacieł. Znowu synowie⁵⁴ przeszłego pana podkanclerzego⁵⁵ suplikę oddawali KJM, po tym Ich M PP senatorom: IMX poznańskiemu⁵⁶ IM x[ię]dzu kanclerzowi⁵⁷ z niskim upadaniem ukorząc, proszą o miłosierne KJM przebaczenie. Do wszystkiego dojdzie prócz pieczęci, ale i ten siła złego nabroi. Nie wiemy kędy siedzi, ale wkrótce usłyszymy. Xsiążę JM Michał⁵⁸ dziś albo jutro będzie i prosto do k[się]dza JM Can[c]l[erz]a. JM X biskup krakowski⁵⁹ miał tu jego dwór wszytek wczas wszelki wiedząc.

IM pan [s. 4] wojewoda połocki umarł i pan hetman wielki litewski⁶⁰. Prosił o hetmaństwo książe pan hetman polny⁶¹. Odmówiono mu i ten przez to nie dopomógł do sejmu, ale był powodem do rozerwania. O województwo połockie starał się książe pan marszałek⁶², a laska żeby była przy księciu Bogusławie⁶³. Jeszcze declaratij nie odniósł. Przy tym Pana Boga proszę, obym na dobre zdrowie prędko patrzył WM MM pana. Z Warszawy, d[nia] 12 Martij 1652.

WMMP Pana i Dobrodzieja uniżony sługa
Jerzy Grabowski mp.

⁴⁸ Stanisław Laskowski.

⁴⁹ Daniel Żytkiewicz.

⁵⁰ Na sejmie roku 1637 nie podjęto uchwały o banitach. Najbliższa chronologicznie konstytucja dotycząca banicji uchwalona została w 1638 r. Zob. *Volumina legum*, t. 3, Petersburg 1859, s. 432–437, 442.

⁵¹ Aleksander Zamoyski.

⁵² Nie udało się zidentyfikować.

⁵³ Urwać się — w znaczeniu: zdzielić nieprzyjaciela (za: S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968, s. 533).

⁵⁴ Stanisław i Michał Radziejowscy.

⁵⁵ Hieronim Radziejowski.

⁵⁶ Prawdopodobnie Kazimierz Florian Czartoryski, biskup poznański.

⁵⁷ Andrzej Leszczyński.

⁵⁸ Być może chodzi o Mikołaja Radziejowskiego, brata Hieronima i opiekuna prawnego jego dzieci.

⁵⁹ Piotr Gembicki.

⁶⁰ Janusz Kiszka.

⁶¹ Janusz Radziwiłł.

⁶² Aleksander Radziwiłł.

⁶³ Bogusław Radziwiłł.

Rafał Górny, Two letters from 1652, from Jerzy Grabowski to Jan Sobiepan Zamoyski, reporting disruption of Sejm deliberations by deputy from Upyte

Summary

The first Sejm of 1652 was disrupted by a deputy from Upyte, Władysław Siciński. It became a symbol of crisis of Old Poland's parliamentarianism. It is not clear to this day, at whose orders Siciński had acted. Report from the Sejm session, published here, was presented by Jerzy Grabowski in a letter to Jan Sobiepan Zamoyski. It conveys the popular anecdotal information, that disruption of Sejm was effected upon orders from Lithuanian Field Hetman Janusz Radziwiłł.

Słowa kluczowe: liberum veto, Władysław Siciński, sejm polski, Janusz Radziwiłł

Keywords: Liberum veto, Władysław Siciński, Polish Sejm, Janusz Radziwiłł

Jacek Krochmal

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

NOMINACJA JÓZEFA SZUMLAŃSKIEGO NA BISKUPA BIAŁORUSKIEGO (25 IV 1670)

Prawosławno-unickie spory wyznaniowe toczone w Rzeczypospolitej były konsekwencją stosunku do unii brzeskiej, do której w 1596 r. nie przystąpili biskupi lwowski i przemyski. XVII stulecie to okres burzliwego procesu dochodzenia tych diecezji do jedności kościelnej z Rzymem. W zmaganiach tych ważną rolę odegrał biskup lwowski Józef Szumlański (1667–1708)¹. Aż do roku 1700 oficjalnie był władcyką prawosławnym, w rzeczywistości zaś sprzyjał unii kościelnej, którą potajemnie przyjął w marcu 1677 r.

Przyszły biskup urodził się w 1643 r. w rodzinie szlacheckiej, otrzymując na chrzcie imię Jan (Joan, Iwan). Od wczesnej młodości był żołnierzem i już w 1660 r. został ranny w bitwie pod Cudnowem. W tym czasie poznał Jana Sobieskiego, więc z którym zaważyła na dalszej karierze Szumlańskiego. Jako rycerz walczył w chorągwi pancernej, nie zaniedbywał też życia prywatnego, żeniąc się z katoliczką Heleną Jabłońską. Jego dalsze losy odmieniły się na początku 1667 r., gdy ponownie został ciężko ranny. Porzucił życie świeckie, poświęcając się karierze duchownej w Cerkwi prawosławnej. Zwrócił wówczas uwagę na lwowską katedrę św. Jura (Jerzego), od września 1666 r. wakującą po śmierci władcyki Atanazego Żeliborskiego². Starając się o nią Szumlański zabiegał o ak-

¹ И. Франко [Мирон], *Йосип Шумлянський, последний православный епископ львовский и его „Метрика”*, „Киевская старина”, 1891, т. 33, с. 337–362; т. 34, с. 1–21; M. Andrusiak, *Józef Szumlański: pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934; A. Deruga, *Biskup Józef Szumlański (1667–1708)*, „Collectanea Theologica”, R. 16, 1935, z. 3, s. 373–389; A. Gil, I. Skoczylas, *Szumlański Jan (Iwan) [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 49, Warszawa–Kraków 2014, s. 343–350; Т. Чухліб, *Львівський єпископ йосиф Шумлянський — військовий діяч та дипломат корони польської (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.)*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, вип. 21, 2012, с. 787–801.

² O śmierci biskupa Żeliborskiego metropolita Antoni Winnicki zawiadomił lwowskie bractwo stauropigialne w liście napisanym w Urożu 7 IX 1666 r. *Архивъ юго-западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ* [...] (dalej: AJZR), ч. 1, т. 10, Киевъ 1904, № 238, с. 636–637. Inną datę śmierci Żeliborskiego (7 XI 1666 r.) podał Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 203.

ceptację miejscowej społeczności prawosławnej dokonującej wyboru kandydata na władzę. Elekcja ta była jednak utrudniana przez administratora eparchii lwowskiej, którym był Antoni Winnicki — prawosławny biskup sąsiedniej diecezji przemyskiej i jednocześnie tytularny metropolita kijowski, który również zgłaszał pretensje do katedry lwowskiej. Ponieważ Winnicki przez długi czas nie zwoływał zjazdu prawosławnego duchowieństwa i szlachty w celu przeprowadzenia wyboru kandydata na władzę lwowskiego, dlatego elekcję tę z własnej inicjatywy przeprowadziła szlachta ruska zgromadzona na sejmiku halickim, odbywającym się w końcu stycznia 1667 r. Taki sposób wyboru nie był zgodny ani ze zwyczajami, ani też przepisami kanonicznymi, nakazującymi obierać władzę przez zgromadzenie duchowieństwa diecezjalnego przy udziale świeckich. Wybór ten dał jednak podstawę do podjęcia przez Jana Tarnowskiego, katolickiego arcybiskupa lwowskiego³, starań o uzyskanie nominacji królewskiej dla Szumlańskiego. Zabiegi te bardzo szybko zostały zwieńczone sukcesem, bowiem już 27 II 1667 r. król Jan Kazimierz nominował Szumlańskiego na prawosławnego biskupa lwowskiego, halickiego i kamienieckiego⁴. Za przykładem szlachty halickiej poszli prawosławni z Podola, którzy obrali Szumlańskiego swym biskupem w Kamieńcu. Podobnego wyboru dokonała szlachta lwowska, żydaczowska, halicka i podolska, zgromadzona wraz z duchowieństwem w monasterach w Hoszowie (12 IV 1667) i Swaryczowie (15 V 1667), skarżąc się jednocześnie na Winnickiego o niedopuszczenie do elekcji w lwowskiej katedrze św. Jura⁵.

Uzyskanie nominacji władyczej nie było trudne nawet dla osoby świeckiej, od dawna była to bowiem forma nagradzania za wierną służbę królowi. Taki motyw znajdujemy też w uzasadnieniu dokumentu wydanego Szumlańskiemu, który nominację biskupią uzyskał w nagrodę za zasługi oddane podczas służby w królewskiej chorągwi pancerniej pod Cudnowem i na Zadnieprzu. Przygotowując się do objęcia godności biskupiej Szumlański starał się postępować zgodnie z obyczajami wiążącymi funkcję władcy z mniszym habitem. Dlatego rozstał się z żoną i wstąpił do monasteru bazylikańskiego w celu odbycia przygotowań do służby kapłańskiej i posługi biskupiej. W czerwcu 1667 r. Teofil, ihumen monasteru w Skicie Maniawskim, wydał posłanie do duchowieństwa ruskiego i wiernych, zaświadczaające o przywiązaniu Jana Szumlańskiego do wiary prawosławnej⁶. Po takiej rekomendacji, udzielonej przez ihumena monasteru należącego do awangardy przeciwników unii brzeskiej, Szumlański udał się do monasteru w Krechowie, gdzie został postrzyżony na mnicha i przyjął nowe imię

³ Arcybiskupi lwowscy rościli sobie pretensje do sprawowania zwierzchnictwa nad miejscowymi biskupami prawosławnymi, ingerując w sprawę ich wyboru, zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 131–134; B. A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, przeł. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin 2008, s. 117–118.

⁴ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 90, s. 201–203; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej: AGZ), t. 10, Lwów 1884, s. 302, nr 5031; M. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 27–28. W dokumencie nominacyjnym jest jednak mowa o tym, że król wydał ją „skłoniwszy się do zgodnej elekcji ludzi duchownych i świeckich województwa ruskiego”.

⁵ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 91–92, s. 203–208; AGZ, t. 10, s. 302, nr 5037.

⁶ *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією* (dalej: AZR), т. 5, Санктпетербургъ 1853, № 69, с. 112–113.

— Józef⁷. W ten sposób został bazylianinem, ale nie otrzymał jeszcze święceń kapłańskich, ani tym bardziej biskupich, ciągle pozostając jedynie biskupem nominatem. Szumlański nie był pewien, czy uda mu się uzyskać upragnione biskupstwo lwowskie. Wiele czasu pochłaniały mu przecież przygotowania do święceń, a starań o katedrę lwowską nie porzucił przecież biskup-metropolita Antoni Winnicki. Szumlański postanowił zatem zastosować politykę faktów dokonanych i na początku lipca 1667 r. opanował zbrojnie katedrę św. Jura we Lwowie. Czyn ten zaostrzył spór pomiędzy Szumlańskim a Winnickim, przekształcając się w długotrwały burzliwy konflikt⁸. Już 20 VII 1667 r. król Jan Kazimierz wydał manifest do duchowieństwa i świeckich eparchii lwowsko-halicko-kamienieckiej wzywający do uznania za jedynego biskupa Józefa Szumlańskiego i okazywania posłuszeństwa tylko jemu, „a nie komu inszemu”⁹.

Zatarg z Antonim Winnickim, sprawującym administrację nad formalnie ciągle wakującą diecezją lwowską sprawił, że Szumlański miał poważny kłopot z uzyskaniem święceń, będących warunkiem koniecznym do odbycia ingresu. Ich udzielenia odmówił Winnicki, trzeba było zatem znaleźć innego biskupa, co nie było łatwe wobec szerokiej akcji propagandowej podjętej przeciwko Szumlańskiemu. Święcenia kapłańskie biskupa nominata Szumlańskiego udało się przeprowadzić dopiero jesienią 1667 r. Ponieważ nie mogły się one odbyć w diecezji lwowskiej, administrowanej przez Winnickiego, dlatego uroczystość zorganizowano na Wołyniu. Udzielił ich biskup łucko-ostrogski Gedeon Światopełk Czetwertyński, który najpierw — 23 X 1667 r. w katedrze w Łucku¹⁰, udzielił Szumlańskiemu niższych święceń diakonatu, a następnie — 4 XI 1667 r. święceń kapłańskich (prezbiteratu). Najwyraźniej jednak nie afszowano się z ich przeprowadzeniem, skoro uroczystość ta odbyła się nie w soborze katedralnym, lecz w zwykłej cerkwi w Stepaniu¹¹. O wiele więcej starań wymagało uzyskanie konsekracji biskupiej, do udzielenia której niezbędna była obecność metropolity i dwóch biskupów. Z powodu wspomnianego konfliktu, zgody na konsekrację odmówił Antoni Winnicki, natomiast drugi metropolita kijowski — Józef Nielubowicz Tukalski¹², popierał wprawdzie starania Szumlańskiego, ale nie mógł go wspomóc z powodów politycznych, przebywał bowiem w Czehryniu, przy wojskach hetmana kozackiego Piotra Doroszenki.

Spór o katedrę lwowską podzielił prawosławną społeczność diecezji, szczególnie zaś jej elity, których głos mógł zadecydować o sukcesie jednego z kandydatów.

⁷ А. С. Петрушевичъ, *Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ* [w:] *Литературный сборникъ издаваемая Галицко-рускою Матицею 1872 и 1873*, Львовъ 1874, с. 589.

⁸ Zob. Z. Lisiewicz, *Walka o biskupstwo (Epizod z dziejów kościoła wschodniego)*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 16, 1888, s. 633–649, 736–755; W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 2005, s. 263–264, 266–270; A. Prochaska, *Walka Szumlańskiego z Winnickim*, „Przegląd Powszechny”, R. 38, 1921, t. 151–152, s. 157–167, 256–262; M. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 26–72.

⁹ AJZR, ч. 1, т. 10, № 93, с. 208–209.

¹⁰ А. С. Петрушевичъ, *Сводная*, с. 149.

¹¹ A. Gil, I. Skoczylas, *Szumlański Jan*, s. 344.

¹² Б. Н. Флоря, *Митрополит Иосиф (Тукальский) и судьбы православия в Восточной Европе в XVII веке*, „Вестник церковной истории”, 2009, № 1–2; A. Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998.

Winnicki zjednał sobie wpływowe bractwo stauropigialne we Lwowie, za pośrednictwem którego kontynuował kampanię oszczerstw skierowaną przeciwko Szumlańskiemu. Z tego powodu nie udała się jego wyprawa na Mołdawię, gdzie bezskutecznie prosił metropolitę suchawskiego Dozyteusza o udzielenie sakry biskupiej. Mimo tego niepowodzenia, misja mołdawska nie okazała się bezowocna. Szumlański poznał podczas niej trzech biskupów greckich¹³, których zaprosił do Polski w celu udzielenia mu konsekracji. Hierarchami tymi byli: Sofroniusz metropolita Filippi i egzarcha macedoński, Teofan metropolita Chios i Cyklad oraz Daniel, podający się za egzarchę patriarchy konstantynopolińskiego. Udzielili oni chirotonii biskupiej Szumlańskiemu podczas uroczystości odbytej 1 II 1668 r. w cerkwi św. Mikołaja we wsi Wysuczka¹⁴. Ta położona na pograniczu Podola i ziemi halickiej miejscowość należała do Wasilkowskich, będących stronnikami Szumlańskiego. Warto zauważyć, że — podobnie jak wcześniejsze święcenia kapłańskie — również konsekracja biskupia Szumlańskiego odbyła się bez szczególnego rozgłosu, z dala od katedry lwowskiej, co miało uchronić biskupa przed ewentualnymi represjami ze strony skonfliktowanego z nim Winnickiego, bądź jego stronników.

Po wyjeździe Szumlańskiego ze Lwowa katedrę św. Jura ponownie zajął Winnicki. W tym czasie zdawał on już sobie sprawę, że jego starania o biskupstwo lwowskie nie przyniosą skutku. Nie zamierzał jednak kapitulować przed Szumlańskim, dlatego postarał się znaleźć mu nowego przeciwnika, skłonnego kontynuować rywalizację o prawa do katedry lwowskiej. Wybór padł na jednego ze stronników Winnickiego, zaangażowanego i zasłużonego w dotychczasowym sporze z Szumlańskim. Był nim Eustachy Świstelnicki, który po elekcji biskupiej, sprawnie przeprowadzonej przez Winnickiego w dniu 21 I 1668 r., rozpoczął starania o przyjęcie święceń. W monasterze bazylikańskim przyjął imię mnisze Jeremiasz, a wkrótce potem, bo już 5 III 1668 r., uzyskał królewski dokument nominacyjny na władzę lwowskiego¹⁵. W ten sposób prawosławna diecezja lwowska otrzymała dwóch biskupów, niedawno konsekrowanego Szumlańskiego i nowego — nominata Jeremiasza Świstelnickiego, który został konsekrowany 10 V 1668 r. w cerkwi stauropigialnej we Lwowie¹⁶. Wydanie dokumentu nominacyjnego dla Świstelnickiego było przejawem bałaganu panującego w kancelarii królewskiej, w wyniku którego powołany został drugi biskup do tej samej diecezji. Zamieszanie to przyczyniło się do zaostrzenia konfliktu wewnętrznego w prawosławnej diecezji lwowskiej. Zapanowała w niej dwuwładza, w wyniku której powstały dwa zwalczające się stronnictwa. Dochodziło do przemocy, starć

¹³ Według Władysława Łozińskiego (op. cit., s. 269) byli to mnisi greccy, którzy zbiegli na Mołdawię z powodu konfliktu z patriarchą konstantynopolińskim. W innym miejscu autor ten dodał, że informacje o „prostych czerncach” złośliwie rozpowszechniał stronnik Winnickiego, bazylianin Gedeon Struś.

¹⁴ AZR, t. 5, nr 70, s. 113–114; M. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 31.

¹⁵ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 95, s. 212–215. Wkrótce kancelaria królewska unieważniła ten dokument uzasadniając to tym, że został wydany wskutek otrzymania nieprawdziwej informacji (*ad male narrata*), zob. AJZR, cz. 1, t. 10, nr 101, s. 246–249; nr 106, s. 263–264; W. Łoziński, op. cit., s. 267.

¹⁶ AJZR, cz. 1, t. 11, s. 147 (podano datę 30 IV 1668 r., zapisaną według kalendarza juliańskiego — starego stylu); zob. AJZR, cz. 1, t. 10, nr 112, s. 290–293; A. C. Петрушевичъ, *Сводная*, c. 155.

zbrojnych i nieustannych procesów sądowych, w których zapadały wzajemnie wykluczające się wyroki, korzystne raz dla jednego, innym zaś razem dla drugiego biskupa¹⁷.

Przedłużający się konflikt o prawosławną katedrę lwowską przyciągał uwagę władz Rzeczypospolitej. Szumlański, mający w przeszłości doświadczenia wojenne, zyskał protekcję hetmana Jana Sobieskiego, dzięki któremu po elekcji nowego króla — Michała, w dniu 3 X 1669 r.¹⁸ otrzymał potwierdzenie dawnej nominacji biskupiej, wystawionej przez Jana Kazimierza w 1667 r. Dokument ten był istotnym argumentem w sporze o władztwo lwowskie toczonym z biskupem Świstelnickim. Równie ważne dla Szumlańskiego było wsparcie władz Cerkwi prawosławnej. Wobec, opisanych wyżej, okoliczności konsekracji biskupiej Szumlańskiego, można było wysuwać uzasadnione wątpliwości dotyczące jej ważności. Co ciekawe, nawet sam biskup nie był pewien prawomocności swej konsekracji. Dlatego istotną była jej legitymizacja. Jej ważność potwierdziły wkrótce okólniki i listy wydane przez hierarchów cerkiewnych. Był to okólnik metropolity kijowskiego Tukałskiego skierowany 8 V 1668 r. do duchowieństwa prawosławnego oraz oddzielny list metropolity do bractwa stauropełgialnego we Lwowie z 3 XII 1668 r., a także dokumenty patriarchy konstantynopolitańskiego Metodego III z 8 X 1668 r. i 8 IV 1670 r. oraz patriarchy aleksandryjskiego Paisjusza z 8 X 1669 r., którzy potwierdzali kanoniczną poprawność konsekracji biskupiej Szumlańskiego, ogłaszając go jedynym legalnym władzą lwowskim¹⁹.

Wiosną 1670 r. konflikt o katedrę lwowską dojrzał do rozwiązania na mocy decyzji politycznej władz świeckich. W jego zakończenie wmieszał się król Michał, który zmienił wcześniejszy pozytywny stosunek do Szumlańskiego. Wpłynęła na to niechęć króla do hetmana, która przełożyła się także na — popieranego przez Sobieskiego — biskupa Szumlańskiego. Z tego powodu król opowiedział się po stronie Świstelnickiego i zamierzał doprowadzić do objęcia przez niego biskupstwa lwowskiego. Usunięty z niego miał zostać Szumlański, któremu w ramach rekompensaty obiecano 16 tys. złp. Takie rozwiązanie konfliktu o władztwo lwowskie miało być zrealizowane podczas spotkania biskupów Szumlańskiego i Świstelnickiego, zwołanego z inicjatywy króla Michała w Warszawie w końcu kwietnia 1670 r.²⁰

Przebieg konfliktu o biskupstwo lwowskie oraz propozycja jego rozwiązania są znane historykom, którzy przedstawili je w licznych publikacjach. Nieznany natomiast jest inny, pomijany dotąd, niezrealizowany wariant rozwiązania tego sporu, zakładający przeniesienie biskupa Szumlańskiego na wakujące biskupstwo mścisławsko-orszańsko-mohylewskie, zwane też białoruskim. Ta prawosławna diecezja została utworzona w 1632 r. dzięki staraniom Piotra Mohyły,

¹⁷ I. Скоцилас, *Галицька (львівська) єпархія XII-XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, s. 573–583.

¹⁸ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 109, s. 282–285.

¹⁹ AZR, t. 5, nr 72, s. 116–118; nr 76, s. 12–122; AJZR, cz. 1, t. 10, nr 247, s. 662–663; A. Prochaska, *Walka Szumlańskiego*, s. 166–167; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 243–244; tenże, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 121–122; A. Gil, I. Skoczylas, *Szumlański Jan*, s. 344.

²⁰ Zob. M. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 47.

ówczesnego archimandryty Ławry Peczerskiej²¹. W 1663 r. diecezja białoruska została opuszczona przez jej dotychczasowego władcykę Józefa Nielubowicz Tukalskiego, który został metropolitą kijowskim (konkurując o metropolię z Antonim Winnickim). Formalnie swą dotychczasową eparchią Tukalski administrował do 1669 r., ale faktycznie przez wiele lat pozostawała ona bez biskupa²².

Świadectwem planowanego przeniesienia Szumlańskiego na biskupstwo białoruskie jest przygotowany, ale nie ukończony od strony kancelaryjnej, dokument nominacyjny podpisany już przez króla Michała²³. Nominacja ta została wystawiona w Warszawie z datą 25 IV 1670 r. W dokumencie zabrakło intytulacji i inicjału oraz podpisu pisarza²⁴ Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także — co istotne — pieczęci potwierdzającej jego ważność. Uwagę zwracają natomiast adnotacje zamieszczone na zakładce dokumentu oraz na jego odwrotnej stronie, gdzie wpisano regest dokumentu z informacją, iż jest to „przywilej najjaśniejszego króla polskiego Michała [nadany] w[ielebnemu] Józefowi Szumlańskiemu byłemu biskupowi lwowskiemu na biskupstwo białoruskie”²⁵.

Z powodu nieznanych nam bliżej okoliczności postanowienia zawarte w tym dokumencie nie doszły do skutku. Być może zaważył tu sprzeciw Jana Sobieskiego, od dawna protegującego Szumlańskiego, nie można też pominąć znaczenia interwencji patriarchy konstantynopolitańskiego Metodego III, który w kwietniu 1670 r. intensywnie włączył się w sprawy dotyczące uregulowań wewnętrznych Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej²⁶, nie bez znaczenia mogły być wreszcie naciski hierarchów Kościoła katolickiego, zmierzających do przejęcia wakującej diecezji białoruskiej przez unitów. Ta ostatnia inspiracja wydaje się być najbardziej prawdopodobna, szczególnie w kontekście późniejszego odrzucenia analogicznych planów biskupa Świstelnickiego, również aspirującego do objęcia biskupstwa białoruskiego. Władcyka ten był zniechęcony do przysparzających mu coraz większych kłopotów starań o biskupstwo lwowskie, w wyniku których ciążyły na nim już dwa wyroki banicyjne. Jego rozgoryczenie mogło wzrosnąć po fiasku — wydawałoby się już tak bliskiego realizacji — planu objęcia biskupstwa lwowskiego, oferowanego mu przez samego króla Michała. Dlatego negocjacje przybrały niespodziewany obrót i rozwiązanie konfliktu o biskupstwo lwowskie miało zostać zrealizowane dzięki dobrowolnej rezygnacji Świstelnickiego z tej rywalizacji. Również dla niego rekompensatą miało być wakujące biskupstwo białoruskie, które wcześniej przeznaczono dla Szumlańskiego. Plany te popierał podkanclerzy Andrzej Olszowski, jednak nie zostały one zrealizowane, ponieważ sprzeciwił się im nuncjusz Francesco Nerli (1670–1671), planując obsadzenie tej diecezji biskupem unickim²⁷.

²¹ Д. Блажейовський, *Ієрархія Київської Церкви (861–1996)*, Львів 1996, с. 50; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska*, s. 27–31. Z uwagi na swój zakres terytorialny diecezja ta niekiedy jest nazywana eparchią witebsko-mścisławsko-orszańsko-mohylewska, zob. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 325.

²² A. Mironowicz, *Diecezja białoruska*, s. 105–110.

²³ Podpisując się król nie użył polskiej, ale łacińskiej wersji swego imienia — „Michael Rex”.

²⁴ Na podpis ten pozostawiono wolne miejsce, zaznaczone wyrysowanymi dwoma linijkami ułatwiającymi naniesienie adnotacji.

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8264.

²⁶ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska*, s. 121–122; A. Gil, I. Skoczylas, *Szumlański Jan*, s. 344.

²⁷ A. Prochaska, *Walka Szumlańskiego z Winnickim*, s. 257. W tym czasie Kongregacja Propagandy Wiary intensywnie zajmowała się rozpatrywaniem propozycji unijnej zgłoszonej

Taki obrót negocjacji był niewątpliwym sukcesem Szumlańskiego. Potwierdzeniem wzmocnienia jego pozycji był dokument królewski wystawiony 26 IV 1670 r., a więc nazajutrz po niedosłej nominacji na biskupa białoruskiego, w którym Szumlański uzyskał przywilej dla prawosławnego duchowieństwa eparchii lwowskiej. Król zakazał starostom i innym urzędnikom naruszania jurysdykcji władzy nad duchowieństwem oraz pociągania popów do jakichkolwiek powinności i podatków przypominając, że „świaszczennicy, to jest starożytnej religii greckiej wschodniej Cerkwi duchowni” mają pozostawać w takiej samej „czci i poszanowaniu, jako i duchowni *ritus romani*”²⁸.

Włączenie diecezji białoruskiej jako elementu przetargowego do rozwiązania konfliktu o eparchię lwowską (i dodatkowo do planów obsadzenia jej biskupem unickim) pozwala zrozumieć powody, dla których tak długo utrzymywał się wakat na tej katedrze biskupiej. Stan tymczasowości został zakończony 20 IV 1672 r. przez króla Michała, który prawosławnym biskupem białoruskim nominował archimandrytę słuckiego Teodozego Wasilewicza, oczekującego na ten dokument od trzech lat²⁹.

Planowane przeniesienie Szumlańskiego do diecezji białoruskiej nie zostało zrealizowane³⁰, a tym samym nierozwiązany pozostawał konflikt o biskupstwo lwowskie. Nadal trwały gwałtowne i gorszące spory o eparchię lwowską, do których asumpt dał sam król Michał, 20 IX 1670 r. potwierdzając Świstelnickiemu prawa do biskupstwa lwowskiego³¹. Także kolejne decyzje tego króla jedynie podsycaly i tak już zaogniony konflikt, który jeszcze w 1673 r. przejawiał się zbrojnymi potyczkami o katedrę św. Jura we Lwowie. Wygaszenie sporu nastąpiło dopiero wraz ze śmiercią króla Michała. Jego następca, jeszcze jako hetman, popierał starania biskupa Szumlańskiego, nie dziwi więc, że jako elekt Jan III w dniu 16 IX 1674 r. zatwierdził jego nominację biskupią, którą potwierdził jeszcze w 1676 r. podczas sejmu koronacyjnego. Sprawę Świstelnickiego w 1677 r. zakończył wyrok Trybunału Koronnego, skazujący władkę na infamię³². Jedy- nym uznawanym biskupem lwowskim pozostał Józef Szumlański, który jeszcze w tym samym roku potajemnie przystąpił do unii.

Na unormowanie sytuacji wyznaniowej w eparchii lwowskiej wpłynęły posunięcia króla Jana III, który zerwał z błędną polityką swych poprzedników podsycających spory wyznaniowe (nie tylko w eparchii lwowskiej) poprzez nadawanie wzajemnie sprzecznych nominacji biskupich, co szczególnie dotyczyło diecezji, w których toczono były spory prawosławno-unickie. Prowadziło to do powstania dwuwładzy w tych eparchiach, a w konsekwencji także do przedłużania

przez prawosławnego archimandrytę słuckiego Teodozego Wasilewicza, zob. A. Mironowicz, *Diecezja białoruska*, s. 118–122; tenże, *Teodozy Wasilewicz archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997.

²⁸ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 110, s. 285–287.

²⁹ Teodozy Wasilewicz miał zostać wyświęcony nielegalnie — bez wiedzy króla, a więc bez dokumentu nominacyjnego — przez przebywającego w połowie 1669 r. w Mohylewie patriarchę aleksandryjskiego Paisjusza, działającego na prośbę metropolity Tukalskiego. Д. Блажейовський, *Ієрархія*, с. 237; A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz*, s. 46.

³⁰ Śladem po niedosłej nominacji jest tytułowanie Szumlańskiego biskupem mściławskim, orszańskim i mohylewskim (7 VI 1670 r.), zob. M. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 47.

³¹ AJZR, cz. 1, t. 10, nr 111, s. 288–289.

³² A. Gil, I. Skoczylas, *Szumlański Jan*, s. 345.

i zaostrzania sporu wyznaniowego, który podsyciała Rosja umiejętnie wykorzystująca kwestię „obrony prawosławia” do mieszania się w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Tymczasem Jan III dążył do zaprowadzenia unii kościelnej we wszystkich eparchiach prawosławnych. Plan ten chciał przeprowadzić w sposób ewolucyjny i bezkonfliktowy, poprzez nominowanie na katedry, wakujące po śmierci kolejnych władcyków, ich następców będących zwolennikami unii kościelnej. Nowi biskupi oficjalnie mieli pozostawać przy prawosławiu, ale byli zobowiązani do potajemnego składania katolickiego wyznania wiary oraz stopniowego przygotowywania swych diecezji do unii kościelnej. Metodę tę zastosowano także wobec biskupa Józefa Szumlańskiego. W 1677 r. przed unickim metropolitą kijowskim złożył on katolickie wyznanie wiary, które — kierując się chęcią uniknięcia zamieszek na tle wyznaniowym — utrzymano w tajemnicy. Szumlański przez wiele lat reformował diecezję lwowską, przygotowując ją do wprowadzenia unii kościelnej. Oficjalne ogłoszenie katolickiego wyznania wiary przez biskupa Józefa Szumlańskiego miało miejsce w 1700 r. Przemysłana i pokojowa polityka wyznaniowa Jana Sobieskiego przyniosła skutki na przełomie XVII i XVIII w., kiedy do unii kościelnej przystąpiły ostatnie cztery diecezje prawosławne: przemyska w 1691 r., lwowska w 1700 r., łucka w 1702 r. i metropolita kijowska w 1715 r.

Poniżej prezentowana jest edycja nieznanego w literaturze przedmiotu dokumentu nominacyjnego na biskupstwo białoruskie, które 25 IV 1670 r. otrzymać miał biskup Józef Szumlański, w zamian za jednoczesną rezygnację z eparchii lwowskiej. Z powodu wyżej opisanych uwarunkowań nominacja ta nie została zrealizowana. Oprócz wagi informacyjnej dokumentu, uwagę zwraca jego forma kancelaryjna. Dokument nie został ukończony, brakuje w nim bowiem intytulacji, inicjału i podpisu pisarza litewskiego, a mimo to podpis złożył na nim już król Michał. Ten dokument pergaminowy do II wojny światowej był przechowywany w Archiwum Radziwiłłów³³, a po jej zakończeniu został włączony do zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych, w którym znajduje się w Zbiorze dokumentów pergaminowych (sygn. 8264). Dla celów niniejszej publikacji został on przygotowany do druku z uwspółcześnieniem pisowni, zgodnie z instrukcją wydawniczą Kazimierza Lepszego³⁴.

Tekst źródłowy

Warszawa, 25 IV 1670 r.

Michał, król polski, nominuje dotychczasowego prawosławnego władcykę lwowskiego Józefa Szumlańskiego na biskupa białoruskiego, czyli mścistańskiego, orszańskiego i mohylewskiego.

Oryg.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8264 (sygnatura dawna: AR 1087); karta pergaminowa o wymiarach

³³ W Archiwum Radziwiłłów został zinwentaryzowany pod sygn. 1087, zob. Katalog pergaminów Archiwum Nieświeskiego, s. 125, (rkps w pracowni naukowej AGAD).

³⁴ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, Warszawa 1953.

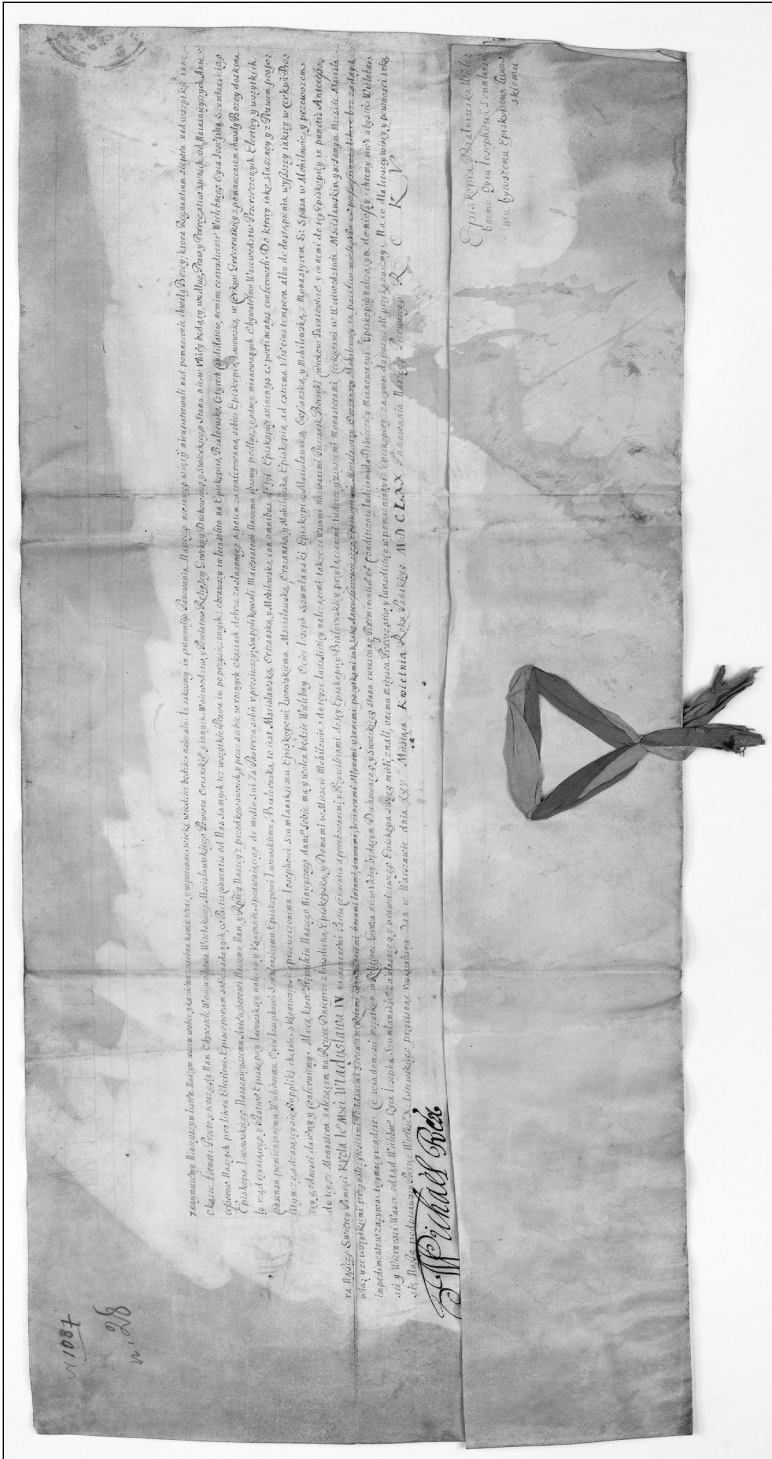
63 x 30 + 11 cm; pieczęci brak, wstążka żółto-zielono-różowa; j. pol., braki w tekście (pozostawiono wolne miejsce na intytulację, inicjał oraz podpis pisarza litewskiego). Tekst na zakładce: „Episkopia białoruska wielebnemu ojcu Josephowi Szumlańskiemu, bywyszemu episkopowi lwowskiemu”. Tekst na odwrocie dokumentu: „1670 roku. Przywilej najjaśniejszego króla polskiego Michała [wielebnemu] Józefowi Szumlańskiemu byłemu biskupowi lwowskiemu na biskupstwo białoruskie”.

^a[Michał...]^a

^[b]znajmujemy niniejszym listem naszym wszem, wobec i każdemu z osobna, komu teraz i w potomne wieki wiedzieć będzie należało, iż jakośmy *in primordiis* panowania naszego nic innego więcej nie upatrowali nad pomnożenie chwały Bożej, która *regnantium sceptrum* nad wszystkie inne okazje *firmiter*, przeto i teraz, gdy nam obywałe województwa witebskiego, mścisławskiego, powiatu orszańskiego i innych województw i powiatów religiej greckiej duchownego i świeckiego stanu nie w uniej będący, według praw i prerogatyw swoich od najjaśniejszych *antecessorów* naszych, *pro libera electione episcoporum* sobie nadanych, *et pactis conventis* od nas samych też wszystkie prawa im poprzysiężonych, obrawszy *in loco solito* na episkopiją białoruską czterech kandydatów, *nemine contradicente* wielebnego ojca Josepha Szumlańskiego episkopa lwowskiemu najjaśniejszemu antecesorowi naszemu, nam i R[zeczy]p[ospolitej] naszej z przodków swoich i przez siebie w różnych okazjach dobrze zasłużonego, a potem za konferowaną sobie episkopiją lwowską w Cerkwi grekoruskiej z pomnożeniem chwały Bożej doskonały rząd czyniącego i pastwę episkopiej lwowskiej należnie i kanonnie sprawującego *de medio sui* za pasterza sobie uprosiwszy, suplikowali majestadowi naszemu, abyśmy podług zgodnej mianowanych obywatelów województw przerzeczonych *electiej* i wszystkich *consensu* pomienionemu wielebnemu ojcu Josephowi Szumlańskiemu episkopowi lwowskiemu, białoruską to jest mścisławską, orszańską i mohylewską episkopiją *ad extrema vitae eius tempora* albo do dostąpienia wyższej jakiej w Cerkwi Bożej godności dajemy i konferujemy. Mocą którego przywileju naszego niniejszego danego sobie ma i wolen będzie wielebny ociec Joseph Szumlański episkopiją mścisławską, orszańską i mohylewską z monasterem Ś[więtego] Spasa w Mohylowie [s] i przewozem do tegoż monastera należącym na rzece Dnieprze z jurysdykcją episkopską i domami w mieście Mohylowie [s] do teje jurysdykcje należącymi, także ze wsiami nazwanymi: Pieczarsk [s], Borsuki, Cwirków, Tarasowicze i innymi do tej episkopiej *in punctis* antecesorów naszego świętej pamięci króla Jego M[o]łści Władysława IV naznaczonymi, *pactis conventis* aprobowanymi i przywilejami do tej episkopiej białoruskiej przyłączonymi, tudzież i z inszemi monasterami, cerkwiami w województwie mścisławskim i w samym mieście Mścisławiu; i ze wszystkimi przynależnościami, poddanymi, gruntami, rolami, sianożęciami, borami,

^{a-a} Imię króla wpisane ołówkiem „na brudno”, z pozostawieniem wolnego miejsca na uzupełnienie tytułatury królewskiej; zaznaczono linie (dwa wersy), w których miała być wpisana intytulacja.

^b Pozostawiono wolne miejsce na wpisanie inicjału „O”, z tego powodu wersy od pierwszego do dziewiątego (licząc sam tekst dokumentu, bez opuszczeń na tytułaturę) są przesunięte o 4 cm w prawo w stosunku do wersu dziesiątego i kolejnych.

Dokument króla Michała z dnia 25 IV 1670 r. nominujący prawosławnego biskupa lwowskiego Józefa Szumląńskiego na biskupa białoruskiego (fot. K. Zgliński).

lasami, stawami, jeziorami, młynami i innymi pożytkami tak, jako antecessorowie jego episkopowie mścislawscy, orszańscy, mohylewscy *in pacifico* mieli *usu et possessione libere* bez żadnych *impedimentów* zażywać, trzymać i rządzić. Co wiadomości wszytkiem *in religione graeca* nie w uniej będącym duchownego i świeckiego stanu *cuiuscunq̃ue praeeminentiae et conditionis* ludziom do diecezji mianowanej i episkopiej należącym doniósłszy, chcemy mieć, abyście wielebności i wierności wasze odtąd wielebnego ojca Josepha Szumlańskiego za własnego i prawdziwego episkopa swego mieli, znali, onemu miejsca prerogatyw i jurysdykcji w pomienionej episkopiej zażywać dopuszczali, przykazujemy. Na co dla lepszej wiary i pewności ręką się naszą podpisawszy pieczęć wielkiego X[jęstwa] Litewskiego przycisnąć rozkazaliśmy. Dan w Warszawie dnia 25 miesiąca kwietnia roku Pańskiego 1670, panowania naszego pierwszego roku.

°Michael Rex°.

Jacek Krochmal, Appointment of Józef Szumlański as Bishop of Belarus (25 April 1670)

Summary

After the passing of Orthodox Bishop of Lviv Atanazy Żeliborski in 1666, a few years of struggle for that bishopric have taken place. In 1667, Józef Szumlański received royal appointment as Bishop of Lviv. He could not, however, take his position, due to Antoni Winnicki, Orthodox metropolitan of Kiev, who managed Lviv diocese in vacancy after the passing of Żeliborski and strived to take it over. Unable to realize those plans, Winnicki has presented another candidate for Bishop of Lviv — Jeremiasz Świstelniccki, who also received the royal appointment to the bishopric in 1668. Issuing two appointments has led to a dual power situation in the Orthodox diocese of Lviv, exacerbating and extending the conflict. One attempt to resolve it was a plan to move Szumlański to another diocese, by appointing him the Bishop of Belarus (Mstislaw). Royal Chancellery has prepared the appointment document, dated 25 April 1670, however the appointment was never effected. The conflict regarding Lviv bishopric has lasted until 1676, when it was resolved by King John III Sobieski. The published document is a contribution to knowledge about the background of Lviv bishopric conflict. This document was not known to historians so far, thus its contents are not taken into consideration in the literature on the Orthodox bishopric conflict.

Słowa kluczowe: Józef Szumlański, Kościół prawosławny (XVII w.), diecezja lwowska (prawosławna), diecezja białoruska, diecezja mścislawsko-orszańsko-mohylewska

Keywords: Józef Szumlański, Orthodox Church (17th century), Lviv diocese (Orthodox), Belarus diocese, Mstislaw-Orsza-Mogilev diocese

°° podpis własnoręczny króla, inną ręką i atramentem.

Tadeusz M. Trajdos

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

SUMARIUSZ DOKUMENTÓW I AKT MAJĄTKOWYCH BISKUPSTWA KAMIENIECKIEGO Z 1759 ROKU

Szereg lat temu kolega z Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie, obecnie profesor Ihor Skoczylas, przekazał mi wiadomość zaczerpniętą z rosyjskich katalogów archiwalnych, że w bibliotece muzeum historyczno-architektonicznego w Riazaniu znajduje się rękopiśmienny kodeks, rzekomo pochodzący z klasztoru dominikanów w Kamieńcu Podolskim. W czerwcu 2009 r., korzystając z pomocy i gościnności historyków z miejscowego uniwersytetu, przeprowadziłem w Riazaniu kwerendę wspólnie z historykiem dominikańskim, o. Markiem Miławickim OP¹. Okazało się, że rękopis ten został przez archiwistów radzieckich, a potem rosyjskich mylnie zidentyfikowany, a zatem skatalogowany pod błędnym tytułem. Po zapoznaniu się z treścią ustaliliśmy, że mamy do czynienia z sumariuszem zestawiającym głównie sądowe (procesowe) akta delimitacyjne majątku katolickich biskupów kamienieckich. Dominikanie występują w tej księdze sporadycznie, przy okazji sporu granicznego z biskupstwem. Sumariusz składa się z 18 fascykułów. Przedstawiono w nim rozgraniczenia majątkowe i kontrowersje z nimi związane dla poszczególnych posiadłości stołu biskupiego. W aktach pojawiają się również pojedyncze wiadomości o majątku kapituły katedralnej w Kamieńcu, a także dóbr klasztornych (dominikanów, dominikanek, jezuitów), o ile sąsiadowały z majątkiem biskupim. Kodeks powstał w 1759 r. u progu rządów w diecezji kamienieckiej ostatniego biskupa czasów polskich Adama Krasińskiego. Większość regestów pisana jest jedną ręką. Kilka not, odnoszących się do dokumentacji z początku XVII w. oraz kilka uzupełnień materiału aktowego dopisano później, do roku 1771. Kodeks przechowywany w Riazaniu postradał stronę tytułową, ale dobrze zachowały się okładki.

¹ Był to okres przygotowań do wydania publikacji na temat przeszłości Kościoła katolickiego w województwie podolskim w granicach Korony Polskiej. W dorobku miałem już wówczas 8 publikacji na temat Podola. W 2015 r. pod moją redakcją naukową ukazała się książka *Kościół chrześcijański na Podolu. Materiały z konferencji naukowej Międzynarodowej Komisji Historii Porównawczej Kościołów (CIHEC) Religious space of East-Central Europe open to the East and the West, Lublin–Lwów, 6–10 września 2007*, red. T. M. Trajdos, Warszawa 2015.

Po powrocie do Polski po szybkiej kwerendzie zorientowaliśmy się, że kodeks o niemal identycznej treści i układzie znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych, w Zbiorze Aleksandra Czołowskiego (sygn. 248). Z dopiska na jego stronie 146 wiadomo, że autorem sumariusza z 1759 r. był Jakub Łubkowski, pełnomocnik do spraw dóbr stołowych biskupstwa i urzędnik grodzki w Kamieńcu Podolskim. Składana po 9 latach do druku praca zawiera lapidarny opis kodykologiczny, porównanie obu egzemplarzy (Riazań, AGAD), szkic o sytuacji majątkowej biskupstwa w 1759 r. i ordynariuszach tego okresu oraz charakterystykę zawartości sumariusza z komentarzem do chronologii pozyskania wzmiankowanych tam posiadłości biskupich i ich lokalizacji.

Porównawczy opis kodeksu

Kodeks papierowy (księga rękopiśmienna), przechowywany w Muzeum Architektoniczno- Historycznym w Riazaniu (Рязанский историко-архитектурный музей-заповедник) pod sygnaturą II-15.8785, błędnie skatalogowany jako „Копийная книга Каменец-Подольского доминиканского монастыря”, zawiera sumariusz akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego oraz kilka regestrów innych dokumentów dotyczących tego biskupstwa. Kodeks został napisany w 1759 r. Okładki i grzbiet są oprawione w półskórek. Na grzbiecie widnieje tłoczony i złożony ornament. Brzegi okładek zdobione są różową farbą, a ich odwrocie jest wyklejone papierem marmurkowym. Grzbiet i narożniki okładek są pościerane i naderwane ze od zacytowania, okładzina skórzana podniszczona. Na odwrocie okładki frontowej jest naklejony wycięty papier z wizerunkiem herbu Ślepowron biskupa kamienieckiego Adama Krasieńskiego (1759–1793), ostatniego ordynariusza tej diecezji przed rosyjskim rozbiorem Polski w 1793 r. Brak karty tytułowej. Wymiary okładek: 35 x 22 cm, kart: 34 x 21 cm.

Księga składa się z trzech wstępnych kart oznaczonych numeracją rzymską oraz dalszych 73 kart z wtórną numeracją wykonaną ołówkiem (numeracja arabska), w tym trzech ostatnich pustych. Na pierwszej niezapisanej karcie po środku znajduje się napis „Litera Aa” z czasu sporządzania kodeksu, szeregujący te akta w archiwum biskupim. W górnym lewym rogu XIX-wieczny dopisek cyryliczny „Каменец Кр... № 1726”. Na tylnej stronie pustej karty nr 73 pieczęć inwentaryzacyjna muzeum: „РМЗ [Рязанский музей-заповедник] № II-15, 8785”. W tekście kilkakrotnie wytarte owalne pieczęcie archiwalne z sygnaturą 11 445. W dolnej części grzbietu nalepka archiwum (riazańskiej ?) naukowej komisji archiwalnej z pieczęcią i sygnaturą 10 205.

Tekst składa się z 18 fascykułów, zawierających obszerne registry, głównie dokumentów i akt sądowych, dotyczące delimitacji posiadłości ziemskich stołu biskupiego na Podolu, pisanych po łacinie i po polsku. W fascykułach w zasadzie utrzymana jest sekwencja chronologiczna w uszeregowaniu wpisów. Ze względu na przewidywany stały użytek kodeksu pisarz zadbał o czytelną kompozycję tekstu: nie tylko fascykuły, ale też poszczególne akta jednego zespołu procesowego oddzielone są dużymi spacjami. Dukt liter wyraźny, pismo drobne, lecz staranne, o wypróbowanej kaligrafii, z nielicznymi dopiskami jednej ręki.

Jak już wspomniano, sumariusz przygotowany tegoż roku przez tego samego autora, zachował się w Zbiorze Aleksandra Czołowskiego w AGAD, pod

sygnaturą 248. Jest to kodeks zbliżonych rozmiarów (okładki 33 x 20 cm, karty 32 x 20 cm), też oprawny w półskórek, ale bez ozdób i bez herbu biskupiego. Tekst identycznie zgrupowany w 18 fascykułach, lecz z wieloma poprawkami, skreśleniami i dopiskami marginalnymi, a nawet doklejonymi fragmentami zapisanych kart. Pełnił więc rolę brudnopisu, na co wskazuje także sygnatura z archiwum diecezjalnego „Litera Dd”. Egzemplarz z Riazania traktowano jako czystopis, choć być może istniał jeszcze staranniejszy kaligraficznie tekst „okazowy”. Egzemplarz z AGAD powstał jako brulion na etapie porządkowania dokumentacji majątkowej dla biskupstwa. Ma on jednak wielką przewagę nad egzemplarzem rizańskim, gdyż ujawnia autorstwo tego opracowania. Brakuje tu również strony tytułowej, ale na stronie pierwszej ponad wpisem pierwszego rejestru umieszczono tytuł księgi (zapis z rozwinięciem abrewiatur): „Summarium Documentorum fundationem episcopatus Camenecensis Podoliae ac granicies eorundem bonorum episcopaliu enucleantium per me in Fine [...] summary uti bonorum mensae episcopalis plenipotentiarium subscriptum. Conscriptum anno 1759”. Zgodnie z tą zapowiedzią przy końcu księgi, na dole strony 146, odczytujemy podpis: „Jacobus Łubkowski subdelegatus Castrensis, Ep[isco]pus Camenec. plenipotentiarius mp”.

Porównanie obu egzemplarzy upewnia, że kamieniecki urzędnik grodzki Jakub Łubkowski, pełnomocnik biskupi do spraw dóbr stołowych, był w obu przypadkach redaktorem i autorem. Księga z AGAD ma podobną objętość — 148 stron, czyli 74 karty opatrzone wtórną paginacją. Podobnie jak czystopis, zawiera teksty łacińskie i polskie. W obu egzemplarzach dla ułatwienia lektury i szybkiego wyszukiwania „spraw” nazwy rozgraniczanych miejscowości są umieszczone na marginesach rejestw.

Poniżej zestawiam różnice w układzie treści obu egzemplarzy sumariusza, stosując skróty ER dla egzemplarza z Riazania oraz EC dla egzemplarza ze Zbioru Aleksandra Czołowskiego w AGAD.

Strona 8 EC zawiera skreślony wpis dotyczący dóbr Niwra, Czarnokozińce, Załucze, natomiast ER zachowuje ten regest. A zatem Łubkowski korygował własny brulion na etapie redagowania czystopisu.

Na stronie 13 EC zostały skreślone cztery regesty, dlatego w ER już ich nie ma.

Strona 21 EC — przy wpisie sprawy z 1751 r. znajduje się dopisek marginalny, który został już pominięty w ER.

Strona 23 EC — brakuje jednej oblaty, którą wprowadzono do ER.

Na stronie 31 EC znajduje się nota marginalna, nie przepisana do ER.

Na stronie 33 EC dokonano wpisu długiego wyroku sądowego z 1719 r., podczas gdy w ER zachowano jedynie krótką relację (*relatio*).

Na stronie 35 EC jest następujący układ wpisów akt z 1753 r.: *prorogatio-adcitatio-relatio*, natomiast w ER jest on następujący: *oblata-relatio-prorogatio-adcitatio*.

Na stronie 50 EC mieści się nota marginalna, pominięta w ER.

Na stronie 52 EC wpisano manifest sądowy (*manifestatio*), a w ER od razu wyrok skazujący (*condemnatio*).

Strona 69 EC — przy rewizjach granic z 1727 r. (oblatach) dokleiono pasek z licznymi dopiskami, pominiętymi w ER.

Na stronach 71–72 EC wpisano trzy protesty sądowe, a w ER tylko dwa (z roku 1742).

Na stronie 74 EC znajduje się „oblatio”, a w tym samym miejscu w ER jest relacja i dopisany manifest sądowy.

Na stronie 77 EC pominięto dwie krótkie relacje, a jedna strona jest w ogóle nie zapisana.

Na stronach 80–82 EC znajduje się wklejka dużych rozmiarów z tekstem wyroku sądowego z 1644 r.; brakuje go w ER.

Wpisy akt z 1603 i 1604 r. (delimitacja i oblata) są w ER, na karcie 45v, dopisane inną ręką. Nie były one znane Łubkowskiemu, nie figurują więc w brulionie, powstały po 1759 r. Na stronie 85 EC zostały skreślone dwa regesty, które w związku z tym nie weszły do ER, jednak w tymże miejscu w 1771 r. — na czystopisie Łubkowskiego — ktoś uzupełnił fascykuł wpisem protestu sądowego. Jest to najpóźniejszy chronologicznie dopisek w tym kodeksie. Na stronie 106 EC, na początku fascykułu, znajduje się oblata z 1636 r. W ER została ona usunięta i fascykuł zaczyna się od oblatty z 1633 r.

Egzemplarz brulionowy różni się przede wszystkim zakończeniem. Na stronie 145 odczytujemy „adnotację” Jakuba Łubkowskiego, wpisaną identycznie na karcie 70v pod fascykułem osiemnastym w egzemplarzu riazzańskim. Informuje tam o treści trzech fascykułów, niewłączonych do tego kodeksu: 1) pism wysyłanych przez rozmaitych korespondentów do biskupa Mikołaja Dembowskiego w sprawach granicznych, 2) kopii transakcji w sumariuszu, tylko odnotowanych w wyciągach, 3) transakcji dwakroć rejestrowanych oraz innych spraw delimitacyjnych kierowanych do sądów. Dalej w czystopisie już nic nie ma, za to w brulionie — na stronie 146 — znajdujemy roboczy spis biskupów kamienieckich angażujących się w majątkowe spory graniczne, poczynając od Piotra Gamrata (1531–1535), aż do inauguracji rządów Adama Krasińskiego (1759). Pod tą listą widnieje przytoczony już podpis Jakuba Łubkowskiego. Strona 147 wypełniona jest zapiskami na temat rozprawy w Trybunale Koronnym w Lublinie w sporze granicznym dóbr biskupich Demkowce i szlacheckich Iwachnowce, Olchowiec Wielki i Świerzkowce z 12 V 1760 r. Przytoczone są tam: spór o granice między Demkowcami a wsią Świerzkowce Antoniego Potockiego z 1751 r. oraz dobrami olchowickimi, z przytoczeniem wyroku i oblatty 1752 r. i relacja z usypania kopców granicznych w tymże roku. Dalsze zapiski dotyczą przebiegu granic majątku Potockiego i biskupich Demkowców, z powołaniem na dekrety sądowe. Na ostatniej stronie (148) wpisano krótkie informacje o sporach delimitacyjnych Potockich i Stadnickich z biskupstwem w latach 1752–1758, wraz z regestami kilku manifestów i wyroków. Informacje o kłopotach majątkowych biskupstwa kamienieckiego są zatem obszerniejsze w brulionie niż w czystopisie, szczególnie jeśli chodzi o dokumentację sądową z czasów biskupa Dembowskiego.

Sytuacja majątkowa biskupstwa kamienieckiego w 1759 r.

Na mocy nadania dotacyjnego wielkiego księcia Witolda z lat 1428–1430, potwierdzonego w 1498 r. przez króla Jana Olbrachta, biskupstwo kamienieckie otrzymało 27 miejscowości w ówczesnych czterech powiatach (okręgach) podolskich. Wówczas były to jedynie wsie. Z biegiem czasu niektóre z nich awansowały do statusu miasteczek: Czarnokozińce przed 1453 r. (z rezydencją zamkową

biskupów), Czercze od 1578 r., Zinkowce od 1. połowy XVII w.² Rozmiary tego majątku zmieniały się z biegiem lat. Już po 1436 r. trzeba było zrezygnować z dwóch wiosek w powiatach winnickim i braclawskim, które przypadły Litwie do 1569 r. Wiele osad doszczętnie wyludniły najazdy tatarskie. W 1566 r. rejestr poborowy wykazał jedynie 10 wsi biskupich w województwie podolskim, a w 1578 i 1583 r. dodatkowo trzy wsie. Inwentarz refekcyjnych dóbr biskupich z 1595 r. podawał jedynie 9 wsi³.

W 1583 r. sześciowioskowa włość karczmarszowska w powiecie barskim, nadana już przez wielkiego księcia Witolda, ale całkowicie opustoszała w XVI w. z powodu Tatarów, została z ulgą wymieniona przez biskupa Marcina Białobrzezkiego na połowę Pragi pod Warszawą, naówczas posiadłość kanclerza Jana Zamoyskiego. W owym czasie biskupom kamienieckim zostały: włość Czarnokozińców nad Zbruczem (miasteczko i 13 wsi), miasteczko Czercze nad Smotryczem z przyległymi dobrami wiejskimi, wieś Chropotowa nad Jampolczykiem oraz Demkowce nad górnym Żwańcem⁴. Biskupi ostrożnie kolonizowali pustki w powiecie kamienieckim. Po aneksji tureckiej (1672–1699) dobra biskupie wymagały nie tylko rewindykacji prawnej, ale też odtworzenia ekonomicznego i szybkiego zasiedlenia. W 1. połowie XVIII w. biskupstwo miało trzy miasteczka (Czarnokozińce, Czercze, Zinkowce) oraz 12 wsi: Uście, Giermakówka, Hroszowa, Szustowce, Chropotowa, Demkowce, Iwania, Niehynia (Nihin), Niwra (Niewra Wielka), Niwerka (Niewra Mała), Zalesie oraz Stefanówka, założona wtedy przez osadników z Mazowsza⁵. Folwarki były nieliczne. Inwentarze z lat 1595 i 1608 wymieniają je w Czarnokozińcach, Iwani i Niewrze. W kilku miejscowościach biskup pobierał też czynsz dzierżawny z młynów, karczem i browarów. Do skarbu biskupiego trafiały renty naturalne (wiktualia) i pieniężne (czynsze) oraz dziesięciny bartne i pasterskie. Poddani byli też zmuszani do odrobku, robocizn i służebności. Kompletny spis poddanych znany jest z 1787 r. Było ich wtedy ponad 1400⁶. Około 1759 r., przed konfederacją barską, poddani biskupi byli liczniejsi, na pewno przekraczając półtora tysiąca osób. Biskupi tej diecezji utrzymywali się również z kapitałów ulokowanych na żupach solnych w województwie ruskim oraz na dobrach ziemskich położonych z dala od Podola. Oczywiście wszyscy wierni uiszczali dziesięcinę biskupią, początkowo osepową lub snopową.

Niedostatek dochodów z majątku ziemskiego, częste zniszczenia wojenne, labilność posiadania w obliczu cyklicznego jasyru i pustoszenia upraw skłaniały biskupów kamienieckich do kumulacji innych beneficjów — opactw komendatoryjnych, prałatur i kanonii a nawet altarii w katedrach innych diecezji⁷.

² Por. T. M. Trajdos, *Kościół Katolicki na średniowiecznym Podolu* [w:] *Kościół chrześcijański na Podolu*, s. 78–79.

³ J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 30, 1983, z. 4, s. 85.

⁴ Tamże, s. 86.

⁵ Tamże, s. 87.

⁶ W 1787 r. dochód z dóbr biskupich (także z części oderwanej w 1772 r. do zaboru austriackiego) wynosił 60 512 złp; zob. J. Mucha, op. cit., s. 89.

⁷ Tamże, s. 93.

Okoliczności powstania sumariusza

Rok 1759 — data sporządzenia sumariusza na życzenie kurii biskupiej, nie był przypadkowy. Nastąpiła wtedy inauguracja rządów biskupich Adama Krasieńskiego po dwuletnim wakacie od śmierci poprzedniego ordynariusza Mikołaja Dembowskiego. Mnożyły się „sprawy graniczne” z szlacheckimi sąsiadami, Potockimi, Lanckorońskimi, Stadnickimi i Starzyńskimi, wybuchały też konflikty z dzierżawcami królewskich ziem, w tym Czartoryskimi. Potrzebne było zestawienie papierów procesowych, sięgające głęboko wstecz, czasami do XVI w., a najczęściej do 1 połowy XVII w. czyli epoki „przed Turkami”.

Biskup Mikołaj Dembowski, wywodzący się z rodziny szlachty mazowieckiej herbu Jelita, troszczył się o swoją diecezję⁸. Kapłan od 1729 r., kanonik warszawski (1728), katedralny krakowski (1731), scholastyk łęczycki i deputat trybunalski 1732–1733, osiągnął godność biskupią dzięki bezapelacyjnemu poparciu kandydatury Augusta III do tronu Polski w 1733 r. Rychło otrzymał bogatą komendę, prepozyturę generalną zakonu miechowitów-bożogrobców. Od 1735 r. piastował urząd pisarza wielkiego koronnego. W 1741 r. król udzielił mu prezenty (de facto nominacji) na biskupstwo kamienieckie. Został wyświęcony 7 X 1742 r. w Warszawie. Jurysdykcję w diecezji kamienieckiej sprawował do śmierci w 1757 r. Od 1744 r. zasiadał w senacie. Wielokrotnie wypowiadał się za ulepszeniem obrony państwa i za aukcją wojska. W 1753 r. otrzymał Order Orła Białego.

Swej diecezji przysporzył wiele korzyści. W latach 1747–1748 przeprowadził wizytację generalną. Założył seminarium diecezjalne, odnowił katedrę, wznosząc nową fasadę (1754) i łożąc na wyposażenie jej wnętrza. Sprawił nowe stalle, ambonę, konfesjonały i organy. W 1756 r. umieścił spiżowy posąg NMP na szczycie minaretu, który Turcy pozostawili przy katedrze⁹. Bronił uposażenia katedry i kapituły oraz beneficjów plebańskich. Wiele dokumentów, rejestrowanych w omawianym sumariuszu, odnosi się do jego starań o sprawiedliwą delimitację dóbr kościelnych na Podolu. W 1757 r. otrzymał nominację Augusta III na opróżnione arcybiskupstwo lwowskie, ale prekonizacji papieskiej nie doczekał. Zmarł 17 XI 1757 r. w rezydencji w Czarnokozińcach, a pochowany został w katedrze kamienieckiej, pod kaplicą św. Piotra (potem Najśw. Sakramentu).

Jego następcą, Adam Krasieński h. Ślepowron, też „mazowita”, w młodości poparł żarliwie Stanisława Leszczyńskiego (1733–1734) w walce o tron polski¹⁰. Po długim pobycie we Francji i Włoszech wrócił w 1746 r. i przedzierzgnął się w zwolennika obozu saskiego i „republikanina”. Odtąd zaczął się jego duchowny *cursus honorum*, rozpoczęty po 1750 r. uzyskaniem prałatur łęczyckich, kanonii

⁸ W. Konopczyński, *Dembowski Mikołaj h. Jelita (zm. 1757)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 5, Kraków 1939–1946, s. 97–98; K. R. Prokop, *Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współczesności*, Biały Dunajec–Ostróg 2007, s. 297–306; tenże, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa–Drohiczyń 2014, s. 138–140.

⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski, szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 29, 35; A. Raszczupkin, *Kamieniec Podolski. Antemurale christianorum*, Kamieniec Podolski 2009, s. 95.

¹⁰ W. Szczygielski, *Krasieński Adam Stanisław h. Ślepowron (1714–1800)* [w:] PSB, t. 15, 1970, s. 160–166; K. R. Prokop, *Biskupi kamienieccy*, s. 306–319; tenże, *Rzymskokatolicki biskupi*, s. 223–225.

płockiej i gnieźnieńskiej (1753) i scholasterii gnieźnieńskiej (1757). W służbie państwowej doczekał się w 1752 r. urzędu sekretarza wielkiego koronnego. Na katedrę kamieniecką dostał nominację królewską latem 1759 r. Prekonizacja papieska przyszła już 24 IX 1759 r., a sakrę biskupią przyjął 27 I 1760 r. Ingres do stolicy diecezji odbył 27 VII 1760 r. A zatem sumariusz opatrzony jego herbem, ale datowany na rok 1759, musiał zostać sporządzony jesienią tego roku, na pół roku przed rzeczywistym objęciem jurysdykcji. Pozwalał nowemu biskupowi rozeznąć się w sytuacji majątkowej, a przede wszystkim w relacjach sąsiedzkich z rodzinami magnackimi i szlacheckimi województwa podolskiego. W latach 1759–1760 jeszcze nikt nie spodziewał się okoliczności, które sprawiły, że biskup Adam Krasieński, stanowczy przeciwnik Rosji, wróg Familii Czartoryskich i elekta z 1764 r., Stanisława Augusta Poniatowskiego, uczestnik konfederacji radomskiej 1767 r., wysunął się od 1768 r. na czołowe miejsce pośród wodzów konfederacji barskiej i wytrwał do 1772 r. jako zwolennik wojny o niepodległość Polski. Nie ma tu miejsca i powodu do relacjonowania dalszych jego losów, ale trzeba zaznaczyć, że był ostatnim ordynariuszem kamienieckim w dobie upadku Rzeczypospolitej. Protestował przeciwko drugiemu rozbiorowi (1793) i aneksji województwa podolskiego przez Rosję. Przeniósł się do galicyjskiej części swej diecezji (oderwanej już w 1772 r. od Polski). Rosjanie skonfiskowali dobra biskupie i kapitulne. W 1795 r. cesarzowa Katarzyna II bezprawnie zlikwidowała diecezję kamieniecką i chociaż cesarz Paweł w 1798 r. ją przywrócił, była to już inna rzeczywistość, dramatyczna w skutkach dla ludności polskiej wyznania katolickiego na Podolu.

Charakterystyka treści fascykułów sumariusza

Jak wyżej pisałem, sumariusz 1759 r. (egzemplarz rizański) poczynawszy od fascykułu drugiego do siedemnastego (przedostatniego) zawiera regesty (spordycznie kopie) akt delimitacyjnych, czyli oblaty rozgraniczeń majątkowych oraz regesty i adnotacje wszelkich innych pism i dokumentów sądowych, sankcjonujących czynności procesowe w tym zakresie (manifesty, wyroki, wizje lokalne, relacje, odroczenia).

Fascykuł pierwszy zaczyna się od regestu przywileju króla Kazimierza IV Jagiellończyka, fundującego 10 IX 1485 r. kolegium sześciu wikariuszy katedry kamienieckiej¹¹. Uzupełniony jest notą o potwierdzeniu fundacji w 1517 r. przez króla Zygmunta I Starego oraz w 1740 r. przez króla Augusta III. Oblata została umieszczona w Metryce Koronnej.

Na tejże karcie 1 został wpisany regest aktu dotacyjnego dla biskupstwa kamienieckiego (wspomnianych 27 wsi) według confirmacji króla Jana I Olbrachta z 29 IX 1498 r.¹² Podano też informację na temat oblatowania tego przywileju w kamienieckich księgach ziemskich w 1616 r.

Na karcie 1v zaczynają się regesty i noty dotyczące nowożytnej dokumentacji majątkowej: regest postanowienia królewskiego z 1519 r. o zwolnieniu najważniejszych posiadłości biskupich, Czarnokozińców i Czercza, z szosu (*exactio*

¹¹ T. M. Trajdos, op. cit., s. 114.

¹² Tamże, s. 78.

civilis) i czopowego z powodu zniszczeń wojennych na Podolu¹³ oraz regest wspomnianej transakcji wymiennej z 1583 r. między biskupem Marcinem Białobrzeckim a kanclerzem Janem Zamoyskim (6 wsi biskupich w powiecie barskim na podwarszawską Pragę), oblatowanej w kamienieckich księgach ziemskich. Drugi regest w tej sprawie zawiadamia o konfirmacji króla Stefana Batorego z 5 IX 1583 r. Na karcie 2 znajdziemy regest libertacji (25 IV 1646 r.) dóbr biskupich od podwód, za wyjątkiem poselstw tureckich, tatarskich i moskiewskich (w obu kierunkach)¹⁴. Ostatnie regesty tej karty dotyczą posiadłości biskupich na Pradze, m.in. tamtejszego wiatraka oraz sporu z właścicielem wsi Targówek, kupcem winnym Pawłem Sperlingiem. Pochodzą z lat 1750 i 1752.

Od drugiego faszcykułu [k. 2v–6v] zaczyna się dokumentacja sporów granicznych w majątku biskupstwa kamienieckiego na samym Podolu. Faszcykuł ten poświęcony jest rozgraniczeniu biskupich dóbr miasteczka **Czarnokozińce** oraz szlacheckich dóbr Podfilipie, Orynin, Pokłęski i Bereżanka (Brzeżanka), a także wsi Załucze. Jej połowę od 1620 r., na skutek donacji Piotra Orzechowskiego, przejął klasztor dominikanów w Kamieńcu Podolskim¹⁵. W XVI stuleciu Załucze nosiło nazwę Łucznirowce¹⁶. Wspomniane dobra znajdowały się w południowo-zachodniej części ówczesnego powiatu kamienieckiego. Regesty delimitacji, wniesione do sumariusza, pochodzą z lat 1575, 1617 i 1625 oraz — po wyzwoleniu z władzy tureckiej — z lat 1727, 1737 i 1749. W rozgraniczeniu z 1617 r. występują też biskupie wioski **Niwra** i **Niwerka** (Niewra Wielka i Mała), przyznane już w dotacji Witoldowej z lat 1428–1430, położone w tymże powiecie¹⁷. Pojawia się też biskupi nabytek nowożytny — wieś **Giermakówka**, zwana inaczej **Pawłowo** albo Pawłów¹⁸. W 1625 r. rozgraniczono biskupie wsie Niwra i Pawłowo oraz **Iwanie** (w XV wieku zwane Wojtowce, a w XVI w. — Iwan Kołodziej), też nadane już przez księcia Witolda w latach 1428–1430 w zachodniej części powiatu kamienieckiego¹⁹. Granice tych wsi przylegały do szlacheckiego majątku Bułoczyna vel Gadki. W połowie XVIII w. Czarnokozińce oraz Niwrę i Niwerkę rozgraniczono ze szlacheckimi Frydrychowcami.

W tymże faszcykule najciekawsze jest przytoczenie „kombinacji” z 19 VIII 1719 r. [k. 3] między biskupem Stefanem Rupniewskim i wspierającą go urzędowo kapitułą katedralną a szlachtą z rodziny Podfilipskich, właścicielami Podfilipia i połowy Załucza i przeorem dominikanów kamienieckich o. Aniołem Smolińskim, którego konwent posiadał drugą połowę Załucza. Porozumienie dotyczyło granic biskupiego miasta Czarnokozińce (i rozległego terenu wokół niego).

¹³ Por. H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980, s.114–115, 116–117.

¹⁴ Por. tamże, s. 90–91.

¹⁵ M. Miławicki, *Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku* [w:] *Kościół chrześcijański na Podolu*, s. 250–251. W 1708 r. w tej wsi mieszkało 33 chłopów i 6 szlachciców dzierżawiących ziemię za czynsz. Dochód przynosiła duża barć (22 pnie).

¹⁶ М. Крикун, *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і мат.*, Львів 2011, с. 245–246.

¹⁷ Tamże, s. 204, 246.

¹⁸ Tamże, s. 204.

¹⁹ Tamże, s. 203; T. M. Trajdos, op. cit., s. 79. W XVIII wieku włączone do powiatu czerwonogrodzkiego, od 1772 r. pod zaborem austriackim.

Streszczono również inne dokumenty tego dotyczące (m.in. dekret sądowy), wynik negocjacji dominikanów z biskupem w sprawie granic klasztornego Załucza.

Fascykul trzeci [k. 7–8v] także obejmuje rozgraniczenie biskupich Czarnokoziańców z wsiami szlacheckimi Podfilipie, Załucze i Przewrocie (1581, 1713) oraz Frydrychowcami (1718, 1750–1753). W fascykule czwartym [k. 9–13v] kontynuowany jest wątek zmagania o wytyczenie korzystnej granicy od dominikańskiego Załucza i dóbr Podfilipskich. Znajduje się tu m.in. dokumentacja procesu podjętego w tej sprawie przez biskupa Stanisława Hozjusza w 1723 r., ze wsparciem kapituły. Są też rejestry delimitacji z 1619 r. wspomnianych dóbr Niwra, Niwerka, Pawłów i **Szustowce**. Te ostatnie były nowożytnym nabytkiem biskupstwa²⁰. Przytoczono też rozgraniczenie wsi Iwanie i **Zalesie**²¹. Antagonistami biskupów na tym terenie byli Kąccy, właściciele Babińców i Mielnicy. W latach 1750–1757, za biskupa Mikołaja Dembowskiego, prowadzona była intensywna i rewindykacyjna delimitacja dóbr stołowych Giermakówka-Pawłowo, naprzeciw szlacheckich Babińców i Krzywców.

W fascykule piątym [k. 14–19] zebrano materiały dotyczące wspomnianej już biskupiej wsi **Iwanie**, pierwotnie nazywanej Wojtowce „alias Iwan Kołodziej”. Miała zatem nazwę polską, nadaną przez osadników małopolskich oraz nazwę ruską. W 1569 r. wieś tę dzierżawił Wojciech Czacki. Posiadłość graniczyła ze szlacheckimi wioskami Borzyszkowce, Filipkowce i Mielnica. Tę ostatnią nabył potem Wojciech Lanckoroński, podstoli kamieniecki 1705–1725²². Prowadził on spór delimitacyjny z dzierżawcą biskupich wsi Iwanie i Puste — Józefem Mיעińskim, cześnikiem wendeńskim. Te rozgraniczenia prowadzono w 1719 r. oraz w latach 1752–1753.

Fascykul szósty [k. 19v–21] pokazuje rozgraniczenie w 1543 r. za czasów biskupa Andrzeja Zebrzydowskiego, z udziałem kapituły, między biskupim majątkiem **Czercze i Niechynia** (albo **Nihin**) a Anną Rudecką, żoną sędziego ziemskiego kamienieckiego Macieja Rudeckiego, wtedy właścicielką — jeszcze nie podzielonego — Załucza nad Smotryczem. Czercze, od 1578 r. miasteczko prawa niemieckiego, od donacji Witoldowej z lat 1428–1430 było ważną siedzibą biskupią (z folwarkiem i dworem) w powiecie smotryckim, po połowie XV w. wcielonym do powiatu kamienieckiego²³. W tejszej okolicy znajdowała się wieś Niechynia (Nihin), również dar Witoldowy²⁴. Przy okazji delimitacji 1543 r. sporządzono dokładny opis granic po polsku [k. 19v–20]. W tej okolicy rozgraniczenia prowadzono też w latach 1756–1757 z polecenia biskupa Dembowskiego.

W fascykule siódmym [k. 21v–28] znajdują się wyłącznie materiały dotyczące rozgraniczenia biskupiej wsi **Nihin** (Niechynia) z królewską wsią Dumanów, pozostającą w dzierżawie szlacheckiej²⁵. W 1543 r. posiadali tę dzierżawę Zbigniew i Florian Silniccy. Sprawę tych granic podnoszono w latach 1619 i 1636–1641.

²⁰ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 247.

²¹ Tamże, s. 203. Wieś Zalesie, uzyskana przez biskupstwo już za księcia Witolda przed 1430 r., leżała w zachodniej części powiatu kamienieckiego, później w XVIII wieku w pow. czerwonoградzkim.

²² *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gašiorowski, Kórnik 1998, s. 105.

²³ T. M. Trajdos, op. cit., s. 78–80.

²⁴ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 246.

²⁵ Tamże, s. 238.

W 2. ćwierci XVIII stulecia pojawili się dzierżawcy Korytkowski i Gawarecki, a od 1737 r. Adam Łęczyński. Spór wokół tej granicy (dekrety, protesty, manifesty obu stron) trwał niemal bez przerwy w latach 1738–1749. Temat ten wraca więc w fascykule ósmym [k. 28v–31v], ale już w innym naświetleniu. Został przytoczony wyrok sądowy, wydany 9 I 1745 r. w sprawie rozgraniczenia Niechyni z Dumanowem i Załużczem. Obok biskupa Dembowskiego i kapituły pojawił się nowy czynnik kościelny, zainteresowany tymi majątkami — kolegium jezuitów w Barze (1745, 1749). W tych latach Dumanów i Łysiec pozostawały w ciągłej dzierżawie Łęczyńskiego.

Fascykul dziewiąty [k. 31v–33v] rozpoczynają akta sporu granicznego z 1619 r. między biskupim Czerczem i Niechynią a dziedzicami wsi Werbka Potockimi oraz dzierżawcą Baliny Koniecpolskim²⁶. Ten spór wracał w latach 1636 i po „okresie tureckim”, w latach 1738 i 1749. W 1750 r. zarządzono też delimitację ze szlachecką wsią Czezelnik, osadzoną dopiero w XVII w.²⁷

Fascykul dziesiąty [k. 33v–39] zajmuje się wsią **Poczapińce** (albo Złota Łoza), majątkiem najpierw biskupim, a następnie w 1627 r. nadanym przez biskupa Adama Nowodworskiego kapitulie katedralnej²⁸. W 1616 r. rozgraniczono ją z wsią Chodykowce, własnością pisarza ziemskiego kamienieckiego Gabriela Koziętulskiego²⁹. Kapitulne już Poczapińce pojawiają się dalej z okazji rozgraniczenia z królewską wsią Biała³⁰ (dekrety lat 1638 i 1639) i w połowie XVIII w. Z kolei w latach 1619 i 1625 biskup i kapituła rozgraniczali Nihin z wioskami nowej lokacji Ćwikowce i Karaczkowce w majątku królewskim, dzierżawionym przez starostę łatyczowskiego i cześnika kamienieckiego Kalinowskiego. Nihin rozgraniczano też w latach 1749 i 1751. Spory delimitacyjne miasta Czercze pojawiały się równolegle w latach 1637, 1721–1738 i 1748–1752. Na ziemi biskupiej w 1. połowie XVIII w. założono „mazurską” kolonię **Stefanówka**³¹. Jest ona wzmiankowana w tym fascykule w latach 1742, 1745 i 1751–1752 z okazji sporu granicznego z Rozwadowskimi, którzy mieli wtedy w dzierżawie wsie królewskie Karaczkowce, Cekową i Białą. W połowie XVIII w. Balinę dzierżawił Mikołaj Stadnicki. Do sumariusza wpisano oblatę z 1752 r. ukazującą przebieg granicy w dolinie Czerniejewa z wyliczeniem kopców. I w tej sprawie biskup Dembowski wykazał się stanowczością.

W fascykule jedenastym [k. 40v–42v] znajdują się materiały dotyczące dużej wsi biskupiej **Kropotowa** (Chropotowa)³² nad Jampolczykiem, posiadanej od czasów donacji księcia Witolda. Pokazuje wytyczenie jej granic w 1596 r. z dziedzictwem szlacheckim Papieskich — wsiami Poczapińce (jeszcze nie były wtedy biskupie) i Chodorowce. W latach 1640–1644 Krzysztof Koniecpolski, chorąży wielki koronny 1633–1641, a następnie wojewoda bełski 1641–1660³³, właściciel

²⁶ Tamże, s. 207, 237. Balina nosiła też nazwy Miasteczko albo Nowosiółka.

²⁷ Tamże, s. 235.

²⁸ J. Mucha, op. cit., s. 151; М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 246.

²⁹ *Urzędnicy*, s. 85. Pełnił ten urząd w latach 1609–1622.

³⁰ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 237.

³¹ J. Mucha, op. cit., s. 86.

³² М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 247. Do połowy XV w. należała do powiatu smotryckiego, potem do kamienieckiego.

³³ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 138.

wsi Oknin i Czerмна (Czemierna), toczył spór o grunty kapitulne Czarnisz, przylegające do biskupiej Kropotowej. Po wyzwoleniu z tureckiej okupacji wróciły stare spory, ale z nowymi właścicielami. W 1738 r. kłopotliwymi sąsiadami Kropotowej byli: dziedzic miasteczka Czemieszowce oraz wsi Pólko i Bereżanka (Brzeżanka, Brzeżanki)³⁴ Jerzy Polanowski, a także dziedzic wsi Kuhajowce Sebastian Grodecki. Spór rozstrzygnął sędzia ziemski kamieniecki Stanisław Podfilipski. W 1741 r. odbyła się kompromisowa delimitacja. Kuhajowce objął wtedy nowy właściciel Aleksander Silnicki, cześnik czerwonogrodzki 1729–1743³⁵. W 1751 r. granice biskupiej Kropotowej kwestionowali posesor królewskiej Czarna Kicki oraz administrator lasów królewskich Lisowski. Na końcu tego fascykułu pod czystopisem Łubkowskiego inna ręka poczyniła uzupełnienie na rok 1771 dotyczące sporu granicznego Kropotowej z ówczesnym posesorem Czarnej Wieniawskim.

Materiały dotyczące granic biskupiej wsi, a następnie miasteczka **Zinkowce** w powiecie kamienieckim, darowanej już w latach 1428–1430, znajdują się w fascykule dwunastym [k. 42v–45v]³⁶. W końcu XV w., mimo pustoszeń tatarskich, była to najbogatsza i najludniejsza posiadłość biskupia. W 1536 r. Zinkowce rozgraniczono z królewską wsią i polem Dłużek oraz wsią szlachecką Kadyjowce (ewentualnie Kadyjówka)³⁷. Mieli ją wtedy podstarości podolski Jan Sroczyński i jego małżonka Konstancja. Tę delimitację potwierdzono w 1751 r. Po usunięciu Turków Dłużek objął jako posesor starosta generalny Podola Marcin Kaćki. Zaszła więc potrzeba nowej delimitacji w 1717 r. W 1755 r. trzeba było rozgraniczyć biskupie Zinkowce z posiadłością klasztoru dominikanek w Kamieńcu Podolskim, wsią Pudłowce i ponownie z królewskim Dłużkiem. Dominikanki pozyskały wieś Pudłowce w 1628 r.³⁸ Zakonnice te miały też wieś Ciołkowce vel Ciołkowiec. W fascykule tym wzmiankowana jest też wieś podmiejska Biłanówka, należąca do jurysdykcji magdeburskiej (polsko-ruskiej) Kamieńca Podolskiego oraz szlacheckie dziedzictwo Rzepińce, graniczące z królewską wsią Dłużek³⁹.

Fascykuł trzynasty [k. 45v–51v] dotyczy biskupiej wsi **Demkowce**, należącej do majątku dotacyjnego, do połowy XV w. w powiecie smotryckim, potem kamienieckim⁴⁰. W 1612 r. nastąpiło jej rozgraniczenie z wsią szlachecką Świerzkowce (Świrkowce, Świerzchowce)⁴¹, wtedy własnością Walentego Kalinowskiego, starosty braclawskiego i winnickiego, który ją oddał za wysługę Janowi Czuryło. Po niewoli tureckiej tę wieś Kalinowskich przejął Jakub Władysław Morsztyn (1715) ożeniony z Jadwigą Kalinowską. W 1726 r. wieś przejął właściciel Husiatynia — Michał Potocki. Biskupie Demkowce zyskały wtedy nowych potężnych

³⁴ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 205, 224. Wieś Pólko nosiła w XVI w. nazwę Czemieszna lub Słobódka, a w XVIII w. — Jampolczyk (od przepływającej rzeczki).

³⁵ *Urzędnicy*, s. 40.

³⁶ T. M. Trajdos, op. cit., s. 79; М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 246.

³⁷ Tamże, s. 213.

³⁸ M. Miławicki, op. cit., s. 253. Nie jest całkiem pewne, jakim sposobem się to stało; albo dzięki donacji Michała Potockiego, albo dzięki zakupowi od niego, albo też dzięki zakupowi od jego krewnych Boryslawskich za posag jednej z sióstr.

³⁹ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 225. Rzepińce leżały blisko miasteczka Orynin.

⁴⁰ Tamże, s. 245.

⁴¹ Tamże, s. 227. W XVI wieku zwana też Czobotowa.

sasiadów — Stadnickich, właścicieli Serwatyńców. Aleksander Stadnicki był od 1721 r. cześnikiem latyczowskim, a w latach 1744–1766 podkomorzym kamienieckim⁴². Jan Stadnicki był podstolim bełskim w latach 1713–1737⁴³. Jako świadek delimitacji Serwatyńców i Demkowców występował w latach 1725–1729 właściciel miasta Satanowa Adam Sieniawski. W 1740 r. zaostryły się stosunki z Potockim; protest w sądzie składał jego komisarz Jan Brzeziński. W latach 1742 i 1748 biskupowi Dembowskiemu udało się rozgraniczyć Demkowce jednocześnie od dóbr Potockich, Stadnickich i Starzyńskich. W 1749 r. doszli właściciele wsi Iwachnowce⁴⁴, Ołtarzewscy i Wojakowscy. Około połowy XVIII w. królewski Wiśniowczyk mieli w dzierżawie Czartoryscy. W 1751 r. udało się rozgraniczyć Demkowce i Wiśniowczyk mimo bardzo niechętnego stosunku do biskupa Dembowskiego (i vice versa) wszechwładnego posesora tej wioski, wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego i jego żony Marianny z Sieniawskich⁴⁵.

W fascykule czternastym [k. 52–54] kontynuowane są sprawy Demkowców i rozgraniczeń z Serwatyńcami, Świerzkowcami oraz Iwachnowcami. W 1616 r. i 1636 r. współwłaścicielami Serwatyńców byli: Mikołaj Potocki, Jan Herburt i Florian Olewiński. W 1633 r. pomyślnie rozgraniczono Demkowce z Serwatyńcami i królewskim Wiśniowczykiem. Po wyzwoleniu z tureckiej władzy, biskup Chryzostom Gniński próbując odbudować zdewastowany majątek, za zgodą kapituły, oddał Demkowce w dzierżawę Michałowi Stopczańskiemu (1716). Dzierżawca od razu w latach 1716–1721 popadł w spór graniczny z ówczesnymi dziedzicami Serwatyńców Kacprem Dmochowskim i Zofią Szadurską. W 1726 r. Serwatyńce miały już nowych właścicieli Stadnickich, którzy kontynuowali spór do 1727 r. Dodatkowo biskupie Demkowce trzeba było chronić przed posesorami Zawadyńców, Radziwińskimi, szlachtą z Mazowsza oraz Wojakowskimi z Iwachnowców.

Spory graniczne wokół Demkowców ciągną się przez kolejne fascykuly: piętnasty, szesnasty i siedemnasty. W fascykule piętnastym [k. 55–60v] przedstawiono kontrowersje z lat 1728–1731. Świecką stroną procesową byli wszyscy sąsiedzi tego majątku biskupiego: Stadnicki z Serwatyńców, Potocki ze Świerzkowców, Wojakowscy i Ołtarzewscy z Iwachnowców, a także Świrscy i Radziwińscy. W 1743 r. pojawia się Czartoryski jako dzierżawca wsi Skipcze i Słobódka. W 1744 r. Wiśniowczyk był w dzierżawie Wardenkiego. Czartoryski poszerzał swe dobra podolskie: kupił część Serwatyńców, przejął Wiśniowczyk, gdzie w 1747 r. ustanowił pełnomocnika, starostę wareckiego Pułaskiego. Większość Serwatyńców utrzymał jednak Aleksander Stadnicki. W latach 1748–1751 te wielkie rodziny magnackie nie rezygnowały choćby z drobnych zaborów ziemi biskupiej, mimo energii Mikołaja Dembowskiego, który nie był lubiany w tym kręgu.

⁴² *Urzędnicy*, s. 97, 161.

⁴³ *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmińterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 55.

⁴⁴ М. Крикун, *Подільське воєводство*, с. 213.

⁴⁵ *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987, s. 163. Czartoryski był wojewodą ruskim w latach 1731–1782, a w latach 1750–1758 także starostą generalnym Podola.

Fascykuł szesnasty [k. 61–62v] pokazuje spór graniczny między Demkowcami a królewską wioską Skipcze, w 1720 r. w dzierżawie Starzyńskich. Sumariusz prezentuje dział majątkowy z 1725 r. między Starzyńskimi a Radziwińskimi w dobrach obejmujących Kutkowce, Uście, Zawadyńce, Skipcze i Słobódkę. W 1727 r. Skipcze są już w rękach braci Radziwińskich, Antoniego kasztelana ciechanowskiego i Franciszka cześnika ciechanowskiego. Przy delimitacji z Demkowcami pojawiają się też chorąży czernihowski Stefan Iwanicki, Franciszek Starzyński, podstoli kamieniecki Remigian Czermiński i stolnik łyczowski Andrzej Czermiński⁴⁶. W 1741 r. Skipcze i Słobódkę Skipecką posiadali Rudzińscy.

W fascykule siedemnastym [k. 63–69] zebrano materiały dotyczące relacjami biskupich Demkowców i szlacheckich Iwachnowców. W końcu XVI w. były one własnością Marcina Kalinowskiego. Z 1593 r. mamy opis granic po polsku. Po „okresie tureckim”, w 1723 r. część tej wsi posiadał cześnik lwowski (1713–1729) Michał Złoczowski⁴⁷. Wieś miała jednak wiele działów własnościowych; w 1727 r. występuje m.in. Stanisław Potocki oraz Wojakowscy i Ołtarzewscy (1727–1730). W połowie XVIII w. własnością Iwachnowców dzielili się Potoccy, Wojakowscy i Ołtarzewscy⁴⁸. Zawadyńce trzymał stale Antoni Radziwiński. Królewską wieś Wiśniowczyk przed Czartoryskimi (w 1727 r.), dzierżawili Franciszek i Piotr Świrscy.

Ostatni fascykuł — osiemnasty [k. 69v–70v] nie zawiera już akt rozgraniczeń majątkowych. Przedstawiono tam sprawę fundacji kapitałowej biskupa Stefana Rupniewskiego (1716–1721); lokaty 80 tys. złp na dobrach Studenica własności Potockich, w celu urządzenia seminarium diecezjalnego w Kamieńcu. W 1747 r. prowadzono starania o rewindykację 10 tys. złp z tego kapitału. Wpisy z 1757 i 1758 r. dotyczą lokalizacji budynków seminarium i sporu biskupa Dembowskiego z rektorem kolegium jezuitów. Chodziło o wykorzystanie zrzuconych kamienic przy rynku polskim w pobliżu wikarówki i domu Lanckorońskich oraz o plac przy ulicy Tatarskiej, między rezydencją prałata-kustosza katedry a budynkiem kolegium jezuitów, naprzeciw ich kościoła.

*

Sumariusz z 1759 r. jest — jak widać — kopalnią wiadomości o sąsiedzkich utarczkach na tle spornych delimitacji dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego i dóbr szlacheckich na Podolu. Szczególnie bogaty materiał dotyczący spraw majątkowych pochodzi z XVIII w. Pokazuje zmiany własnościowe w dobrach szlacheckich zarówno do 1672 r. jak też, dokładniej, po 1699 r. Nie jest mi znana droga, jaką przebył ten cenny kodeks, nim trafił do muzealnej biblioteki w głębi Rosji, w Riazaniu. Po kasacie diecezji kamienieckiej w 1866 r. i przewiezieniu zasobu archiwum kurii i kapituły do Żytomierza, siedziby jedynej odtąd zachowanej diecezji katolickiej w południowo-zachodniej części Ziem Zabrzanych w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, wiele archiwaliów uległo zniszczeniu lub

⁴⁶ *Urzednicy podolscy*, s. 105, 183. Remigian Czermiński sprawował swój urząd w latach 1726–1731, a Andrzej Czermiński w latach 1724–1735.

⁴⁷ *Urzednicy woj. ruskiego*, s. 114.

⁴⁸ W 1731 r. występuje jako współwłaściciel Konstanty Wojakowski, chorąży łyczowski, zob. *Urzednicy podolscy*, s. 155. W 1751 r. część wsi miał Antoni Potocki.

rozproszeniu. Z opublikowanych w 1911 r. badań księdza Jana Głaba, w 1909 r. penetrującego archiwalia kamienieckie w Żytomierzu wynika, że już wówczas sumariusza z 1759 r. tam nie było⁴⁹. Następny cios przyszedł w 1915 r., gdyż władze rosyjskie, ustępujące przed naporem wojsk państw centralnych, nagminnie wywoziły cenne polskie archiwalia i biblioteki kościelne w głąb Cesarstwa, na tyły frontu. Być może opisywany sumariusz znalazł się w Riazaniu już w latach I wojny światowej. Wyjaśnienie tej kwestii leży już w zasięgu możliwości pracowników muzeum historyczno-architektonicznego w Riazaniu.

Tadeusz M. Trajdos, Summary book of property documents and files of Kamieniec bishopric of 1759

Summary

In 2009, Tadeusz M. Trajdos from Institute of History of Polish Academy of Sciences in Warsaw, and pater Marek Miławicki from Dominican Historical Institute in Cracow have conducted a query in the library of Historical and Architectural Museum-Reserve in Ryazan (Russia). They examined a manuscript codex preserved there (sign.ref. II-15.8785), miscatalogued by Soviet archivists as a cartulary of Dominican monastery in Kamieniec Podolski. In fact, it is a summary book of property documents and files of Catholic bishopric of Kamieniec, recording disputes and border litigations pertaining to the bishopric's land holdings. The researchers realized, that they were dealing with a book, another copy of which was preserved in Alexander Czołowski Collection in Central Archive of Historical Records in Warsaw, under signature reference number 248. Both copies — Ryazan clean copy and Warsaw draft — were prepared in 1759 by magistrate official from Kamieniec Podolski, Jakub Łubkowski, plenipotentiary of the curia for the bishopric's economy holdings. The summary book was created at a breakthrough time. 1757 marks the passing of Kamieniec bishop Mikołaj Dembowski, who effectively defended the bishopric's holdings against challenges from its magnate and noble neighbours through negotiations and compromise. In the autumn of 1759, the diocese was taken over by Adam Krasiński, soon-to-be leader of Bar Confederacy, the last Bishop of Kamieniec in Polish times. The summary book was intended as a aid for him, in scope of property disputes and legal protection of the owned holdings.

Słowa kluczowe: Rianzań, muzeum, Kamieniec Podolski, kamienieckie biskupstwo katolickie, sumariusz akt majątkowych

Keywords: Ryazan, museum, Kamieniec Podolski, Kamieniec Catholic bishopric, summary book of property files

⁴⁹ J. Głab, *Opis archiwum diecezji kamieniecko-podolskiej*, „Przegląd Historyczny”, t. 13, 1911, s. 125–128.

Alicja Nowak

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

KONCESJA NA HANDEL OBWOŻNY DLA IZRAELA JANKIELA Z KALWARII WYDANA W 1802 ROKU

Prusy nazwane Nowowschodnimi (inaczej: Nowymi Prusami Wschodnimi) powstały w 1795 r. z ziem zagarniętych przez Prusy w wyniku III rozbioru Polski, przeprowadzonego przez mocarstwa rozbiorowe po stłumieniu insurekcji kościuszkowskiej. Tereny wcześniej należące do Polski i urządzone zgodnie z jej ustrojem, znalazły się w innym organizmie państwowym i szybko zostały poddane reformom administracyjnym, ustrojowym i gospodarczym¹. Do zarządu nowo zdobytą prowincją powołano — na wzór działających w innych prowincjach państwa pruskiego — urząd pod nazwą Generalne Dyrektorium Finansów, Wojny i Domen (General-Ober-Finanz-Kriegs- und Domänen Direktorium). Nowe władze dążyły do objęcia szczegółowym nadzorem wszystkich dziedzin życia, zarówno ustrojowego, jak i gospodarczego. Administracja terenowa państwa pruskiego tworzona była przez Kamery Wojny i Domen, którym podlegały poszczególne prowincje. Równoległe w Generalnym Dyrektorium funkcjonowały także departamenty do spraw poszczególnych prowincji (Provinzialdepartement). Stojący na ich czele ministrowie nadzorowali prowincje z centrali w Berlinie. Dochodziło do rozbieżności w postrzeganiu zarządu prowincją pomiędzy ministrami stojącymi na czele poszczególnych resortów, a ministrami zarządzającymi prowincjami. Urzędnikom prowincjonalnym zależało na autonomizacji poszczególnych prowincji, urzędnikom resortowym przeciwnie — na ich centralizacji².

Z ziem polskich zdobytych w wyniku trzech zaborów nie utworzono odrębnego terytorium w ramach państwa pruskiego, ale zostały one wcielone do Prus jako ich prowincje. Podlegały różnym departamentom prowincjonalnym

¹ Według słów feldmarszałka Wicharda Joachima Heinricha von Möllendorfa, rozbiory Polski były dobrodziejstwem dla ludzkości i wynikiem niższości umysłowej Słowian, którzy sami ponoszą winę za los, jaki ich spotkał (za: M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1789–1871*, Warszawa 1980, s. 54). Przyjmując takie założenie, z niemieckiego punktu widzenia, dawne ziemie polskie pilnie wymagały gruntownych reform administracyjnych i gospodarczych.

² M. Wawrykowa, op. cit., s. 95–96.

Generalnego Dyrektorium. Ziemie pierwszego i trzeciego zaboru tworzyły jeden departament prowincjonalny wraz z Prusami Wschodnimi. Terytoria Prus Południowych i Nowowschodnich nie weszły w skład Rzeszy Niemieckiej i stanowiły suwerenne władztwo królów pruskich³.

W obrębie nowych prowincji pruskich zniesiono podział administracyjny istniejący w czasach polskich. Nowy podział wprowadzony przez pruskich urzędników w żaden sposób nie uwzględniał historycznie ukształtowanych granic, w tym przynależności do powiatów. Ustrój administracji i sądownictwa w Prusach Południowych i Nowowschodnich został ujednoczony z tym, jaki panował w innych prowincjach rządzonych przez Hohenzollernów. Różnica sprowadzała się tylko do braku samorządu miejskiego oraz szlacheckiej reprezentacji stanowej, które pod panowaniem pruskim zostały zniesione na dawnych terenach polskich. W nowo przyłączonych prowincjach w 1797 r. wprowadzono przepisy Powszechnego Prawa Krajowego (Landrecht)⁴.

W prowincji Prus Nowowschodnich w 1797 r. utworzono dwa departamenty kamer, mające siedziby w Płocku i Białymstoku. W oparciu o *Resort-Reglement* przeprowadzony został podział kompetencji pomiędzy departamentami kamer a rejencjami. Powołano powiaty jako okręgi administracyjne, podległe władzy landrata. Oba departamenty w momencie ich tworzenia miały porównywalny obszar i liczbę mieszkańców⁵.

Polityka państwa pruskiego nie była przychylna Żydom. W innych prowincjach pozostających pod władzą pruską regulacje dotyczące Żydów wprowadzono w 1750 r. Władze prowincjonalne zmierzały do poddania ich jak najściślejszej kontroli. Po przyłączeniu ziem odebranych Polsce w wyniku rozbiorów, prawodawstwo to wprowadzono także w Prusach Południowych i Nowowschodnich⁶. Ograniczano napływ ludności żydowskiej z innych prowincji państwa. 17 IV 1797 r. ogłoszono Statut Generalny dla Żydów (*General-Juden-Reglement*) zamieszkałych w Prusach Południowych i Nowowschodnich. Jako powód do wydania tego dokumentu podano „szkodliwość dla ludności chrześcijańskiej”. Rzeczywistą przyczyną był jednak zamiar wprowadzenia skrupulatnej kontroli nad wszystkimi przejawami życia gospodarczego⁷. Władze pruskie prowadziły politykę zmierzającą do usunięcia najuboższych Żydów poza granice prowincji. Na ludność żydowską nakładano wysokie podatki i opłaty za prawo do wykonywania zawodu. Zniesiony został samorząd żydowski. Wśród ograniczeń praw wprowadzono podwyższenie wieku zawierania małżeństw, czy konieczność posiadania zgody władz kameralnych na zmianę miejsca zamieszkania. Handel prowadzony przez Żydów ograniczono do ściśle określonych artykułów, czyli do produktów dostarczonych przez chłopów oraz narzędzi potrzebnych w rolnictwie.

³ J. Wąsicki, *Ustrój pruski na ziemiach polskich w latach 1772–1815* [w:] *Węzłowe problemy dziejów Prus XVII–XX wieku. Materiały z sesji naukowej w UAM (11 i 12 VI 1970)*, red. G. Labuda, Poznań 1971, s. 77.

⁴ Tamże, s. 78–80.

⁵ *Historia państwa i prawa*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 50.

⁶ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 3: *Po rozbiorach*, cz. 1, Lwów 1920, s. 18.

⁷ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*. Wrocław, 1957, s. 292.

Żydzi mogli być zatrudniani także jako robotnicy najemni. Natomiast handlem obwoźnym mogli zajmować się tylko nieliczni Żydzi, posiadający na tę działalność urzędowe zezwolenie⁸. Rabinom odebrano uprawnienia sądowe⁹.

W wydany w 1797 r. Statucie Generalnym dla Żydów zlikwidowano samorząd żydowski, wprowadzono natomiast rygorystyczną kontrolę państwa. Wszyscy Żydzi pozostający pod ochroną prawną (*Schutzjuden*) ujęci zostali w specjalnym spisie, nazwanym Rejestrem Generalnym Żydów¹⁰. Obejmował on wszystkich Żydów powyżej 10 roku życia. Spis miał obejmować imiona osób, miejsce ich zamieszkania oraz uwzględniać zajęcie, z którego się utrzymują. Miał być również dołączony wykaz dzieci i służby. Mieszkający w prowincji Żydzi otrzymywali listy ochronne, zwane też protekcyjnymi (*Schutzbriefe*). Osoby nie posiadające takich listów nie mogły przebywać na terenie prowincji polskich pod zaborem pruskim. W świetle prawa postrzegane były jako włóczędzy i karane grzywną¹¹. W Statucie Generalnym wymienione zostały zawody, jakimi wolno było trudnić się Żydom. Znalazły się wśród nich: handel, rzemiosło, rolnictwo, hodowla bydła, furmaństwo. Jedną z metod germanizacji ludności żydowskiej było szkolnictwo. Żydzi mieli obowiązek przyjęcia nazwisk¹².

Handel, zwłaszcza obwoźny, prowadzony przez domokrażców, trudno było skrupulatnie kontrolować, wobec czego objęto tę formę działalności gospodarczej zakazem prowadzenia bez urzędowej zgody¹³. Przykładem koncesji, wystawianych domokrażnym sprzedawcom działającym na terenie Prus Nowowschodnich, jest zezwolenie na handel wydane Izraelowi Jankielowi z Kalwarii¹⁴. Dokument wydany w imieniu króla Prus Fryderyka Wilhelma III¹⁵, podpisany został przez dwóch wysokich urzędników, Carla von Struensee¹⁶ i Friedricha von Schröttera¹⁷. Zezwolenie to zostało wydane na drukowanym formularzu, do którego odręcznie wpisano tylko nieliczne słowa: imię i nazwisko odbiorcy dokumentu, miasto i powiat jego stałego zamieszkania oraz słowo „Białystok”, określające siedzibę kamery. Odręcznie został wpisany także cały punkt 9 koncesji, oprócz jego pierwszych trzech słów, czyli: „Diese Konzession ist”. Punkt ten określał warunki udzielenia koncesji: czas jej trwania przez 5 lat oraz zakaz jej przedłużenia bądź odnowienia.

⁸ *Historia państwa i prawa*, t. 3, s. 40–41.

⁹ S. Kutrzeba, op. cit., s. 20.

¹⁰ J. Wąsicki, *Ziemie polskie*, s. 292.

¹¹ W. Smoleński, *Rządy pruskie na ziemiach polskich (1793–1807)*, Warszawa 1886, s. 36.

¹² A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Warszawa 2012, s. 19; W. Smoleński, op. cit., s. 37.

¹³ W. Smoleński, op. cit., s. 37; J. Wąsicki, *Ziemie polskie*, s. 292.

¹⁴ Kalwaria — miasto powiatowe nad rzeką Szeszupą, zwane też Kalwarią Żydowską. Miasto bardzo licznie zamieszkiwali Żydzi; w 1861 r. było ich 6687 na 8432 mieszkańców ogółem. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 3, Warszawa, 1882, s. 711–712.

¹⁵ Fryderyk Wilhelm III (1770–1840), król Prus od 1797 r.

¹⁶ Carl August von Struensee (1735–1804), od 1791 r. pruski minister Akcyzy, Cła, Soli, Fabryk, Manufaktur i Handlu.

¹⁷ Friedrich Leopold baron von Schrötter (1743–1815), od 1796 r. nadprezydent Prus Wschodnich, szef Departamentu Prus Wschodnich, Nowowschodnich i Zachodnich.

Koncesja na handel domokrażny dla zamieszkałego w Kalwarii Izraela Jankiela znajduje się w zespole Generalne Dyrektorium Finansów, Wojny i Domen. Departament Prus Nowowschodnich, przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹⁸. Jednostka archiwalna nosi tytuł „Niederschlagung der Kanzleigebühren für zwei Hausierkonzessionen für die Juden Israel Jankel und Levin Wolf aus Kalwary” (Zniesienie opłat urzędowych za zezwolenia na handel obwoźny, wydane Żydom: Izraelowi Jankielowi i Lewinowi Wolfowi z Kalwarii). Poza prezentowaną tu koncesją dla Izraela Jankiela wspomniana jednostka zawiera także drugą, niemal jednobrzmiącą koncesję, wydaną Lewinowi Wolfowi, również mieszkańcowi Kalwarii.

W dokumencie został określony teren, na którym handlarz mógł prowadzić działalność. Wymieniono miejscowości — wsie i miasta — w układzie według powiatów. Izrael Jankiel mógł zatem zajmować się handlem obwoźnym na terenie powiatów: białostockiego (w miastach Wasilków i Odelsk), bielskiego (Narew, Kleszczele), dąbrowskiego (Dąbrowa, Korycin, Kuźnica, Sopoćkinie, Sztabin), drohickiego (Drohiczyn, Mielnik, Wysokie Mazowieckie), goniądzkiego (Grajewo, Jedwabne, Osowiec, Radziłów, Wąsosz, Wizna), kalwaryjskiego (Olita), mariampolskiego (Balwierzyszki, Johannsburg¹⁹, Poniemuń, Sapieżyszki) i wigierskiego (Bakałarzewo, Berzniki, Krasnopol, Liszków, Metele). Jako uzasadnienie dla udzielenia koncesji Izraelowi Jankielowi podano brak innego handlarza działającego na terenie wymienionych powiatów. Zawarto jednak w dokumencie zastrzeżenie, że gdyby w którymś z wymienionych miast osiedlił się kupiec prowadzący taką działalność, Jankiel utraci uprawnienia do działania w tej miejscowości.

Warunki przyznane Jankielowi były dość surowe. Obowiązywał go, pod groźbą utraty koncesji, całkowity zakaz handlu czymkolwiek innym, niż artykuły wymienione wprost w koncesji. Kupiec miał też obowiązek prowadzenia książki zakupu i sprzedaży (*Ein- und Verkaufs-Buch*).

W tekście dokumentu szczegółowo wymieniono zarówno wszystkie towary, jakie handlarz mógł skupować, jak i te, które sprzedawał. Obrót innymi surowcami i przedmiotami był zakazany (*Der Handel mit allen übrigen, hier nicht ausdrücklich bemerkten Waren, ist durchaus verboten*). Izrael Jankiel mógł zatem w wymienionych wyżej powiatach nabywać od tamtejszych mieszkańców: pierze, dutki²⁰, chmiel, wosk, łój, surowe skóry zwierzęce oraz szczecinę.

Znacznie dłuższy był natomiast wykaz przedmiotów, jakie kupiec mógł sprzedawać. Obejmował różnorodne drobne przedmioty codziennego użytku. Były to: zwykle noże i widelce, igły i wyroby igielne, pokrywki do fajek, druty mosiężne i żelazne, lusterka, norymberskie tabakierki, ołówki i drukowane formularze²¹, dutki, drobne wyroby ślusarskie, okulary, sztuczne kwiaty, drobne wyroby to-karskie, główki fajek, różnego rodzaju obrcze, osełki, młynki do kawy, krzemienie, tanie łyżki z metalu, małe gwoździe, cienkie i grube nici, cekiny, wstążki,

¹⁸ AGAD, Generalne Dyrektorium Finansów, Wojny i Domen. Departament Prus Nowowschodnich, sygn. III/115, s. 2–5.

¹⁹ Miejscowość niezidentyfikowana. W pow. mariampolskim nie ma miejscowości o takiej lub zbliżonej nazwie, natomiast dawny Johannsburg (Jańsbork), czyli obecny Pisz, położony jest w innej lokalizacji.

²⁰ Dutka — dolna część stosiny pióra mająca postać przezroczystej rurki.

²¹ Dosłownie: rubryki (niem. *Rothsteine*).

wyroby z bursztynu, portmonetki, portfele, korale, grzebienie, szczotki do zębów, wachlarze, naparstki, abażury, fiszbiny, krzesiwa, różnego rodzaju guziki, lichtarze, objaśniacze do świec²², nożyce, opłatki, lak do pieczętowania, lunety, pergamin, pędzle, szczotki do ubrań, kulki mydlane, struny, wody perfumowane, pomady oraz zwykłe perły. Wykaz przedmiotów sprawia wrażenie bardzo chaotycznego; artykuły nie zostały pogrupowane tematycznie. Kilkakrotnie wymieniono w nim różnego rodzaju przybory do szycia.

Koncesja na handel obwożny dawała Izraelowi Jankielowi z Kalwarii prawo do prowadzenia działalności handlowej. Nie mógł on sprzedawać swych artykułów poza ściśle określonym terytorium. Obowiązkiem Izraela Jankiela było płacenie podatków i akcyzy w miejscu swego stałego zamieszkania, czyli w Kalwarii. Akcyzą określano specjalny podatek konsumpcyjny, który płacili mieszkańcy miast od wszystkich towarów przywożonych do miasta, jak też produktów wytwarzanych w mieście. Stanowiła obciążenie również dla ludności wiejskiej, zapatrującej się w miastach w niezbędne artykuły²³. W tekście koncesji wskazano także konsekwencje grożące handlarzowi za nieprzestrzeganie ustalonych w niej zasad. Po stwierdzeniu pierwszego nadużycia groziła kupcowi konfiskata towaru, przy kolejnym — odebranie przyznanej mu koncesji.

Tekst źródłowy

Berlin, 31 XII 1802

Koncesja na handel obwożny wydana kupcowi z Kalwarii Izraelowi Jankielowi przez króla Prus Fryderyka Wilhelma III, 1802

Oryg.: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Generalne Dyrektorium Finansów, Wojny i Domen. Departament Prus Nowowschodnich, sygn. III/115, s. 2-5; j. niemiecki, karty papierowe o wymiarach: 35,5 x 22 cm.*

[s. 2]

Lit. A No 57

Zur Hausier-Koncession des Juden Israel Jankel zu Kalwary

[s. 3]

Lit. A No 57

Seine Königliche Majestät von Preussen etc. etc. etc.

Unser allergnädigen Herr, lassen dem Juden Israel Jankel zu Kalwary Kalwaryschen Kreises hiemit die Erlaubniss zum Hausier-Handel in dem Bialystokschon Kammer-Departement der Provinz Neu-Ostpreussen, unter folgenden Einschränkungen erteilen:

Dieser Handel darf nur auf dem platten Lande und in den Städten Wasilkow und Odelsk im Bialystokschon; Narew und Kleszczel im Bielskschen; Dombrowa, Koryczin, Kuznica, Lipsk, Sopoczkinie und Stabin im Dombrowaschen; Drohiczyn, Mielnik und Wysokie Mazowieckie im Drohiczynschen; Grajewo,

²² Objaśniacz do świec — szczypce do obcinania knotów świec.

²³ *Historia państwa i prawa*, t. 3, s. 54.

Jedwabno, Ossowiec, Radzilow, Wonsosz und Wizna im Goniondzschen; Olitta im Kallwaryschen; Balwierzyszken, Johannsburg, Poniemon und Sapiezyszken im Marienpolschen; Bakalarzewo, Berzniken, Krasnopol, Liskow und Metellen im Wygryschen Kreise, wo zur Zeit niemand ist, der mit den unten gennaten Gegenständen Handel treibt, betrieben werden. Sobald sich aber in einer von diesen genannten Städten jemand niederlässt, der mit den unten angeführten Artikeln Handel treibt; so hört die Erlaubniss zum Hausier-Handel an einem solchen Orte von selbst auf, und wird deshalb die Einrichtung getroffen werden, dass sobald dieser Fall eintritt, der Name einer solchen Orte von selbst auf, und wird deshalb die Einrichtung getroffen werden, dass sobald dieser Fall eintritt, der Name einer solchen Stadt in dieser Konzession von dem landrätlichen Officio des Kreises, wo der Jude Israel Jankel wohnt, gelöscht werden wird.

Der Hausier-Handel darf sich nur auf folgende Gegenstände erstrecken, als:

- Einkaufs-Artikel:
 - Federn,
 - Federposen,
 - Hopfen,
 - Wachs,
 - Talg,
 - rohe Tierhäute, und
 - Schweinsborsten;
- Verkaufs-Artikel:
 - ordinäre Messer und Gabeln
 - Nadeln und allerhand andere kleine Nädler-Waren, als: Deckel zu Tabackspfeifen und desgleichen, auch Messing- und Eisendraht,
 - kleine Spiegel,
 - Nürnberger Tabacksdosen,
 - Bleifedern und Rothsteine,
 - Federposen,
 - Kleine Schlösser,
 - Brillen,
 - ordinäre Blumen,
 - kleine Drechsler-Arbeiten,
 - Pfeifenköpfe,
 - Ringe allerhand Art,
 - Schleifsteine,
 - Kaffemühlen,

[s. 4]

- Flintensteine,
- Löffel von geringem Metall,
- kleine Nägel,
- Zwirn,
- Nähfeide,
- Flittern,
- Bänder,
- Bernstein-Waren
- Geldbeutel

- Brieffaschen,
- Korallen,
- Kämmen,
- Zahnbürsten,
- Fächer,
- Fingerhütte,
- Lichtschirme,
- Fischbein,
- Feuerstahl,
- Hemd- und andere Knöpfe,
- Leuchter,
- Lichtputzen,
- Scheren,
- Oblaten,
- Siegellack,
- Perspektive,
- Pergament,
- Pinsel,
- Kleider- und andere Bürsten,
- Seifkugeln,
- Saiten,
- wohlriechende Wasser,
- Pomade, und
- ordinäre Perlen.

Der Handel mit allen übrigen, hier nicht ausdrücklich bemerkten Waren, ist durchaus verboten,

Die zu führenden Verkaufs-Artikel müssen jederzeit aus einer Akzise- oder Konsumtions-Steuerbaren Stadt genommen werden. Der Jude Israel Jankel ist daher verpflichtet, solche aus den Städten Kalwary zu nehmen,

Ein Ein- und Verkaufs-Buch zu halten, solches von dem Konsumtions-Steuer-Amte zu Kalwary gegen Bezahlung des Werts, zu lösen, und bei jedem Einkaufe die Quantität, Qualität, auch den Wert der erkauften Waren, so wie die zur Stadt zum Verkauf zu bringenden, auf dem platten Lande aufgekauften, oben bemerkten rohren Produkte, nach vorhergegangener Revision durch das Zoll- und Konsumtions-Steuer-Amt des Orts, wo die Waren eingekauft, oder zum Verkauf gebracht worden, darin verzeichnen zu lassen.

s. 5]

Der Wiederverkauf der oben bemerkten rohren Produkte auf dem Lande ist gänzlich verboten.

Wenn der Jude Israel Jankel diesen Vorschriften nicht genau nachkommen sollte, so hat er im ersten Betrettungsfall, Konfiskation der Ware, und im zweiten Fall, den Verlust dieser Konzession sicher zu erwarten.

Der Jude Israel Jankel muss diese Konzession zum Hausier-Handel bei jeden Gelegenheit, wo er davon Gebrauch macht, vorzuzeigen im Stande sein, also solche beständig mit sich führen.

Diese Konzession ist jedoch nur auf fünf Jahre nämlich bis zum 31. Dezember 1807 gültig, und hat Impetrant nach Verlauf dieser Zeit, auf keine Weise

Erneuerung der Erlaubniss zum Hausier-Handel zu verhoffen, viel mehr muss er bis dahin für and[er]e erlaubte Mittel sorgen, wodurch er sich nach Verlauf dieser 5 Jahre seinen Unterhalt erwerben kann.

Schlüsslich werden alle Polizei- und Konsumtions-Steuer-Behörden hiemit angewiesen, den Juden Israel Jankel wenn er den obigen Vorschriften genau nachkommt, bei dieser Konzession zu schützen.

Signatum Berlin, den 31. Dezember 1802

[pieczęć lakowa wyciśnięta przez papier]
Auf S[eine]r Königlichen Majestät allergnädigsten Spezial-Befehl

Struensee Schroetter

Konzession
Zum Hausier-Handel für den
Juden Israel Jankel
zu Kalwary Kalwaryschen
Kreises

**Alicja Nowak, Itinerant trade license for Izrael Jankiel from Kalwaria,
issued in 1802**

Summary

Lands seized by Prussia as a result of Third Partition of Poland were incorporated into the Prussian state as a province named New East Prussia. Prussian authorities have quickly changed the methods of administration of the captured territories. Changes included the status of town inhabitants, rural population and Jews. Rights of the latter were significantly limited. In 1797, a General Statute for Jews was enacted. All Jews were registered in a general register. They have received so-called letters of protection, without which they had no right to sojourn within the province. Jewish self-government was abolished, and Jews were allowed to practice only a few professions, including itinerant trade. Such activity required an official license, which determined in detail both the territory, on which itinerant trade was permitted, and a list of goods that the merchant was allowed to buy and sell.

Słowa kluczowe: Prusy Nowowschodnie, Żydzi, handel obwoźny, koncesje na handel

Keywords: New East Prussia, Jews, itinerant trade, trade licenses

Dorota Lewandowska

(*Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa*)

KSIĘGA METRYKALNA RZYMSKOKATOLICKIEJ PARAFII KUKIZÓW W ARCHIDIECEZJI LWOWSKIEJ Z LAT 1785–1906

We wrześniu 2017 r. Archiwum Główne Akt Dawnych pozyskało do swego zasobu księgę zmarłych z rzymskokatolickiej parafii Kukizów, w dawnym dekanacie żółkiewskim archidiecezji lwowskiej. Jest to oryginalna, rękopiśmienna księga prowadzona w języku łacińskim, zawierająca wpisy zgonów z lat 1785–1906, wnoszone odrębnie dla miasta Kukizów i poszczególnych wsi wchodzących w skład okręgu parafialnego. Księga została zakupiona w antykwariacie w Gliwicach Łabędach.

Parafia w Kukizowie prawdopodobnie powstała przed 1600 r., jednak jej początki nie są znane¹. Na przełomie XVI i XVII w. Kukizów stał się własnością hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Po bezpotomnej śmierci syna hetmana — Jana, dobra przypadły córce Stanisława Żółkiewskiego — Zofii, a później jej wnuczce, Zofii Teofili, która wyszła za mąż za Jakuba Sobieskiego. Po matce miasteczko odziedziczył Jan III Sobieski, a następnie jego syn Konstanty. W tym czasie Kukizów nazywany był także Krasnym Ostrowem. Po śmierci Konstantego Sobieskiego Kukizów przypadł jego najstarszemu synowi, Jakubowi Ludwikowi, który w 1730 r. zbudował (lub odbudował) tu kościół i uposażył parafię. W 1890 r. wybudowano nową, drewnianą świątynię pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła. Według schematyzmów rzymskokatolickiej archidiecezji lwowskiej² z okresu międzywojennego, prowadzone w parafii księgi metrykalne zachowały się fragmentarycznie od 1777 r. Pozyskana obecnie księga jest jedyną z tej parafii przechowywaną w polskich archiwach państwowych. Inne księgi metrykalne

¹ Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 4, Warszawa 1883, s. 854; J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 202. Według schematyzmu parafia została erygowana w 1668 r. dzięki fundacji Mikołaja Giedzińskiego. *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini MCMXXXVI*, Leopoli 1926, s. 167.

² *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini. MCMXIV*, Lwów 1914, s. 162; *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini. MCMXXX*, Lwów 1930, s. 175; *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini. MCMXXXIII*, Lwów 1933, s. 77.

z parafii Kukizów przechowuje Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (księgi z lat 1821–1934)³ oraz Archiwum abpa Eugeniusza Baziaka w Krakowie (księgi z lat 1901–1944), przy czym znajdujące się tam księgi zgonów rozpoczynają się dopiero od roku 1907⁴, stanowią więc uzupełnienie księgi zakupionej przez AGAD.

Jak wspomniano, omawiana księga zawiera wpisy zmarłych dla miasta Kukizów (z lat 1785–1906) oraz wsi: Ceperów (1787–1906), Remenów (1786–1906), Rudańce (1789–1906) i Wisłoboki (1793–1902). Wpisy dla każdej z tych miejscowości (prowadzone po łacinie), poprzedzone są drukowaną instrukcją w językach polskim i łacińskim. Jest to księga oprawna w półskórek. Jej stan zachowania jest średni (widoczne są rozdarcia grzbietu, przebarwienia i zagniecenia kartek). Na okładce znajduje się wklejka tytułowa z napisem „Liber mortuorum totius para[fae] Kukizoven[si] r[itus] l[atini] ab Anno 1785”.

Księga metrykalna z Kukizowa została w AGAD włączona do zespołu nr 301, Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej, w którym otrzymała kolejną sygnaturę (2019).

Dorota Lewandowska, 1785–1906 parish records of Roman Catholic parish of Kukizów in Lviv archdiocese

Summary

Parish records of Kukizów parish were purchased in 2017 by Central Archive of Historical Records from a bouquiniste store in Gliwice. It is the only book of records from that parish preserved in Polish state archives. The book was handwritten in Latin. It includes entries about deaths of inhabitants of town and parish of Kukizów near Lviv. Other records of that parish are preserved in Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv and Archive of Archbishop Eugeniusz Baziak in Cracow.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, akta metrykalne, Kukizów, archidiecezja lwowska

Keywords: Central Archive of Historical Records, parish records, Kukizów, Lviv archdiocese

³ *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005, s. 331–332.

⁴ Zob. <http://upjp2.edu.pl/uczelnia/uczelnia/institucje/archiwum-abpa-eugeniusza-baziaka-w-krakowie> <dostęp: 2018-06-26>.

IV. W STULECIE ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI

Jerzy Gaul

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

POLONIKA W ODDZIALE KWATERMISTRZOWSKIM C. I K. NACZELNEJ KOMENDY ARMII W ARCHIWUM WOJNY W WIEDNIU (STYCZEŃ–LUTY 1918)

Program „Odtworzenie pamięci Polski” (Reconstitution of the memory of Poland) rozpoczęty przy poparciu Rady Europy przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych w 1998 r.¹ objął swoim zasięgiem liczne archiwa europejskie². Badania prowadzone przez autora od 1998 r. w archiwach austriackich, w których znajdują się niezliczone materiały archiwalne dotyczące Galicji i Królestwa Polskiego z okresu zaborów 1772–1918, doprowadziły do rejestracji licznych poloników³.

¹ J. Gaul, *Polonika w archiwach austriackich*, „Archeion”, t. 110, 2007–2008, s. 118–120.

² Rezultaty kweryndy autora przeprowadzonych w archiwach niemieckich, zob. J. Gaul, *Polonika w Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburg*, „Archeion”, t. 104, 2002, s. 227–233; tenże, *Die Polen betreffenden Archivalien im Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg*, „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen”, Bd. 55, 2002, H. 2, S. 146–148; tenże, *Polonika w Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburg*, „Archeion”, t. 107, 2004, s. 391–397.

³ Kweryndy przeprowadzone w archiwach austriackich w latach 1998–2012 zostały podsumowane w przewodniku archiwalnym *Polonika w Austriackim Archiwum Państwowym 1772–1918 / Polonica im Österreichischen Staatsarchiv 1772–1918*, oprac. / verfaßt v. J. Gaul, Warszawa 2003; tenże, *Polonika w archiwach austriackich*, „Archeion”, t. 110, 2007–2008, s. 118–142; tenże, *Polonica in österreichischen Archiven*, „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, Bd. 53, 2009, S. 417–445. Zob. także J. Gaul, *Polonika z lat 1772–1918 w Krajowym Archiwum Karyntii w Klagenfurcie*, „Archeion”, t. 106, 2003, s. 238–248; tenże, *Polonika z lat 1772–1918 w Archiwum Diecezjalnym w Wiedniu*, „Archeion”, t. 109, 2006, s. 215–226; tenże, *Polonika w zespole Kancelarii Wojskowej Jego Wysokości Cesarza i Króla w Archiwum Wojny w Wiedniu*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 20, 2013, s. 237–245; tenże, *Akta dotyczące Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej z lat 1914–1918 w Archiwum Wojny w Wiedniu*, MHA, t. 21, 2014, s. 215–226; tenże, *Franciszek Charwat. Materiały z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, MHA, t. 22, 2015, s. 331–346; *Spółeczeństwo polskie w świetle raportów politycznych austro-węgierskiego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce 1915–1918. Wybór źródeł*, oprac. J. Gaul, A. Nowak, Warszawa 2015; J. Gaul, *Akta dotyczące budowy państwowości polskiej w okresie lipiec — sierpień 1917 roku w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, MHA, t. 23, 2016, s. 267–278; tenże, *Polonica w zespole „Urząd Nadzoru Wojennego” w Archiwum Wojny w Wiedniu*, MHA, t. 24, 2017, s. 311–323. Rozpoczęta w 2007 r.

W ramach umowy dotyczącej współpracy archiwalnej zawartej pomiędzy Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych w Warszawie a Dyrekcją Generalną Austriackich Archiwów Państwowych w Wiedniu autor w dniach 17–30 VIII 2017 r. przeprowadził kwerendę w zespole Naczelnej Komendy Armii (Armeeoberkommando — AOK), w podzespole Oddział Kwaternistrzowski (Quartiermeisterabteilung — Qu.Abt.) w Archiwum Wojny (Kriegsarchiv) w Wiedniu. Oddział Kwaternistrzowski AOK powstał 1 I 1916 r. w wyniku przekształcenia dotychczasowej Najwyższej Komendy Etapów (Etappenoberkommando). W jego skład wchodziło kilka grup, w tym Administracja Wojskowa (Militärverwaltung) obszarów okupowanych m.in. w Królestwie Polskim⁴.

W przebadanych 14 kartonach (Nr. 2500–2513), zawierających dokumentację z 1918 r., zarejestrowano liczne polonika. Do najważniejszych należą akta c. i k. administracji wojskowej w Królestwie Polskim.

Problematyka 107 dokumentów, wraz z załącznikami, prezentowanych w niniejszym artykule jest bardzo zróżnicowana. Dotyczą one sprawy polskiej w Szwajcarii [nr 17]; państwowości polskiej: Rady Regencyjnej [35, 55, 82–83, 90], Rady Stanu [8, 27, 36, 38], „Monitora Polskiego” [56–57], kryzysu rządowego powstałego w wyniku dymisji premiera Jana Kucharzewskiego⁵ [96], prasy i propagandy filmowej [39, 91]. Wiele dokumentów dotyczy spraw wojskowych: Legionów Polskich [4, 6, 11, 13, 66, 74, 84, 86, 98] oraz Polskiego Korpusu Posiłkowego [3, 39, 80–81, 89, 94, 99, 103, 105], a także polskich jeńców wojennych w Bułgarii i Turcji [42]. Prezentowane archiwalia dają wgląd w stosunki gospodarcze i finansowe na obszarach okupowanych w Królestwie Polskim i w Galicji [2, 9, 12, 42, 45, 87], dotyczą utworzenia starostw w miejscowościach Brody, Zbaraż i Skalał [88], urlopowania urzędników c. k. administracji [34, 101, 104], w tym także finansowej [7, 10] do pracy w urzędach państwa polskiego. Sprawy administracji austro-węgierskiej w Królestwie Polskim odnoszą się do c. i k. przedstawicielstwa w Warszawie [20], włączenia pow. Chełm, Hrubieszów i Tomaszów do Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie (Militär-generalgouvernement — MGG) [54, 60], ruchu republikańskiego [44], wpływów bolszewickich na ziemiach polskich [21]. W dokumentach znalazły się echa pokoju zawartego przez państwa centralne z Ukrainą w lutym 1918 r. — reperkusje

współpraca ze Stacją Naukową PAN w Wiedniu zaowocowała publikacjami: J. Gaul, *Polonika w Archiwum Parlamentu w Wiedniu. Archiwum Izby Posłów Rady Państwa 1861–1918 / Polonica im Parlamentsarchiv Wien. Archiv des Abgeordnetenhauses des Reichsrats 1861–1918*, Warszawa 2014; tenże, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. 1: *Archiwum Wojny / Józef Piłsudski. Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, Bd. I: *Kriegsarchiv*, Warszawa 2015; tenże, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. 2: *Ogólne Archiwum Administracji, Archiwum Domu-, Dworu- i Państwa / Józef Piłsudski. Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, Bd. 2: *Allgemeines Verwaltungsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Warszawa 2017.

⁴ *Inventar des Kriegsarchivs Wien*, Wien 1953, S. 9–11. Zob. *Polonika w Austriackim Archiwum Państwowym / Polonica im Österreichischen Staatsarchiv*, s. 110–111.

⁵ Jan Kucharzewski (1876–1952), historyk, do 1908 r. działacz Narodowej Demokracji, w latach 1914–1917 prowadził działalność niepodległościową w Szwajcarii, od września 1915 do 1917 r. kierował stowarzyszeniem „La Pologne et la Guerre”; 26 XI 1917 — 27 II 1918 r. premier rządu Rady Regencyjnej.

polityczne, protesty społeczne, środki bezpieczeństwa w lubelskim MGG, dymisji Jerzego Madeyskiego⁶, przyjazd nowego gubernatora generalnego gen. Antona Lipoścaka⁷, ruchu rewolucyjnego [68–69, 71, 79, 90, 92–93]. Sprawy związane z Galicją dotyczą m.in. Kościoła katolickiego [30], posłów ukraińskich do parlamentu wiedeńskiego [15, 46, 54], konfliktu Polskiego Stronnictwa Ludowego z wojskami niemieckimi w Galicji [107], powrotu uciekinierów do Galicji [106], internowanych [18]. W dokumentach pojawiają się nazwiska tak znanych osobistości, jak arcybiskup lwowski Kościoła katolickiego Józef Bilczewski⁸ [30], Agenor hr. Gołuchowski⁹ [62], członek Izby Panów Adam Jędrzejowicz¹⁰ [3], baron Jan Konopka¹¹ [16, 19], premier Jan Kucharzewski [96], gubernator Anton Lipoścak [77], poseł ks. Andrzej Lubomirski¹² [18], szef Krajowego Komisarjatu Cywilnego w Lublinie Jerzy Madeyski [73], Jerzy hr. Mycielski¹³ [102], poseł Eugeniusz Petruszewicz¹⁴ [54], gubernator Stanisław Szeptycki¹⁵ [55, 61], poseł Włodzimierz Zahajkiewicz¹⁶ [15, 46].

⁶ Jerzy Madeyski (1872–1939), dr prawa, urzędnik w służbie austriackiej, w latach 1895–1897 w namiestnictwie Dolnej Austrii, od 1897 r. w Ministerstwie Wyznań i Oświaty; od 11 VI 1916 do 19 II 1918 r. krajowy komisarz cywilny w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie; wziął urlop po pokoju brzeskim; od 25 VII do 17 X 1918 r. austriacki minister wyznań i oświaty.

⁷ Anton Lipoścak (1863–1924), generał armii austro-węgierskiej, Chorwat z pochodzenia; od marca do 2 XI 1918 r. generalny gubernator lubelski.

⁸ Józef Bilczewski (1860–1923), arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego, profesor teologii na Uniwersytecie Lwowskim, w 1900 r. rektor tego uniwersytetu.

⁹ Agenor hr. Gołuchowski młodszy (1849–1921), prawnik, polityk konserwatywny, od 1872 w austro-węgierskiej służbie dyplomatycznej, w latach 1895–1906 minister spraw zagranicznych, od 1907 r. członek austriackiej Izby Panów, w latach 1914–1918 przewodniczący Komisji Politycznej Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim.

¹⁰ Adam Jędrzejowicz (1847–1924), konserwatysta, 1883–1914 poseł na Sejm galicyjski, w latach 1890–1907 poseł do parlamentu wiedeńskiego, w latach 1890–1898 minister dla Galicji, od 1907 r. członek austriackiej Izby Panów.

¹¹ Jan Konopka (1855–1948), baron, ziemianin, w latach 1908–1918 poseł do Sejmu Krajowego, od 14 I 1917 r. austro-węgierski komisarz rządowy przy Tymczasowej Radzie Stanu.

¹² Andrzej Lubomirski (1862–1953), książę, polityk galicyjski, członek Stronnictwa Prawicy Narodowej, od sierpnia do 16 X 1914 r. i od sierpnia 1915 do kwietnia 1916 r. członek NKN, w latach 1887–1918 poseł do Sejmu Krajowego, od 1907 do 1918 r. poseł do Rady Państwa, od 1904 r. kierował Ligą Pomocy Przemysłowej dla Galicji.

¹³ Jerzy hr. Mycielski (1856–1928), historyk, historyk sztuki, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, kolekcjoner sztuki, po wybuchu wojny wspierał NKN i Legiony Polskie; 31 V 1917 r. powołany do austriackiej Izby Panów.

¹⁴ Eugeniusz Petruszewicz (1863–1940), Ukraińiec, adwokat, zastępca przewodniczącego Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej, w latach 1891–1897 i 1907–1918 poseł z Galicji do Izby Posłów Rady Państwa.

¹⁵ Stanisław hr. Szeptycki (1867–1950), oficer armii austro-węgierskiej, od 19 II 1904 do 31 X 1905 r. attaché wojskowy w Mandzurii, od 1 VII 1912 r. attaché wojskowy we Włoszech; po wybuchu wojny powołany do Oddziału Operacyjnego AOK; od 14 X 1915 do lipca 1916 r. dowódca XXX brygady artylerii polowej, od 15 VII 1916 r. dowódca III Brygady Legionów Polskich, od 14 XI 1916 do 24 IV 1917 r. komendant Polskiego Korpusu Posiłkowego, od 24 IV 1917 do 19 II 1918 r. generalny gubernator wojskowy w Lublinie. Po pokoju brzeskim podał się do dymisji. Został przeniesiony na front włoski.

¹⁶ Dr Włodzimierz Zahajkiewicz (1876–1949), adwokat z Przemyśla, członek Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej, w latach 1912–1918 deputowany do Izby Posłów Rady Państwa.

Polonika
Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung
Karton 2500 (Militär Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 301001–301393)¹⁷

[1]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301312, 13.1.1918.

K.u.k. MGG in Polen, Nachrichtenabteilung, Na Nr. 98 Res 1918, Stimmungsbild aus Polen auf Grund der Briefzensur im Dezember 1917, Lublin, 8.1.1918 [obraz nastrojów w Polsce na podstawie cenzury listów w grudniu 1917 r.].

[2]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301342/P, Wirtschaftliche Beziehungen der Monarchie zu Polen, 13.1.1918 [gospodarcze relacje monarchii habsburskiej z Polską].

[3]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301283/P, Exz. Jędrzejowicz [Adam Ritter v. Jędrzejowicz — Mitglied des Herrenhauses] — Anfragen wegen poln. Hilfskorps, 17.1.1918 [zapytanie członka Izby Panów Rady Państwa Adama Jędrzejowicza¹⁸ w sprawie Polskiego Korpusu Posiłkowego].

[4]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301341/P, Freilassung der im Łomża als Eidesverweigerer intern. Legionäre, 17.1.1918 [zwolnienie legionistów internowanych w Łomży z powodu odmowy złożenia przysięgi].

Karton 2501 (Militär Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 301394–301907)¹⁹

[5]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301503/P, Polnische Arbeitskräfte, Vermittlung für unter Kriegsleitungsgesetz stehende Betriebe, 14.1.1918 [polska siła robocza, pośrednictwo z zakładami podlegającymi przepisom ustawy o prowadzeniu wojny].

[6]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301520/P, Zeitungsartikel über Legionenwerbung in Galizien, 15.1.1918 [artykuł prasowy o werbunku do Legionów Polskich w Galicji].

K.u.k. Pressereferat des MGG in Lublin, Presseschau [przegląd prasowy] Nr. 316 vom 9. und 10. Jänner 1918.

¹⁷ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2500.

¹⁸ Zob. wyżej, przypis 10.

¹⁹ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2501.

[7]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301527/P, Polnisches Staatswesen; Finanzgesetzgebung. Mitarbeit österreichischer Finanzbeamter. Koncki (Kącki) Stanislaus, Zolloberinspektor, 15.1.1918 [państwowość polska; ustawodawstwo finansowe, współpraca austriackich urzędników finansowych. Kącki Stanisław, nadinspektor celny].

[8]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301738/P, Gesetz über den Staatsrat des Königreiches Polen; Entwurf, 15.1.1918 [ustawa o Radzie Stanu Królestwa Polskiego; projekt].

Beilage.

Telephondepesche Nr. 25962. Herr v. Storck an AOK, 15.1.1918 5 h 30 nachm. Sehr dringend [pilna depesza telefoniczna delegata MSZ Wilhelma Storcka do AOK].

[9]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301804/P, Milit. Unterstützung des Wiederaufbaues in Galizien und Bukowina, 17.1.1918 [wojskowe wsparcie odbudowy w Galicji i na Bukowinie].

[10]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301889/P, 17.1.1918 [Beurlaubung von Beamten der k.k. Finanzverwaltung für die Zwecke des polnischen Finanzdepartements] [urlopowanie urzędników c. k. administracji finansowej do polskiego Departamentu Finansów].

**Karton 2502 (Militär Verwaltungsakten 1918;
MV Nr. 301908–302305)²⁰**

[11]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301957/P, Unberechtigte Werbung für poln. Legion — Einstellung, 17.1.1918 [wstrzymanie nieuprawnionego werbunku do Legionów Polskich].

[12]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301980/P, Anbau- und sonstige Wirtschaftsverhältnisse, Verordnungsentwurf, 18.1.1918 [projekt rozporządzenia w sprawie upraw i innych stosunków gospodarczych].

[13]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 301981/P, Kommandierung von Leg.Offz. zu versch. Ausbildungszweigen, 18.1.1918 [kierowanie oficerów Legionów do różnych rodzajów wyszkolenia].

²⁰ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2502.

[14]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302054/P, Kohle für Rotes Kreuz in Lemberg, 25.1.1918 [węgiel dla Czerwonego Krzyża we Lwowie].

[15]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302320/P, Interpellationsbeantwortung Dr. Zahajkiewicz & Genossen betreffend Injurien an ukrainische Bauern im Bezirke Mościska, 22.1.1918 [odpowiedź na interpelację dr. Zahajkiewicza²¹ i towarzyszy, dotyczącą obrazy chłopów ukraińskich w powiecie Mościska].

[16]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302495/P, Konopka Johann, Freiherr von, Geheimer Rat, Grosskreuz des Franz Joseph-Ordens, Dekoration, 25.1.1918 [dekoracja barona Jana Konopki²², tajnego radcy, Krzyżem Wielkim Orderu Franciszka Józefa].

[17]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302564/P, 19.1.1918.

K.u.k. Militarattaché in Bern, Res. Nr. 73, Die schweizer Presse über Polen u. polnische Angelegenheiten, Bern, 4.1.1918 [prasa szwajcarska o Polsce i sprawach polskich].

[18]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302578/P, Internierte Angehörige des Königreiches Polen; Überstellung an die Heimatsbehörden [Abgeordneter Fürst Lubomirski — Intervention] [internowani obywatele Królestwa Polskiego; przekazanie władzom lokalnym; poseł książe Andrzej Lubomirski²³ — interwencja].

[19]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302625/P, Offener Befehl für Geh. Rat Frh. v. Konopka²⁴, 20.1.1918 [otwarty rozkaz podróży dla tajnego radcy barona Konopki].

[20]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302709/P, Militärverwaltungsdelegation beim k.u.k. Gesandten in Warschau, 21.1.1918 [delegacja wojskowego zarządu przy c. i k. pośle w Warszawie].

[21]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302715/P, Übergreifen der Bolschewikibewegung von Russland nach Polen, 21.1.1918 [napływ ruchu bolszewickiego z Rosji do Polski].

²¹ Zob. wyżej, przypis 16.

²² Zob. wyżej, przypis 11.

²³ Zob. wyżej, przypis 12.

²⁴ Zob. wyżej, przypis 11.

[22]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302766/P, 22.1.1918.
Der Vertreter des k.u.k. M.d.Ä. beim k.u.k. AOK, Nr. 26078, Die Übergabe des Finanzwesens an die polnische Regierung, Baden, 12.1.1918 [przekazanie finansów rządowi polskiemu].

[23]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302775/P, 22.1.1918.
Der Delegierte der k.u.k. Militär Verwaltung Polen, Stellung und Wirkungskreis, Nr. 319 [delegat zarządu wojskowego, stanowisko i zakres działania].

**Karton 2504 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
M.V. Nr. 302798–30321)²⁵**

[24]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302809/P, Übergabe von Verwaltungszweigen an die poln. Regierung, 23.1.1918 [przekazanie działów administracji rządowi polskiemu].

[25]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302810/P, Verwaltungszweige, Übergabe an den polnischen Staat, finanzielle Fundierung, 31.1.1918 [przekazanie rządowi polskiemu działów administracji, środki finansowe].

[26]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302928/P, Organisationsprojekt für die polnische Wehrmacht, 25.1.1918 [projekt organizacji dla Polskiej Siły Zbrojnej].

[27]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302982/P, Staatsrat im Königreiche Polen; Bildung, 26.1.1918 [tworzenie Rady Stanu w Królestwie Polskim].

[28]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 302991/P, Demonstrationen in Dąbrowa, Protest der Gemeindevertretung gegen das Vorgehen einer Militärpatrouille, 26.1.1918 [demonstracje w Dąbrowie; protest przedstawicielstwa gminy przeciw postępowaniu patrolu wojskowego].

[29]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303001/P, Kreistag in Hrubieszów: Huldigungsdepesche an Seine k.u.k. Apostol. Majestät; an die polnische Regierung. Abstattung des Dankes an die Militärverwaltung, 26.1.1918 [dzień powiatu w Hrubieszowie; depeşe hołdownicze: do Jego c. i k. Apostolskiego Majestatu; do rządu polskiego. Złożenie podziękowań do zarządu wojskowego].

²⁵ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2504.

[30]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303022/P, Ansuchen der Hauptverwaltung der erzbischöflichen Mensalgüter um Einstellung der Holzrequisitionen im Waldviertel Dunajów [Bezirk Przemysłany]. Direkte Erledigung durch 2.AK. an Erzbischof Bilczewski²⁶, 25.1.1918 [prośby zarządu głównego arcybiskupich dóbr stołowych o wstrzymanie rekwizycji drewna w rewirze leśnym Dunajów, pow. Przemysłany; bezpośrednia odpowiedź 2. AK udzielona arcybiskupowi Józefowi Bilczewskimu].

List arcybiskupa Bilczewskiego, Lwów, 1.12.1917.

**Karton 2505 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 303212–303500)²⁷**

[31]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303277/P, Beschlagnahme von Lebensmitteln in Krakau bei Ausfuhr aus Monarchie durch deutsche Mil. Transporte, 29.1.1918 [rekwizycja środków żywności w Krakowie i jej wywóz z monarchii przez niemieckie transporty wojskowe].

[32]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303335/P, Kohlenversorgung der in Lemberg dislozierten Formationen, 31.1.1918 [zaopatrzenie w węgiel formacji rozmieszczonych we Lwowie].

**Karton 2506 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 303501–304000)²⁸**

[33]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303544/P, Finanzwesen, Finanzielle Fundierung des polnischen Staates, 27.1.1918 [finanse, wyposażenie w środki finansowe państwa polskiego].

[34]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303570/P, Politische Verwaltungsbeamte, Verwendung im Dienste des polnischen Staates, Umfrage über Bereitwilligkeit, 27.1.1918 [polityczni urzędnicy administracji, użycie w służbie państwa polskiego, ankieta w sprawie gotowości wstąpienia do służby].

[35]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303617/P, Organisation der obersten polnischen Behörden; Dekret des Regentschaftsrates, 28.1.1918 [organizacja najwyższych władz polskich, dekret Rady Regencyjnej].
Beilage.

²⁶ Zob. wyżej, przypis 8.

²⁷ Sygnatura: AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2505.

²⁸ Sygnatura: AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2506.

Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 21 Res, Vorläufige Organisation der obersten polnischen Behörden im Kgr. Polen, Warschau, 26.1.1918 [tymczasowa organizacja najwyższych władz polskich w Królestwie Polskim].

Dekret des Regentschaftsrates über die vorläufige Organisation der obersten polnischen Behörden im Kgr. Polen, Warschau, 3.1.1918 [dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji najwyższych władz polskich w Królestwie Polskim].

[36]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303677/P, Staatsrat im Königreiche Polen; Bildung, 28.1.1918 [tworzenie Rady Stanu w Królestwie Polskim].

[37]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303742/P, 31.1.1918.

K.u.k. M.d.Ä., Nr. 447, Denkmalpflege im k.u.k. Okkupationsgebiete Polens. Kreditforderung, Wien, 25.1.1918 [ochrona zabytków na c. i k. obszarach okupacyjnych w Polsce, potrzeby kredytowe].

[38]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303790/P, 31.1.1918.

Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 28 res, Staatsratsgesetz, Warschau, 29.1.1918 [ustawa o Radzie Stanu].

Beilage.

Gesetz betreffend den Staatsrat des Königreiches Polen [ustawa dotycząca Rady Stanu Królestwa Polskiego].

[39]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303791/P, Filmamt d. poln. Hilfskorps — Übernahme durch k. d. GG v. Warschau, 31.1.1918 [urząd filmowy Polskiego Korpusu Posiłkowego, przejęcie przez cesarsko-niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie].

[40]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303922/P, 2.2.1918.

Der Vertreter des k.u.k. M.d.Ä. beim k.u.k. AOK, Nr. 26419, Petite [Errichtung eines neuen Regiments, Zuweisung von Bekleidung, Ausrüstung etc.] des polnischen Hilfskorps, Baden, 1.2.1918 [nota Polskiego Korpusu Posiłkowego w sprawie ustanowienia nowego regimentu, przydziału umundurowania, wyposażenia itd.].

[41]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303937/P, Związek Ziemiaków — poln. Gesellschaft, Teilnahme am Handel mit Ukraine, 3.2.1918 [polskie towarzystwo Związek Ziemiaków, udział w handlu z Ukrainą].

[42]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303938/P, Poln. Kriegsgefangene in Bulgarien und in der Türkei, 4.2.1918 [polscy jeńcy wojenni w Bułgarii i w Turcji].

[43]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303976/P, Bezirksschulinspektoren; Übernahme in den polnischen Schulaufsichtsdienst, 3.2.1918 [powiatowi inspektorzy szkolni, przejście do polskiej służby nadzoru szkolnego].

[44]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 303985/P, Republikanische Bewegung in Polen, 7.2.1918 [ruch republikański w Polsce].

**Karton 2507 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 304001–304500)²⁹**

[45]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304020/P, Saatgutzueweisung für zivile Anbauzone in Galizien, 3.2.1918 [przydział ziarna siewnego dla cywilnej strefy odbudowy w Galicji].

[46]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304069/P, 3.2.1918. Zahajkiewicz³⁰ und Genossen, Interpellation wegen Injurien an ukrainischen Bauern im Bezirke Mościska [Zahajkiewicz i towarzysze, interpelacja w sprawie obrazy chłopów ukraińskich w powiecie Mościska].

Karton 2508 (Militär Verwaltungs-Akten 1918; MV Nr. 304501–305111)³¹

[47]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304531/P, 4.2.1918. Partei der unabhängigen Arbeiter, Aufruf zur Wahl S.M. Kaiser Karl zum poln. König, 23.1.1918 [Partia Niezawisłych Robotników, wezwanie do wyboru Jego Wysokości cesarza Karola na polskiego króla].

[48]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304532/P, Behandlung der Kriegsgefangenen poln. Staatsangehörigkeit, 4.2.1918 [traktowanie jeńców wojennych państwowości polskiej].

[49]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304602/P, Verzeichnis der Verwaltungszweige, der in Übergabe an die poln. Regierung seitens des GG Warschau in Aussicht genommen ist, 6.2.1918 [spis działów administracji branych pod uwagę przez Generalne Gubernatorstwo Warszawskie do przekazania rządowi polskiemu].

²⁹ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2507.

³⁰ Zob. wyżej, przypis 16.

³¹ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2508.

[50]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304603/P, Verfassungspatent, Rechtsgutachten des kaiserlich-deutschen Verwaltungschefs in Warschau, 6.2.1918 [patent konstytucyjny, opinia prawna cesarsko-niemieckiego szefa administracji w Warszawie].

[51]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304697/P, Grundsätze für die Bildung d. poln. Heeres, Deutsches Elaborat, 8.2.1918 [zasady utworzenia wojska polskiego, elaborat niemiecki].

[52]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304853/P, 10.2.1918. Der Delegierte der k.u.k. MV Polen, Nr. 42 Res, Rechtsgutachten [Bemerkungen von Prof. Runstein] des Verw. Chefs beim GG Warschau zum Verfassungspatent v. 12.9.1917, Warschau, 7.2.1918 [opinia prawna (uwagi prof. Runsteina) cesarsko-niemieckiego szefa administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim do patentu konstytucyjnego z 12.9.12917].

[53]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304854/P, „Monitor Polski”, „Gesetzblatt des Königreiches Polen”, 10.2.1918 [„Monitor Polski”, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”].

[54]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304911/P, Einbeziehung der Kreise Chełm, Hrubieszów und Tomaszów ins MGG Lublin: Interpellation der Reichsratsabgeordneten Petruszewicz³² und Genossen, 11.2.1918 [włączenie powiatów Chełm, Hrubieszów i Tomaszów do MGG w Lublinie; interpelacja posła do Rady Państwa Petruszewicza i towarzyszy].

[55]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304921/P, 11.2.1918. Zuschrift des Regentschaftsrates an Exzellenz Szeptycki³³, Warschau, 25.1.1918 [pismo Rady Regencyjnej do ekscelencji Szeptyckiego].

[56]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304933/P, 11.2.1918. „Monitor Polski” — Erscheinen und Vorlage [ukazanie się i projekt]; załącznik „Monitor Polski”, Nr. 1, 6 lutego 1918 roku.

[57]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304935/P, „Monitor Polski”, 11.2.1918, [„Monitor Polski” ukazywał się od 6 II 1918 r. jako oficjalny organ rządu polskiego].

³² Zob. wyżej, przypis 14.

³³ Zob. wyżej, przypis 15.

[58]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304936/P, 11.2.1918, Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 300/18, Übergabe der Verwaltung. Kommissionelle Beratung, Warschau, 8.2.1918 [przekazanie administracji, obrady komisyjne].

[59]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304937/P, 11.2.1918. Der Delegierte der k.u.k. Militärverwaltung Polen, Nr. 46 Res, Übergabe der Finanzverwaltung, Warschau, 9.2.1918 [przekazanie administracji finansowej].

[60]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304971/P, Polnisches Staatswesen, politische Stimmung, Cholmerland, 12.2.1918 [państwo polska, nastroje polityczne, Chełmszczyzna].

[61]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 304989/P, MGG. Gf. Szeptycki, Enthegung, 12.2.1918 [zwolnienie hrabiego Szeptyckiego ze stanowiska Gubernatora Generalnego w Lublinie].

[62]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305091/P, Beschwerde des Grafen Gołuchowski³⁴ [Besitzer der Herrschaft Janów, Bezirk Gródek Jagielloński] gegen das 2. Armeekommando, 19.2.1918 [skarga Agenora hr. Gołuchowskiego, właściciela Janowa, pow. Gródek Jagielloński, na 2. Komendę Armii].

**Karton 2509 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 305112–305500)³⁵**

[63]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305299/P, Bischöfe aus Galizien, Beschwerden wegen Beschränkungen der Seelsorge, 24.2.1918 [biskupi z Galicji, skargi z powodu ograniczania opieki duszpasterskiej].

[64]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305361/P, Besprechung mit Vertretern des MGG Lublin am 18.2.1918, 15.2.1918 [narady z przedstawicielami MGG Lublin 18 II 1918].

[65]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305375/P, Versammlung und Umzug in Dąbrowa 17.2.1918, Verbot, 16.2.1918 [zakaz zgromadzenia i pochodu w Dąbrowie planowanego na 17 II 1918 r.].

³⁴ Zob. wyżej, przypis 9.

³⁵ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2509.

[66]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305420/P, Presseartikel über Vorfälle in poln. Legion — Inhibierung, 16.2.1918 [wstrzymanie publikacji artykułu prasowego o wydarzeniach w Legionach Polskich].

Karton 2510 (Militär Verwaltungs-Akten 1918; MV Nr. 305501–306000)³⁶

[67]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305741/P, Finanzielle Fundierung des polnischen Staates, 16.2.1918 [wyposażenie w środki finansowe państwa polskiego].

[68]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305763/P, 16.2.1918.
Der Delegierte d. MV Polen, Nr. 54 Res, Frieden mit der Ukraina. Politische Stimmung, 14.2.1918 [nastroje polityczne po zawarciu pokoju z Ukrainą].

[69]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305764/P, 16.2.1918.
Der Delegierte d. MV Polen, Nr. 55 Res, Frieden mit der Ukraina. Kundgebungen, 14.2.1918 [obwieszczenie pokoju z Ukrainą].

[70]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305506/P, MGG Lublin, Sicherheitsmassnahmen, 12.2.1918 [środki bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie].

[71]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305598/P, Politische Direktiven für Militärverwaltung Polens [Friedensvertrag mit der Ukraina, Gebietseinschränkung Kongresspolen], 16.2.1918 [dyrektywy polityczne dla administracji wojskowej w Polsce, traktat pokojowy z Ukrainą, ograniczenie obszaru Królestwa Kongresowego].

[72]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305600/P, MGG Lublin, Massnahmen zur Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung, 14.2.1918 [środki dla zapewnienia spokoju i porządku w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie].

[73]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305694/P, Chef des Zivillandekommissariates, Sektionschef Ritter von Madeyski³⁷: Demission, 15.2.1918 [dymisja szefa Krajowego Komisariatu Cywilnego Madeyskiego].

³⁶ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Ab. Akten 2510.

³⁷ Zob. wyżej, przypis 6.

[74]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305696/P, In Łomża intern. Legionäre — Entlassung, 15.2.1918 [zwolnienie legionistów internowanych w Łomży].

[75]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305706/P, Kommission FML Schilling³⁸ — Beendigung der Tätigkeit, 15.2.1918 [zakończenie działalności komisji marszałka polnego porucznika Schillinga].

[76]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305740/P, 16.2.1918. Versicherungswesen in Polen, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, Nr. 103 vom 15.1.1918 [sprawy ubezpieczeń w Polsce, „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego”].

[77]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305861/P, G.d.I. Lipošćak, Abgehen nach Lublin, 17.2.1918 [odejście generała piechoty Antona Lipošćaka do Lublina na stanowisko Gubernatora Generalnego].

[78]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305866/P, 17.2.1918. Der Delegierte d. MV Polen, Nr. 56 Res, Frieden mit der Ukraina. Kundgebungen des Nationalen Zentrums, 15.2.1918 [pokój z Ukrainą, oświadczenia Centrum Narodowego].

[79]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305867/P, 17.2.1918. Der Delgierte d. MV Polen, Nr. 58 Res, Frieden mit der Ukraina, 15.2.1918 [pokój z Ukrainą].

[80]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305874/P, 17.2.1918. Polnische Hilfskorps in Galizien — Unruhe [niepokoje w Polskim Korpusie Posiłkowym w Galicji].

[81]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305900/P, Auflösung des poln. Hilfskorps, 19.2.1918 [rozwiązanie Polskiego Korpusu Posiłkowego].

³⁸ Johann Schilling, generał armii austro-węgierskiej, z rozkazu AOK od września do października 1917 r. przeprowadził sanację Polskiego Korpusu Posiłkowego (PKP), przeniesionego po kryzysie przysięgowym (sierpień — wrzesień 1917 r.) do Przemyśla. Nadzorował komisję ponownie przyjmującą legionistów do PKP. W 1918 r. podlegały mu obozy dla internowanych na Węgrzech.

[82]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305918/P, 18.2.1918.
„Monitor Polski” nr 7, 14.2.1918. Dodatek Nadzwyczajny. Rada Regencyjna do Narodu Polskiego.

[83]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305919/P, 18.2.1918.
„Monitor Polski”, nr 8, 15.2.1918, [Rada Regencyjna] *Do Wojska Polskiego*.

[84]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305968/P, Kasernen der poln. Legionen, Dęblin, 23.2.1918 [koszary Legionów Polskich w Dęblinie].

[85]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305972/P, 19.2.1918.
Kriegsministerium [KM], Abt. 10, Kgf. Nr. 6046, Russ. Kgf. Polnischer Nationalität. Freilassung [Verzeichnis], 15.2.1918 [spis zwolnionych rosyjskich jeńców wojennych narodowości polskiej].

[86]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 305993/P, Urlaubseinstellung an Legionäre — Perlustrierung, 19.2.1918. [wstrzymanie urlopów dla Legionistów — przegląd; z powodu aktywnego udziału legionistów w niepokojach w Krakowie 12 lutego].

**Karton 2511 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 306001–306414)³⁹**

[87]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306033/P, Abgabe landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen an die k.k. Galizische Staathalterei, 18.2.1918 [oddanie przedmiotów gospodarczych i maszyn do c. k. Galicyjskiego Namiestnictwa].

[88]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306089/P, Reaktivierung der Bezirkshauptmannschaften in den von den Ukrainern geräumten Gebieten Galizien, 19.2.1918 (Brody, Zbaraż und Skałat) [reaktywowanie starostw na obszarach opuszczonych przez Ukraińców (Brody, Zbaraż i Skałat)].

³⁹ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2511.

**Karton 2512 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 306415–307000)⁴⁰**

[89]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306508/P, Poln. Hilfskorps Auflösung; ök.-adm. Verfügungen, 20.2.1918 [rozwiązanie Polskiego Korpusu Posiłkowego — rozporządzenia gospodarczo-administracyjne].

[90]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306536/P, 20.2.1918. Der Delegierte der k.u.k. MV in Polen, Nr 63 res., Frieden mit der Ukraina. Adresse der politischen Parteien an den Regentschaftsrat, Warschau, 17.2.1918 [pokój z Ukrainą, pisma partii politycznych do Rady Regencyjnej].

[91]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306541/P, Filmpropaganda in Polen, 20.2.1918 [propaganda filmowa w Polsce].

[92]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306731/P, 22.2.1918. Der Delegierte der k.u.k. MV in Polen, Nr. 64 Res, Frieden in der Ukraina, Situation, Warschau, 20.2.1918 [sytuacja po zawarciu pokoju z Ukrainą].

[93]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306732/P, 22.2.1918. K.u.k. MGG NA, Na Nr. 526 res/1918, Veröffentlichung der Friedensbedingungen mit der Ukraina — revolutionäre Bewegung in Polen, 18.2.1918 [opublikowanie warunków pokojowych z Ukrainą — ruch rewolucyjny w Polsce].

[94]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306764/P, Legionsanstalten des poln. Hilfskorps in Warschau — Verfügung, 23.2.1918 [zakłady legionowe Polskiego Korpusu Posiłkowego w Warszawie — rozporządzenie].

[95]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306767/P, Finanzwesen Polen, Finanzangaben im polnischen Okkupationsgebiete, 28.2.1918 [sprawy finansowe w Polsce, instrukcje finansowe na polskim obszarze okupacyjnym].

[96]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306794/P, Regierungswechsel in Polen, 20.2.1918 [zmiana rządów w Polsce w wyniku podania się 11 lutego do dymisji premiera Jana Kucharzewskiego].

[97]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306832/P, 24.2.1918.

⁴⁰ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2512.

Der Delegierte des k.u.k. MV in Polen, Nr. 390/18, Währungsfrage, Warschau, 21.2.1918 [sprawy monetarne].

[98]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306885/P, Perlustrierung und Musterung der ehem. Legionäre, 24.2.1918 [przeгляд byłych legionistów].

[99]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306907/P, Kommissio[n] im Min.f.LV. betr. Auflösung des poln. Hilfskorps, 24.2.1918 [Komisja w Ministerstwie Obrony Krajowej dotycząca rozwiązania Polskiego Korpusu Posiłkowego].

[100]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306926/P, Leg. Offiz. und Mannschaften poln. Staatsangehörigkeit [oficerowie i żołnierze polskiej przynależności państwowej].

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306089/P, Staatsangehörigkeit — Meldung, 25.2.1918 [meldunek w sprawie przynależności państwowej].

[101]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306930/P, Polnische Staatswesen; Überlassung von Beamte, 25.2.1918 [państwowość polska; odstąpienie urzędników].

[102]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306960/P, Poln. Kriegsgefangene — Entlassung. Promemoria des Gf. [Jerzy] Mycielski⁴¹, 25.2.1918 [zwolnienie polskich jeńców wojennych; memoriał hr. Mycielskiego].

[103]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306965/P, Poln. Staatsang. beim ehem. Hilfskorps und öst. ung. Staatsang. in Warschau — Austausch [obywatele polskiej przynależności państwowej w byłym Polskim Korpusie Posiłkowym i austro-węgierskiej w Warszawie — wymiana], 25.2.1918.

[104]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 306997/P, Pressedienst bei der polnischen Regierung, Überlassung des Vertragsbeamten — Dr. Szerer⁴², 26.2.1918 [służba prasowa przy rządzie polskim, odstąpienie urzędników kontraktowych — dr Mieczysław Szerer].

⁴¹ Zob. wyżej, przypis 13.

⁴² Mieczysław Szerer (1884–1981), prawnik, socjolog i publicysta; w 1918 r. w służbie prasowej przy rządzie polskim Rady Regencyjnej.

**Karton 2513 (Militär Verwaltungs-Akten 1918;
MV Nr. 307001–307434)⁴³**

[105]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 307059/P, Trainformationen des poln. Hilfskorps — Verfügungen, 28.2.1918 [rozporządzenia dotyczące formacji taborów Polskiego Korpusu Posiłkowego].

[106]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 307100/P, Repatriierung von Flüchtlingen nach Galizien und der Bukowina; Sitzungen bei der Staatshalterei in Lemberg und in der Landesregierung in Czernowitz, 2.3.1918 [powrót uchodźców do Galicji i Bukowiny; posiedzenia przy namiestnictwie we Lwowie i rządzie krajowym w Czerniowcach].

[107]

K.u.k. AOK, Chef des Generalstabes, MV Nr. 307273/P, 2.3.1918. Reibungen zwischen der polnischen Volkspartei und den deutsche Truppen in Galizien [zatargi pomiędzy Polskim Stronnictwem Ludowym i wojskami niemieckimi w Galicji].

**Jerzy Gaul, Polonica in Imperial and Royal Army High Command
Quartermasters Unit in the Military Archive in Vienna
(January–February 1918)**

Summary

The article presents results of a query conducted in 2017 in Military Archive (Kriegsarchiv) in Vienna. Query covered 14 boxes (No. 2500–2513) from the fond of Army High Command, sub-fond Quartermasters Unit, containing documentation from 1918. Numerous polonica were found. Most important ones include records of Imperial and Royal military administration in the Kingdom of Poland. Subject scope of 107 found documents is very diverse. They pertain to Polish cause in Switzerland; Regency Council, Council of State, „Monitor Polski”, government crisis from February 1918. Many documents pertain to military issues: Polish Legions and Polish Auxiliary Corps, as well as Polish war prisoners in Bulgaria and Turkey. Those archival materials provide an insight into economic and financial relations in the occupied areas in Kingdom of Poland and Galicia. Some documents reflect peace treaty between Central Powers and Ukraine effected in 1918. Matters related to Galicia pertain to the Catholic Church, Ukrainian deputies in Vienna parliament.

Słowa kluczowe: Polonika, I wojna światowa, państwowość polska, Legiony Polskie, Galicja, Królestwo Polskie (1915–1918)

Keywords: polonica, World War I, Polish statehood, Polish Legions, Galicia, Kingdom of Poland (1915–1918)

⁴³ Sygn. AT-OeStA/KA FA AOK Qu.Abt Akten 2513.

Alicja Nowak

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

KORESPONDENCJA MINISTERSTWA WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO Z AUSTRO-WĘGIERSKIMI WŁADZAMI OKUPACYJNYMI W SPRAWIE PRZEJĘCIA ARCHIWALIÓW POZOSTAWIONYCH PRZEZ URZĘDY ROSYJSKIE (MARZEC–LIPIEC 1918)

W wyniku wiosenno-letniej ofensywy 1915 r. wojska państw centralnych zajęły tereny Królestwa Polskiego¹. Rosyjskie urzędy w dużym pośpiechu ewakuowane były w głąb Rosji. Urzędnicy zabrali ze sobą jedynie część najważniejszych, z punktu widzenia rosyjskich władz, dokumentów niezbędnych do kontynuowania działalności urzędów oraz najcenniejsze pod względem historycznym archiwalia. Wśród nich znalazły się materiały Rady Stanu, Rady Ministrów, Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego, Kancelarii senatora Nowosilcowa i Kancelarii wielkiego księcia Konstantego, Rady Stanu, część akt Rady Administracyjnej, akta Komisji Śledczych — stałej i tymczasowej, Zarządu Generał-Policmajstra, Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego i innych².

Na terytorium zajęтым przez wojska państw centralnych powstały dwie strefy okupacyjne: większa — niemiecka, ze stolicą w Warszawie i mniejsza — austro-węgierska, ze stolicą początkowo w Kielcach, następnie w Lublinie³. Warszawa została zajęta przez Niemców 5 VIII 1915 r. Znajdowały się w niej najważniejsze polskie archiwa i rejestry władz rosyjskich⁴. Po opuszczeniu Warszawy przez rosyjskich urzędników Centralny Komitet Obywatelski

¹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, uzup. i przygotowali do druku J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1982, s. 635.

² *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. XXIX.

³ K. Grzybowski, op. cit., t. 4, s. 635, 638.

⁴ A. Rybarski, *Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Archeion”, t. 1, 1927, s. 3.

(CKO)⁵ przejął opiekę nad porzuconymi archiwami⁶. Jednak po kilku miesiącach, pomimo starań o przejęcie archiwów warszawskich, podjętych przez współpracujących z CKO polskich archiwistów i historyków, znalazły się one w gestii niemieckiego Zarządu Archiwalnego⁷. Na jego czele stanął Adolf Warschauer⁸, personel archiwów pozostał jednak w niemal niezmienionym składzie. Zarząd Archiwów podjął prace zmierzające do ustalenia, które z materiałów, przechowywanych przez warszawskie archiwa, mogą mieć znaczenie dla historii Niemiec. Równoległe podobne badania prowadzono w celu określenia archiwaliów szczególnie cennych dla dziejów Austrii. Intensywną inwentaryzację tzw. akt popruskich (czyli dokumentów wytworzonych przez władze na terenach II i III zaboru pruskiego, określanych mianem Prus Południowych i Prus Nowoschodnich) prowadzono pod kierunkiem Warschauera do końca I wojny światowej⁹. Szef niemieckiego Zarządu Archiwalnego interesował się jednak także losem akt innej proveniencji. Gdy dowiedział się o braku dbałości wielu lokalnych dowódców niemieckich w stosunku do akt wytworzonych przez rosyjskie władze zaborcze, zwrócił się do generał-gubernatora warszawskiego Hansa von Beselera o interwencję. Ten 3 IV 1916 r. wydał władzom cywilnym i komendom wojskowym w Warszawie i na prowincji rozkaz nakazujący ochronę akt pozostawionych przez Rosjan¹⁰.

Na terenach okupowanych przez wojska austriackie archiwalia początkowo pozostały zaniedbane. Dotyczyło to nawet akt tak ważnych instytucji, jak urzędy gubernialne. Pozostawione bez nadzoru ulegały zniszczeniu, a w skrajnych przypadkach przekazywane były na makulaturę bez pobieżnego choćby rozpoznania i oceny ich wartości. Apele krakowskiej Akademii Umiejętności i Wiedeńskiej Rady Archiwalnej z 1915 r. nie odnosiły skutku. Dopiero rok później generalny gubernator lubelski zgodził się na powołanie Referatu Archiwalnego

⁵ Centralny Komitet Obywatelski w Warszawie stał na czele sieci apolitycznych Komitetów Obywatelskich, które od początku wojny powstawały w wielu miastach Królestwa Polskiego (łącznie było ich 57). Początkowo tworzone je w celu niesienia pomocy uchodźcom z terenów objętych działaniami wojennymi oraz zapewnienia opieki nad rodzinami zmobilizowanych żołnierzy. Pracami komitetów kierował przedstawiciel rosyjskiej administracji. Lokalnie komitety rozszerzały zakres działania, stając się swego rodzaju miejskimi samorządami. Władze niemieckie na okupowanych terenach Królestwa Polskiego rozwiązały istniejące Komitety Obywatelskie, łącznie z Centralnym, uważając że Komitety usiłują tworzyć organy władzy państwowej. Na ich miejsce Niemcy powołali Radę Główną Opiekuńczą. K. Grzybowski, op. cit., t. 4, s. 641, 659–660.

⁶ P. Bańkowski, *Pół wieku odrodzonych polskich archiwów państwowych*, „Archeion”, t. 51, 1969, s. 7.

⁷ I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006, s. 37.

⁸ Adolf Warschauer (1855–1930), niemiecki historyk i archiwista; specjalizował się w dziejach Poznania i Wielkopolski. Od 1912 r. dyrektor archiwum państwowego w Gdańsku, w latach 1915–1918 dyrektor Zarządu Archiwalnego przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim.

⁹ I. Mamczak-Gadkowska, op. cit., s. 37–39. Wyniki swych badań A. Warschauer opublikował w dwutomowym wydawnictwie pt. *Die preußischen Registraturen in den polnischen Staatsarchiven*, H. 1: *Die Geschichte der preußischen Registraturen*; H. 2: *Der Bestand der Berliner Zentralregistraturen*, Warschau 1918.

¹⁰ Rola Warschauera w ratowaniu akt ważnych dla dziejów polskich oceniana jest pozytywnie. Wyjątek stanowią jego starania zmierzające do wyselekcjonowania akt popruskich. I. Mamczak-Gadkowska, op. cit., s. 39.

przy Krajowym Komisariacie Cywilnym. Wówczas niszczenie akt — zarówno celowe jak i nieumyślne — zostało zahamowane¹¹.

Po wydaniu przez władze państw centralnych Aktu 5 listopada 1916 r. powstał klimat sprzyjający dalszym staraniom o ocalenie akt ważnych dla dziejów Polski¹². Administracja polska już od początku 1917 r. zaczęła budowę struktur państwowych. W kwietniu 1917 r. Departament Spraw Politycznych Tymczasowej Rady Stanu (TRS) powołał do życia Komisję Archiwalną TRS, na czele której stanął Marceli Handelsman¹³. Zakres zadań, jaki stał przed komisją, był bardzo szeroki: rejestracja archiwaliów, przygotowania do rewindykacji, opracowanie projektu ustawy archiwalnej. We wrześniu 1917 r. ukazał się patent o powołaniu do życia Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego. Od października działała polska administracja szkolna. Sprawy archiwalne znalazły się w zakresie kompetencji władz oświatowych. Zostało to potwierdzone także w wydanym 3 I 1918 r. „Dekrecie o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim”¹⁴. W punkcie 26 dekretu zarząd nad archiwami powierzono Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP)¹⁵. Minister kierujący tym resortem, Antoni Ponikowski¹⁶, utworzył w styczniu 1918 r. specjalny referat do spraw archiwalnych, a jego prowadzenie powierzył Stefanowi Ehrenkreutzowi¹⁷. W lutym tego roku referat podniesiono do rangi wydziału (Wydział Archiwów Państwowych), w którym już wkrótce pracowały cztery osoby. Rozpoczęto prace nad budową polskiej służby archiwalnej. Przed wydziałem stanęły dwa główne zadania: opracowanie ustawy archiwalnej oraz przejęcie archiwaliów od władz okupacyjnych — niemieckich i austro-węgierskich. Organizację archiwów państwowych i opiekę nad archiwaliami regulował reskrypt Rady Regencyjnej z 31 VII 1918 r. Drugie z zadań Wydział Archiwów Państwowych zaczął realizować bezzwłocznie po jego utworzeniu. Na posiedzeniu 1 III 1918 r. rząd zdecydował o wystąpieniu z wnioskiem do władz okupacyjnych o przekazanie archiwów państwowych pod pieczę MWRiOP¹⁸. Niemiecki zarząd archiwalny oczekiwał, że strona polska zrzeknie się praw do akt wytworzonych przez pruskie urzędy w okresie zaborów, czyli z terenów tak zwanych Prus Południowych i Prus Nowoschodnich. Bezowocne rozmowy w sprawie tych akt trwały aż do 11 XI 1918 r., kiedy

¹¹ Tamże, s. 40–41.

¹² Tamże, s. 41.

¹³ Marceli Handelsman (1882–1945), historyk, badacz ustroju, teoretyk archiwistyki, archiwista. Od 1912 r. wykładowca historii powszechnej Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie. Współorganizator polskiej służby archiwalnej po 1918 r. Od 1919 profesor zwyczajny.

¹⁴ A. Rybarski, op. cit., s. 4–6.

¹⁵ K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 — styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924, s. 93.

¹⁶ Antoni Ponikowski (1878–1949), inżynier budownictwa, działacz polityczny związany z Narodową Demokracją; w okresie od 7 XII do 4 XI 1918 r. i od 19 IX 1919 do 6 VI 1922 r. był ministrem WRiOP, a od 27 II do 4 IV 1918 r. tymczasowym kierownikiem rządu. W 1930 r. poseł na Sejm.

¹⁷ Stefan Łukasz Ehrenkreutz (1880–1945), historyk ustroju, archiwista. W latach 1911–1918 pracował w AGAD. Od 6 XII 1916 r. członek Komisji Archiwalnej przy Tymczasowej Radzie Stanu. Kierował pracami nad tekstem ustawy archiwalnej.

¹⁸ A. Rybarski, op. cit., s. 6–8.

to Ehrenkreutz, Konarski i Rybarski¹⁹ przejęli warszawskie archiwa w imieniu władz polskich²⁰.

Podobnych komplikacji nie było natomiast w przypadku przejmowania akt z terenów okupowanych przez Austro-Węgry. Na terenach okupowanych przez Austriaków pracami związanymi z przejmowaniem archiwaliów kierował konserwator i referent do spraw archiwalnych w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie Józef Seruga²¹. W tajemnicy współpracował on także z Wydziałem Archiwów Państwowych polskiego MWRiOP²². W kwietniu 1918 r. Rada Regencyjna mianowała swego delegata w Lublinie²³. Akta urzędów gubernialnych w Chełmie, Kielcach, Piotrkowie i Radomiu zostały zabezpieczone m.in. dzięki staraniom Serugi²⁴. Już w czerwcu 1918 r. Austriacy zgodzili się przekazać Polakom wszystkie akta z wyjątkiem tych, które były niepotrzebne do bieżącego urzędowania. Archiwa przejmowane od obu władz okupacyjnych pracownicy Wydziału Archiwów Państwowych starali się niezwłocznie zabezpieczyć. Ostatecznie jednak dopiero we wrześniu 1918 r., w obliczu nadchodzącej klęski, państwa centralne zgodziły się na przekazanie stronie polskiej wszystkich działów administracji państwowej²⁵. Ze strony polskiej w przygotowaniu przejęcia archiwaliów uczestniczyli wybitni archiwiści, w następnych latach ludzie bardzo zasłużeni dla polskiej archiwistyki, jak Józef Seruga, Kazimierz Konarski²⁶ czy Stefan Ehrenkreutz.

*

Publikowana korespondencja przedstawia etapy uzgodnień pomiędzy stroną polską a austriacką. Są w niej również pewne odniesienia do pertraktacji prowadzonych z władzami niemieckimi. Korespondencja zachowana jest w aktach Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego (GGW) w Polsce, zespole nr 312 przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Jednostka o sygn. 1658 zawiera akta Biura Szefa Cywilnego przy GGW w Polsce z 1918 r. Zebrane są w wiązce noszącej zbiorczy tytuł „Übergabe der Archive an die polnischen Behörde” (Przekazanie archiwów władzom polskim), o numerze kancelaryjnym BZCh. 2575. Z publikowanych tu tekstów wyłania się obraz

¹⁹ Antoni Rybarski (1886–1962), historyk, archiwista, wydawca źródeł. Od 1913 r. asystent w Gabinetie Nauk Historycznych przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim. Od 1 III 1918 r. w Wydziale Archiwalnym przy MWRiOP.

²⁰ A. Rybarski, op. cit., s. 8–9.

²¹ Józef Seruga (1886–1940), doktor historii, archiwista, bibliotekarz, oficer Wojska Polskiego. W latach 1912–1914 aplikant w Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa, w sierpniu 1914 r. został powołany do armii austriackiej. Od 2 XI 1916 r. konserwator zabytków archiwalnych przy GGW w Lublinie. Od 2 XI 1918 r. stał na czele Sekcji Archiwów Komisji Likwidacyjnej w Lublinie, od 1 XII 1918 r. archiwista objazdowy.

²² A. Rybarski, op. cit., s. 10.

²³ K. Grzybowski, op. cit., t. 4, s. 645.

²⁴ I. Mamczak-Gadkowska, op. cit., s. 52.

²⁵ K. Grzybowski, op. cit., t. 4, s. 646.

²⁶ Kazimierz Konarski (1886–1972), historyk, archiwista. W latach 1914–1916 nauczyciel w prywatnych szkołach średnich w Warszawie. Od 2 X 1917 r. sekretarz generalny w Departamencie WRiOP w Tymczasowej Radzie Stanu. Od 1921 r. dyrektor Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Autor podręcznika *Nowożytna archiwistyka polska i jej zadania*, Warszawa 1929.

dobrej współpracy polskiego MWRiOP z władzami okupacyjnymi. Łatwo dostrzec pozytywny stosunek do zabiegów władz polskich. Niemieckie instytucje skrupulatnie współpracowały z przedstawicielami nowo powstających organów władz polskich co do przekazywania dokumentacji urzędów rosyjskich. Natomiast nie uznawały za właściwe i zasadne przekazanie dokumentacji, którą same wytworzyły w okresie, gdy terytorium Królestwa Polskiego podlegało ich władzy. Przeciwnie, wycofując się z okupowanych ziem polskich większość dokumentacji własnej zniszczyły²⁷. Podobnie o braku woli współdziałania świadczą przewlekłe rozmowy dotyczące akt powstałych w wyniku działalności pruskich urzędów zaborczych. Władze austriackie, po pierwszym okresie całkowitego zaniedbania archiwaliów, wykazywały więcej zrozumienia dla stanowiska strony polskiej.

Zachowana korespondencja w sprawie ustaleń zasad przekazywania archiwaliów nowo powstającym organom władzy państwa polskiego świadczy o pieczołowitości i trosce, jaką otaczali archiwalia zarówno Polacy, jak i współpracujący z nimi przedstawiciele władz okupacyjnych, niemieckiej i austro-węgierskiej. Publikowanych jest 10 dokumentów stanowiących zachowaną część korespondencji, jaką w sprawie przejmowania archiwów prowadziły nowo powstające organy polskiej władzy państwowej z austriackimi władzami okupacyjnymi. Dokumenty pochodzą z okresu od marca do lipca 1918 r. Zwieńczeniem tych wysiłków był dekret Naczelnika Państwa z 7 II 1919 r. „O organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami”²⁸. O jego ostatecznym kształcie zaważyła sytuacja, w której negocjacje strony polskiej odbywały się z Niemcami i Austriakami. Już współcześni wskazywali na doniosłość tego aktu prawnego, choć widzieli też jego usterki²⁹. Artykuł 3 dekretu wymieniał na przykład „organy państwowe władz rosyjskich”, natomiast nie uwzględniał dokumentacji wytworzonej przez pruskie i austriackie władze zaborcze³⁰. Niemniej jednak przejście administrowania nad archiwami nie było początkiem polskiej służby archiwalnej, lecz zwieńczeniem niemal dwuletnich zabiegów o jej utworzenie i organizację³¹.

Informacje na temat tworzenia polskiej administracji archiwalnej przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości są rozproszone. Akta Wydziału Archiwalnego przy MWRiOP uległy zniszczeniu wraz z innymi materiałami tego ministerstwa³². Wiele dokumentów pozwalających na badanie procesu formowania struktur archiwalnych odrodzonej Polski i przejmowania akt jest przechowywanych jest w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Są one jednak rozproszone

²⁷ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2, s. 730.

²⁸ „Dziennik Praw”, nr 14, 8 II 1919 r., poz. 182.

²⁹ A. Sujkowski, *Polska niepodległa*, Warszawa 1926, s. 223.

³⁰ Z. Kolankowski, *O organizację archiwów polskich 1917–1919* [w:] *Naród i państwo. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin*, red. T. Cieślak et. al., Warszawa 1969, s. 182.

³¹ T. Manteuffel, *Archiwa państwowe w minionym pięćdziesięcioleciu*, „Archeion”, t. 50, 1968, s. 9.

³² J. Stojanowski, *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 2: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, red. K. Konarski, Warszawa 1956, s. 304.

w wielu zespołach archiwalnych³³. Każdy kolejny dokument odnoszący się do tych zagadnień zasługuje zatem na uwagę i popularyzację.

Tekst źródłowy

Nr 1

Warszawa, 16 III 1918 r.

Pismo kierującego Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Adama Ponikowskiego do Delegata C. i k. Zarządu Wojskowego w Warszawie, w sprawie dokumentów porzuconych przez wojskie rosyjskie podczas ewakuacji z Królestwa Polskiego. Przedstawienie warunków przechowywania dokumentów. Prośba o przekazanie akt do dyspozycji MWRiOP, jako niezbędnych do sprawnego funkcjonowania nowo tworzonej administracji polskiej. Przedstawienie zadań Wydziału Archiwalnego.

Oryg.: *Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. polski, karta o wymiarach 36x23 cm.*

Władze rosyjskie, opuszczając Królestwo Polskie, zwracały swoją uwagę przede wszystkim na dokumenty i archiwalia o charakterze politycznym i te też poważnie zabrały ze sobą, natomiast inne działy archiwów i registratur w większości wypadków porzuciły na miejscu bez żadnej opieki. Przejścia wojsk i związane z tym kwatunki wywołały następnie przenoszenie pozostałych po władzach rosyjskich archiwaliów i registratur z miejsca na miejsce, co ostatecznie doprowadziło je do stanu zupełnego nieładu. Przerzucanie to, połączone z brakiem należytej opieki, było również źródłem niszczenia i dewastowania aktów, czemu w pewnej mierze położyła dopiero tamę działalność konserwatora archiwalnego przy General-Gubernatorstwie Lubelskim³⁴. Obecnie, gdy władze polskie przygotowują się do przejścia poszczególnych działów administracji Państwa Polskiego, stało się rzeczą niezbędną odwoływanie się częste do materiałów i danych, zawartych w pozostawionych przez władze rosyjskie archiwach i registraturach, tymczasem przy obecnym stanie tych archiwów i registratur natrafia korzystanie z nich, zarówno ze względu na nieład, w jakim się one znajdują, jak i na brak odpowiednich lokalów, na nieprzełamane wprost przeszkody.

Rada Regencyjna dekretem z dn. 3 I 1918 r. o tymczasowej organizacji Władz Naczelnych w Królestwie Polskim oddała opiekę nad archiwami Ministerstwu WRiOP, przy którym też został utworzony Wydział Archiwalny, mający za zadanie opiekę i organizację archiwów w Królestwie Polskim, a więc i doprowadzenie dawnych registratur i archiwów do stanu, przy którym można by zacząć z nich

³³ Ich zestawienie sporządził Mieczysław Motas, *Powstanie polskiej państwowej służby archiwalnej przed odzyskaniem niepodległości (1917–1918)*, „Archeion”, t. 69, 1979, s. 39–56. Jest to łącznie 79 dokumentów z okresu od lutego 1917 do listopada 1918 r. Są wśród nich głównie materiały pochodzące z zespołów: Centralny Komitet Obywatelski, Rada Główna Opiekuńcza, Centralne Towarzystwo Rolnicze, Centralna Agencja Polska w Lozannie.

³⁴ Mowa o Józefie Serudze, zob. wyżej, przypis 21.

korzystać. W chwili obecnej Wydział Archiwalny rozporządza już odpowiednimi siłami fachowymi i pracę tę można rozpocząć.

Wobec powyższego Ministerstwo WRiOP zwraca się do C. k. Generał-Gubernatorstwa w Lublinie w prośbę o przekazanie Ministerstwu WRiOP tych pozostałych po władzach rosyjskich archiwów i registratur, które w tej chwili znajdują się, lub z czasem znaleźć się mogą pod opieką austriackich władz okupacyjnych na terenie Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego, oraz o współdziałanie przy rewindykacji przez Wydział Archiwalny przy Ministerstwie WRiOP tych registratur i archiwów państwowych, które wskutek braku opieki znalazły się w rękach osób prywatnych lub niepowołanych.

Przekazanie archiwów i registratur odbyłoby się na podstawie protokołu zdawczego, podpisanego przez przedstawiciela austriackich władz okupacyjnych i przedstawiciela Ministerstwa WRiOP.

Wydział Archiwalny niezwłocznie po przejęciu archiwów i registratur pozostałych po władzach rosyjskich przystąpi niezwłocznie do porządkowania i doprowadzenia do stanu pierwotnego aktów, dzięki czemu otworzy się możliwość korzystania z nich zarówno austriackim władzom okupacyjnym, jak i władzom Państwa Polskiego. Dostęp do archiwów i registratur austriackim władzom okupacyjnym będzie zawsze zapewniony, a urzędnicy Wydziału Archiwalnego przy Ministerstwie WRiOP obowiązani będą służyć austriackim władzom okupacyjnym przy wyszukiwaniu odpowiednich aktów i korzystania z nich.

Jednocześnie Ministerstwo WRiOP zwraca się do C. k. Generał-Gubernatorstwa z prośbą, aby zanim nastąpi ostateczne przejęcie archiwów i registratur pozostałych po władzach rosyjskich przez Ministerstwo WRiOP, C. k. Generał-Gubernatorstwo w Lublinie zechciało popierać i ułatwiać działalność Wydziału Archiwalnego w kierunku zgromadzenia danych co do składu i miejsca przechowywania tych archiwów i registratur, oraz w sprawie wyszukania odpowiednich dla nich lokalów.

Kierownik Ministerstwa
Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
A. Ponikowski

Sekretarz generalny
Kazimierz Konarski

Nr 2

[Lublin], 5 IV 1918 r.

Raport Józefa Serugi w sprawie przygotowań do przejęcia archiwaliów potrzebnych do sprawnego funkcjonowania powstającej administracji polskiej. Przedstawienie złych warunków przechowywania akt. Określenie kompetencji Wydziału Archiwalnego przy Ministerstwie WRiOP. Zgłoszenie konieczności uzyskania kredytu na działalność Wydziału. Zapewnienie o przychylności Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie dla zabiegów Ministerstwa WRiOP oraz o powiadomieniu wszystkich komend powiatowych.

Oryg.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575., j. polski i niemiecki, luźne karty o wymiarach 34x21 cm.

Archive im MGG-Bereiche Übergabe an polnische Behörden

Verfasser: Obl. J. Seruga 5 IV [1918]

1.

Das polnische Ministerium für Kultus und Unterricht wendete sich an das MGG mit der Bitte um Übergabe der von der russischen Regierung im Lande hinterlassenen Archive und Registraturen. Die Benutzung dieser Archive ist für die im Entstehen begriffenen polnischen Behörden unumgänglich notwendig, jedoch ist die Einsichtnahme in die Aktenstücke in gegenwärtigen Verhältnissen, mangels entsprechender Aufbewahrungsortlichkeiten und infolge der durch die Kriegereignisse herbeigeführten Unordnung, unmöglich. Das Ministerium für Kultus und Unterricht wurde durch ein Dekret des Regentschaftsrates mit der Archivleitung in Polen betraut; der eigens hiezu gegründete Archiv-Ausschuss beim genannten Ministerium verfügt bereits über genügende fachmännische Kräfte und ist imstande diese Tätigkeit aufzunehmen. Das Ministerium verpflichtet sich der k. u. k. Militär-Verwaltung jederzeit in die durch obige Organe geordneten und verwalteten Archive Einsicht zu gewähren und die Benützung des Aktenmaterials zu erleichtern.

Es liegt im Interesse der weiteren Aufbewahrung der genannten Archive dieselben der Obhut und Verwaltung des polnischen Kultus- und Unterrichtsministerium zu übergeben, da das MGG weder über nötige Kredite, noch über eine genügende Anzahl von Fachkräften verfügt, welche die Archive entsprechend zu konservieren gestatten würden.

Das MGG bittet daher um Ermächtigung zur Durchführung der Übergabe.

2.

W odpowiedzi na pismo No. 50.512/3125 z dn. 16 marca 1918 donosi c. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe, że sprawę oddania archiwów pozostałych po władzach rosyjskich przedłożyło do rozstrzygnięcia c. i k. Naczelnej Komendzie Armii.

C. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe ma zaszczyt ze swej strony zapewnić, że będzie jak dotąd najzyczliwiej popierało działalność Wydziału Archiwalnego przy Ministerstwie WRiOP.

3.

(Auf Umschlag der Exp.2)
Zwecks Zustellung übermittelt.

4.

Über Ansuchen des polnischen Ministeriums für Kultus und Unterricht wird die Übergabe aller von den russischen Behörden im Lande hinterlassenen Archive und Registraturen an die polnischen Behörden beabsichtigt.

Das K[reis]-K[ommando] wird somit angewiesen, ein Verzeichnis aller im do[r-tigen] Verwaltungsbereiche vorhandener derartiger Archive, Registraturen, auch ev[entuell] einzelner Aktenstösse ^aunter genauer Angabe des Aufbewahrungsorte in zweifacher Ausfertigung^a anzufertigen und bis 15^b Mai 1918 anher vorzulegen.

Die in dieses Verzeichnis eingetragenen Gegenstände sind bis zur weiteren Verfügung unter strengem Verschluss entsprechend aufzubewahren und im Sinne des h[ier]o[r-tigen] Erlasses KU. Nr. 121.707/16 vor jeder Beschädigung zu schützen.

Ergeht an alle Kreiskommandos zur Darnachachtung.

Nr 3

Lublin, 15 IV 1918 r.

Okólnik Komisariatu Cywilnego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie do podległych komend powiatowych w sprawie planowanego przekazania polskiemu Ministerstwu WRiOP akt, registratur i pojedynczych wiązek pozostawionych przez urzędy rosyjskie, a pozostających pod zarządkiem władz austriackich. Wyznaczenie terminu sporządzenia wykazów akt na 15 V 1918 r.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. niemiecki, karta o wymiarach 34x21 cm.

Über Ansuchen des polnischen Ministeriums für Kultus und Unterricht wird die Übergabe aller von den russischen Behörden im Lande hinterlassenen Archive und Registraturen an die polnischen Behörden beabsichtigt.

Das Kreiskommando wird somit angewiesen, ein Verzeichnis aller im d[ortigen] Verwaltungsbereiche vorhandener derartiger Archive, Registraturen, auch ev[entuell] einzelner Aktenstösse unter genauer Angabe des Aufbewahrungsortes im zweifacher Ausfertigung anzufertigen und bis 15. Mai 1918 anher vorzulegen.

Die in dieses Verzeichnis eingetragenen Gegenstände sind bis zur weiteren Verfügung unter strengem Verschluss entsprechend aufzubewahren und im Sinne des h[ier]o[r-tigen] Erlasses KU. Nr. 121.707/16 vor jeder Beschädigung zu schützen.

Ergeht an allen Kreiskommandos zur Darnachachtung.

Für den Militärgeneralgouverneur
[podpis nieczytelny]

^{aa} Osiem słów dopisanych odręcznie.

^b Data dzienna dopisana odręcznie; pierwotnie była data: 1 V 1918 r.

Nr 4

Lublin, 29 IV 1918 r.

Pismo Szefa Sztabu Generalnego do Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie w sprawie przekazania polskim władzom wszystkich akt, które nie są niezbędne urzędowi austriackim do bieżącego funkcjonowania.

Oryg.: *Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. niemiecki, karta o wymiarach 34x21 cm.*

Die Übergabe der von den russischen Justiz- und Schulbehörden zurückgelassenen Archive und Registraturen an die polnischen Behörden ist auf Grund der Verordnungen vom 25. August 1917, Nr. 71 V. Bl. und vom 26. September 1917, Nr. 78 V. Bl. begründet. Gegen die Überlassung der übrigen Archive obwaltet kein Anstand, soferne es sich nicht um Akten handelt, die zur Fortführung der an die polnische Staatsgewalt noch nicht übergebenen Verwaltungszweige notwendig sind.

Bei Übergabe derartiger Archive und Registraturen an die Organe der polnischen Regierung wäre ein entsprechendes Protokoll aufzunehmen, in dem die ordnungsmässige Übernahme des Aktenmaterials bestätigt wird.

Für den Chef des Generalstabes
Leynek Oberst

Nr 5

Lublin, 12 V 1918 r.

Pismo Szefa Sztabu Generalnego do Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie i Delegata c. i. k. Zarządu Wojskowego w Warszawie zawiadamiające o braku zastrzeżeń co do przekazania polskim władzom akt dotyczących zagadnień sztuki, nauki, ochrony zabytków, spraw archiwalnych.

Oryg.: *Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. niemiecki, karta o wymiarach 34x21 cm.*

Gegen die Übergabe des Kultuswesens sowie der damit in derselben Zentralstelle vereinigten Agenden, wie Überwachung und Förderung von Kunst und Wissenschaft, Denkmalpflege, Archivwesen, usw. an den polnischen Staat wäre unsererseits keine Einwendung zu erheben. Bezüglich der Übergabe von Archiven ist der im Erlasse MV. Nr. 314.899/P vom 29. April 1918 bezeichnete Vorbehalt zu machen, dass Akten, die nur Fortführung der noch nicht übergebenen Verwaltungsaufgaben notwendig sind, bei den Okkupationsbehörden zurückbehalten werden müssen.

Die Übergabe des Kultuswesens kann — gemäss dem im Erlasse MV. Nr. 314.991/P vom 28 April d[ieses] J[ahres] näher bezeichneten Vorgänge — nur im legislativen Wege erfolgen. Die polnische Regierung wäre insbesondere auf die Notwendigkeit einiger Änderung der Verordnung des Armeeeoberkommandanten vom 7. März 1915, Nr. 5 V. Bl. betreffend das Kultuswesen, aufmerksam zu machen und zu

ersuchen, den Entwurf des betreffenden Gesetzes, bezüglich dessen unsererseits das grösste Entgegenkommen bekundet werden wird, baldmöglichst zu unserer Kenntnis zu bringen.

Der gegenwärtige Erlass dient nur zur internen Information über die Stellungnahme des Armeeoberkommando, die bei den seinerzeitigen kommissionellen Verhandlungen eingenommen werden wird.

Geht an MGG Lublin und Militärverwaltungsdelegierten Warschau.

Für den Chef des Generalstabes
[podpis nieczytelny]

Nr 6

[Warszawa, przed 10 V 1918 r.]

Pismo^a pisma Ministerstwa WRiOP do premiera rządu polskiego z propozycjami wniosku do władz okupacyjnych o przekazanie polskiej administracji archiwów historycznych, akt pozostawionych przez urzędy rosyjskie na terenach obecnych generalnych gubernatorstw: warszawskiego i lubelskiego, zbędnych władzom okupacyjnym do bieżącego urzędowania, a także akt rosyjskich pozostających w rękach prywatnych. Ministerstwo WRiOP powinno 1 V 1918 r. przejąć akta wraz z pomocami archiwalnymi oraz księgozbiorami. Po przejęciu akt Ministerstwo WRiOP będzie miało obowiązek zapewnienia możliwości korzystania z tych akt w celach urzędowych i naukowych. Kolejne partie akt mają być sukcesywnie przejmowane przez władze polskie, przy współpracy z władzami okupacyjnymi. Sprawy niezłatwione mają przejąć archiwa polskie wraz z przejmowanymi aktami.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. polski i niemiecki, luźne karty o wymiarach 34x21 cm.

Do Pana Prezydenta Rady Ministrów Królestwa Polskiego³⁵

Ministerstwo WRiOP proponuje, aby Rada Ministrów zwróciła się do władz okupacyjnych o przekazanie Ministerstwu WRiOP następujących archiwów:

1. Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie przy ul. Długiej,
2. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie przy ul. Jezuickiej,
3. Archiwum Ministerstwa Skarbu w Warszawie przy ul. Rymarskiej,
4. Archiwów poszczególnych gałęzi władz rosyjskich, pozostawionych przez te władze przy opuszczaniu Królestwa Polskiego, a znajdujących się obecnie pod opieką Zarządu Archiwalnego przy Generał-Gubernatorstwie Warszawskim i odpowiedniego urzędu przy Generał-Gubernatorstwie Lubelskim,
5. wszelkiego rodzaju archiwów i registratur, pozostawionych przez władze rosyjskie, które w chwili obecnej znajdują się w posiadaniu urzędów władz okupacyjnych, a nie są niezbędne tym władzom do sprawowania ich urzędowania,

^a Dokument w dwóch wersjach językowych, polskiej i niemieckiej. Od ręczna prezenta: Eingelauft sub B. Z. Ch. Nr. 1664/18 am 10/5.

³⁵ Premierem rządu był wówczas Jan Kanty Steczkowski.

6. wszelkiego rodzaju archiwaliów i registratur, stanowiących własność państwową, a pozostających poza archiwami państwowymi, częstokroć w rękach niepowołanych i prywatnych.

Przy przejmowaniu powyższych archiwów i registratur należałoby się kierować następującymi przepisami:

§ 1. Zarząd archiwów państwowych przekazuje się w dn. 1 maja Ministerstwu WRiOP.

§ 2. Minister WRiOP zapewnia możliwość korzystania z archiwów państwowych Królestwa Polskiego do celów urzędowych i naukowych osobom wskazanym i poleconym przez władze okupacyjne. Osoby te korzystają z archiwów w godzinach i w sposób przewidziany w regulaminie ogólnym.

§ 3. Przedmiotem przekazania są archiwalia łącznie z inwentarzami, skorowidzami, indeksami, regestami itp. oraz biblioteki archiwalne.

§ 4. Archiwa, pozostające w posiadaniu i pod opieką władz okupacyjnych oddane będą na podstawie protokołów przejęcia osobom upoważnionym do objęcia danego archiwum przez Ministerstwo WRiOP. Archiwalia państwowe, znajdujące się poza archiwami państwowymi lub w rękach osób niepowołanych, będą obejmowane przez władze państwowe polskie w miarę ich odszukiwania; władze okupacyjne zapewniają swe współdziałanie i pomoc przy tej rewindykacji.

§ 5. Podania i pisma urzędowe oraz prywatne, które wpłynęły do poszczególnych archiwów, a nie zostały jeszcze załatwione, winny być załatwione przez urzędy archiwalne polskie. Kwerendy rozpoczęte zostaną przez urzędy te wykończone.

Minister³⁶

Za Naczelnika Wydziału
Archiwów Państwowych
Zastępca Referenta
Za zgodność: K. Konarski

Nr 7

[b.m., po 25 V 1918 r.]

Decyzje podjęte podczas obrad przedstawicieli obu władz okupacyjnych w sprawie przekazania archiwaliów administracji polskiej. Wylączenie z przekazania akt niezbędnych do bieżącej działalności. Konieczność udostępniania akt do badań. Zastrzeżenie rządu niemieckiego swych praw do żądania zwrotu materiałów należących do Niemiec.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. niemiecki, karta o wymiarach 34x21 cm.

Bei den Warschauer Konferenzen zwischen Vertretern der beiden Okkupationsmächte (23–25. Mai 1918) wegen Übergabe der Verwaltung wurde hinsichtlich des Archivwesens folgendes beschlossen:

³⁶ Minister WRiOP Antoni Ponikowski. Na kopii brak podpisu ministra.

Archive

Hinsichtlich der von der Polnischen Regierung gewünschten Übergabe der Archive, wird zugestanden, dass die polnischen Archivalien zu übergeben sind mit Ausnahme derjenigen, die sich auf die der Polnischen Regierung nicht übergebenen Verwaltungen beziehen und für die Führung der Verwaltung erforderlich sind.

Die näheren Voraussetzungen der Übergabe sollen demnächst in Warschau durch eine Kommission bestehen aus Vertretern der Okkupationsmächte und der Polnischen Regierung festgestellt werden. Hierbei ist insbesondere das Recht der beiden Okkupationsverwaltungen zu sichern, die Archive für Studienzwecke weiter benützen zu können.

Die deutsche Regierung wahrt ihr Recht auf Rückforderung der in den Archiven befindlichen, deutschen Bundesstaaten gehörigen Archivalien.

Nr 8

Warszawa, 29 V 1918 r.

Pismo Szefa Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim do Delegata c. i k. Zarządu Wojskowego w Warszawie ze sprostowaniem błędu w protokole z obrad 10 V 1918 r. Akta Banku Włociańskiego powinny być przekazane dopiero z innymi aktami władz skarbowych.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. niemiecki, karta o wymiarach 34x21 cm.

In der Niederschrift über die Besprechung vom 10. d[ieses] M[onates] ist auf Seite 5 ein Irrtum unterlaufen. Auf den Wunsch des Herrn Unterstaatssekretärs im k[öni]g[lich]-poln[ischen] Landwirtschaftsministerium, bei Übergabe der Archive die Archive der Bauernbank mit zu berücksichtigen, ist — abweichend von der Bemerkung in der Niederschrift — keine Zusage ausgesprochen worden. Es ist vielmehr betont worden, dass die Bauernbank-Archive erst bei Übergabe der Finanzverwaltung, für die sie unentbehrlich sind, abgegeben werden können.

Steinmeister³⁷ mp.

Nr 9

Warszawa, 24 VI 1918 r.

Pismo ministra WRiOP Antoniego Ponikowskiego do Delegata c. i k. Zarządu Wojskowego w Warszawie o przygotowaniach do przejęcia archiwaliów. Propozycja konsultacji konserwatora Józefa Serugi z Ministerstwem WRiOP.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. polski, karta o wymiarach 34x21 cm.

³⁷ Otto Adolf Ludwig von Steinmeister (1860–1937), od marca 1918 Szef Administracji Cywilnej przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim.

Oczekiwane przez Władze Polskie przejęcie archiwów państwowych skłoniło Ministerstwo WRiOP do podjęcia prac przygotowawczych, które siłą rzeczy muszą w wielu wypadkach opierać się na informacjach władz okupacyjnych. Wobec tego, że z ramienia władz okupacyjnych austr[o]-węg[ierskich] na terenie General-Gubernatorstwa Lubelskiego rozciąga opiekę nad archiwaliami Pan Porucznik dr Józef Seruga, byłoby dla Ministerstwa WRiOP wielce pożądane, aby tenże mógł przybyć do Warszawy celem odbycia szeregu konferencji z przedstawicielami Ministerstwa WRiOP w sprawach związanych z przejęciem archiwów państwowych.

Minister
A. Ponikowski mp.

Za Naczelnika Wydziału
Archiwów Państwowych:
Stefan Ehrenkreutz mp.

Nr 10

Warszawa, 9 VII 1918 r.

Pismo ministra WRiOP Antoniego Ponikowskiego do Delegata c. i k. Zarządu Wojskowego w Warszawie z wyznaczeniem daty konferencji w sprawie przejęcia archiwaliów od władz okupacyjnych na 22 VII 1918 r.

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 1658, nr kancelaryjny BZCh 2575, j. polski, karta o wymiarach 34x21 cm.

W odpowiedzi na pismo Nr. BZ. 1579/18 z dn. 17 / VI r. b. Ministerstwo komunikuje, iż w porozumieniu z władzami okupacyjnymi ces[arsko]-niemieckimi data konferencji w sprawie przejęcia archiwów wyznaczono na 22 b.m.

Minister
A. Ponikowski mp.

Za Naczelnika Wydziału
Archiwów Państwowych
St. Ehrenkreutz mp.

Alicja Nowak, Correspondence between Ministry of Religion and Public Education and Austro-Hungarian occupation authorities on takeover of archival materials left behind by Russian administration (March–July 1918)

Summary

At the end of World War I, both representatives of the administration of newly created Polish state and German and Austro-Hungarian occupying forces understood the need for securing the archival materials constituting historical legacy of the Poles. In spring and summer of 1918 intensive consultations on that matter took place between Polish Ministry of Religion and Public Education, German Government General of Warsaw and Austro-Hungarian Government General of Lublin. Detailed arrangements were made for Polish administration to take over archival materials left behind in summer of 1915 by the evacuating Russian administration.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, archiwa polskie, organizacja archiwów, Wydział Archiwów przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Keywords: World War I, Polish archives, organization of archives, Department of Archives of Ministry of Religion and Public Education

Jerzy Gaul, Alicja Nowak, Maciej Próba

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ POLSKĘ W ŹRÓDŁACH Z ZASOBU ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. było wynikiem działania różnych sił, związanych z czynnikami zewnętrznymi i wewnętrznymi. Istotne znaczenie miały zwłaszcza: orientacje polityczne, czyn zbrojny, przebudzenie społeczeństwa, odbudowa państwa polskiego, walka o granice. Interesujące materiały do powyższego zagadnienia znajdują się w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych, w zespołach i zbiorach: Akta parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, Archiwum Rodzinne Rzewuskich, Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, Nabytki Oddziału III, Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego, Zbiór Józefa Kożuchowskiego, Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, Varia Oddziału II, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, Zbiór materiałów różnej proveniencji, Zbiór z Muzeum Narodowego, Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie.

Orientacje polityczne

Istotnym elementem życia politycznego Polaków w warunkach niewoli były tzw. spory orientacyjne. W latach 1908–1914 różne stronnictwa polskie liczyły na częścicowe rozwiązanie sprawy polskiej w oparciu o państwa zaborcze¹. Zaostrzenie sytuacji międzynarodowej oraz konflikty między mocarstwami spowodowały, że Austro-Węgry i Niemcy (państwa centralne) utworzyły, początkowo razem z Włochami, Trójprzymierze, natomiast Rosja razem z Francją i Anglią — Trójporozumienie, zwane także Koalicją. Po wybuchu wojny w sierpniu 1914 r. partie, które wiązały losy Polski z Austro-Węgrami (tzw. aktywiści) [nr 11–12]² skupiły

¹ J. Molenda, *Piłsudzczyzy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 25–98.

² Numery w nawiasach odnoszą się do dokumentów wymienionych poniżej.

się w Naczelny Komitecie Narodowym (NKN)³ i oficjalnie nie wykraczały poza program samodzielnej Polski pozostającej w związku z monarchią naddunajską (trializm, unia personalna, sekundogenitura)⁴. Przed I wojną światową nie udało się utworzyć stronnictwa proniemieckiego, a po jej wybuchu nie miało ono większego znaczenia, poza nieliczną grupą polityków skupionych wokół Władysława Studnickiego⁵ i Klubu Państwowców Polskich [nr 13–14]⁶. Wokół orientacji prorosyjskiej, kierowanej przez narodowych demokratów, zgromadziły się głównie partie warstw posiadających, w tym Stronnictwo Polityki Realnej [nr 16]. Po wybuchu wojny stanęły one po stronie Rosji, a po opuszczeniu ziem dawnego Królestwa Kongresowego przez wojska rosyjskie w 2. połowie 1915 r. zachowywały neutralność (tzw. pasywiści) [nr 16–17], by po wybuchu rewolucji rosyjskiej zająć postawę prokoalicyjną. Wspomnieć wreszcie trzeba o ruchu rewolucyjnym, kształtowanym początkowo przez SDKPiL⁷, a po rewolucji rosyjskiej w coraz większym stopniu przez ruch bolszewicki [nr 18–19]. Orientacje polityczne Polaków Józef Piłsudski⁸ uznał za prawdziwe przekleństwo, które przyczyniło się do długotrwałych podziałów społeczeństwa, odczuwalnych także w pierwszych latach odrodzonej Rzeczypospolitej.

Ruch niepodległościowy [nr 1–2, 5–7] w latach I wojny światowej dzielił się na dwa nurty. Do pierwszego z nich — nurtu socjalistyczno-niepodległościowego, należały m.in. Polska Partia Socjalistyczna — Frakcja Rewolucyjna

³ Naczelny Komitet Narodowy (NKN) został utworzony 16 VIII 1914 r. w Krakowie jako reprezentacja partii politycznych Galicji. Początkowo składał się z dwóch sekcji, Zachodniej z siedzibą w Krakowie i Wschodniej z siedzibą we Lwowie. Sekcja Wschodnia została rozwiązana we wrześniu 1914 r. po likwidacji Legionu Wschodniego. NKN stał na gruncie orientacji proaustriackiej i zajmował się sprawami wojskowymi i politycznymi Legionów Polskich. Początkowo reprezentował 11 partii politycznych z Galicji. 20 X 1914 r. NKN opuściły Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe oraz Podolacy, których część powróciła w 1916 r. 20 XI 1914 r. do NKN wstąpiła Polska Organizacja Narodowa.

⁴ J. Molenda, op. cit., s. 15–16; M. Drozdowski, *Naczelny Komitet Narodowy 1914–1918. Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.

⁵ Władysław Studnicki (1867–1953), publicysta i polityk, 1885–1889 działacz II Proletariatu i PPS, zesłaniec, działacz ruchu ludowego i narodowego, w latach I wojny światowej aktywista, członek Komisji Wykonawczej Rady Narodowej, w sierpniu 1915 założył w Warszawie proniemiecki Klub Państwowców Polskich, 15 I — 15 VIII 1917 r. członek Tymczasowej Rady Stanu, a od 21 VI do 7 X 1918 r. członek Rady Stanu.

⁶ Klub Państwowców Polskich (KPP), zwany także Stronnictwem Państwowym, został utworzony 21 VII 1916 r. przez grupę działaczy, m.in. Władysława Studnickiego, współpracujących z niemieckimi władzami okupacyjnymi. W planach miał odbudowę państwa polskiego jako monarchii i utworzenie armii polskiej przy pomocy Niemiec.

⁷ Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy powstała w sierpniu 1893 r. z połączenia Związku Robotników Polskich i II Proletariatu, początkowo jako Socjaldemokracja Królestwa Polskiego. Po połączeniu z socjaldemokratami na Litwie przyjęła nazwę Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy.

⁸ Józef Piłsudski (1867–1935), działacz PPS, 1905–1909 przywódca Organizacji Bojowej PPS, komendant ruchu strzeleckiego w Galicji, po wybuchu wojny wyruszył 6 VIII 1914 r. z oddziałami strzeleckimi do Królestwa Polskiego; od sierpnia do grudnia 1914 r. dowódca 1. pułku Legionów Polskich; 15 XI 1914 r. awansował na brygadiera; od grudnia 1914 do września 1916 r. dowódca I Brygady, od stycznia do lipca 1917 r. przewodniczący Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu; od 22 VII 1917 do 8 XI 1918 r. więziony przez Niemców w Magdeburgu.

(PPS-FR)⁹ [nr 9–10] i Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska (PPSD)¹⁰ [nr 4], a do nurtu narodowo-niepodległościowego przyjęło się zaliczać stronnictwa i organizacje, które zerwały z obozem narodowo-demokratycznym, m.in. Narodowy Związek Robotniczy (NZR)¹¹ [nr 53] i Narodowy Związek Chłopski (NZCh). Stanowisko tych partii w kwestii niepodległości było maksymalistyczne — ich celem była odbudowa niepodległości Polski w skali trójzaborowej. Rozwiązania częściowe kwestii polskiej stanowiły jedynie środek taktyczny.

Szczególne miejsce zajmował Józef Piłsudski i jego najbliżsi współpracownicy, określane jako „piłsudczycy” lub „grupa Piłsudskiego”¹². Nie tworzyli oni klasycznej partii czy stronnictwa politycznego, lecz powołał do życia organizacje militarne, m.in. Polską Organizację Wojskową (POW)¹³ [nr 25–26]. Piłsudczycy brali aktywny udział w pracach innych organizacji i partii politycznych tworząc bloki, sojusze, porozumienia, reprezentacje — na przykład Komitet Naczelny Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych (KN ZSN)¹⁴, czy Centralny

⁹ Polska Partia Socjalistyczna — Frakcja Rewolucyjna (PPS-FR) powstała 23 XI 1906 r. w wyniku rozłamu w PPS, z prawego skrzydła tej partii. W sierpniu 1909 r. powróciła do nazwy PPS, przez inne stronnictwa nazywana była PPS-Frakcją Rewolucyjną lub PPS-Prawicą. Przed wybuchem wojny swoje plany niepodległościowe wiązała z Austro-Węgrami, brała udział w Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych (KTS-SN), po wybuchu wojny opowiedziała się za współpracą z państwami centralnymi, poparła utworzenie Legionów Polskich, w połowie 1917 r. przeszła do opozycji wobec państw centralnych; jej przedstawiciele należeli do organizacji A.

¹⁰ Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska (PPSD) powstała 5–8 IX 1897 r. we Lwowie i formalnie stanowiła część austriackiej socjaldemokracji. Przed I wojną światową PPSD brała udział w KTSSN i popierała działalność Związków Strzeleckich. Po wybuchu wojny opowiedziała się za orientacją austriacką, popierała Legiony Polskie i Naczelny Komitet Narodowy. Pod wpływem kryzysu przysięgowego 1917 r. przeszła do opozycji wobec Austro-Węgier.

¹¹ Narodowy Związek Robotniczy (NZR) powstał w czerwcu 1905 r. z kół robotniczych Towarzystwa Oświaty Narodowej i Związku im. Jana Kilińskiego, znajdujących się pod wpływem narodowej demokracji. We wrześniu 1908 r. NZR przeszedł do opozycji wobec prorosyjskiej polityki endecji i wszedł w skład KTSSN. Po wybuchu wojny działał w Centralnym Komitecie Narodowym (CKN). W 1917 r. zerwał związek ze stronnictwami niepodległościowymi, sytuując się politycznie pomiędzy Komisją Porozumiewawczą Stronnictw Demokratycznych a stanowiskiem aktywistów.

¹² J. Kaden-Bandrowski, *Piłsudczycy*, wydanie nowe, Warszawa 1936; K. Wrzos, *Piłsudski i piłsudczycy*, Warszawa 1936; A. Garlicki, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa 1964, s. 9; J. Mollenda, op. cit., s. 12–15.

¹³ Polska Organizacja Wojskowa (POW) była tajną organizacją wojskową, utworzoną w sierpniu 1914 r. z połączenia Strzelca i Polskich Drużyn Strzeleckich, na terenach Królestwa Polskiego zajętych przez wojska rosyjskie. Działalność POW popierały stronnictwa niepodległościowe. Na czele POW stała Komenda Naczelna, a zwierzchność nad Organizacją sprawował Józef Piłsudski.

¹⁴ Zjednoczenie Organizacji Niepodległościowych, inaczej Zjednoczenie Stronnictw Niepodległościowych, nieformalne, krótkotrwałe (do listopada 1914 r.) porozumienie wielu partii i stowarzyszeń działających w Królestwie Polskim. Współtworzyły je: PPS-Frakcja Rewolucyjna, Związek Patriotów, Związek Chłopski, Narodowe Zjednoczenie Robotników, Narodowy Związek Chłopski, Związek Inteligencji Niepodległościowej, Polskie Zjednoczenie Narodowe, Stronnictwo Narodowo-Radykalne, „Zaranie”, Polska Partia Postępowa, Polskie

Komitet Narodowy (CKN)¹⁵ [nr 8]. W skład powyższych porozumień wchodziły partie, stronnictwa i organizacje określające się mianem niepodległościowych — dla podkreślenia rangi, jaką przypisywały w swych programach idei wolnej ojczyzny.

Czyn zbrojny

Wielką Wojnę Polacy rozpoczęli w armiach państw zaborczych, w których łącznie służyło ponad trzy miliony zmobilizowanych [nr 18–19]. Niezależna akcja wojskowa Piłsudskiego i strzelców, chociaż uzgodniona z władzami wojskowymi Austro-Węgier, w sierpniu 1914 r. była ewenementem. Po powstaniu 16 VIII 1914 r. NKN zadeklarowano utworzenie dwóch Legionów Polskich [nr 20–24, 29–30] — w zachodniej i we wschodniej części Galicji. C. i k. Naczelna Komenda Armii powołała 19 VIII 1914 r. Komendę Legionów Polskich. Po naradzie w c. k. Ministerstwie Obrony Krajowej z udziałem członków NKN [nr 55–56] ustalono zasady powołania Legionów Polskich jako formacji pospolitego ruszenia. Na podstawie rozkazu z 27 VIII 1914 r. powstały: Legion Zachodni w Krakowie oraz Legion Wschodni we Lwowie, złożone z dwóch pułków piechoty każdy i z dwóch lub trzech szwadronów kawalerii. Legiony zostały podporządkowane bezpośrednio c. i k. Naczelnej Komendzie Armii¹⁶. 19 IX 1914 r. ukazał się rozkaz Naczelnej Komendy Armii (Armeeoberkommando — AOK) o nominacji gen. Karola Durskiego Trzaski na Komendanta Legionów Polskich, na miejsce gen. Rajmunda Baczyńskiego, i o podporządkowaniu mu oddziałów Piłsudskiego. Gen. Durski Trzaska objął stanowisko komendanta 25 IX 1914 r.¹⁷ W toku dalszych przekształceń Legionów, we wrześniu 1916 r. powstał Polski Korpus Posiłkowy¹⁸, a w kwietniu

Zjednoczenie Postępowe, Stronnictwo Pracy Narodowej. ZON poparło Naczelny Komitet Narodowy i Legiony Polskie.

¹⁵ Centralny Komitet Narodowy (CKN) powstał 18 XII 1915 r. w Warszawie z przekształcenia Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych, jako reprezentacja polityczna stronnictw niepodległościowych Królestwa Polskiego: PPS, PSL, NZR, Związku Patriotów, Związku Inteligencji Niepodległościowej oraz terenowych rad narodowych. CKN dążył do odbudowy Polski w oparciu o państwa centralne, stojąc na gruncie Aktu 5 listopada 1916 r., i delegując przedstawicieli do Tymczasowej Rady Stanu. CKN działał poprzez terenowe wydziały i rady narodowe. Najważniejszą rolę odgrywał Wydział Narodowy Lubelski. Działalność zakończył wiosną 1917 r.

¹⁶ Zob. W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998, s. 79–82; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990, s. 88–98.

¹⁷ Zob. W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1, Kraków–Łomianki 2006, s. 370.

¹⁸ Na mocy rozporządzenia z 20 IX 1916 r. Legiony Polskie przekształcono w Polski Korpus Posiłkowy, w sile dwóch dywizji. Rozporządzenie to zostało wydane w imieniu cesarza Karola, bez porozumienia z władzami niemieckimi. 7 X 1916 r. Legiony Polskie zostały ściągnięte do Baranowicz na reorganizację. Dowództwo nad nimi objął płk Stanisław Szeptycki. Na tę decyzję Naczelnej Komendy Armii wpłynęła, z jednej strony, chęć kontynuacji rozpoczętego we wrześniu 1916 r. przekształcania Legionów w Polski Korpus Posiłkowy w celu stworzenia siły wojskowej dla uzupełnienia braków osobowych na froncie. Z drugiej strony chodziło o odpoczynek dla żołnierzy biorących udział w rocznych, krwawych zmaganiach na Wołyniu.

1917 r. Polska Siła Zbrojna (*Polnische Wehrmacht*). Trwały też przygotowania do organizacji Wojska Polskiego¹⁹ [nr 29–30].

W Rosji pierwszą próbą utworzenia ochotniczych formacji wojskowych były nieliczne Polskie Drużyny Ochotnicze [nr 33–34], od 30 XI 1914 r. zwane Legionami. Powstały one z inicjatywy płk. Witolda Gorczyńskiego, który pod koniec 1914 r. uzyskał zezwolenie od władz rosyjskich i utworzył tzw. Legion Puławski. W styczniu 1915 r. dalszą organizacją Legionów, jako jednostek regularnych w ramach armii rosyjskiej, zajął się Komitet Narodowy Polski²⁰. W marcu 1915 r. władze rosyjskie rozwiązały Komitet Organizacyjny, a Legiony przemianowano na drużyny. W październiku 1915 r. weszły one w skład Brygady Strzelców Polskich. W lutym 1917 r. brygada została przekształcona w Dywizję Strzelców Polskich [nr 36]. Po rewolucji rosyjskiej 1917 r. z żołnierzy pełniących służbę w armii rosyjskiej powstały trzy korpusy polskie [nr 35–38]. Dywizja weszła w skład 1. Korpusu Polskiego.

We Francji powstała armia polska, powołana 4 VI 1917 r. dekretem prezydenta Raymonda Poincaré, a jej organizacją zajęła się Misja Wojskowa Francusko-Polska [nr 39]²¹.

Przebudzenie społeczeństwa

Spółeczeństwo polskie, chociaż podatne na obce wpływy, pozostawało początkowo w większości bierne, obojętne, by nie rzec — wrogie wobec dążeń niepodległościowych. Szczególnie istotne było słabe poparcie ze strony ludności Królestwa Polskiego. Strzelcy wkraczający po wybuchu wojny na ziemie zaboru rosyjskiego napotkali na niechęć ze strony chłopów, wzdargę ziemiaństwa i potępienie płynące z kościelnych ambon. W ocenie Piłsudskiego społeczeństwo polskie było niczym „luźny piasek” lub „kamień pleśnią pokryty”. Z kolei elity były skłócone, pochłonięte sporami orientacyjnymi, odporne wobec konsolidacji narodowej. Przebudzenie społeczeństwa następowało stopniowo, było procesem obejmującym różne jednostki, grupy i warstwy społeczne. Zaangażowanie przybierało różne formy. Istotna była działalność charytatywna [nr 42], w której istotną rolę odegrały takie instytucje, jak Rada Główna Opiekuńcza w Królestwie Polskim²²

¹⁹ Polska Siła Zbrojna powstała w wyniku przekazania przez cesarza Austrii 10 IV 1917 r. Legionów Polskich wojsku polskiemu, mającemu powstać pod egidą Tymczasowej Rady Stanu. Obywatele Królestwa Polskiego, wydzieleni z Legionów, mieli być kierowani do specjalnie utworzonych oddziałów i przeszkoleni według wzorów niemieckich. Na czele PSZ stał gubernator warszawski gen. Hans Beseler, inspektorem wyszkolenia był gen. Felix von Barth.

²⁰ Komitet Narodowy Polski — prorosyjska organizacja polityczna założona w listopadzie 1914 r. w Warszawie. Z KNP wywodziła się późniejsza Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego.

²¹ Do porozumienia władz francuskich z Komitetem Narodowym Polskim doszło 22 II 1918 r. 1. pułk Armii Polskiej od czerwca 1918 r. przebywał na froncie, w tym samym miesiącu przysięgę złożyli żołnierze I Dywizji Strzelców Polskich, składającej się głównie z ochotników z Ameryki i skierowanej w październiku 1918 r. na front. Podpisana 28 IX 1918 r. umowa między rządem francuskim i KNP zdecydowała o przekształceniu sił polskich w sprzymierzoną armię narodową.

²² Rada Główna Opiekuńcza — organizacja pomocy ofiarom wojny powołana w grudniu 1915 r. w Warszawie. RGO prowadziła bursy, schroniska, żłobki, ochronki, wydawała żywność, odzież i zasiłki pieniężne, ewidencjonowała straty wojenne; środki materialne czerpała

[nr 43], szwajcarski Komitet w Vevey²³ [nr 40–41], Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji²⁴ [nr 44–46]. Coraz więcej osób angażowało się we wspieranie Legionów Polskich [nr 47–49]. Ważnym czynnikiem dla budzenia świadomości narodowej szerokich warstw społecznych były obchody rocznic: powstania styczniowego [nr 51], Konstytucji 3 Maja [nr 51–52], śmierci Tadeusza Kościuszki²⁵ [nr 54]. Wielkim wstrząsem była wiadomość o zawarciu przez mocarstwa centralne w lutym 1918 r. pokoju z Ukrainą w Brześciu Litewskim i wcieleniu Chełmszczyzny do państwa ukraińskiego²⁶.

Odbudowa państwa

Początki były skromne, ale przypomnieć trzeba Rząd Narodowy [nr 56], powołany fikcyjnie przez Józefa Piłsudskiego po wybuchu wojny²⁷. Mimo aspiracji i oczekiwań, NKN nie stał się rządem narodowym, chociaż gromadził w swoim składzie przedstawicieli bardzo szerokiego spektrum sił politycznych. Na odrodzenie Polski wielki wpływ miała stopniowa budowa państwowości polskiej w porozumieniu z mocarstwami centralnymi. Proces ten rozpoczął Akt 5 listopada 1916 r., zapowiadający utworzenie samodzielnego państwa polskiego. Pierwszą praktyczną próbą budowy państwa polskiego przed zakończeniem I wojny światowej i przed decyzjami kongresu pokojowego było powołanie Tymczasowej Rady Stanu (TRS) [nr 57]²⁸, na mocy rozporządzenia ogłoszonego 6 XII 1916 r. Współ-

z dotacji instytucji społecznych, władz okupacyjnych oraz datków ludności. Działała pod nadzorem niemieckich władz okupacyjnych.

²³ Od 1915 r. prezesem Komitetu Pomocy Polskim Ofiarom Wojny w Vevey był Henryk Sienkiewicz.

²⁴ Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji — organizacja pomocowa funkcjonująca w Piotrogradzie w latach 1914–1918. Sprawowała opiekę nad poszkodowanymi przez wojnę polskimi uchodźcami przebywającymi na terytorium Rosji.

²⁵ Tadeusz Kościuszko (1746–1817), inżynier wojskowy, generał, w latach 1776–1784 uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki; 24 III — 10 X 1794 r. naczelnik powstania w Polsce, od grudnia 1796 r. przebywał na emigracji.

²⁶ W sprawie rokowań i traktatu pokojowego zawartego 8 II 1918 r. w Brześciu Litewskim między Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją a Ukraińską Republiką Ludową, zob. *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981, s. 394–395; W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, s. 17–48.

²⁷ 6 VIII 1914 r., po wymarszu kompanii kadrowej, na posiedzeniu KTSSN Piłsudski oświadczył, że w Warszawie 3 sierpnia powstał Rząd Narodowy, któremu się poddał i który mianował go Komendantem sił wojskowych. Koncepcja powołania Rządu Narodowego była od dawna częścią planów Piłsudskiego, a Hipolit Śliwiński postulował opracowanie jego manifestu 31 lipca na posiedzeniu KTSSN, zob. J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 4, Warszawa 1937, s. 8. Rząd Narodowy w Warszawie był jednak fikcją, a jego odezwę na polecenie Piłsudskiego napisał Leon Wasilewski, zob. J. Piłsudski, op. cit., s. 8; W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium*, t. 1, s. 351; A. Garlicki, *Józef Piłsudski*, Kraków 2009, s. 254–256; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 115–116; P. Samuś, *Walery Sławek. Droga do niepodległości*, Płock 2002, s. 376–377.

²⁸ Tymczasowa Rada Stanu została powołana 5 XI 1916 r. w Warszawie przez generalnych gubernatorów warszawskiego i lubelskiego jako namiastka przedstawicielstw społeczeństwa polskiego, ciało opiniodawcze dla władz okupacyjnych. Pierwsze posiedzenie TRS odbyło się 5 stycznia, a ostatnie 31 VIII 1917 r. W jej skład wchodziło 25 radców: 15 z terenu

na deklaracja cesarza Franciszka Józefa I i Wilhelma II zapowiadała utworzenie samodzielnego państwa polskiego z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem, ograniczonego terytorialnie tylko do okupowanych terenów zaboru rosyjskiego, ale o nieustalonych granicach. Deklaracja państw centralnych, bez względu na ich intencje, miała różnorodne znaczenie dla sprawy polskiej: symboliczne, polityczne, wojskowe i międzynarodowe. Samodzielność państwowa w warunkach okupacji była ograniczona, ale wskrzeszenie Królestwa Polskiego, czy publiczne wykonywanie Mazurka Dąbrowskiego, przyczyniło się do przemian świadomości społecznej i rozbudzenia patriotyzmu Polaków. Wymiar wojskowy Aktu 5 listopada miał szczególne znaczenie dla państw centralnych w związku z wyczerpywaniem się ich rezerw w wyniku przedłużającej się wojny i koniecznością podjęcia starań o dopływ uzupełnień w celu odniesienia zwycięstwa nad Ententą. Zapowiedziano powołanie armii kultywującej patriotyczne tradycje oręża polskiego. Po raz pierwszy mocarstwa centralne mówiły publicznie, na forum międzynarodowym, o niepodległej Polsce. Złamano w ten sposób solidarność zaborców, przez co kwestia polska przestała być wewnętrzną sprawą Rosji i zmuszała również państwa Ententy do zajęcia stanowiska wobec aspiracji niepodległościowych Polaków. Powołanie Tymczasowej Rady Stanu, stanowiącej namiastkę przedstawicielstwa społeczeństwa polskiego i ciało opiniodawcze dla władz okupacyjnych, było ważnym krokiem na drodze do budowy struktur niepodległego państwa polskiego.

Kolejnym etapem budowy państwa polskiego na gruncie Aktu 5 listopada 1916 r., w związku z planami ekspansji niemieckiej na wschodzie i przeciwstawienia się wpływowi rewolucyjnym, przy coraz bardziej malejącej roli Austro-Węgrów w rozwiązaniu sprawy polskiej²⁹, było utworzenie Rady Regencyjnej [nr 63, 65]³⁰. Na mocy patentu z 12 IX 1917 r. była ona najwyższą władzą państwową w Królestwie Polskim, do czasu jej objęcia przez króla lub regenta. Powstanie Rady Regencyjnej było przykładem z jednej strony wysiłków środowisk polskich do stworzenia już w czasie wojny polskiego aparatu państwowego³¹, z drugiej zaś wpływu na ten proces państw centralnych, okupujących Królestwo Polskie. Wiązało się to z licznymi kontrowersjami między władzami monarchii habsburskiej i Rzeszy Niemieckiej, walczących o realizację swoich interesów. Rada Regencyjna (arcybiskup warszawski Aleksander Kakowski, ks. Zdzisław Lubomirski i Józef Ostrowski) uregulowała dekretami wiele ważnych kwestii ustrojowych, ogłaszanych w „Dzienniku Ustaw” i „Monitorze Polskim”, powoływała rządy, przeprowadzała wybory do Rady Stanu [nr 58], wspólnie z którą pełniła władzę ustawodawczą, rozbudowała administrację państwową [nr 60], stworzyła podstawy Wojska Polskiego i załączków służby dyplomatycznej. W przeciwieństwie do TRS Rada Regencyjna i rządy przez nią mianowane, miały już pewne,

okupacji niemieckiej i 10 z terenu okupacji austro-węgierskiej, mianowanych przez władze okupacyjne.

²⁹ Z. J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 1991; *Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, red. J. Kłaczek, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2016; J. Gaul, *Austro-Węgry wobec utworzenia Tymczasowej Rady Stanu w listopadzie 1916 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 24, 2017, s. 85–101.

³⁰ Uroczysta intromisja członków Rady Regencyjnej odbyła się 27 X 1917 r.

³¹ W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, s. 6–7.

choć ograniczone, atrybuty władzy państwowej, a utworzona przez nią administracja i ustanowiony porządek prawny został uznany przez II Rzeczpospolitą [nr 61–62].

Odzyskanie niepodległości

Latem 1918 r. coraz głośniejsze stawały się głosy domagające się ustanowienia instytucji niepodległego państwa polskiego, z Sejmem Ustawodawczym na czele [nr 64]. Istotne znaczenie miało orędzie Rady Regencyjnej z 7 X 1918 r., w którym uznała dążenie narodu polskiego do niepodległości i utworzenia zjednoczonego państwa z dostępem do morza oraz rozpoczęła przejmowanie od władz okupacyjnych całej administracji [nr 65].

Odzyskanie przez Polskę niepodległości było procesem złożonym, w którym udział wzięli przedstawiciele licznych organizacji wojskowych, stronnictw politycznych, stowarzyszeń [nr 67], a także zwykli obywatele [nr 66]. Nie do przecenienia jest rola Komendanta Piłsudskiego, niekwestionowanego przywódcy obozu niepodległościowego, który po dymisji we wrześniu 1916 r. z dowodzenia I Brygadą Legionów Polskich, wystąpieniu z TRS na początku lipca 1917 r. a później po wywołaniu kryzysu przysięgowego został aresztowany 21/22 VII 1917 r. przez władze niemieckie [nr 69–71]. Dorobek Piłsudskiego podczas wojny, nawet dla jego przeciwników politycznych, był tak wielki, że jesienią 1918 r. właśnie w nim, a nie w żadnym innym generale, czy ambitnym polityku, których nie brakowało, widziano męża opatrnościowego, który sprosta trudom odbudowy państwa polskiego. W rezultacie Piłsudskiemu — kandydatowi na „ministra spraw wojskowych” w rządzie Józefa Świeżyńskiego (funkcjonującym od 23 X do 3 XI 1918 r.) — Rada Regencyjna przekazała bezzwłocznie po jego powrocie z Magdeburga, najpierw 11 listopada pełnię władzy wojskowej, a później — 14 XI 1918 r. — władzę polityczną.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. nie zakończyło zmagania o jej ostateczny kształt. Walki o granice trwały dalej, pociągając za sobą liczne straty [nr 72–73]. Na wschodzie zakończyło je podpisanie 18 III 1921 r. traktatu ryskiego z Rosją Sowiecką i przyłączenie 24 III 1922 r. Litwy Środkowej. Na zachodzie pokój nastąpił dopiero po powstaniach śląskich i po formalnym przyłączeniu części Górnego Śląska w czerwcu 1922 r. Ostateczną sankcją tym zmianom dała 15 III 1923 r. decyzja Rady Ambasadorów.

Źródła

I. Orientacje polityczne

a) Radykalny obóz niepodległościowy

[1]

Odezwa Zjednoczenia Organizacji Niepodległościowych, Warszawa, 15 VIII 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 265.

[2]

Odezwa Unii Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowej Niepodległościowej³², Warszawa, 27 VIII 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 258.

[3]

„Dziennik Urzędowy Komisariatu Wojsk Polskich w Kielcach” z 30 VIII 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 85.

[4]

„Naprzód”³³ z 2 IX 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 76.

[5]

Odezwa Polskiej Partii Socjalistycznej i Związku Chłopskiego³⁴ do robotników i chłopów Królestwa Polskiego, zawierająca ostrzeżenie przed tworzonymi przy wojsku rosyjskim „legionami polskimi”, 1 XI 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 253, s. 13.

[6]

Ulotka Stowarzyszenia Młodzieży Socjalistycznej³⁵, Warszawa, kwiecień 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 260.

[7]

„Prawdy, które każdy Polak znać i głosić powinien”, ulotka Rady Okręgowej Ziemi Kieleckiej³⁶, b.d. [1916], Varia Oddziału II, sygn. 47, s. 2.

[8]

Odezwa Centralnego Komitetu Narodowego wyrażająca stosunek do Aktu 5 Listopada, Warszawa, b.d. [po 5 XI 1916], Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 268, s. 2.

[9]

„Walka”³⁷ z 1 V 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 301.

³² Unia Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowej Niepodległościowej — młodzieżowa organizacja polityczna utworzona w 1910 r. w Liège przez działaczy PPS-Frakcji Rewolucyjnej i Związku Walki Czynnej.

³³ „Naprzód” — organ prasowy Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska, ukazujący się od 1892 r.

³⁴ Związek Chłopski — stronnictwo chłopskie utworzone w 1912 r. z Wydziału Wiejskiego PPS; reprezentowało orientację proaustriacką, weszło w skład Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych.

³⁵ Stowarzyszenie Młodzieży Socjalistycznej — brak bliższych informacji na temat organizacji.

³⁶ Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej, właśc. Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej (1915–1917), organizacja lewicy niepodległościowej, związana z Centralnym Komitetem Narodowym.

³⁷ „Walka” — organ prasowy PPS.

[10]

Odezwa Grupy Piotrogradzkiej PPS-Frakcji Rewolucyjnej, skierowana przeciw planom narodowych demokratów budowy armii polskiej w Rosji po rewolucji lutowej, b.d. [1917 r.], Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 225, s. 4–5.

b) Orientacja proaustriacka (aktywiści)

[11]

Ulotka zawierająca tekst odezwy Koła Polskiego w Wiedniu³⁸, uchwałę NKN z 16 VIII 1914 r., informacje o stworzeniu Legionów Polskich, Polskiego Skarbu Wojennego, organizacji Komitetu Naczelnego oraz o pierwszych darach na rzecz sprawy polskiej, Kraków, 16 VIII 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 283.

[12]

List otwarty Wacława Sieroszewskiego³⁹ do Władysława Sikorskiego⁴⁰, szefa Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego, Warszawa, 24 XI 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 254.

c) Orientacja proniemiecka

[13]

„Uchwały wiecu z d. 3 września 1916 r.” wydane przez Klub Państwowców Polskich w Warszawie, [po 3 XI 1916 r.], Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 222.

[14]

Odezwa Zarządu Klubu Państwowców Polskich, z przedstawieniem wizji odbudowy Polski oraz zaprzeczeniem ich rzekomej uchwały wzywającej do powszechnej mobilizacji mężczyzn w wieku od 16 do 55 roku życia, Warszawa, 24 IX 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 269, s. 3.

³⁸ Koło Polskie w Radzie Państwa w Wiedniu utworzono w maju 1861 r., skupiało posłów polskich, początkowo z partii prawicowych, od 1908 r. także posłów PSL, od 1916 r. PPSD, w marcu 1918 r. wystąpili z Koła posłowie SDN oraz PPSD, przestało istnieć w październiku 1918 r.

³⁹ Wacław Sieroszewski (1858–1945), pisarz, działacz socjalistyczny, w latach 1878–1896 zesłany na Syberię, 1913–1914 współzałożyciel Związku Strzeleckiego w Paryżu, po wybuchu wojny wachmistrz w kawalerii I Brygady Legionów Polskich, działacz CKN i Stronnictwa Niezawisłości Narodowej, w latach 1917–1918 w POW.

⁴⁰ Władysław Sikorski (1881–1943), inżynier, działacz Związku Walki Czynnej i Polskiego Stronnictwa Postępowego, od 1912 r. był w składzie KTSSN, po wybuchu wojny mianowany przez Piłsudskiego komisarzem wojskowym na Galicję, od 17 VIII 1914 r. szef Departamentu Wojskowego NKN, 19 VII 1916 r. awansował na płk., 29 IX — 6 X 1916 r. dowódca 3. p.p. Legionów, od 26 II do VI 1917 r. szef Krajowego Inspektoratu Zaciągu, 1 IX 1917 — 25 II 1918 r. dowódca uzupełnień Polskiego Korpusu Posiłkowego w Bolechowie, 26 II — IV 1918 r. internowany przez Austriaków.

d) Orientacja prorosyjska, pasywiści

[15]

Odezwa Grupy Polaków Bezpartyjnych dotycząca utworzenia Komitetu Narodowego Polskiego, Warszawa, listopad 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 264.

[16]

Deklaracja Stronnictwa Polityki Realnej⁴¹, Warszawa, 1 XI 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 271.

[17]

Komunikat Międzypartyjnego Koła Politycznego⁴² w kwestii ich stosunku do Rady Regencyjnej⁴³, Warszawa, 11 IX 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 272, s. 2.

e) Nurt rewolucyjny

[18]

Ulotka Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji⁴⁴ i Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy skierowana do polskich robotników i żołnierzy, wzywająca ich do głosowania w wyborach do Rady Miejskiej Piotrogradu 20 VIII 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 224.

[19]

List Stanisława Orlikowskiego z Zarządu Głównego Interesów hr. Krystyny Potockiej dożywotniej właścicielki dóbr i fabryk cukru burzańsko-olchowieckich, do hr. Ksawerego Branickiego, informujący o anarchii chłopskiej na Ukrainie, Burzanka, 13 VI 1918 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Archiwalia różnej proveniencji, sygn. 733, s. 68–69.

⁴¹ Stronnictwo Polityki Realnej (realiści) — ugrupowanie konserwatywne działające od 18 X 1905 r. w Królestwie Polskim. Jego współzałożycielem i pierwszym prezesem, a potem prezesem honorowym był Józef Ostrowski. Przedstawiciele realistów zasiadali w I i II Dumie, po wybuchu wojny Stronnictwo weszło w skład KNP, od października 1915 r. w MKP, wspierało Radę Regencyjną. Przestało istnieć w marcu 1923 r.

⁴² Koło Międzypartyjne, zwane także Międzypartyjnym Kołem Politycznym (MKP), powstało w październiku 1915 r. jako ugrupowanie stronnictw pasywistycznych: Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego, Stronnictwa Polityki Realnej, Polskiej Partii Postępowej, Polskiego Zjednoczenia Postępowego, Stronnictwa Pracy Narodowej i Stronnictwa Narodowego; w sierpniu 1916 r. SPN, a w listopadzie 1916 r. PZP i SN wystąpiły z MKP i przeszły do obozu aktywistycznego.

⁴³ Zob. wyżej, przypis 30.

⁴⁴ Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji — partia działająca w latach 1898–1918, w wyniku wewnętrznego rozłamu przekształcona w Rosyjską Partię Komunistyczną (bolszewików).

II. Czyn zbrojny

a) Polacy w armiach państw zaborczych

[20]

Zdjęcie portretowe Jana Krystyna hr. Ostrowskiego⁴⁵ w mundurze rosyjskim, b.d., Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, sygn. 1369, s. 5.

[21]

Zdjęcie portretowe kpt. Włodzimierza Zagórskiego⁴⁶ w mundurze austriackim, b.d., Zbiór materiałów różnej proveniencji, sygn. 490.

b) Królestwo Polskie: oddziały strzeleckie, Legiony Polskie, Polski Korpus Posiłkowy, Polska Siła Zbrojna, wojsko polskie, Polska Organizacja Wojskowa

[22]

„Wyjazd Komendy Strzeleckiej na plac boju”, [1914 r.], Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 166.

[23]

„Piłsudski ze swym sztabem w Kielcach”, 1914 r., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 165.

[24]

Cztery karty korespondencyjne z rysunkami przedstawiającymi sylwetki polskich legionistów, b.d., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 169–172.

[25]

Zdjęcie Józefa Piłsudskiego, miejsce postoju Legionów Polskich, b.d., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 163.

⁴⁵ Jan Krystyn hr. Ostrowski (1894–1981), młodszy syn właścicieli dóbr ujezdzkich, Juliusza Karola Ostrowskiego i Marii Delfiny z Tyszkiewiczów. Ukończył rosyjską szkołę oficerską i rozpoczął służbę w Lejb-Gwardyjskim Pułku Ułanów Jej Wysokości Aleksandry Fiodorowny i w czasie I wojny światowej służył jako oficer armii rosyjskiej. W 1917 r. przeszedł do Korpusu Polskiego gen. Józef Dowbor-Muśnickiego.

⁴⁶ Włodzimierz Zagórski (1882–1926), absolwent Wiedeńskiej Akademii Wojennej, oficer wywiadu Sztabu Generalnego armii austro-węgierskiej, 1914–1916 szef sztabu Komendy Legionów Polskich, od czerwca 1916 do lipca 1917 r. dowódca batalionu, następnie 3. p.p. Legionów, od lipca 1917 do lutego 1918 r. dowódca 1. pułku artylerii Legionów i Polskiego Korpusu Posiłkowego, po przejściu II Brygady Legionów przez linię frontu na stronę rosyjską pod Rarańczą został internowany przez władze austro-węgierskie; w 1918 r. zastępca szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego.

[26]

Zdjęcia z Albumu 6. Pułku piechoty Legionów (zdjęcia wklejone do albumu: m.in. Mieczysław Norwid-Neugebauer⁴⁷, Andrzej Galica⁴⁸), 1915 r., Zbiór materiałów różnej proweniencji, sygn. 490.

[27]

Wiersz Tadeusza Radlińskiego⁴⁹ „Do Polskiej Organizacji Wojskowej» na pamiątkę 5 listopada 1916 roku”, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 703.

[28]

Broszura „P.O.W. Zadania i metody”, Warszawa, luty 1918, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 279, s. 20–34.

[29]

Tymczasowa Ustawa Wojskowa (odpis), maj 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 459, Nr 8120.

[30]

Wojciech Falewicz⁵⁰, „Zasady organizacji Wojska Polskiego”, maszynopis z odręcznymi poprawkami autora, b.d. (tekst wydany w 1918 r.), Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, sygn. 99.

[31]

Henryk Zbierzchowski⁵¹ „Pieśń o Legionistach”, b.d., Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, sygn. 55, s. 21.

⁴⁷ Mieczysław Norwid-Neugebauer (1884–1954), inżynier, od 1907 r. należał do Związku Młodzieży Polskiej, od 1908 r. do Drużyn Bartoszewych, od 1911 r. w Armii Polskiej i PDS, po wybuchu wojny w oddziale Piłsudskiego, od 26 XI 1915 r. dowódca V baonu w 1. pułku piechoty; od 18 XII 1914 r. dowódca 5 p.p. I Brygady, 11 XI 1915 r. awansował na ppłk., 6 X 1916 — 8 V 1917 r. dowódca 6. pułku piechoty; 8 V — 12 VII 1917 r. czasowo dowodził III Brygadą, po kryzysie przysięgowym 12 VII 1917 r. zwolniony z Legionów, z ramienia POW opiekował się zbiegłymi legionistami.

⁴⁸ Adam Galica (1873–1945), inżynier, literat, ppor. rezerwy piechoty armii austro-węgierskiej, działacz PPS, członek ZS, po wybuchu wojny dowódca baonu uzupełniającego Legionów Polskich, dowódca baonu w 4. i 6 pp., od 1 XI 1916 r. awansowany na ppłk., do 25 VI 1917 r. dowódca 3. pułku piechoty, a później do 1 IX 1917 r. dowódca 4. pułku piechoty, od 1917 r. w PKP, 1 IX 1917–18 II 1918 inspektor wykszolenia, po przejściu II Brygady przez front pod Rarańczą internowany przez Austriaków, 1 V 1918 r. wcielony do armii austro-węgierskiej.

⁴⁹ Tadeusz Radliński (1875–1952), geograf, nauczyciel, autor podręczników szkolnych. Latem 1903 r. towarzyszył Wacławowi Nałkowskiemu w podróży naukowej w Alpach. W 1913 r. odbył podróż dookoła świata (Syberia, Japonia, Stany Zjednoczone, Europa zachodnia).

⁵⁰ Wojciech Falewicz (1863–1935), od 1881 r. w armii rosyjskiej, zawodowy oficer saperów. W latach 1891–1892 kierował badaniami geograficznymi rzek: Niemna, Narwi, Warty i Wisły pod kątem ich wykorzystania w działaniach obronnych. W latach 1904–1905 inspektor w Głównym Zarządzie Szkół Wojskowych, a w latach 1906–1916 szef budownictwa w Petersburskim Okręgu Wojskowym. Od 1906 r. gen.-major. Od grudnia 1918 r. w wojsku polskim, szef Instytutu Wojskowo-Geograficznego.

⁵¹ Henryk Zbierzchowski (1881–1942), lwowski poeta i prawnik.

[32]

Karta Polowa Legionów (Feldpostkarte), b.d., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 177.

c) Rosja: Polskie Drużyny Ochotnicze⁵², Legion Puławski, korpusy polskie

[33]

Kartka pocztowa „Nasze marzenie” z wizerunkiem Polaka depczącego dwugłowego smoka niemiecko-austriackiego, Warszawa, 2 I 1915 r., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 175.

[34]

Kartka pocztowa Polskie Drużyny Ochotnicze, Warszawa, 5 XI 1915 r., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 173.

[35]

Rezolucja pierwszego Ogólnego Zjazdu Wojskowych Polaków⁵³ z wytycznymi dla Komitetu Wykonawczego Wojskowego Zjazdu w sprawie utworzenia z polskich żołnierzy oddzielnej siły zbrojnej, która ma być przedstawiona Rządowi Wolnej Rosji, Piotrogród, 6 (19) VI 1917 r. Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 241, s. 3.

[36]

Rozkaz nr 1 Głównego Polskiego Wojskowego Komitetu Wykonawczego⁵⁴, informujący o uchwale Zjazdu Wojskowych Polaków o tworzeniu polskiej siły zbrojnej (z podpisem prezesa chorążego Władysława Raczkiewicza⁵⁵) 26 VII 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 240, s. 15.

⁵² Polskie Drużyny Ochotnicze — oddziały polskie tworzone przy armii rosyjskiej.

⁵³ I Ogólny Zjazd Wojskowych Polaków odbył się w dniach 7–22 VI 1917 r. w Piotrogradzie. Uczestniczyli w nim delegaci Związków Wojskowych Polaków z Rosji oraz zaproszeni przedstawiciele misji wojskowych państw Ententy, rosyjskiego Sztabu Generalnego oraz instytucji i organizacji rosyjskich. Prezes Zjazdu, chorąży Władysław Raczkiewicz, ogłosił 8 czerwca jednomyślny wybór nieobecnego Piłsudskiego na honorowego prezesa Zjazdu. Piłsudskiego przywołali w przemówieniach prezes Polskiej Komisji Likwidacyjnej Królestwa Polskiego Aleksander Lednicki oraz Kazimierz Pużak z PPS-Frakcji Rewolucyjnej.

⁵⁴ Główny Polski Wojskowy Komitet Wykonawczy (GPWKW) powołany 17 VI 1917 r. w czasie I Ogólnego Zjazdu Wojskowych Polaków w Piotrogradzie w celu wykonania uchwał Zjazdu w zakresie organizowania polskiego wojska w Rosji i reprezentowania jego na zewnątrz. GPWKW wchodził w skład Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego.

⁵⁵ Władysław Raczkiewicz (1885–1947), prawnik, działał w Organizacji Młodzieży Narodowej i Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, przed wybuchem wojny pracował jako adwokat w Mińsku. W czasie wojny służył w armii rosyjskiej w stopniu chorążego. Po rewolucji lutowej 1917 r. organizował jednostki polskie w Rosji, był członkiem Polskiego Wojskowego Komitetu Wykonawczego, należał do organizatorów Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego (Naczpól), którego został przewodniczącym na I Ogólnym Zjeździe Wojskowych Polaków w Piotrogradzie (8–22 VI 1917). Zwolennik tworzenia polskich sił zbrojnych na terenie Rosji. W 1918 r. sprawował funkcję prezesa Rady Naczelnej Polskiej Siły Zbrojnej z siedzibą w Kijowie.

[37]

List gen. Józefa Hallera⁵⁶ do gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego⁵⁷, Humań, 7 IV 1918 r., Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego, Zbiór Józefa Kożuchowskiego, sygn. 8, s. 1–11.

[38]

Legitymacja chorążego Bolesława Kulesińskiego⁵⁸, żołnierza I batalionu Strzelców Polskich, 26 września 1918 r., Zbiór materiałów różnej proveniencji, sygn. 314.

d) Armia Polska we Francji

[39]

Książeczka wojskowa Kazimierza Mariusza Daumasa⁵⁹, byłego żołnierza Armii Francuskiej oraz uczestnika I wojny światowej, przydzielonego 18 VI 1918 r. do tworzonej Armii Polskiej we Francji, następnie mianowanego lekarzem wojskowym w stopniu podporucznika, Varia Oddziału II, sygn. 104, s. 1–5.

III. Przebudzenie społeczeństwa

a) Działalność charytatywna: Rada Główna Opiekuńcza w Królestwie Polskim, Komitet w Vevey w Szwajcarii, Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji

[40]

„Appel aux peuples civilisés” wydany przez Szwajcarski Komitet Generalny Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce w Vevey (podpisany przez Henryka Sienkiewicza⁶⁰), Vevey, 1 II 1915 r., Archiwum Rodzinne Rzewuskich, sygn. 8, s. 72.

⁵⁶ Józef Haller von Hallenburg (1873–1960), generał, ukończył Wojskową Akademię Techniczną w Wiedniu, do 1 XII 1911 r. oficer armii austro-węgierskiej, od 1912 r. instruktor Drużyn Sokolich, po wybuchu wojny zmobilizowany do armii austro-węgierskiej; 4–13 VIII 1914 r. służył w pułku artylerii ciężkiej, później odkomenderowany do Legionu Wschodniego, po jego likwidacji objął dowództwo batalionu, a od 4 X 1914 r. 3. pułku, w randze pułkownika; od 14 VII 1916 r. dowódca II Brygady Legionów Polskich i w Polskim Korpusie Posiłkowym. Wraz z częścią II Brygady przebił się 15/16 II 1918 r. pod Rarańczą przez linię frontu, od 28 III do 12 V 1918 r. dowódca II Korpusu Polskiego w Rosji, po jego rozbiciu przez Niemców pod Kaniowem przedostał się do Francji. Od 4 X 1918 do 21 IV 1919 dowódca Armii Polskiej we Francji.

⁵⁷ Józef Dowbor-Muśnicki (1867–1937), generał armii rosyjskiej, od sierpnia 1917 r. dowódca I Korpusu Polskiego w Rosji, działającego na Białorusi, od 25 I 1918 r. toczył walki z bolszewikami, w maju 1918 r. przeciwstawił się próbom rozbicia Korpusu przez Niemców.

⁵⁸ Bolesław Kulesiński (1893–1940; zamordowany przez Sowieców w Charkowie), absolwent szkoły oficerskiej w Odessie, żołnierz I Korpusu Wschodniego, następnie w IV Dywizji Strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego.

⁵⁹ Kazimierz Mariusz Daumas, ur. 1885 w Radomiu, z wykształcenia farmaceuta, brak bliższych danych.

⁶⁰ Henryk Sienkiewicz (1846–1916), pisarz, od 1914 r. w Szwajcarii, od 1915 r. prezes Komitetu Pomocy Polskim Ofiarom Wojny w Vevey, współpracownik Centralnej Agencji Polskiej. Laureat literackiej nagrody Nobla w 1905 r.

[41]

Sprawozdanie z działalności „Pomocy dla Polaków w Szwajcarii”⁶¹ z siedzibą w Lozannie za rok 1915, Lozanna, marzec 1916 r., Archiwum Rodzinne Rzewuskich, sygn. 8, s. 26–28.

[42]

Znaczek sprzedawany na ulicach Warszawy w dniach 8–9 V 1915 r. na rzecz Wpisów Szkół Polskich, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 257.

[43]

Instrukcja Rady Głównej Opiekuńczej w sprawie opieki nad dziećmi i młodzieżą oraz Projekt przepisów budowlanych tymczasowych dla miast prowincjonalnych i miasteczek, 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 280.

[44]

Odezwa Rady Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny⁶² w sprawie stałej ofiary wśród Polaków rozproszonych na terenie Imperium Rosyjskiego na rzecz wychodźców polskich, 15 III 1916 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 229, s. 1.

[45]

Okólnik nr 3 Wydziału Centralnego opieki nad Polakami, jeńcami cywilnymi i wojennymi i administracyjnymi zesłanymi w Piotrogradzie, w sprawie organizacji opieki nad jeńcami wojennymi, 27 VIII 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 233, s. 4.

[46]

Plan reorganizacji akcji ratowniczej wychodźstwa polskiego, 1917/1918 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 231.

b) Wspieranie Legionów

[47]

Nalepki listowe wydane przez Naczelny Komitet Narodowy w celu pozyskania dochodów na cele humanitarne Legionów i Samarytanina⁶³, [Kraków], 18 VIII 1914 r., Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 176.

⁶¹ „Pomoc dla Polaków w Szwajcarii” powstała w grudniu 1914 r. w Lozannie, obejmując swoim zasięgiem ziemie polskie ze wszystkich zaborów. Środki finansowe pochodziły z darów Polaków i Szwajcarów oraz z zorganizowanych odczytów i koncertów i przeznaczone były dla tamtejszych Polaków potrzebujących wsparcia. Od czerwca do października 1915 r. jej pracę wspomagał subwencją Komitet Veveyski.

⁶² Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny — ciało powołane w 1915 r. w celu koordynacji działań organizacji pomocowych dla Polaków na terenie Rosji.

⁶³ „Samarytanin Polski” — organizacja dobroczynna powstała w 1912 r., działająca w zaborze austriackim. Obejmowała opieką Legiony Polskie.

[48]

Cztery karty korespondencyjne z przedstawieniami polskich legionistów, [b.d.], Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 169–172.

[49]

Cegielki wydane przez Departament Skarbowy NKN o nominałach 1 korony, 5 koron i 10 koron na Skarb Wojenny Legionów Polskich, [b.d.], Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 260–265.

c) Obchody rocznic: powstania styczniowego, Konstytucji 3 Maja, śmierci Tadeusza Kościuszki

[50]

Ulotka Komitetu Obchodowego rocznicy powstania styczniowego, Warszawa, 19 I 1915 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 263.

[51]

Druk okolicznościowy wydany z okazji 125 rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja w związku z nabożeństwem patriotycznym odprawionym 3 V 1916 r. przez pastorów ewangelickich Władysława Semadeniego⁶⁴ i Stefana Skierskiego⁶⁵, Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie, sygn. 583, s. 143–156.

[52]

Akta Komisji Organizacyjnej Komitetu dla uroczystego obchodu rocznicy 3 V 1916 r. w Warszawie⁶⁶, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 1198.

[53]

Ulotka Polskiego Towarzystwa Patriotycznego, Moskwa, 22 VII 1917 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 243.

[54]

Karta pocztowa wydana w związku z setną rocznicą śmierci Tadeusza Kościuszki (15 X 1917 r.), [b.d.], Nabytki Oddziału III, sygn. 254, s. 176.

⁶⁴ Władysław Semadeni (1865–1930), superintendent (biskup) Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce. Studia teologiczne ukończył w Królewcu. Od 1905 r. przebywał w Warszawie. Współzałożyciel Związku Postępowo-Demokratycznego i członek Polskiej Partii Postępowej. W 1908 r. powrócił do działalności duszpasterskiej i został drugim pastorem parafii w Warszawie. Przez Synod Kościoła został powołany na radcę duchownego Konsystorza. W kwietniu 1918 r., jako wirylista, został członkiem Rady Stanu Królestwa Polskiego.

⁶⁵ Stefan Skierski (1873–1848), pastor Kościoła ewangelicko-reformowanego, duchowny w parafii w Zelowie, od 1910 r. w Warszawie.

⁶⁶ Na terenach okupowanych przez Niemców, odmiennie niż na obszarze pod okupacją austriacką, obchody święta 3 V 1916 r. odbyły się bez przeszkód. Niemcy wykorzystali 125 rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja do przeprowadzenia akcji propagandowej w celu pozyskania przychylności Polaków.

d) Pokój brzeski

[55]

Ulotka Narodowego Związku Robotniczego dotycząca kwestii przynależności Chełmszczyzny, Warszawa, 12 II 1918 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 256.

IV. Odbudowa państwa**a) „Rząd Narodowy”**

[56]

Odezwa „Rządu Narodowego” do ogółu obywateli ziemi kieleckiej, podpisana przez Komendę Główną Wojsk Polskich, sierpień 1914 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 279, s. 1.

b) Tymczasowa Rada Stanu

[57]

Druk „Dla upamiętnienia uroczystej chwili otwarcia Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego”, 15 I 1917 r., Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 1278.

c) Rada Regencyjna, Rada Stanu i rządy polskie

[58]

Projekt ustawy o Radzie Stanu Królestwa Polskiego⁶⁷, przesłany do generalnego gubernatora lubelskiego Stanisława Szeptyckiego⁶⁸, 31 XII 1917 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 476, BZCh. Präs. Nr. 173.

[59]

Pismo dotyczące przekazania władzy państwowej w zakresie spraw rolnych, 21 VI 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, Nr. 11.154.

⁶⁷ 13 XI 1916 r. ukazało się rozporządzenie gubernatora H. Beselera z 12 XI 1916 r. o utworzeniu Rady Stanu i Sejmu w Królestwie Polskim. Posłów do Sejmu wybierać miały sejmiki powiatowe, w Warszawie i Łodzi korporacje miejskie, a Sejm miał wybrać 8 członków do Rady Stanu.

⁶⁸ Stanisław Szeptycki (1867–1950), hrabia, ukończył Akademię Wojskowo-Techniczną (1885–1888), oficer artylerii armii austro-węgierskiej, od 19 II 1904 do 31 X 1905 r. attaché wojskowy w głównej kwaterze prasowej wojsk rosyjskich w Mandżurii, od grudnia 1906 r. do kwietnia 1907 r. w Biurze Ewidencyjnym Sztabu Generalnego w Wiedniu, następnie 6 IV 1917 r. przydzielony powtórnie do dywizji kawalerii w Wiedniu, od jesieni 1909 r. do końca lipca 1912 r. w 1. pułku artylerii polowej w Krakowie, od 1 VII 1912 r. attaché wojskowy we Włoszech, po wybuchu wojny powołany do Oddziału Operacyjnego AOK. Od 24 IX 1914 do października 1915 r. szef sztabu II korpusu; od 14 X 1915 do lipca 1916 r. dowódca XXX brygady artylerii polowej, od 15 VII 1916 r. dowódca III Brygady Legionów Polskich. Od 14 XI 1916 do 24 IV 1917 r. komendant Polskiego Korpusu Posiłkowego; 24 IV 1917 — 19 II 1918 r. generalny gubernator wojskowy w Lublinie, po pokoju brzeskim podał się do dymisji, przeniesiony na front włoski, od lipca 1918 r. dowódca LXXXV Brygady Piechoty, 5 XI 1918 r. zwolniony z armii austro-węgierskiej.

[60]

Gesetz betreffend den Gebrauch des Wappens des Polnischen Staates [Projekt ustawy o używaniu herbu państwa i tworzeniu wydziałów sejmikowych na terenie okupowanym przez Niemców], 25 VI 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, Präs. Nr. 11077/1918.

[61]

Projekt ministra skarbu dotyczący oszacowania strat wojennych i odszkodowań od Rosji, 5 VII 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, Nr. 12.289.

[62]

Projekt ustawy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Departament Sztuki o opiece nad zabytkami sztuki i kultury „znajdującymi się w granicach państwa polskiego”, wrzesień 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, Nr. 16.514.

[63]

Pismo Rady Regencyjnej do generalnego gubernatora warszawskiego Hansa von Beselera⁶⁹: „[...] niewzruszenie stoimy przy zasadzie natychmiastowej odbudowy Państwa Polskiego”, 4 X 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, BZCh. Präs. 16.803.

V. Odzyskanie niepodległości

a) Stanowisko Rady Regencyjnej i partii politycznych

[64]

Ulotka Polskiej Partii Socjalistycznej skierowana przeciwko działaniom Rady Stanu, z apelem o zwołanie Sejmu Ustawodawczego⁷⁰, Warszawa, czerwiec 1918, Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 464, Nr. 10604.

[65]

Orędzie Rady Regencyjnej z 7 X 1918 r., Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, sygn. 477, Nr. 16690.

⁶⁹ Hans von Beseler (1850–1921), generał niemiecki, od 1868 r. w służbie wojskowej, 1870–1871 uczestnik wojny francusko-niemieckiej, 1893–1899 w Ministerstwie Wojny i Sztabie Generalnym, 1906–1910 dowódca 6. Dywizji Piechoty i Generalny Inspektor Twierdz i Fortyfikacji, od 1911 r. w stanie spoczynku; 1912–1914 poseł Partii Wolnych Konserwatystów do pruskiej Izby Panów. Po wybuchu wojny w 1914 r. ponownie powołany do armii; w latach 1914–1915 dowódca III korpusu, zdobywca twierdz w Antwerpii, a później Modlina. Od sierpnia 1915 do listopada 1918 r. generalny gubernator w Warszawie; opuścił miasto 12 XI 1918 r.

⁷⁰ Sejm Ustawodawczy — parlament wybrany, w celu uchwalenia Konstytucji, po zakończeniu I wojny światowej w niepodległej Polsce w wolnych wyborach przeprowadzonych w styczniu 1919 r. Działał do 1922 r.

b) 11 listopada 1918 r.

[66]

Pamiętnik Natalii Bogusz z lat 1914–1935, zawierający przeżycia oraz przemyślenia autorki dotyczące pierwszej wojny światowej i odzyskania niepodległości, Nabytki Oddziału III, sygn. 157, s. 116–167.

[67]

Ulotka Partii Równości Obywatelskiej Żydów Polskich⁷¹, Warszawa, 3 XI 1918 r., Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Druki, sygn. 276.

[68]

„Kameraden!”, odezwa Żołnierskiego Komitetu Rewolucyjnego⁷² do żołnierzy niemieckich, wzywająca do zakończenia wojny, b.d. [listopad 1918], Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 98.

c) Uwolnienie Piłsudskiego

[69]

Odezwa Komitetu Obrony Narodowej⁷³ w sprawie aresztowania Józefa Piłsudskiego i Kazimierza Sosnkowskiego⁷⁴, Warszawa, 23 VII 1917, Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, Druki, sygn. 274.

[70]

Korespondencja urzędowa w sprawie internowania brygadiera Józefa Piłsudskiego i płk. Kazimierza Sosnkowskiego w obozach niemieckich, sierpień 1917, Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, sygn. 81, k. 5, 7.

⁷¹ Partia Równości Obywatelskiej Żydów Polskich — stronnictwo żydowskie opowiadające się za asymilacją.

⁷² Niemieckie komitety rewolucyjne — 9 XI 1918 r., pod wpływem wieści o abdykacji cesarza i wybuchu rewolucji w Niemczech, niemieckie Rady Żołnierskie przejęły zwierzchnictwo nad częścią jednostek w Warszawie. Niektórych oficerów pozbawiono dowództwa. Większość żołnierzy niemieckich chciała zakończenia walk i jak najszybszego powrotu do Niemiec, byli jednak i tacy, którzy nie zamierzali podporządkowywać się radom rewolucyjnym.

⁷³ Komitet Obrony Narodowej — organizacja polityczna lewicy niepodległościowej, działająca od grudnia 1912 r. w USA.

⁷⁴ Kazimierz Sosnkowski (1885–1969), członek PPS i Organizacji Bojowej PPS, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego, w 1908 r. współzałożyciel Związku Walki Czynnej, od 1912 r. współorganizator Związku Strzeleckiego i jego szef sztabu, od sierpnia 1914 do 21 IX 1916 r. szef sztabu i zastępca Piłsudskiego 1. pułku piechoty i I Brygady Legionów Polskich. 10 V 1916 r. awansowany na pułkownika, od 26 I do 2 VII 1917 r. zastępca szefa Komisji Wojskowej TRS, od 22 VII 1917 do 8 XI 1918 r. internowany przez Niemców, od 22 VIII 1918 przebywał razem z Piłsudskim w Magdeburgu.

[71]

Artykuł *W sprawie zwolnienia Piłsudskiego* w „Deutsche Warschauer Zeitung”⁷⁵, dotyczący korespondencji premiera Józefa Świeżyńskiego⁷⁶ i kanclerza Rzeszy ks. Maxa Badeńskiego⁷⁷ w sprawie uwolnienia Józefa Piłsudskiego, 4 XI 1918 r., Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, sygn. 106, k. 3.

d) Walka o granice

[72]

Lista osób uczestniczących w zbiórce pieniędzy „Na ufundowanie przy tutejszym kościele żałobnej mszy św. za poległych na wojnie” w parafii Storożyniec, dekanat Czerniowce, 1921 r., Akta parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, sygn. 173, s. 422.

[73]

Program uroczystego nabożeństwa w kościele Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie w dniu odsłonięcia i poświęcenia tablic dla uczczenia pamięci poległych za wolność Ojczyzny Członków Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie w dniu 27 V 1923 r., Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie, sygn. 583, s. 971–973; na s. 972 lista 21 nazwisk osób poległych w latach 1914 (Łowczówek) — 1921 (Śrem).

⁷⁵ „Deutsche Warschauer Zeitung” — niemieckojęzyczna gazeta urzędowa, w latach 1915–1918 wydawana w okupowanej przez Niemców Warszawie.

⁷⁶ Józef Świeżyński (1868–1948), lekarz, ziemianin, w latach 1887–1890 członek „Zetu”, a od 1893 r. Ligi Narodowej, od 1905 r. członek Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego, w latach 1906–1914 poseł do Dumy, od 1914 r. działacz Centralnego Komitetu Obywatelskiego, a od 1915 r. Międzypartyjnego Koła Politycznego (w 1918 r. został prezesem), w 1915 r. członek Głównego Komitetu Ratunkowego w Lublinie. Od 21 VI do 7 X 1918 r. członek Rady Stanu, a od 23 X do 3 XI 1918 r. premier rządu Rady Regencyjnej.

⁷⁷ Maximilian Alexander Friedrich Wilhelm von Baden (Max von Baden) (1867–1929), książę, następca tronu Wielkiego Księstwa Badeńskiego, prezydent badeńskiej Izby Wyższej, generał niemiecki, w latach wojny opiekował się jeńcami wojennymi. Od 3 X do 9 XI 1918 r. ostatni kanclerz Rzeszy, 9 listopada ogłosił abdykację cesarza Wilhelma II i przekazał swój urząd socjaldemokracji Friedrichowi Ebertowi.

Jerzy Gaul, Alicja Nowak, Maciej Próba, Restitution of Poland's sovereignty in source materials from fonds of the Central Archive of Historical Records

Summary

In Central Archive of Historical Records in Warsaw there are materials pertaining to events which led to rebirth of Poland in November 1918. Those materials can be divided into a few groups: political leanings, military action, awakening of the society, rebuilding the Polish state, fight for borders. Disputes between political factions during World War I have reflected ideas Polish politicians had with respect to resolution of the matter of Poland; initially in cooperation with various occupying powers, later more and more independently. Those ideas found their reflection in military actions undertaken by Poles, first within the framework of armies of occupying powers, subsequently as military formations allied with them (Polish Legions), and eventually as autonomous organizations. The war was a catalyst for awakening of Polish society, which was reflected in activity of various charity institutions in Poland and among Polish diaspora. Restoration of Poland was greatly influenced by gradual building of Polish statehood in agreement with Central Powers, which started with the Act of 5 November 1916. Political, military and social activity of Poles, particularly those from independence-oriented organizations, with Józef Piłsudski at the head, have contributed to quick restoration of Polish state after conclusion of war.

Słowa kluczowe: Polska, niepodległość, I wojna światowa, orientacje polityczne, oddziały wojskowe, społeczeństwo polskie, państwo polskie

Keywords: Poland, independence, World War I, political leanings, military troops, Polish society, Polish state

Jerzy Gaul

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

JÓZEF PIŁSUDSKI I SPRAWA POLSKA PODCZAS I WOJNY ŚWIATOWEJ: DYSKUSJA PANELOWA I PROMOCJA KSIĄŻKI W WIEDNIU

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, w związku ze 150. rocznicą urodzin Marszałka, ogłosił rok 2017 Rokiem Józefa Piłsudskiego (1867–1935). Z tej okazji 5 XII 2017 r. odbyła się w Wiedniu konferencja „Józef Piłsudski i sprawa polska podczas I wojny światowej” zorganizowana dzięki współpracy Polskiej Akademii Nauk Stacji Naukowej w Wiedniu oraz Instytutu Polskiego w Wiedniu. W Sali Sobieskiego Stacji Naukowej PAN spotkali się przedstawiciele Polonii, pracownicy Stacji Naukowej PAN i Instytutu Polskiego oraz zaproszeni goście z wiedeńskich instytucji archiwalnych i naukowych. Spotkanie rozpoczął prof. Bogusław Dybaś, dyrektor wiedeńskiej Stacji Naukowej PAN, który przypomniał postać Józefa Piłsudskiego — Komendanta, Naczelnika Państwa, Pierwszego Marszałka, ministra spraw wojskowych i premiera Rzeczypospolitej Polskiej. Następnie Jerzy Gaul (AGAD) zaprezentował wydaną przez siebie publikację źródłową zawierającą edycję dokumentów dotyczących Józefa Piłsudskiego z archiwów wiedeńskich¹. Autor przypomniał, że w wyniku porozumienia Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zawartego z Polską Akademią Nauk Stacją Naukową w Wiedniu podjęto projekt przygotowania publikacji źródłowej poświęconej działalności Józefa Piłsudskiego w latach 1914–1918. Wybór Austriackiego Archiwum Państwowego w Wiedniu jako miejsca kwerendy przeprowadzonej w latach 2012–2014 nie był przypadkowy. Od końca XIX w. działalność polityczna i wojskowa Piłsudskiego związana była w dużym stopniu z Galicją, wchodzącą w skład monarchii habsburskiej, a po wybuchu wojny także z austro-węgierską strefą okupacyjną w Królestwie Polskim. Publikacja źródłowa zawierająca materiały z Austriackiego Archiwum

¹ J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. 1: *Archiwum Wojny*, Warszawa 2015; t. 2: *Ogólne Archiwum Administracji, Archiwum Domu, Dworu i Państwa*, Warszawa 2017. Książka ma też niemiecką wersję tytułu: *Józef Piłsudski. Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, Bd. I: *Kriegsarchiv*, Bd. II: *Allgemeines Verwaltungsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv*.

Państwowego w Wiedniu została podzielona na dwa tomy. W pierwszym z nich znajdują się materiały uzyskane w wyniku kwerend przeprowadzonych w najważniejszych zespołach Archiwum Wojny, takich jak Naczelna Komenda Armii i jej oddziały (Oddział Operacyjny, Oddział Personalny, Oddział Kwatermistrzowski, Biuro Ewidencyjne i Oddział Informacyjny), następnie komendy 1. Armii i 4. Armii, komendy korpusów i komendy dywizji, Kancelaria Wojskowa Jego Wysokości Cesarza i Króla, Ministerstwo Wojny, Urząd Nadzoru Wojennego, Ministerstwo Obrony Krajowej. W drugim tomie zamieszczono materiały pochodzące z Ogólnego Archiwum Administracji oraz z Archiwum Domu, Dworu i Państwa w Wiedniu. Kwerendy w Ogólnym Archiwum Administracji przyniosły pozytywny rezultat w zespole Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w podzespole Prezydium II z lat 1900–1918. Badania w Archiwum Domu, Dworu i Państwa dostarczyły również interesujących materiałów w zespole Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w podzespole Archiwum Polityczne, I. Dział Ogólny, Wojna 1914–1918.

Archiwalia dokumentują różne etapy współpracy i coraz częstszych konfliktów Piłsudskiego z władzami austro-węgierskimi w związku z takimi wydarzeniami, jak działania oddziałów strzeleckich w Królestwie Polskim w sierpniu 1914 r., werbunek do I Brygady, zawieszenie werbunku do Legionów w sierpniu 1915 r., spory z Departamentem Wojskowym Naczelnego Komitetu Narodowego oraz z płk. Władysławem Sikorskim, spory z komendantami Legionów Polskich — gen. Karolem Trzaską-Durskim i gen. Stanisławem Puchalskim, rozbudowa Polskiej Organizacji Wojskowej, plany utworzenia armii polskiej, wywołanie kryzysu przysięgowego w lipcu 1917 r. w Legionach Polskich. Materiały dokumentują rywalizację austriacko-niemiecką w sprawie Piłsudskiego w kontekście tak zwanego rozwiązania austro-polskiego i wykorzystania Legionów Polskich dla wzmocnienia potencjału wojskowego państw centralnych. Sposób postępowania z Piłsudskim wywołał też kontrowersje między władzami wojskowymi i dyplomatami z MSZ, Najwyższą Komendą Armii i komendami 1. i 4. armii oraz Komendą Legionów Polskich. Archiwalia świadczą o próbach władz austro-węgierskich pozyskania Piłsudskiego do koncepcji austro-polskiej, czego wyrazem był jego awans na brygadiera i rozważana nominacja generalska, przyznanie orderu Żelaznej Korony i fiasko z nadaniem mu Orderu Leopolda. Dokumentują także późniejszą chęć eliminacji Piłsudskiego poprzez przyjęcie jego dymisji i zwolnienie z Legionów Polskich pod naciskiem władz niemieckich. W prezentowanych materiałach znajduje odbicie spór gen. Franza Conrada i ministra Stephana Buriana o wpisanie Piłsudskiego na listę kandydatów do Tymczasowej Rady Stanu (TRS), a następnie o jego nominację, a także ostatnie epizody jego działalności w Królestwie Polskim związane z ustąpieniem z TRS i aresztowaniem przez władze niemieckie. Wydane w książce dokumenty świadczą o pozycji i roli odgrywanej przez Józefa Piłsudskiego w latach I wojny światowej nie tylko w historii Polski, ale także Austro-Węgier i Niemiec.

Kolejnym punktem programu konferencji była dyskusja panelowa na temat „Józef Piłsudski i sprawa polska podczas I wojny światowej”. Wzięli w niej udział dr. hab. prof. Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu Damian Szymczak oraz prof. dr. Heidi Hein-Kircher z Instytutu Herdera w Marburgu. Moderatorem dyskusji był redaktor Jacek Stawiski z TVN24. W kolejności chronologicznej omówiono rolę Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości i jego stosunek

do sprawy polskiej w latach 1914–1918 r. począwszy od wkroczenia strzelców z I kompanii kadrowej 6 VIII 1914 r. do Kongresówki, poprzez działalność w Legionach Polskich, dymisję, stosunek do aktu 5 listopada 1916 r. i udział w Tymczasowej Radzie Stanu, ustąpienie z Rady, kryzys przysięgowy w lipcu i aresztowanie przez Niemców 22 VII 1917 r., powrót z internowania w Magdeburgu 10 XI 1918 r. i — wreszcie — objęcie urzędu Naczelnika Państwa. W dyskusji wzięli udział także inni uczestnicy spotkania.

Na zakończenie obrad głos zabrała Pani Danuta Nemling, absolwentka historii sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, była więźniarka obozu w Ravensbrück, działaczka polonijna i była przewodnicząca Strzechy. Przedstawiła pamiątki po swej matce, która w latach I wojny światowej pracowała jako pielęgniarka w szpitalu wojskowym w Krakowie. W pisanym wtedy pamiętniku znajdują się liczne fotografie, rysunki, wiersze i wpisy rannych żołnierzy Legionów Polskich, w tym pocztówka podpisana przez Józefa Piłsudskiego.

Jerzy Gaul, *Józef Piłsudski and the Polish cause during World War I: a panel discussion and book promotion in Vienna*

Summary

On 5 December 2017, at Scientific Centre of the Polish Academy of Sciences in Vienna a conference entitled „Józef Piłsudski and the Polish cause during World War I” took place. Bogusław Dybaś has spoken about Marshal Piłsudski himself, and Jerzy Gaul presented a source publication comprising an edition of documents from Vienna archives, pertaining to Piłsudski, from 1914–1918. During the panel debate with participation of Jacek Stawiski, Heidi Hein-Kircher and Damian Szymczak, importance of Piłsudski for the Polish cause in 1914–1918 was discussed, and particularly his role in restitution of Poland’s sovereignty.

Słowa kluczowe: Józef Piłsudski, I wojna światowa, Polska (odzyskanie niepodległości), państwa centralne, Legiony Polskie

Keywords: Józef Piłsudski, World War I, Poland (restitution of sovereignty), Central States, Polish Legions

V. RECENZJE

Dzieje Mazowsza, t. 2: Lata 1527–1794, praca zbiorowa pod red. Jana Tyszkiewicza, Pułtusk 2015, ss. 792

Nakładem Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku ukazała się długo oczekiwana synteza dziejów Mazowsza, obejmująca trzy nowożytnie stulecia, od XVI do XVIII w. Materiały do wspomnianej syntezy gromadził przez wiele lat prof. Jan Dziegielewski i dopiero w 2013 r., po doborze autorów, przystąpiono do realizacji edycji. Jest to praca zbiorowa siedemnastu autorów reprezentujących szeroki wachlarz specjalności. Są to specjaliści zajmujący się dziejami politycznymi i gospodarczymi, historią Kościoła, zagadnieniami ustrojowymi, kulturą, nauką i sztuką. Książkę poprzedza krótka przedmowa redaktora tomu — Jana Tyszkiewicza.

Po zakończeniu procesu inkorporacji do Korony i ustaleniu przebiegu granic mazowieckich z pozostałymi ziemiami Korony powierzchnia Mazowsza wynosiła 33 493 km². Terytorium to było podzielone na trzy różnej wielkości województwa: płockie, obejmujące ziemię płocką i zawkrzeńską; rawskie z ziemiami: gostyńską, rawską, sochaczewską oraz mazowieckie z ziemiami: czerską, warszawską, wyszogrodzką, zakroczymską, różańską, nurską, liwską, wiską, ciechanowską i łomżyńską. Przeglądu najważniejszych źródeł z XVI–XVIII wieku dokonał Krzysztof Wiśniewski. Jest to bardzo staranne i w pełni kompetentne zestawienie. Autor omówił akta instytucji centralnych (sejm, kancelaria królewska), spuściznę organów terenowych administracji państwowej i samorządów (księgi ziemskie i grodzkie, księgi miejskie), zbiory kościelne (akta biskupie i kapitulne, ważniejsze źródła kościelne, m.in. akta nuncjatury), archiwa prywatne oraz źródła kartograficzne.

Jan Dziegielewski przedstawił życie polityczne Mazowsza od schyłku XV do połowy XVI wieku. Jest to bardzo interesujący rozdział, który poszerza naszą wiedzę na temat dziejów Mazowsza w okresie rządów w Polsce synów Kazimierza Jagiellończyka i jego wnuka Zygmunta Augusta, a następnie Henryka Walezego, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy. Odnosząc się do tego tekstu nie podzielałam opinii Autora, że synowie Bolesława IV (Konrad III Rudy, Kazimierz III, Bolesław V i Janusz II) zaaprobowali wyrok sądu koronnego, który przyznawał Koronie i królowi polskiemu dzielnicę po zmarłych bezpotomnie w 1462 r. książętach Mazowsza wschodniego (Siemowicie VI i Włodzisławie II). Barbara Aleksandrówna (regentka Mazowsza wschodniego) oraz najstarszy z Bolesławowiców — Konrad III protestowali wobec decyzji stronniczego wyroku sądu koronnego. Próbowali także zająć w 1476 r. ziemię sochaczewską oraz używali na dokumentach

wieczystych (przywilejach) tytulatury pretensyjnej (roszczeniowej): rawskiej, gostynińskiej, sochaczewskiej i bełskiej. Nie jest prawdą, że po śmierci Janusza II (1495) przyłączono do Korony bez użycia siły niemal całą jego dzielnicę. Zauważmy że Konrad III, wobec zdecydowanej postawy króla Jana Olbrachta (zwołano pospolite ruszenie i odwołano się do pomocy wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego) zrezygnował z dzielnicy płockiej. Jednak książę, po inkorporacji przez króla ziemi płockiej, wiskiej i zawkrzeńskiej, nadal zachował w posiadaniu znaczną część dzielnicy zmarłego brata, mianowicie ziemie: ciechanowską (z Ciechanowem, Przasnyszem, Czerwińskiem), łomżyńską (z Łomżą, Ostrołęką, Kolnem i Zambrowem), różańską (z Różanem i Makowem) i wyszogrodzką. W sumie terytorium, które przyłączył do swojego władztwa Konrad III w 1495 r. liczyło niemal 9 tys. km². Był to obszar znaczny i dlatego należy uznać to za duży sukces księcia mazowieckiego. Ziemie inkorporowane w tym czasie do Korony przez Jana Olbrachta obejmowały obszar dwukrotnie mniejszy, liczyły w przybliżeniu 4,7 tys. km². Przy omawianiu nadania praw koronnych szlachcie mazowieckiej należało wspomnieć, że w 1494 r. król Jan Olbracht nadał ziemi rawskiej prawo polskie oraz wyjaśnić problematykę obowiązywania prawa mazowieckiego w ziemi wiskiej. Ziemia ta została inkorporowana do Korony w 1495 r. (wraz z ziemią płocką i zawkrzeńską), a w 1504 r. wprowadzono w niej prawo polskie w wersji obowiązującej w Wielkopolsce. W 1511 r. ziemia wiska ponownie wróciła do Księstwa mazowieckiego (wykupiona przez księżnę Annę Konradową) i pojawił się problem, jakie prawo ma w tej ziemi obowiązywać? Sprostowania wymagają podane informacje na temat kanclerzy mazowieckich. Zdaniem autora w „1517 r. jako mazowieccy kanclerze odnotowani zostali w źródłach najpierw Jan, a następnie Mikołaj Żukowscy, zapewne krewni”. Zauważmy, że na Mazowszu w latach 1508–1517 urząd kanclerski wakował. Natomiast w tym czasie podkanclerzem Księstwa Mazowieckiego był Jakub z Karczewa h. Jasińczyk. Dopiero po zakończeniu rządów regentki Anny Konradowej (1517), kanclerzem został Mikołaj Żukowski h. Junosza, a podkanclerzym Paweł Trębski h. Łada. Po awansie Trębskiego w karierze kościelnej (został archidiaconem warszawskim) — podkanclerzym został Wojciech Popielski h. Nałęcz. Interesujące są uwagi autora na temat konfliktu księżnej Anny Konradowej z opozycją szlachecką w latach 1516–1518, jednak nie podzielam opinii Autora na temat rozwiążności księżnej oraz jej roli w „demoralizacji synów”. Informacje te pochodzą ze współczesnych przekazów plotkarskich, rozpowszechnianych przez opozycję w celu zdyskredytowania księżnej i jej najbliższego otoczenia.

Mazowiecki parlamentaryzm w XVI–XVIII w. scharakteryzowała Jolanta Choińska-Mika słusznie dzieląc jego dzieje w epoce wczesnonowoczesnej na dwa okresy. Pierwszy, obejmujący czasy do inkorporacji Mazowsza do schyłku rządów Zygmunta Augusta, wiązał się z dostosowaniem byłego Księstwa Mazowieckiego do systemu ustrojowego Korony. Dopiero pod koniec lat 60. XVI stulecia system parlamentarny Mazowsza osiągnął w miarę stabilne kształty, w niewielkim stopniu różniące się od ogólnopolskich rozwiązań. W grudniu 1528 r. zebrał się po raz ostatni sejm mazowiecki. W następnym roku (na mocy przywileju piotrkowskiego z 27 grudnia) sejm mazowiecki przestał być władzą ustawodawczą i najwyższym organem sądowym na Mazowszu. Ostatecznie problem odrębności prawa mazowieckiego starano się załatwić w XVI wieku poprzez opracowanie w latach 1531–1540, przez specjalnie powołaną komisję, Zводу praw

mazowieckich, od nazwiska pierwszego przewodniczącego jej składu zwanego Zwodem Prażmowskiego, a w wersji ostatecznej, opatrzonej sankcją królewską — Zwodem Goryńskiego, który ogłoszono drukiem w 1541 r. Po upływie 51 lat od inkorporacji Mazowsza (1577) zlikwidowano urząd *viceesgerensa* i przygotowano (mniej obszerne od zwodu praw mazowieckich) tzw. *Excepta mazowieckie*, po to, aby Mazowszanie „mieli niektóre swoje zwyczaje Ziemiom Mazowieckim potrzebne”.

Z kolei Dariusz Głównka zaprezentował dzieje gospodarcze wsi na Mazowszu w XVI–XVIII wieku, zwracając szczególną uwagę na strukturę własności ziemskiej na Mazowszu — niespotykaną na innych ziemiach Rzeczypospolitej, gdyż występowała tu przewaga szlachty drobnej i średniej. Z analizy zachowanych rejestrów poborowych wynika, że aż czwarta część ziemi uprawnej należała do szlachty zagrodowej. Wykorzystując własne badania nad gospodarką w dobrach plebańskich na Mazowszu Autor omówił m.in. powierzchnię i obciążenia gospodarstw kmiecych, samorząd wiejski, położenie ludności wiejskiej w dobrach szlacheckich, królewskich i należących do duchowieństwa.

Dzieje miast mazowieckich od XVI do XVIII wieku przedstawił Zbigniew Morawski. Badacz szczegółowo omówił tylko stolice województw: Warszawę, Płock i Rawę. Ważne są analizy na temat struktury handlu i wpływu wojen z XVII i XVIII w. na sytuację gospodarczą miast mazowieckich. Uzupełnieniem rozdziału jest tabela prezentująca lokacje miast na Mazowszu w XVI–XVIII stuleciu. Szkoda że w rozdziale tym zabrakło ogólnych uwag na temat ustroju i organizacji miast mazowieckich, zwłaszcza największych ośrodków, Warszawy i Płocka.

Dzieje ludności żydowskiej na Mazowszu zaprezentował Paweł Fijałkowski. Interesujący jest kolejny rozdział, pióra Jana Tyszkiewicza, dotyczący klęsk elementarnych na Mazowszu w XVI–XVII wieku. Z kolei Waldemar Graczyk przedstawił stosunki wyznaniowe na Mazowszu nowożytnym. Chociaż rozdział dotyczy głównie roli mazowieckiego duchowieństwa w działalności Kościoła polskiego, to autor omówił również problematykę związaną z protestantami i Żydami na Mazowszu. Ważne są uwagi autora na temat episkopatu mazowieckiego w latach 1526–1795, m.in. dotyczące dróg awansu, udziału rządców diecezji płockiej w polityce mazowieckiej i polskiej. Zauważmy, że biskupami płockimi byli m.in. Karol Ferdynand Waza (1640–1655) i Michał Jerzy Poniatowski (1773–1785). Następny rozdział, pióra Jolanty M. Marszałskiej i Waldemara Graczyka, został poświęcony dziejom zakonów na Mazowszu w czasach nowożytnych. Jest to doskonały przegląd (ilustrowany tabelami) dziejów zakonów męskich i żeńskich działających na Mazowszu od XVI do końca XVIII w.

Radosław Lolo omówił znaczenie szkół jezuickich na Mazowszu w XVI–XVIII wieku, natomiast Andrzej Sołtan przedstawił dzieje książki i czytelnictwa na Mazowszu w XVI i w 1. połowie XVII w. Z opracowaniem tym koresponduje kolejny rozdział, pióra Aleksandry Sołtan-Lipskiej, poświęcony Mazowszanie studiującym w Akademii Krakowskiej w XVI i w 1. połowie XVII w. Autorka omówiła również, w oparciu o metryki uniwersyteckie, wyjazdy Mazowszanie „po wiedzę” do uczelni zagranicznych, w tym do Padwy, Bolonii i Lipska.

Dzieje militarne Mazowsza w latach 1655–1794 szczegółowo omówił Wiesław Majewski, skupiając swoją uwagę na latach Potopu (1655–1657), III wojny północnej (1700–1709), konfederacji barskiej (1768–1771) i powstania kościuszkowskiego (1794). Interesujący jest kolejny rozdział, autorstwa Jerzego

Urwanowicza, dotyczący politycznej aktywności szlachty mazowieckiej w latach 1669–1793. Zauważmy że w trzech województwach: mazowieckim, płockim i rawskim szlachta stanowiła czwartą część mieszkańców, a w ziemi łomżyńskiej i wiskiej województwa mazowieckiego — niemal połowę (odpowiednio 47% i 45%). Z tych powodów podczas elekcji „królów rodaków” szlachta mazowiecka odgrywała olbrzymią rolę. Tylko z ziemi różańskiej przybyło na elekcję 1669 r. aż 600 przedstawicieli szlachty, którzy poparli kandydaturę Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

Dzieje Mazowsza w okresie insurekcji 1794 r. przybliżył Janusz Szczepański, ostatni zaś rozdział omawianej syntezy, opracowany przez Michała Wardzyńskiego, dotyczy sztuki nowożytnej na Mazowszu.

Podsumowując należy zaznaczyć, że *Dzieje Mazowsza w latach 1527–1794*, są cenną pozycją naukową, a jej wartości nie mogą obniżyć usterki dostrzeżone przez recenzenta. Środowisko historyczne czekało bardzo długo na tak obszerną syntezę Mazowsza w okresie nowożytnym. To udana kontynuacja *Dziejów Mazowsza do 1526 r.*, wydanych pod redakcją Henryka Samsonowicza. Książkę zaopatrzone w liczne tabele, tablice, mapy, rysunki, indeksy: nazw osobowych oraz nazw geograficznych. Pomocną w korzystaniu z książki byłaby zbiorcza bibliografia wykorzystanych źródeł i opracowań, której w omawianej publikacji niestety zabrakło.

Janusz Grabowski
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

**Уладзімір Падалінскі, *Прадстаўніцтва Вяліка-
го Княства Літоўскага на Люблінскім сойме
1569 года. Удзел у працы першага вальнага сойма
Рэчы Паспалітай*, Мінск 2017**

Uladzimir Padalinski, białoruski badacz historii politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego przełomu XVI i XVII w., podjął się zadania ukazania przedstawicielstwa litewskiego na pierwszym, wspólnym sejmie Rzeczypospolitej. Jego książka, zatytułowana *Przedstawicielstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego na Sejmie Lubelskim 1569 roku. Udział w pracach pierwszego sejmku walnego Rzeczypospolitej*¹, składa się z dwóch zasadniczych części oraz wprowadzenia, zakończenia, indeksu osobowego i bibliografii. W części pierwszej Autor omawia działalność delegacji Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim (2 VII — 12 VIII 1569 r.) Wyróżnia tu trzy podstawowe obiekty zainteresowań parlamentarzystów litewskich, każdemu poświęcając oddzielny rozdział: (1) ustalenie państwowo-prawnego statusu Wielkiego Księstwa Litewskiego w obrębie Rzeczypospolitej, (2) zabezpieczenie obrony kraju oraz (3) przedstawienie spraw lokalnych i personalnych. Autor uważa, że mimo utraty w wyniku postanowień Unii Lubelskiej przez Wielkie Księstwo Litewskie znacznych terytoriów i przeniesienia się centrum politycznego do Polski parlamentarzystom litewskim udało się w znacznym stopniu zabezpieczyć równoprawne traktowanie Litwy w składzie Rzeczypospolitej. Zwraca też uwagę na niechęć strony polskiej do pełnego uczestnictwa w obronie wschodnich granic litewskich przed agresją moskiewską. Wskazuje jednocześnie na trudną sytuację finansową państwa litewskiego, faktycznie uniemożliwiająca samodzielne rozwiązanie tego problemu. Podaje także przykłady lokalnych problemów, które starano się rozwiązać podczas obrad sejmowych.

W części drugiej omówiony został skład osobowy przedstawicielstwa litewskiego na sejmie. Ta część dzieli się na dwa rozdziały. Pierwszy poświęcony jest senatorom Wielkiego Księstwa, a drugi posłom ziemskim. Użyteczną częścią publikacji są dwa dodatki, w których zamieszczono w postaci tabelarycznej podstawowe informacje o litewskich senatorach (dodatek nr 1) i posłach ziemskich (dodatek nr 2). W obradach sejmku uczestniczyło 15 senatorów litewskich, co stanowiło 62,5% składu tamtejszego senatu. Jak widzimy, niemal 40% senatorów w obradach nie uczestniczyło. Nieobecność większości z nich Autor tłumaczy złym stanem zdrowia (biskup wileński Walerian Protasowicz, kasztelan żmudzki Malcher Szemet) lub obowiązkami związanymi z obroną wschodnich województw przed zagrożeniem moskiewskim, z czego wynikał nikły udział senatorów z województw połockiego, witebskiego i mścisławskiego. Z powodów politycznych nie stawił się z pewnością Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, wojewoda wileński i kanclerz wielki litewski. Pamiętać jednak musimy, że w tym czasie na

¹ Wersja angielska tytułu książki: Uladzimir Padalinski, *The Representation of the Grand Duchy of Lithuania at the Lublin Diet of 1569: Participation in the Activities of the First General Diet of the Commonwealth*, Minsk 2017.

granicy wschodniej panował spokój, a obowiązki wojskowe pełnił przede wszystkim wojewoda, kasztelanowie pogranicznych województw mogli zaś raczej bez obawy brać udział w obradach. Padalinski wysuwa zresztą przypuszczenie, że Paweł Pac, kasztelan witebski przebywający w czasie sejmu w stosunkowo nieodległej Zelwie, nie przybył na sejm raczej także z powodów politycznych. Autor zwraca uwagę, że zatwierdzony skład senatu Rzeczypospolitej istotnie różnił się od postulowanego przez część strony litewskiej (nieobecność marszałków gospodarskich, przedstawiciele rodzin kniaziowskich, przede wszystkim Olelkowiczów, Słuckich i innych). Sprawilo to, że król prawdopodobnie omawiał, przynajmniej niektóre, sprawy litewskie w szerszym gronie, obejmującym także osoby prawnie wykluczone z senatu, a tradycyjnie mające znaczny wpływ na państwo litewskie.

Autor szczegółowo analizuje udział poszczególnych grup, na które można podzielić senat litewski, w obradach sejmowych. Zwraca uwagę, że najliczniej (w 80%) stawili się litewscy „ministrowie”, brak było tylko kanclerza wielkiego, powyżej przeciętnej uplasowała się także „pierwsza ława” senatu, w skład której wchodził biskup, wojewoda i kasztelan wileński, wojewoda i kasztelan trocki, starosta żmudzki (66,7%), taki sam wynik wyliczył dla tej ostatniej grupy powiększonej o pozostałych wojewodów. Stawilo się zaledwie 50% kasztelanów. Na kolejnych stronach autor analizuje przebieg karier poszczególnych senatorów. Kariery wojewodów i ministrów zaczynały się rozwijać często już w latach 50. XVI w., a kasztelanów raczej w następnym dziesięcioleciu. Autor zwraca uwagę na bliskie związki znacznej liczby senatorów z dworem monarszym. Jednocześnie tworzyli oni grupę silnie ze sobą powiazaną poprzez małżeństwa i inne związki rodzinne. Za lidera senatu U. Padalinski uznaje Jana Chodkiewicza, starostę żmudzkiego, jego też wystąpienia znalazły najszerszy oddźwięk w zachowanych źródłach, niestety o mowach innych senatorach mamy tylko bardzo ogólne wiadomości. Większość z senatorów, którzy podpisali akt Unii Lubelskiej i uczestniczyli w pierwszym sejmie Rzeczypospolitej także po 1569 r., utrzymało wysoki status polityczny.

Podobnie Autor charakteryzuje litewskich posłów ziemskich. Ogólnie opisał przebieg sejmików przedsejmowych, zwracając uwagę na pewne osobliwości niektórych z nich, przede wszystkim wileńskiego. Posłowie stawili się na obrady znacznie liczniej niż senatorowie. Nieobecni byli tylko przedstawiciele województwa połockiego oraz powiatów brasławskiego i upickiego, co Autor, chyba słusznie, tłumaczy problemami finansowymi. Niektóre sejmiki wybrały na posłów tych samych ludzi, co na sejm przedunijny, w innych jednak przypadkach wybrano nowych posłów. Przyczyną tego ponownie były zapewne znaczne obciążenia finansowe związane z udziałem w sejmie poza granicami kraju. Autor uważa, że zasadnicza część posłów związana była z dworem gospodarskim, stosunkowo nieliczni byli klientami Radziwiłłów i Chodkiewiczów. Na łączną liczbę 45 osób aż 22 posłów piastowało funkcje powiatowe, pięciu było urzędnikami dworskimi, a 18 nie sprawowało żadnych funkcji. Wielu z posłów było aktywnych politycznie na długo przed sejmem lubelskim, uczestnicząc w obradach sejmów litewskich, bywali posłami na sejm koronny lub do obcych krajów. Także po sejmie pozycja polityczna i społeczna wielu z nich utrzymała się, a nawet wzmocniła.

Ulazimir Padalinski dokonał też analizy składu litewskich uczestników pierwszego sejmu Rzeczypospolitej pod względem przynależności narodowej,

pozycji społecznej i konfesji (to ostatnie, ze względu na brak danych, nie dotyczy posłów ziemskich). W tekście zasadniczym analizując pochodzenie etniczne, używa określeń: białoruski, ukraiński, wschodniosłowiański, litewski, bałtyjski i polski, w tabelach już wyłącznie: wschodniosłowiański, bałtyjski i polski, choć wydaje się, że zamiast „bałtyjski” lepiej byłoby używać określenia litewski. Analizując pochodzenie etniczne swoich bohaterów nie popada w żadną przesadę „narodową” słusznie konstatując, że w tym czasie w Wielkim Księstwie dostrzegamy proces tworzenia się jednolitego narodu politycznego, skutecznie unifikującego podzieloną jeszcze stosunkowo niedawno społeczność szlachecką. W polskim czytelniku zdziwienie budzić może z kolei zakwalifikowanie aż 19 posłów do grupy drobnej szlachty, a dodatkowo jeszcze 10, z pewnymi zastrzeżeniami, zaznaczonymi w tabeli znakiem zapytania (co razem daje 29 na 42 posłów!). W tym gronie znaleźli się także przedstawiciele tak znanych rodzin, jak Giedroyciowie, czy urzędnicy powiatowi. Spowodowane to zostało przyjęciem przez U. Padalinskiego kryteriów ustalonych dla Litwy przez Michaiła Spirydonowa, który zaproponował uzależnienie stratygrafii społecznej szlachty od ilości koni wystawionych na popisach szlachty litewskiej i działaniach zbrojnych. Wystawiających jednego konia zakwalifikowano do najdrobniejszej szlachty, od 2 do 10 koni (20 do 109 służb) do drobnej szlachty, 11–50 koni (110 do 509 służb) do średniej szlachty, 51–100 koni (510–1009 służb) do bogatej szlachty, a powyżej do najbogatszej i magnaterii. Nie miejsce tu na obszerniejszą dyskusję, zauważmy jednak, że w tym okresie system służb przeżywał okres silnych przemian związanych z reformą włóczną i często w niewielkim tylko stopniu odpowiadał rzeczywistości. W jednej służbie mieścić się mogło od dwóch do nawet kilkudziesięciu (w skrajnych przypadkach) dymów. Pomimo tych uwag, docenić należy trudności związane z ewentualną próbą odtworzenia stanu majątkowego kilkudziesięciu rodzin szlacheckich w okolicach roku 1569 oraz uznać prawo Autora do wyboru odpowiadających mu narzędzi analizy.

Reasumując, otrzymaliśmy ciekawą i interesująco napisaną książkę, która z pewnością wzbogaca naszą wiedzę o początkach wspólnego polsko-litewskiego parlamentaryzmu.

Jarosław Zawadzki
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

**Półrocznik *Hereditas Monasteriorum*, t. 6 (2015);
t. 7 (2015)**

Wyjątkowo obszerny, szósty tom czasopisma¹ w dziale „Rozprawy” otwiera artykuł Prestona Perlussa z uniwersytetu w Grenoble *Les structures et l'évolution économiques des grandes abbayes et des collèges à Paris Au XVIII siècle (Sytuacja materialna wielkich opactw i kolegiów w XVIII-wiecznym Paryżu)*. Autor przeanalizował uposażenie klasztorów i sposoby zarządzania ich majątkiem w sytuacji, gdy przed wybuchem rewolucji, która je wywłaszczyła, wpływy z wynajmu całych kompleksów zabudowań stanowiły blisko połowę całego dochodu paryskich konwentów.

Przyczynek do biografii czeskiego kompozytora z 2. połowy XVIII w. Johanna Aloisa Lamba zamieściła Ewa Hauptman-Fiszer. W tekście *Nieznane utwory Johanna Aloisa Lamba w zbiorach muzycznych z dawnego opactwa cystersów w Lubiążu* postawiła tezę, że kompozytor spędził młodość w tym właśnie klasztorze i tam zdobył wykształcenie elementarne i muzyczne.

Tematyką likwidacji bibliotek klasztornych w Wielkopolsce zajęła się Kamila Kludkiewicz. W artykule *Spisy i katalogi wielkopolskich bibliotek klasztornych z klasztorów skasowanych w Wielkopolsce pod rządami Prus do połowy XIX w. — charakterystyka i znaczenie* omówiła etapy likwidacji bibliotek i sporządzane przy tej okazji, na zlecenie różnych władz, spisy i katalogi księgozbiorów. Służyły one najpierw do inwentaryzacji zbiorów, a następnie na ich podstawie rozdysponowywano książki. W cennym dla badaczy aneksie zestawiono katalogi 34 wielkopolskich bibliotek klasztornych sporządzone w latach 1809–1838.

Roland Prejs OFM Cap zapoznał czytelników z urzędem kościelnym wizytatora klasztorów, nieznanym prawu kanonicznemu, wprowadzonym przez władze rosyjskie po kasacji w 1864 r. W opracowaniu *Wizytatorzy klasztorów w Królestwie Polskim w latach 1864–1914* szczegółowo omówił zakres ich uprawnień i stosunek do wizytowanych klasztorów nie objętych kasacją. Uzupełnieniem rozważań są tabele z nazwiskami wizytatorów i diecezjami w których pełnili swe funkcje.

Dział „Materiały” otwiera inwentarz sporządzony przez Justynę Mizerkę pod tytułem *Archiwalia poklasztorne, urzędowe, kasacyjne i pokasacyjne w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (klasztorzy powstałe i / lub skasowane przed 1850 r.)* W liczącym 431 pozycji inwentarzu uwzględniono archiwalia pochodzące głównie z działu *Akta klasztorne* i zespołu *Archiwum Kurii Metropolitalnej*.

Poklasztorne źródła przechowywane w Bibliotece im. Wernadskiego w Kijowie omówiła Walentyna Łoś w artykule *Dziedzictwo rękopiśmienne klasztorów grecko- i rzymskokatolickich w zbiorach Instytutu Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W. I. Wernadskiego*². Uzupełnieniem tekstu są zestawienia

¹ Wszystkie dotąd opublikowane tomy ukazały się w wersji papierowej oraz są dostępne w Internecie na stronach www.kasaty.pl i www.hm.kasaty.pl <dostęp: 2018-05-21>.

² В. Лось, *Руккописна спадщина монастирів Греко- та Римо-католицької церков у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, „Hereditas Monasteriorum”, vol. 6, 2015, s. 237–250.

fondów (zespołów) dotyczących klasztorów bazylianów (40 pozycji) i klasztorów rzymskokatolickich (54 pozycje).

Katalog druków z XV–XVII w. (71 pozycji) z biblioteki klasztoru karmelitów w Sąsiadowicach (ziemia przemyska, województwo ruskie) pod tytułem *Fragmety księgozbioru klasztoru karmelitów w Sąsiadowicach w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* opracowała Agnieszka Franczyk-Cegła. W aneksie znajdują się szczegółowe opisy wszystkich druków z Sąsiadowic znajdujących się obecnie w Ossolineum.

Monaster bazylikański w Barze w świetle wizytacji z lat 1820 i 1823 na podstawie protokołów wizytacji przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu scharakteryzowała Irena Wodziańska. Liczne zestawienia sporządzone przez Autorkę na podstawie źródeł dają obraz działalności edukacyjnej, charytatywnej, duszpasterskiej i gospodarczej zakonników na krótko przed kasatą monasteru w 1837 r.

Janina Dzik w artykule *Graficzne tezy z wizerunkami św. Ignacego Loyoli i św. Franciszka Ksawerego w Muzeum Archidiecezji Przemyskiej* omówiła interpretacje tzw. tez graficznych, to jest kompozycji o charakterze alegoryczno-symbolicznym z wyobrażeniem apoteozy wspomnianych świętych wraz z ich ideologiczną wymową. Unikatowe tezy pochodzą z kościoła parafialnego w Niżankowicach (dawniej Krasnopol) koło Przemyśla.

Na podstawie dokumentów z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu opisanych jako *Akta tyżące się sprzętów jakich kościoły parafialne Archidiecezji Poznańskiej potrzebują* Dorota Matyaszczyk opracowała wykaz parafii zgłaszających w 1829 r. zapotrzebowanie na elementy wyposażenia świątyń, sprzęty i szaty liturgiczne (nieoficjalnie wiadomo było, że miały pochodzić ze skasowanych klasztorów).

Dział „Materiały” periodyku zamyka *Katalog rubrycel i schematyzmów zakonów oraz zgromadzeń zakonnych przechowywanych w księgozbiorze podręcznym Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (1767–2008)*, sporządzony przez ks. Łukasza Kruckiego. Zbiór 72 rubrycel i schematyzmów pochodzi z lat 1767–2008.

Trzy dokumenty ze zbioru „Nabytki niedokumentowe Oddziału I” z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych otwierają dział „Edycje Źródłowe” czasopiśma. Zostały one opublikowane przez Konrada Morawskiego pod tytułem *Dokumenty Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego dotyczące rekwizycji sreber kościelnych kamedułów z Wigier na potrzeby powstania kościuszkowskiego*, poszerzają skromną bazę źródłową dotyczącą sekwestracji dóbr kościelnych na rzecz insurekcji.

Urszula Bończuk-Dawidziuk i Arkadiusz Wojtyła, kontynuując publikację źródeł z „Akt Bűschinga”, przedstawili *Przebieg postępowania kasacyjnego w klasztorze norbertanek i prepozyturze norbertanów w Czarnowasach w świetle „Akt Bűschinga” ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Szczególnie cenne są wiadomości dotyczące biblioteki norbertanek, gromadzącej nie tylko dzieła religijne, ale również rękopisy dotyczące historii Górnego Śląska.

Dział zamyka *Inwentarz klasztoru i kościoła bernardynów w Toruniu z 1817 r.*, opracowany przez Rafała Kubickiego. Źródło, powstałe w związku z przygotowaniem do kasaty klasztoru, jest przechowywane w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w zespole „Rejencja w Kwidzynie” (Regierung Marienwerder).

Kolejny dział czasopisma — „Artykuły recenzyjne i recenzje” — zawiera m.in. uwagi Macieja Jewdokimowa, dotyczące miejsca klasztorów na szlakach dziedzictwa kulturowego oraz Janiny Dzik, o wystawie z okazji czterystu lat pobytu karmelitanek bosych w Polsce, zorganizowanej w Krakowie w 2012 r.

Marek Derwich w artykule *Skarby krakowskich klasztorów: wystawy, katalogi, inne publikacje*, zebrał opublikowane informacje na temat 15 wystaw tego cyklu, zorganizowanych w latach 1992–2007 w Krakowie.

Jak zawsze dział „Kronika projektu” zawiera sprawozdanie z jego realizacji w okresie od listopada 2014 do maja 2015 r. (m.in. na temat funkcjonowania Portalu Wiedzy, prowadzonych badań i kwerend, zorganizowanych konferencji oraz publikacji przygotowywanych w ramach prac projektowych), a także plany i sprawozdania z prac 19 zespołów badawczych i działań indywidualnych uczestników projektu. Wśród zamieszczonych tam informacji szczególnie warte odnotowania są: liczący 214 pozycji wykaz jednostek archiwalnych pochodzenia klasztornego lub dotyczących kasat, opracowany w wyniku kwerendy przeprowadzonej przez Bernardetę Gurbierz i Anetę Malik z Archiwum Państwowego w Opolu oraz — liczący 80 pozycji — wykaz dokumentów dotyczących klasztorów przechowywanych w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, sporządzony przez Mirosławę Sobczyńską-Szczepańską.

Zamykający tom szósty dział „Książki nadesłane” zawiera kolejne kilkadziesiąt tytułów książek dotyczących szeroko pojętej tematyki klasztornej, o które wzbogacił się projekt.

*

Siódmy tom czasopisma zdominowały referaty wygłoszone przez badaczy historii Kościoła z Francji, Hiszpanii i Włoch, którzy spotkali się 12 XII 2014 r. w paryskiej École des hautes études en sciences sociales (Wyższej Szkole Nauk Społecznych). Przedmiotem konferencji zatytułowanej *Un clergé en crise 1650–1900?* było porównanie sytuacji Kościoła w Europie Południowej, Środkowej i Wschodniej w świetle koncepcji kryzysu duchowieństwa. Referat wprowadzający *À propos de la notion de crise du clergé (O koncepcji kryzysu duchowieństwa)* przedstawił jeden ze współorganizatorów spotkania — Pablo F. Luna z Uniwersytetu Paryskiego Sorbona. Skupił się na trzech zagadnieniach: kryzysach finansowych duchowieństwa i ich źródłach, władzy duchowieństwa nad dobrami doczesnymi oraz na osłabieniu władzy duchowieństwa nad społeczeństwem.

Fiorenzo Landi z Uniwersytetu Bolońskiego w prezentacji *Argent et autoconsumation: les crises des réguliers à l'époque préindustrielle (Produkcja sprzedawana i konsumowana: kryzys zakonów w nowożytnej Europie)* przedstawił zróżnicowaną sytuację majątkową zakonów, zwracając szczególną uwagę na trudności w utrzymaniu w omawianym okresie zakonów żebraczych, przy zmianie tradycyjnej koncepcji ubóstwa.

Preston Martin Perluss z Uniwersytetu w Grenoble w wystąpieniu *Les crises de l'église Regulice parisienne au XVIII siècle (Kryzysy zakonów paryskich w XVIII w.)* wskazał zarówno zewnętrzne czynniki (dążenie władz do kasaty zakonów lub zamknięcia mniej licznych klasztorów) i wewnętrzne spory doktrynalne zakonników (wpływy jansenizmu), które doprowadziły do upadku klasztorów w rewolucyjnej Francji.

Giancarlo Rocca z Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie w artykule *Crise et substitution des ordres réguliers. De l'âge de la discipline à celle de la tutelle sociale (c. 1650 — c. 1950/1960). Les cas de l'Italie (Kryzys i zmiana zakonów. Od ery dyscypliny do ery zabezpieczenia społecznego (ok. 1650 — ok. 1950/1960))* przedstawił sytuację zakonów na przykładzie Włoch. Badacz zauważył, że zakony — aby wypełniać swą rolę — nie mogły funkcjonować w całkowitym ubóstwie, dlatego potrzebowały wsparcia możliwych, a datki od wiernych uzupełniały jedynie ich potrzeby. Pod wpływem Rewolucji Francuskiej zaczęto oczekiwać od duchowieństwa zakonnego, by utrzymywało się z pracy własnej. Autor przedstawił kondycję finansową zakonników i zakonnice włoskich po kasacie 1866 r. i ich sposoby na utrzymanie się w nowej sytuacji.

Na podstawie dokumentów przechowywanych w Archiwum Narodowym w Paryżu Estelle Martinazzo z Uniwersytetu w Montpellier i Kevin Saule z Uniwersytetu w Clermont-Ferrand przygotowali wystąpienie *La congrégation de l'Oratoire de Jésus de France connaît-elle la crise? Approche multiscale (1650–1700)* (Czy Kongregacja Oratorium Pana Naszego Jezusa Chrystusa doświadczyła kryzysu? Próba spojrzenia wieloskalowego (1650–1700)). Autorzy próbowali znaleźć odpowiedź na to pytanie na podstawie dokumentacji posiedzeń rady kongregacji, będącej symbolem kontrreformacji we Francji.

Sytuacja ekonomiczna kapituły katedralnej w Santiago de Compostela na przełomie XVIII i XIX w. stała się przedmiotem analizy Ofelii Rey Castelao z Uniwersytetu Santiago de Compostela. W artykule *La economía del cabildo de Santiago de Compostela: crisis y problemas de gestión (1780–1834)* (Gospodarka kapituły katedralnej w Santiago de Compostela: kryzys i problemy zarządcze (1780–1834)). Potęga finansowa kapituły opierała się na daninie płaconej przez chłopów z Królestwa Kastylii, przeciw której zbuntowali się w omawianym okresie. Autorka przeanalizowała zastosowane przez kapitułę metody wyjścia z kryzysu.

Tematykę lokalną kontynuował Stéphane Gomis z Uniwersytetu w Clermont-Ferrand w wystąpieniu *Crise financière? Crise sociale? L'exemple du clergé séculier diocèse de Clermont (1695–1789)* (Kryzys finansowy? Kryzys społeczny? Przypadek duchowieństwa diecezjalnego w diecezji Clermont (1695–1789)). Autor przedstawił wyniki badań nad zależnością między warunkami materialnymi a statusem duchowieństwa w społeczeństwie.

Jean-Paul Desaiwe ze Szkoły Zaawansowanych Badań w Naukach Społecznych w Paryżu (EHESS) w artykule *Un abbé voyageur à travers la France hérétique (1659)* (Podróż katolickiego księdza przez heretycką Francję (1659)) pokazał kraj widziany oczyma księdza Jeana Le Laboureur podróżującego po kraju i wstrząśniętego zniszczeniami kościołów i klasztorów podczas niedawnych wojen religijnych.

W wystąpieniu podsumowującym konferencję *De l'apogée au déclin. Une crise des crises du clergé? (Od potęgi do upadku. Kryzys czy kryzysy duchowieństwa)* Gérard Béaur (EHESS / Krajowe Centrum Badań Naukowych) zwrócił uwagę na złożoność sytuacji gospodarczo-społecznej i jej wpływ na pozycję i postawy duchowieństwa.

W dziale „Rozprawy” Kamila Kłudkiewicz, w artykule *Książki ze skasowanych klasztorów w bibliotekach dekanalnych na obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej — zarys problematyki, rekonesans i perspektywy badawcze,*

przedstawiła zagadnienia związane z losami książek z bibliotek klasztorów skasowanych w Wielkopolsce w XIX w. Książki poklasztorne od 1835 r. miały trafiać do tworzonych bibliotek dekanalnych.

Dział „Materiały” zawiera analizę zawartości jednego z najcenniejszych zachowanych rękopisów klarysek gnieźnieńskich, przechowywanego w Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Olga Miriam Przybyłowicz w artykule *Rękopis «Księgi wszystkich spraw Konwentu Gnieźnieńskiego zakonu S. Klary [...] pilnie pisane w roku pańskim 1609» i jego zawartość* opisała manuskrypt obejmujący wydarzenia z XVII w., łączący w sobie cechy kroniki, rocznika, katalogu, nekrologu sióstr oraz wykazu i opisu dóbr (zawiera m.in. kilkanaście inwentarzy z XVII w.).

Alina Mądry w artykule *Wstępne wyniki badań nad rękopisami muzycznymi ze skasowanego opactwa cystersów w Obrze przechowywanymi w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium* przedstawiła wyniki kwerendy dotyczącej cysterskiej kapeli wokalnie-instrumentalnej. Zbiór muzykaliów z Obrzy tworzy ponad 180 manuskryptów, głównie z XVIII w. W podsumowaniu autorka nakreśliła kierunek dalszych badań nad tymi źródłami.

Ten dział czasopisma zamyka artykuł Anny Rogowskiej z Archiwum Państwowego w Kielcach, która na podstawie dokumentów przechowywanych w tym archiwum ukazała *Losy o. Wilhelma Ulawskiego oraz dzieje skasowanego opactwa cystersów w Jędrzejowie w latach 1835–1855*. Główny zrab publikacji stanowi aneks, zawierający 51 dokumentów związanych z życiem o. Ulawskiego, przełożonego skasowanego klasztoru cystersów w Jędrzejowie.

W dziale „Edycje źródłowe” zamieszczono dwie pozycje — o. Aleksander Krzysztof Sitnik OFM omówił *Inwentarze klasztoru i kościoła bernardynów we Lwowie z czwartej ćwierci XVIII w.* W aneksie podał do druku opracowane inwentarze z 1775 i 1785 r., a w postaci fotokopii — inwentarz z 1788 r. Są to trzy, spośród siedmiu zachowanych, inwentarze klasztoru sporządzone w XVIII stuleciu. Wszystkie inwentarze, przechowywane obecnie w Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, Autor artykułu wykorzystywał w licznych pracach dotyczących dziejów zgromadzenia.

Urszula Bończuk-Dawidziuk i Arkadiusz Wojtyła, z akt pozostałych po sześcioletniej pruskiej komisji sekularyzacyjnej, wybrali do druku *Rękopiśmienne wykazy malarstwa i grafiki zebrane przez Johanna Gustava Gottlieba Büschinga i przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Wybór dokumentów zawiera wykaz obrazów z opactwa kanoników regularnych na Piasku, płyt miedziorytniczych z opactwa cystersów w Krzeszowie, zbiorów malarstwa barokowego z opactwa w Lubiążu i wykaz „jeszcze nie sprzedanych” obrazów z opactwa w Jemielnicy.

W Dziale „Artykuły recenzyjne i recenzje” Rafał Kubicki omówił przedruk prac niemieckiego badacza dziejów zakonów Gerta Melville i publikację materiałów z konferencji odbytej w 2012 r. w Heidelbergu pod tytułem *Klasztory franciszkanów w średniowieczu. Przestrzenie, użytkowanie, symbolika*. Beata Lorens przedstawiła natomiast ukraińskie wydawnictwo źródłowe dotyczące prawosławnego monasteru w Skicie Maniawskim, skasowanego w 1795 r.

Jak zawsze obszerny dział „Kronika projektu” zawiera sprawozdanie z jego realizacji od listopada 2014 do listopada 2015 r. (m.in. na temat funkcjonowania Portalu Wiedzy, prowadzonych badań i kwerend, konferencji zorganizowanych

w ramach projektu oraz publikacji przygotowywanych w ramach prac projektowych) oraz plany i sprawozdania z prac zespołów badawczych i działalności indywidualnych uczestników projektu. Istotną wartość informacyjną ma zamieszczony tam częściowy inwentarz źródeł rękopiśmiennych, zawierający opis 92 jednostek archiwalnych dotyczących 9 skasowanych klasztorów trynitarzy na terenie obecnej Litwy i Ukrainy, przechowywanych w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk i Litewskim Archiwum Historycznym w Wilnie. Zestawienie opracowała Mirosława Sobczyńska-Szczepeńska.

Tom siódmy zamyka dział „Książki nadesłane”, w którym zestawiono kilkadziesiąt tytułów książek wydanych w ostatnich latach, dotyczących szeroko pojętej tematyki klasztornej.

Małgorzata Kośka
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

„Bremisches Jahrbuch”, Bd. 96, Bremen 2017

Układ „Bremisches Jahrbuch” pozostaje od lat niezmienny. W skład rocznika wchodzi: grafika tytułowa, dział rozpraw, miscellanea, a także liczne recenzje nowych publikacji, przede wszystkim dotyczących lokalnej historii Bremy i północnych Niemiec. Grafika tytułowa tomu to strona z Kroniki Bremeńskiej¹ z opisem pojawienia się „Wielkiej Komety” w 1577 r. Rysunek przedstawia przebiegającą przez całą stronę kulę ognia, z równie ognistym ogonem w barwach żółtej, pomarańczowo-czerwonej i czarnej. Komentarz do grafiki poświęcony został pisarstwu profetycznemu okresu wojny trzydziestoletniej. Punktem wyjścia do rozważań Thomasa Elsmanna jest cytat z Kroniki Bremeńskiej z opisem komety widzianej w listopadzie 1618 r. Współcześni łączyli w swych relacjach wybuch wojny trzydziestoletniej ze „znakami”, które w ich interpretacji zapowiadały nadejście krwawej wojny. Jednym z takich znaków, obok niespotykanej śnieżycy, burz zimowych, wylewów Renu i Dunaju podczas wiosennych roztopów, przetrwania wałów przeciwpowodziowych oraz licznych pożarów w całej Europie, było niemal równoczesne pojawienie się kilku komet. W drugiej połowie 1618 r. obserwowano dwie komety, niedługo potem pojawiła się trzecia, tzw. Wielka Kometka. Autor prezentuje fragmenty opisów działalności apokaliptycznych bestii, Lewiatana oraz archanioła Michała w kontekście pojawienia się komety. Temat rozpatrywany jest w aspekcie naukowym i historycznym. Po 1550 r. wyczekiwano katastrofy, zatem kometa stała się niejako potwierdzeniem nieuchronnego. W artykule omówione są proroctwa, jakie powstały w tym okresie.

W dziale rozpraw (*Aufsätze*) znalazło się 9 zróżnicowanych tematycznie artykułów. Andrea Weniger omawia Galerię Obrazów (*Bildergalerie*) Friedricha Adolfa Dreyera, istniejącą w Bremie od 1817 r. Galeria powstała w oparciu o bogate zbiory malarstwa i grafiki zamożnego obywatela Bremy Johanna Friedricha Städla, zmarłego w 1816 r. Tekst stanowi przyczynek do historii stowarzyszenia sztuki (*Kunstverein*) w tym mieście. Maria Hermes-Władarsch poświęciła swój tekst wizerunkowi Bremy utrwalonego w XIX-wiecznych przewodnikach dla podróżników. Najstarszym takim wydawnictwem był poradnik opublikowany przez wydawnictwo Schünemanna w 1839 r. pod tytułem *Wegweiser durch Bremen und seine Umgebungen* („Drogowskaz przez Bremę i jej okolice”). Do przewodnika dołączono mapę terytorium wolnego miasta hanzeatyckiego Bremy. Pierwsze przewodniki po Bremie powstawały w wyniku prywatnych inicjatyw pojedynczych obywateli miasta lub osób przyjezdnych. Wydawnictwa te były opatrzone w litografii przedstawiające najsłynniejsze, najbardziej charakterystyczne dla miasta budynki, zawierały historię miasta, jego ustrój, opis krajoznawczy, prezentowały kościoły i szkoły, muzea, stowarzyszenia. Stanowiły prawdziwe kompendium wiedzy o mieście.

W artykule Erwina Miedtkego przedstawiona została postać Arthura Heidenheina, założyciela czytelnicy miejskiej w Bremie. Ten urodzony we Wrocławiu w 1862 r. historyk z wykształcenia przez ponad 30 lat (1901–1933) prowadził

¹ *Chronicon Bremensis* z lat 1555–1677, rękopiśmienna księga przechowywana w Bibliotece Miejskiej w Bremie.

najnowocześniejszą bibliotekę w Niemczech, będącą wzorem dla innych bibliotek miejskich. Heidenhein wierzył w moc czytania i zdobywania wiedzy, a centralną postacią był dla niego czytelnik. Dyrektorowi biblioteki Bremy zależało na jak najbardziej pozytywnym odbiorze pracy biblioteki i bibliotekarzy, wprowadził zatem ankiety dla czytelników. Najważniejszą ze swych prac historycznych poświęcił postaci Filipa Wielkodusznego, landgrafa Hesji, jednego z głównych przywódców reformacji w XVI stuleciu. Heidenhein, oddany ideałom humanizmu konserwatysta, odszedł z pracy dopiero w 1933 r., w wieku 71 lat. Jako „ćwierćżyd” (*Vierteljude, jüdischer Mischling zweiten Grade*) nie podlegał wprawdzie państwowym prześladowaniom, ale atmosfera, jaka zapanowała w Niemczech, w tym — nie do zniesienia dla bibliotekarza — palenie „nieprawomyślnych” książek, skłoniły go do ustąpienia z zajmowanego stanowiska.

Ulrich Schröder przybliżył w swym artykule postać pacyfisty i więźnia politycznego Adama Frasunkiewicza. Ten pochodzący z Bydgoszczy szewc przybył (poprzez Szczecin i Berlin) do Bremy w poszukiwaniu pracy, jak wielu innych Polaków mieszkających w zaborze pruskim. Wychowany w katolickim domu, początkowo związał się z chrześcijańskim ruchem związkowym, a w późniejszych latach stał się zadeklarowanym ateistą. Od 1897 r. był członkiem Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD), jednak w lipcu 1914 r., odmiennie niż parlamentarzyści tej partii, zdecydowanie opowiedział się przeciwko wojnie. W kwietniu 1917 r., gdy została założona Niezależna SPD (USPD), stał się jej działaczem. Współtowarzysze określali go jako radykalnego agitatora i dobrego organizatora, przeciwnicy polityczni zaś oskarżali o sianie zamętu. Od sierpnia 1917 do października 1918 r. był przetrzymywany w bremeńskim więzieniu śledczym. Jego publiczne wystąpienie wygłoszone 6 XI 1918 r. z balkonu ratusza w Bremie stało się sygnałem do wybuchu rewolucji w tym mieście. Frasunkiewicz działał w Komitecie Wykonawczym Rady Robotników i Żołnierzy aż do upadku Republiki Rad w Bremie w lutym 1919 r., następnie ponownie został na krótko uwięziony. W początkach lat 20. XX w. był deputowanym do rady miasta. Zmarł nieoczekiwanie, z powodu choroby układu pokarmowego, w wieku 49 lat.

Matthias Loeber w swoim artykule przedstawił sylwetkę Richarda von Hoffa, w latach 1933–1945 senatora miasta Bremy do spraw oświaty, kultury i spraw wyznaniowych, uważanego nie tyle za polityka, co naukowca, którego własne przekonania zawiodły do narodowego socjalizmu. Urodzony w 1880 r. studiował w Lipsku językoznawstwo porównawcze i germanistykę, uzyskując w 1905 r. stopień doktora. Pracował jako nauczyciel; pierwsze jego teksty o wymowie rasistowskiej, w których ostrzegał przed „chaosem rasowym” w Niemczech, powstały jeszcze przed I wojną światową. W czasie Wielkiej Wojny służył na froncie wschodnim, gdzie zdobył liczne odznaczenia. Po wojnie kontynuował swoje pseudobadania nad aryjską teorią ras. Równoległe zaangażował się w budowę szkolnictwa dla dorosłych, współtworząc w 1919 r. wyższą szkołę ludową w Bremie (*Bremer Volkshochschule*). W szkole tej, obok przedmiotów rozwijających wiedzę ogólną w zakresie ojczystej historii i literatury, von Hoff planował prowadzenie licznych zajęć z „niemieckiego światopoglądu”, lecz nie uzyskał na to zgody Rady Szkolnej Bremy. Rozczarowany niepowodzeniami, z entuzjazmem przywitał rodzący się hitleryzm, a w 1931 r. wstąpił do NSDAP. Po dojściu do władzy narodowych socjalistów mógł poczuć się doceniony. 11 III 1933 r. został komisarzem, a zaledwie tydzień później senatorem do spraw oświaty, kultury

i wyznań. Został czołowym teoretykiem teorii rasy w III Rzeszy. Zmarł 7/8 V 1945 z powodu ran odniesionych podczas kwietniowego nalotu na Bremę i tym samym nie dożył upadku swojej wymarzonej Tysiącletniej Rzeszy.

Tekst Hansa Hessego poświęcony jest zamieszkałym w Bremie Cyganom (Romom), którzy doświadczyli prześladowań podczas II wojny światowej. Artykuł rozpoczyna się od przywołania słów Heinricha Himmlera ze stycznia 1943 r. o rozkazie skierowania do obozu koncentracyjnego w Auschwitz „cygańskich mieszańców, Cyganów, nie-niemieckich mieszańców bałkańskiego pochodzenia”. Przed wywózką zostali oni ograbieni z pieniędzy i cennych przedmiotów. Deportacje Cyganów z Bremy rozpoczęto 8 III 1943 r. Ludzie zwiezieni do Auschwitz w trzech transportach otrzymywali numery obozowe. Na co najmniej 275 Cyganów, którzy trafili z Bremy do Auschwitz, minimum 157 zostało w obozie zamordowanych lub zmarło wskutek skrajnie złych warunków bytowych. Losy całej społeczności ukazane zostały na przykładzie rodziny Bambergerów. Z dwojga rodziców i siedmiorga dzieci końca wojny dożyły tylko dwie osoby. Na uwagę zasługuje zadziwiający fakt, że głowa rodziny — Friedrich Bamberger, w 1933 r. wstąpił do NSDAP, z której szeregow niepełna rok później został jednak usunięty. Bremeńska policja kryminalna już w 1939 r. sporządziła dokumentację wszystkich członków rodziny. W rubryce „rodzaj przestępstwa” wpisano „Cygan”. W zbrodniczym systemie narodowość została potraktowana jako kategoria kryminalna. Autor pokrótce podsumowuje także powojenne badania nad zagładą bremeńskich Cyganów oraz formy upamiętnienia tej zbrodni. Aneks do artykułu stanowi lista 158 osób, zawierająca nazwiska, imiona, daty urodzenia, miejsce zamieszkania w Bremie, numer obozowy oraz datę śmierci.

Jannik Sachweh prezentuje w swoim artykule odbudowę systemu szkolnictwa w Bremie po 1945 r. Bremeńskie Kursy Wyższe (*Bremer Hochschulkurse*) to instytucja oświatowa działająca w latach 1947–1949. Po zakończeniu II wojny światowej większość budynków placówek oświatowych w mieście była poważnie uszkodzona lub zupełnie zrujnowana. Zaledwie dwa budynki uniknęły jakichkolwiek uszkodzeń. Mimo to szkolnictwo rozpoczęło działalność od 1 XII 1945 r. Ponieważ Brema znalazła się w amerykańskiej strefie okupacyjnej, odbudowa szkolnictwa odbywała się przy wsparciu Amerykanów. Nowym senatorem do spraw szkolnictwa i wychowania mianowany został Christian Paulmann, dawny działacz SPD, nauczyciel i deputowany miejski pozbawiony funkcji przez nazistów w 1933 r. Dla opracowania programu kursów wyższych stworzono kuratorium. Wśród jego pracowników znaleźli się ludzie o różnej przeszłości w czasach narodowego socjalizmu. Szefem tej instytucji w 1947 r. został były działacz NSDAP, archeolog Friedrich Walburg. Zajęcia na wyższych kursach w Bremie rozpoczęło w 1947 r. Oprócz obowiązku uczestniczenia w wykładach i ćwiczeniach, słuchacze byli także zobligowani do prac porządkowych w mieście, prowadzonych przez co najmniej 20 godzin w tygodniu. Rolą kursów było przygotowanie uczestników do podjęcia studiów uniwersyteckich. Uniwersytety pozytywnie oceniały poziom wiedzy absolwentów tych kursów. Kurator Walburg pozwolił sobie nawet na stwierdzenie, że „świadczenie kursów warte jest więcej, niż niegdyś aryjska babka”. Na bazie owych kursów przygotowawczych w 1971 r. utworzono Uniwersytet w Bremie, będący obecnie jedną z największych uczelni wyższych w północnych Niemczech.

Artykuł Ewy Determann jest poświęcony imigracji zarobkowej do Bremy w „*erze Wilhelma Kaisena*”², czyli w latach 50. i 60. XX w. Tekst rozpoczyna się od historii z 1964 r., na którą zwrócił uwagę burmistrz Kaisen. Oto pomocnik stoczniowy z Istambułu uratował tonącego w morzu chłopca. W wywiadzie dla miejscowej gazety oświadczył, że zamierza sprowadzić do Niemiec swoją rodzinę. Przeczyło to popularnej od połowy XX stulecia tezie, że cudzoziemscy robotnicy, zwani *Gastarbeitern*, zamierzają dorabiać się w Niemczech i szybko wracać do swoich krajów. Już sama przyjęta przez Niemców nazwa sugerowała, że przyjezdni pracownicy są w Niemczech gośćmi na krótki czas. Ten „krótki czas” trwał jednak niemal 20 lat (1955–1973). Rząd federalny zawierał w tej kwestii umowy z rządami innych państw. Konsekwencją imigracji były następstwa natury politycznej, ekonomicznej i społecznej. Imigracja stwarzała różnorodne szanse i zagrożenia dla obu stron, Niemców i napływowych pracowników. Imigranci zarobkowi zatrudniani byli przede wszystkim w przemyśle stoczniowym, usługach, handlu, komunikacji, a od lat 60. XX w. także w fabrykach samochodów. Najlicniejszą grupę „pracujących gości” w Bremie stanowili Grecy, a oprócz nich licznie przybywali także Włosi, Hiszpanie i Turcy. Wykonywali przeważnie najcięższe i najgorzej opłacane prace fizyczne. Dla scharakteryzowania instytucjonalnego charakteru imigracji zarobkowej do Bremy autor wykorzystał dokumenty urzędowe i prasę. Artykułowi towarzyszą przykładowe ogłoszenia o pracy, skierowane do zagranicznych pracowników.

Ostatni tekst w dziale rozpraw Lena Langensiepen poświęciła procesowi przywracania pamięci o pracy przymusowej z czasów narodowego socjalizmu. Szacuje się, że podczas II wojny światowej w Bremie pracowało nawet 70 tys. osób z różnych krajów europejskich. W fabrykach broni, zakładach miejskich, przy porządkowaniu miasta po nalotach bombowych, w domach prywatnych i gospodarstwach rolnych zatrudnieni byli zarówno jeńcy wojenni (Francuzi, obywatele ZSRR, Polacy, Włosi), jak też osoby cywilne z okupowanej przez Niemców Europy. Pamięć o tych wydarzeniach była przez dziesięciolecia wypierana, dopiero w latach 80. XX w. doszło do ponownego odkrycia licznych filii obozów pracy przymusowej zlokalizowanych wokół Bremy. Kolejnym krokiem były zabiegi o wypłatę odszkodowań finansowych ofiarom przymusowych robót.

W dziale *miscellaneów* zamieszczony został tekst Gerta Sautermeistera, poświęcony pacyfizmowi w dziełach Karla Holla. Ten żyjący w latach 1931–2017 niemiecki historyk, specjalizujący się w dziejach najnowszych, był profesorem Uniwersytetu w Bremie. W 1971 r. należał do grona współtwórców zakładanego wówczas uniwersytetu. Politycznie zaangażowany w Partii Wolnych Demokratów (FDP), swoje prace naukowe poświęcił głównie dziejom niemieckiej myśli pacyfistycznej i antymilitarystycznej.

Bogaty jak zwykle dział recenzji zawiera omówienia 18 publikacji poświęconych różnorodnym zagadnieniom. Najliczniej recenzowane są prace dotyczące historii najnowszej, choć reprezentowane są także inne epoki, począwszy od średniowiecza.

Alicja Nowak
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

² Postać burmistrza Bremy i senatora W. Kaisena była już tematem publikacji w „*Bremisches Jahrbuch*”, zob. omówienia zamieszczone w czasopiśmie „*Miscellanea Historico-Archivistica*”, t. 22, 2015, s. 359; t. 23, 2016, s. 330.

VI. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Jacek Krochmal

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

WYSTAWA „JAN III SOBIESKI. POLSKI KRÓL W WIEDNIU” (WIEDEN, 7 VII–1 XI 2017)

Atrakcją dla miłośników Lwa Lechistanu była wystawa „Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu”, którą zaprezentowało muzeum Belvedere w stolicy Austrii w dniach 7 VII — 1 XI 2017 r. Jej organizatorzy złamali niepisany zwyczaj przypominania o wiktorii wiedeńskiej w okrągłe rocznice bitwy (poprzednie wielkie wystawy organizowano w latach 1883, 1933 i 1983), choć i tym razem wybrana data nie była przypadkowa. Ekspozycję przygotowano bowiem w trzecią część tysiąclecia po bitwie, a więc w 334 rocznicę odsieczy wiedeńskiej. Wystawę zorganizowano dzięki współpracy austriackich i polskich instytucji kultury: wiedeńskiego muzeum Belvedere, warszawskich muzeów Łazienki Królewskie oraz Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, a także zamków królewskich w Warszawie i na Wawelu w Krakowie. Zaprezentowano eksponaty wypożyczone z 28 instytucji z Austrii, Francji, Niemiec, Polski, Ukrainy i Węgier. Z oczywistych powodów większość z nich pochodzi z polskich archiwów, bibliotek i muzeów oraz klasztorów i kościołów parafialnych. Wystawę pokazano w 11 komnatach Pałacu Zimowego (Winterpalais) księcia Eugeniusza Sabaudzkiego (1663–1736), który u progu swej wybitnej kariery wojskowej wziął udział w bitwie wiedeńskiej. Na wstępie pokazano wybrane aspekty z życia Sobieskiego — jego rodzinę, drogę do korony, mecenat artystyczny i naukowy. Zagadnienia te zajęły tak wiele miejsca, że zachwiana została proporcja pomiędzy wprowadzeniem w problematykę wystawy a jej zasadniczą tematyką — odsieczą obleganego przez Turków Wiednia, która była powodem wyprawy polskiego króla nad Dunaj. Druga część ekspozycji ukazuje okoliczności zawarcia sojuszu wojskowego cesarza Leopolda I z królem Janem III, samą bitwę wiedeńską, zmagania Ligi Świętej z Turkami oraz trofea wojenne. Uwagę zwracały nieliczne militaria: półzbroja husarska Karola Stanisława Radziwiłła (siostrzeńca Sobieskiego), karacena hetmana Stanisława Jabłonowskiego, a także tureckie tarcze — ozdobna oraz bojowa, wykonana ze skorupy żółwia morskiego. Okazale prezentował się znak władzy hetmańskiej Sobieskiego. Jest to zwieńczony ostrzem drzewiec, na którym osadzono orle pióra, ułożone na kształt skrzydła. Nie mogło też zabraknąć wojennego trofeum, którym

był buńczuk, ofiarowany jako wotum na Jasną Górę. Wystawę zdominowały jednak liczne portrety i rzeźby. Najwięcej z nich ukazuje Jana Sobieskiego i jego rodzinę — ukochaną żonę Marysienkę oraz dzieci: Jakuba, Aleksandra, Konstantego i Teresę Kunegundę, a także rodziców króla — kasztelana krakowskiego Jakuba Sobieskiego i Teofilę z Daniłowiczów. Obok nich można było podziwiać wizerunki najważniejszych osobistości z czasów młodości i hetmaństwa Jana Sobieskiego — portrety króla Jana Kazimierza i królowej Ludwiki Marii oraz marszałka wielkiego i hetmana polnego koronnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (1616–1667). Była to postać kontrowersyjna — wybitny wódz, pod którego wpływem pozostawał młody Sobieski podpatrując i ucząc się sztuki wojennej, a zarazem awanturnik, zdrajca i infamis, przywódca rokoszu przerodzonego w wojnę domową. Kolejne portrety ukazują wizerunki uczestników bitwy wiedeńskiej, hetmanów Stanisława Jabłonowskiego i Mikołaja Sieniawskiego oraz księcia Karola Lotaryńskiego (1643–1690). Ten wybitny strateg wojskowy wcześniej dwukrotnie pretendował do tronu polskiego, był więc w tych staraniach konkurentem Sobieskiego. Marzenia księcia o koronie polskiej nie ziściły się, a namiastką ich spełnienia był ślub z królową Eleonorą, cesarską siostrą, wdowę po królu Michale (Korybucie Wiśniowieckim). W Polsce mniej znaną postacią jest Ernst Rüdiger von Starhemberg, obrońca obleganego przez dwa miesiące Wiednia. Specjalne miejsce na wystawie przeznaczono dla inicjatora sojuszu państw chrześcijańskich broniących Europy przed turecką nawałą. Był nim papież Innocenty XI (1676–1689), którego okazałe popiersie z białego marmuru umieszczono w złotym gabinecie Pałacu Zimowego. Papież ten przyczynił się do zawarcia sojuszu obronnego Rzeczypospolitej z cesarstwem, którego efektem była wyprawa wiedeńska Jana III. On też w 1684 r. uhonorował zwycięskiego króla zaszczytnym tytułem Obrońcy wiary (*Fidei defensor*). Na wystawie jego rzeźbę ustawiono na wprost gabloty z dokumentem traktatu karłowickiego z 1699 r., kończącego wojnę z Turcją, co sprawiało wrażenie, że papież spogląda na dokument wieńczący zainicjowaną przez siebie wieloletnią batalię.

Rzuciła się w oczy skromna „obecność” cesarza Leopolda I (1658–1705). Autorzy ekspozycji słusznie odsunęli go w cień pamiętając, iż na wieść o zbliżających się wojskach tureckich cesarz uciekł do bawarskiej Pasawy. Dopiero na wieść o nadchodzącej odsieczy przyjechał do Linzu, nadal pozostając w bezpiecznym oddaleniu od wydarzeń rozgrywających się pod murami swej stolicy. Oficjalnym, ale też wygodnym, pretekstem jego absencji na polu bitwy były względy dyplomatyczne. Akceptacja żądania Sobieskiego, domagającego się powierzenia mu naczelnego dowództwa wojsk sprzymierzonych, stworzyła wygodną wymówkę tłumaczącą nieobecność cesarza, który nie mógł przecież podlegać rozkazom króla, w dodatku elekcyjnego. Dopiero po rozgromieniu Turków Leopold przybył do Wiednia, by osobiście złożyć Janowi III podziękowania i gratulacje. Habsburgowie i podległa im machina państwowa szybko zapomnieli o zasługach polskiego władcy, niemal nazajutrz po wielkiej bitwie przystępując do ich umniejszania. Starano się odebrać mu chwałę zwycięzcy, przenosząc ten zaszczyt na księcia Karola Lotaryńskiego, bądź też rozmywając zasługi króla Jana poprzez sprowadzenie go do roli jednego z wielu dowódców wojsk sprzymierzonych. Ślady tych zabiegów są do dziś spotykane w historiografii oraz w miejscach upamiętnień bitwy, także tych, podawanych jako

przykład pamięci wiedeńczyków o swym wybawcy, któremu jednak przez ponad trzy wieki nie zdołali ufundować pomnika.

Ważnym przypomnieniem polskiego wkładu w rozwój nauki było pokazanie portretu Jana Heweliusza. Ten gdański astronom należał do najwybitniejszych uczonych XVII w. Cenił go Sobieski, który odwiedzał pracownię astronoma i przyznał mu stałą pensję. Heweliusz odwdzieczył się królowi nazywając jego imieniem odkryty przez siebie gwiazdozbiór Tarcza Sobieskiego (*Scutum Sobiescianum*). Wśród eksponatów związanych z prywatnym życiem Sobieskiego na wystawie pokazano pas do zawiązywania powijaka i czepek chrzcielny małego Jasia Sobieskiego z 1624 r. Z lat szkolnych przyszłego króla, spędzonych w krakowskim Kolegium Nowodworskiego, pochodzi zeszyt ćwiczeń z odręcznymi notatkami, natomiast z wieku męskiego — jedwabny kaftan letni, zdobiona klejnotami laska oraz ozdobny kabinet, czyli mebel подарowany królowi przez papieża Innocentego XI w podzięce za wiedeńskie zyciastwo. Uwagę widzów odwiedzających wystawę przyciągały obrazy pędzla Canaletta (Bernarda Bellotto), ukazujące ufundowany przez Sobieskiego pałac w Wilanowie oraz warszawski kościół Sakramentek, sprowadzonych do Polski przez Marię Kazimiერę. Na wystawie nie mogło zabraknąć korespondencji Sobieskiego z Marysienką. Jest więc słynny list napisany „w namiotach wezyrskich” w nocy 13 IX 1683 r. Są też dokumenty, wypożyczone z Archiwum Głównego Akt Dawnych, a więc akt elekcji Jana Sobieskiego na króla Polski z 22 V 1674 r.¹, list cesarza Leopolda I napisany w Pasawie 3 VIII 1683 r., wzywający króla Jana III do pilnej odsieczy Wiednia², rysunek szkicu szyku bojowego wojsk polskich nakreślony w 1687 r. przez Sobieskiego wraz z adnotacją: „Tak bym życzył iść”³ oraz dokument strony tureckiej traktatu pokojowego zawartego 26 I 1699 r. w Karłowicach⁴, na mocy którego Polska odzyskała utracony w 1672 r. Kamieniec wraz z Podolem. Wystawę zamyka interesujący przykład francuskiego upamiętnienia chwały wojennej Sobieskiego. Jest nim grupa rzeźb wykonanych na zamówienie biskupa Armanda de Béthune’a do katedry w Le Puy-en-Velay w Owernii na wieść o triumfie króla. Inicjatywa biskupa wynikała nie tylko z ekscytacji sukcesem wojsk koalicji chrześcijańskiej, ale była umotywowana także względami osobistymi, brat Armanda — ambasador francuski Franciszek Béthune — był bowiem szwagrem królowej Marii Kazimiерy.

Wystawie towarzyszył okazały katalog, przygotowany w językach polskim⁵ i niemieckim. Został on bardzo starannie opracowany merytorycznie i edytorsko, a zamieszczone w nim ilustracje i komentarze uzupełniają treści pokazane na wystawie. Na 279 stronach zamieszczono ilustracje prezentowanych eksponatów, opatrzone komentarzami proweniencyjnymi i notami informacyjnymi. Poprzedzono je tekstami wprowadzającymi w problematykę wystawy wyjaśniającymi specyfikę polskiego sarmatyzmu oraz przybliżającymi dzieje Rzeczypospolitej 2. połowy XVII w. Niestety, w katalogu zabrakło większego tekstu

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zb. dok. perg., sygn. 8271.

² AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, dz. Cesarskie, sygn. 26/10, k. 27–28.

³ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 51, k. 38. Zaczerpnięte z tego dokumentu szkice bojowe wykorzystano jako element graficzny okładki katalogu wystawy.

⁴ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, dz. Tureckie, sygn. 78/503, nr 832.

⁵ *Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu*, red. M. Hohn, K. Pyzel, Wiedeń 2017.

poświęconego kwestiom militarnym. To poważny brak, bo przecież wystawę przygotowano dla przypomnienia starcia zbrojnego, które było głównym powodem wizyty polskiego króla w Wiedniu.

Autorom i organizatorom wystawy należy się gratulacje za udane polsko-austriackie przedsięwzięcie. Podkreślając decydującą rolę Sobieskiego w wiktorii wiedeńskiej przypomniano wiedeńczykom postać wybawcy ich miasta. Z kolei dla turystów licznie odwiedzających Wiedeń była to zajmująca lekcja historii o dawnej Rzeczypospolitej.

Jak każda wystawa, również i ta jest dziełem koncepcji autorskiej oraz wynikającego z niej doboru eksponatów. Podkreślono już jej liczne zalety, teraz warto wskazać tematy, których na niej zabrakło. Jak wspomniano, zbyt wiele miejsca poświęcono sprawom ogólnym bądź luźno związanym z Sobieskim (np. ekspozycja portretów trumiennych), łącznie zajmującym połowę wystawy, kosztem jej głównego tematu — starcia militarnego. Specyfika tematu sprawia, że widzowie o polskich korzeniach bez trudu odpowiedzieli sobie na pytanie o powody pobytu Sobieskiego nad Dunajem. Ale ekspozycję odwiedzały też osoby spoza polskiego, czy środkowoeuropejskiego, kręgu kulturowego. Wystawa nie udzieliła im odpowiedzi na pytanie: po co właściwie polski król przybył do Wiednia właśnie w 1683 r. Ukazano wprawdzie liczne sceny bitewne (Chocim, Wiedeń, Parkany), cykl rycin obrazujących oblężenie i odsiecz Wiednia, lunetę obserwacyjną, domniemany portret wielkiego wezyra Kara Mustafy oraz znak jego władzy — buzdycan, ale nie opatrzono ich właściwym kontekstem. Przecież wojny były zawsze i wszędzie, na czym więc polegała wyjątkowość batalii wiedeńskiej? Otóż na wystawie zabrakło podkreślenia panującej w XVII-wiecznej Europie grozy spowodowanej ekspansją turecką. Niosła ona za sobą nie tyle następstwa „zwykłego” podboju militarnego, co zagrożenie totalne — religijne i cywilizacyjne. Nie przypadkiem więc stoczona 12 IX 1683 r. bitwę wiedeńską zaliczono do najważniejszych w dziejach świata. Wprawdzie w obecnych czasach wydarzenia sprzed trzech wieków nabierają nowego kontekstu, nie można jednak popełniać anachronizmu poprzez politycznie poprawne niwelowanie znaczenia religijnego ówczesnych zmagania. Wiktoria wiedeńska zahamowała zwycięski marsz wojsk tureckich zmierzających na podbój chrześcijańskiej Europy, była też wielkim triumfem oręża polskiego, a osobiście — sukcesem Jana Sobieskiego. Zwycięski król wysłał papieżowi jedną ze zdobytych chorągwi wraz z wiadomością „Przybyliśmy, zobaczyliśmy, Bóg zwyciężył”. To charakterystyczne dla jego formacji intelektualnej stwierdzenie było przejawem ideologii stawiającej Polskę w roli przedmurza chrześcijaństwa. Tu pojawia się jeszcze jeden kontekst — kultu maryjnego. W drodze pod Wiedeń Sobieski zatrzymywał się w sanktuariach maryjnych składając śluby i prosząc o wiktoria, a po zwycięstwie rozsyłał do nich zdobyte trofea, w tym te, które pokazano na wystawie. Ale najbardziej rozpowszechnioną w Europie, a dziś rzadko rozumianą pamiątką triumfu nad muzułmańskim mocarstwem, są umieszczone na wieżach barokowych kościołów figury Najśw. Maryi Panny stojącej na Półksiężycu. Jest to symboliczne nawiązanie nie tylko do proroctwa Apokalipsy św. Jana, ale też do triumfu nad Turkami, który odbił się głośnym echem w chrześcijańskim świecie. I na koniec jeszcze jedna sprawa, która również została pominięta. Na wystawie zabrakło rzeczy trudno uchwytniej — aromatu kawy. Wiktoria wiedeńska miała bowiem także wymiar kulinarno-kulturowy.

Wśród ogromnych zapasów żywności zgromadzonych w tureckich taborach był wielki skład kawy. W nagrodę za zasługi król podarował go Jerzemu Franciszkowi Kulczyckiemu⁶, kurierowi dostarczającemu wojskom sojuszniczym wieści z oblężonego Wiednia. Dar ten Kulczycki umiejętnie wykorzystał, otwierając w Wiedniu jedną z pierwszych kawiarni. Z czasem zwyczaj spożywania w nich tego aromatycznego napoju upowszechnił się na całym świecie.

⁶ Jerzy Franciszek Kulczycki (ok. 1640–1694), rodem prawdopodobnie z Kulczyc pod Samborem; tłumacz języka tureckiego i kupiec towarów orientalnych osiedlony w Wiedniu; zob. Z. Abrahamowicz, *Kulczycki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 128–129; O. Forst de Battaglia, *Jan Sobieski król Polski*, przeł. K. Szyszkowska, Warszawa 1983, s. 213; J. Stoye, *Oblężenie Wiednia*, przeł. M. Bielewicz, Kraków 2009, s. 195–197, 224, 318.

Jerzy Gaul

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

AUSTRIACKIE WYSTAWY Z OKAZJI TRZECHSETNEJ ROZNICY URODZIN CESARZOWEJ MARIII TERESY HABSBUK (1717–1780)

Maria Teresa Walburga Amalia Christina von Habsburg (ur. 13 V 1717 r. w Wiedniu, zm. 29 XI 1780 r. w Wiedniu) była córką cesarza Karola VI Habsburga i księżniczki Elżbiety von Braunschweig-Wolfenbüttelick. Fenomen arcyksiężnej Marii Teresy polegał na tym, że chociaż była królową Czech i Węgier, nigdy nie została wybrana ani koronowana na cesarzową, a mimo to wszyscy tak właśnie ją nazywali. Uważano ją też za Monarchinię (*Landesmutter*), gwarantującą trwałość wielonarodowej monarchii. Stała się mitem, który w obrazach, pomnikach, muzyce i w literaturze oddziałuje do dzisiaj, jako wzór ofiarnej matki, dobrej żony, gorliwej katoliczki i najpotężniejszej władczyni imperium habsburskiego.

Centralne miejsce w uroczystych obchodach jubileuszu Marii Teresy zajęła przygotowana z rozmachem wystawa zatytułowana „Maria Teresa: strateg — matka — reformatorka” (Maria Theresa. Strategin-Mutter-Reformerin). Była pokazywana od 15 III do 29 XI 2017 r. równolegle w czterech miejscach: w Wiedniu w Składzie Wyposażenia Dworskich (Hofmobiliendepot) i w Cesarskiej Wozowni w Schönbrunnie (Kaiserliche Wagenburg Schönbrunn) oraz w Dolnej Austrii w pałacu Schloss Hof i na zamku w Niederweiden.

Ekspozycję „Sojusze i wrogości” (Bündnisse und Feindschaften) zaprezentowano w pałacu Schloss Hof. Wzniesiona przez ks. Eugen von Savoyen rezydencja została rozbudowana przez Marię Teresę, która urządziła tam w 1775 r. apartament po śmierci małżonka. Poprzez „sankcję pragmatyczną” z 1713 r. ojciec Karol VI zagwarantował Marii Teresie prawo do sukcesji i niepodzielność obszarów pod panowaniem Habsburgów. Jednak po śmierci Karola VI, wskutek słabości Austrii w starciu z Prusami, które dokonały najazdu na Śląsk, prawa Marii Teresy zostały poddane w wątpliwość przez córki Józefa I Habsburga. Rozpoczęła się austriacka wojna sukcesyjna (1740–1748), w której brała udział bez mała cała Europa. Akceptacja jej pretensji do władzy nastąpiła dopiero w 1749 r. Wiele lat dalszego panowania Marii Teresy także naznaczyły wojny. W celu odzyskania Śląska doprowadziła w 1756 r. do wojny z Prusami (wojna siedmioletnia), a w 1772 r. Austria razem z Prusami i Rosją dokonała

I rozbioru Polski. Po ślubie w 1736 r. z księciem Lotaryngii Franciszkiem I Stefanem, późniejszym cesarzem Franciszkiem I Stefanem, zapoczątkowała dom Habsbursko-Lotaryński. Strategiczny charakter miała jej polityka małżeńska, która doprowadziła do odwrócenia przymierzy i do zawarcia sojuszu z Francją. Wystawa pokazała trudności związane z przejściem władzy, wojnami i zawartymi traktatami pokojowymi, utraty terytoriów i nabytki. Obrazy bitew i portrety wybitnych osobistości dokumentują nie tylko jasną stronę tych czasów, lecz także bardziej posępne oblicze, czemu towarzyszyła jednak troska o inwalidów oraz sieroty.

Maria Teresa równorzędnie traktowała interesy polityczne i sprawy rodzinne. Ze związku z Franciszkiem I Stefanem urodziła aż szesnaścioro dzieci, z których 10 osiągnęło wiek dojrzały, w tym cesarza Józefa II, wielkiego księcia Toskanii i cesarza Austrii Leopolda II oraz — wydaną za Ludwika XVI — Marię Antoninę. Pilnie nadzorowała ich wychowanie i przygotowanie do życia na książęcym dworze. Polityka małżeńska dała jej przydomek „teściowej Europy”. Ten aspekt jej życia pokazała wystawa „Rodzina i testament” (Familie und Vermächtnis), prezentowana w „Składzie Wyposażenia Dworskich” w Wiedniu, gdzie próżno jednak poszukiwać poloników.

W kolejnej ekspozycji, zatytułowanej „Kobieca siła i przyjemności życia” (Frauenpower und Lebensfreude) w Cesarskiej Wozowni w Schönbrunnie w centrum uwagi znalazły się nie wojna i polityka, lecz życie cesarzowej, w tym obchodzone przez nią święta. Autopromocja, akcentująca nie tylko jej kobiecość, ale także cnoty władcy, przyczyniła się do jej pozytywnego odbioru nie tylko jako matki kraju, ale także władczyni i reformatorki. Zaprezentowane na wystawie obrazy, kosztowne szaty, ozdobne pojazdy i wyposażenie jeździeckie, pozwalają — jak zapewniali organizatorzy — ujrzeć blask epoki z 2. połowy XVIII w.

W pałacyku myśliwskim Niederweiden, wzniesionym przez Rüdigerę hr. von Starhemberga i gruntownie przebudowanym przez Marię Teresę, ekspozycja „300 lat Marii Teresy — modernizacja i reformy” (300 Jahre Maria Theresia — Modernisierung und Reformen) opowiadała o wielkich reformach wewnętrznych, zmieniających państwo i kształtujących styl rządzenia w 2. połowie XVIII w. Gdy w 1740 r. Maria Teresa przejmowała rządy, monarchia habsburska stała przed ogromnymi problemami politycznymi i gospodarczymi. Od 1749 r. Maria Teresa wraz z Franciszkiem I Stefanem, a później z synem (współregentem) Józefem II Habsburgiem, rządziła w duchu oświeceniowego absolutyzmu. Rozpoczęto wprowadzanie zmian w armii, w gospodarce, w rolnictwie, w administracji, w szkolnictwie, tworząc podstawy nowoczesnego państwa. Istotną rolę odegrali w tym jej doradcy, będący pod wpływami ideologii oświecenia: Friedrich Wilhelm Haugwitz, Wenzel Anton Kaunitz, Gideon Laudon, Gerhard van Swieten¹, Joseph von Sonnenfels oraz syn cesarzowej — Józef II. Dzięki tym reformom Austria stała się mocarstwem europejskim, a Wiedeń drugim, po Paryżu, ośrodkiem sztuki, kultury, życia towarzyskiego oraz mody w Europie. Poglądy Marii Teresy stały jednak w jaskrawej sprzeczności z oświeceniową ideologią. Jej

¹ O ich znaczeniu świadczy fakt, że na pomniku cesarzowej, wykonanym w 1888 r. przez Kaspára von Zumbuscha (Maria Theresien-Platz w Wiedniu), znaleźli się także jej generałowie i doradcy, m.in. Haugwitz, Kaunitz, Laudon i von Swieten.

zainteresowaniu sztuką i potrzebom reprezentacji zawdzięczamy wybitne dzieła kultury i wspaniałe architektoniczne dziedzictwo pałacu w Schönbrunn.

Kolejną ważną wystawę przedstawiono w dniach 17 II–5 VI 2017 r. w Sali Ozdobnej Austriackiej Biblioteki Narodowej. Głównym tematem była osoba Marii Teresy i jej rola w Austrii i w Europie (Maria Theresia. Habsburg mächtigste Frau). Grafiki, obrazy i druki pokazały życie Marii Teresy i trwałe efekty jej panowania. Wystawa pokazała zarówno porażki, jak też kulturowe osiągnięcia jej czasów. Zmodernizowała monarchię jak żaden inny władca przed nią i po niej. Jednak aż do swej śmierci w 1780 r. uważała się za władczynię z łaski Boga, przywiązując wielką wagę do wiary i tradycji. Liczne portrety cesarzowej, niczym fotografie, ukazywały różne momenty jej życia: w stroju uroczystym (1745), z małżonkiem i dziećmi (1760), po śmierci męża w stroju żałobnym (1770).

Do innych, mniej spektakularnych, chociaż ważnych wystaw należała: „Maria Teresa i sztuka” (Maria Theresia und die Kunst) pokazywana od czerwca do listopada 2017 r. w Dolnym Belwederze w Wiedniu. Warto przypomnieć, że decyzja umieszczenia w tym pałacu galerii cesarskiej zapadła właśnie w czasach jej panowania. Patronat Marii Teresy zaowocował licznymi zamówieniami tak różnych dzieł, jak: miniatury, malarstwo sztalugowe, freski i wyposażenie wnętrz o zróżnicowanej tematyce, na przykład portrety, alegorie i krajobrazy. Z kolei w Muzeum Historii Sztuki (Kunsthistorisches Museum Wien) od marca 2017 do lutego 2018 r. pokazywano wystawę „Do rąk własnych Jej Wysokości. Medaliony Marii Teresy” (Zuhanden Ihrer Majestät. Medaillen Maria Theresias). Zaprezentowano ponad 2000 medalionów ze złota i srebra, pochodzących z byłego cesarskiego Gabinetu Numizmatycznego. Dokumentują one narodziny dzieci cesarzowej, dynastyczną politykę małżeńską, hołdy, wojny sukcesyjne i wewnętrzne reformy.

Tak liczne wystawy, przygotowane dla uczczenia trzechsetnej rocznicy urodzin cesarzowej, najlepiej świadczą nie tylko o roli Marii Teresy w historii Austrii, ale także o żywotności jej mitu.

INWENTARZE ZESPOŁÓW I ZBIORÓW ARCHIWALNYCH ZATWIERDZONE PRZEZ KOMISJĘ METODYCZNĄ AGAD W ROKU 2017

Informacja o inwentarzach zespołów i zbiorów archiwalnych opracowanych w 2017 r. jest uzupełnieniem danych zawartych w informatorze o zasobie archiwalnym AGAD¹ oraz innych publikacjach². W 2017 r. udostępniono następujące inwentarze:

Zespół nr 252, Trybunał Handlowy w Warszawie, 1849, 1853, 1866–1867, 1870–1876, [1897]; 11 j.a., 0,06 mb., opracowała Anna Wardzińska. Działający od czasów Księstwa Warszawskiego Trybunał Handlowy rozstrzygał sprawy, w których pozwana osoba lub firma miały siedzibę w Warszawie lub województwie mazowieckim bądź guberni warszawskiej. Trybunał był instancją pierwszego stopnia w sprawach w których przedmiot sporu szacowano na więcej niż 1600 złotych, a ostatnią instancją dla przedmiotów sporu poniżej tej sumy. Po likwidacji Trybunału w 1876 r. jego akta przejął rosyjski Sąd Handlowy w Warszawie, którego zadaniem było dokończenie spraw wniesionych wcześniej. Na początku XX w. część akt Trybunału trafiła do AGAD (gdzie potem uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej), inna część, w nieustalonych okolicznościach, znalazła się w Rosji, skąd powróciła dopiero w 1962 r. podczas akcji rewindykacyjnej polskich materiałów archiwalnych z ZSRR. W 2016 r. w ramach scalania zespołów wpłynęły do AGAD dwie jednostki akt Trybunału Handlowego

¹ Zob. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*. wyd. II rozszerzone i uzupeł., red. D. Lewandowska, Warszawa 2008.

² *Inwentarze zespołów (zbiorów) archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w latach 2009–2010*, oprac. M. Koška, *Miscellanea Historico-Archivistica* (dalej: MHA), t. 17, 2010, s. 281–183; *Inwentarze zespołów i zbiorów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2011*, oprac. M. Koška, MHA, t. 19, 2012, s. 353–355; *Inwentarze zespołów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2012*, oprac. M. Koška, MHA, t. 20, 2013, s. 289–291; *Inwentarze zespołów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2013*, oprac. M. Koška, MHA, t. 21, 2014, s. 420–422; *Inwentarze zespołów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2014*, oprac. M. Koška, MHA, t. 22, 2015, s. 380–382; *Inwentarze zespołów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2015*, oprac. M. Koška, MHA, t. 23, 2016, s. 349–351; *Inwentarze zespołów i zbiorów archiwalnych zatwierdzonych przez Komisję Metodyczną AGAD w roku 2016*, oprac. M. Koška, MHA, t. 24, 2017, s. 345–349.

przechowywane wcześniej w Archiwum Państwowym w Warszawie, w zespole nr 3329. Zachowane akta spraw dotyczą zwrotu długów pieniężnych, z czego 7 j.a. zawiera pretensje do różnych osób wniesione przez kupca warszawskiego Szlamę Feinmessaera. Do inwentarza został sporządzony indeks osobowy. Akta nie są zmikrofilmowane ani zeskanowane.

Zespół nr 354, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Rękopisy Biblioteczne, 1575–1936; 270 j.a., 4,60 mb., opracował Rafał Jankowski. W 1955 r. z Warszawskiego Archiwum Radziwiłłów przechowywanego w AGAD do Biblioteki Narodowej w Warszawie przekazano 85 rękopisów bibliotecznych. Były to głównie skrypty i podręczniki z XVII w. pochodzące ze szkoły w Białej (Podlaskiej) oraz rękopisy literackie — Jana Andrzeja i Zbigniewa Morsztynów, Wacława Potockiego i Macieja Strykowskiego. Z rękopisów pozostałych w AGAD po 1962 r. utworzono dodatkowy dział w zespole Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Znajdują się w nim katalogi bibliotek w Nieświeżu, Białej, Królewcu i Poznaniu, biblioteki po feldmarszałku Jakubie Henryku Flemmingu i biblioteki żółkiewskiej (Sobiejskich, potem Załuskich). W dziale Radziwiłłowa zgromadzono autografy Radziwiłłów, sztuki teatralne i przekłady autorstwa Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej, diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”. Są tam również diariusze podrózne i pamiętniki (Karola Stanisława Radziwiłła, Luizy z Hohenzollernów Radziwiłłowej), genealogia rodu Szydłowieckich uzupełniona przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę”, a także katalog obrazów pochodzących z zamku w Nieświeżu z przełomu XIX i XX w.

Wśród rękopisów bibliotecznych zachowały się również sumariusze dokumentów i kopiariusze przywilejów dla Radziwiłłów, przywilejów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, dokumenty dotyczące Zakonu Kawalerów Maltańskich (kopia statutu dla komandorii z terenu woj. nowogródzkiego, spis członków zakonu, z podziałem na prowincje z 1723 r.). Wśród rejestrów skarbców i wszelkiego majątku ruchomego zachował się spis ruchomości ks. Bogusława Radziwiłła z 1656 r., opis skarbcza w Nieświeżu Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” z 1765 r., rejestr rzeczy Marty z Trembickich Radziwiłłowej z 1750 r., inwentarz majątku Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z 1737 r. i inne. Do inwentarza zostały opracowane indeksy, osobowy i geograficzno-rzeczowy. Akta nie są zmikrofilmowane ani zeskanowane.

Zbiór nr 537, Zbiór Lecha Kokocińskiego akt Kościoła greckokatolickiego z archidiecezji lwowskiej i diecezji przemyskiej, 1780–1920; 11 j.a., 0,20 mb., opracowała Monika Michalska. Kolekcja dokumentów przypadkowo zebranych przez ofiarodawcę zawiera akta władz diecezjalnych, zarządzenia władz państwowych i diecezjalnych oraz akta kilku parafii, głównie z diecezji przemyskiej. Wśród nich są, mogące zainteresować genealogów, zapowiedzi przedślubne z parafii Rokitno w dekanacie Obroszyn, z lat 1852–1892, 1920, a także inwentarze ruchomości i nieruchomości tej parafii sporządzane w latach 1840–1884 i wykaz ruchomości cerkiewnych z 1907 r. Do inwentarza został sporządzony indeks geograficzny. Akta nie są zmikrofilmowane ani zeskanowane.

Zespół nr 538, Papiery Magierów, 1780–1807, 1852; 9 j.a., 0,05 mb., opracował Jarosław Zawadzki. Dokumenty przechowywane w AGAD stanowią fragment archiwum rodzinnego Magierów h. Szeliga. Rajmund Magier był właścicielem kamienicy przy ul. Pivnej w Warszawie. Jego syn Benedykt (przed 1762–1794), jako oficer artylerii pełnił służbę w Kamieńcu Podolskim. Zginął

podczas powstania kościuszkowskiego. Drugi syn — Antoni (1762–1837), był fizykiem, meteorologiem, profesorem fizyki w Liceum Warszawskim i członkiem Królewskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Jako dar potomków Magierów (rodzeństwa Zbigniewa i Anny Tyszków) do AGAD zostały przekazane głównie listy Antoniego, Benedykta i Rajmunda Magierów. Szczególnie interesujące są listy Benedykta, w których opisywał funkcjonowanie garnizonu kamienieckiego, ale też rzeczy niecodzienne (nalot szarańczy, pokaz lotów balonów). Skany dokumentów są dostępne w Internecie na stronie www.agad.gov.pl/inwentarze/Magier538.xml <dostęp: 2018-03-26>.

Zespół nr 539, Papiery Węgierskich, Federowiczów, Grocholskich i Łąckich, 1796–1985; 23 j.a., 0,10 mb., opracował Jarosław Zawadzki. Papiery kilku rodzin przechodzące między nimi na drodze dziedziczenia, w 2. połowie XX w. trafiły do Elżbiety Łąckiej. Najciekawsze z nich związane są ze służbą wojskową kolejnych przedstawicieli wspomnianych rodzin: Apolinarego Węgierskiego, porucznika 7 pułku piechoty Księstwa Warszawskiego i 2 pułku strzelców pieszych, Adama Federowicza, podporucznika 6 pułku piechoty Księstwa Warszawskiego i Józefa Federowicza, kapitana wojsk polskich (zięcia Apolinarego Węgierskiego). Obaj Federowiczowie brali udział w powstaniu listopadowym. Akta zostały uporządkowane według dziedziczenia akt (najliczniejsze papiery po Federowiczach mają wewnętrzny układ genealogiczny). Do inwentarza został sporządzony indeks osobowy. Akta zostały zakupione w 2017 r. dzięki dofinansowaniu przekazanemu przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Akta nie są zmikrofilmowane ani zeskanowane.

Zespół nr 540, Archiwum Dembińskich z Nienadowy, 1611–1924; 22 j.a., 0,10 mb., opracował Jarosław Zawadzki. Nienadowa, w dawnej ziemi sanockiej, pierwotnie była własnością Kmitów. W XVII wieku trafiła w ręce Jana Nepomucena Dembińskiego (jedna z jego córek — Marianna była matką komediopisarza hr. Aleksandra Fredry). Ostatnimi właścicielami Nienadowy byli Mycielscy. W zespole znajdują się akta majątkowo-prawne dotyczące praw własności, akta administracyjno-gospodarcze, w tym inwentarze dóbr, korespondencja dominialna oraz akta osobiste, głównie korespondencja. Jest tam krótki list Aleksandra Fredry do dziadka, listy Aleksandra Krasickiego, Stanisława Potockiego i innych przedstawicieli arystokracji galicyjskiej. Zachował się również plan elektrowni wodnej i tartaku w Nienadowie. Do inwentarza został sporządzony indeks mieszany (osobowy i geograficzny). Archiwum Dembińskich trafiło do AGAD jako dar prof. Krzysztofa Chłapowskiego. Akta nie są zmikrofilmowane ani zeskanowane.

Jak co roku, również w 2017 r. zostały opracowane kolejne aneksy do inwentarzy zespołów ksiąg metrykalnych różnych wyznań, obejmujące księgi przekazane do AGAD w roku 2016 przez Sekcję Ksiąg Zabużańskich Urzędu Stanu Cywilnego w Warszawie. Są to aneksy do następujących zespołów archiwalnych:

- nr 299, Księgi metrykalne gmin Ewangelicko-Augsburskiego i Helweckiego Wyznania — 1 j.a. z lat 1898–1916, opracowała Dorota Lewandowska;
- nr 300, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. zabużańskich — 59 j.a. z lat 1863, 1869, 1872–1873, 1876–1916, opracował Sławomir Postek;
- nr 301, Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej — 24 j.a. z lat 1784–1915, opracowała Dorota Lewandowska;

- nr 436, Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z diecezji łuckiej — 5 j.a. z lat [1914] 1915, opracowała Renata Wincenciuk;
- nr 302, Księgi metrykalne i akta parafii prawosławnych z terenów Wołynia i Polesia, 1 j.a. z 1915 r., opracował Sławomir Postek.

Wspomniane księgi metrykalne zostały zdigitalizowane, a ich skany są udostępnione na stronie internetowej archiwum, pod adresem: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/testy.html> <2018-03-26>.

Małgorzata Końska
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

KRONIKA ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH ZA ROK 2017

13 stycznia

Na emeryturę przeszła Maria Sierocka-Pośpiech, zatrudniona w AGAD od 1 X 1979 do 31 VIII 1989 r., a następnie od 1 III 1993 r. W okresie od 1 II 1994 do 31 XII 2016 r. była kierownikiem Oddziału V — Informacji, ewidencji i udostępniania zasobu.

31 stycznia

W cyklu Archiwalne wtorki genealogiczne Rafał Górny przedstawił referat „Jak poszukiwać przodków na Śląsku — charakterystyka źródeł archiwalnych”.

7 lutego

Podczas zebrania naukowego dr Małgorzata Osiecka przedstawiła referat „Szpitale warszawskie w Królestwie Polskim w aktach Komisji Województwa Mazowieckiego”.

8 lutego

W wieku 94 lat zmarł Profesor Andrzej Tomczak, nestor archiwistyki polskiej.

13 lutego

Wykład dr. hab. Tomasza Łojewskiego z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie na temat „Obrazowanie multispektralne — sposób uwidocznienia nieczytelnych treści dokumentów i inne nowe technologie w badaniu archiwaliów”.

7 marca

Podczas posiedzenia Komisji Metodycznej zatwierdzono aneksy do inwentarzy ksiąg metrykalnych. Opracowano kolejną partię ksiąg, które w 2016 r. zostały przejęte do zasobu AGAD z Urzędu Stanu Cywilnego m.st. Warszawy. Aneksy dołączono do inwentarzy następujących zespołów: nr 299, Księgi metrykalne gmin ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania, 1764–1939 (aneks obejmuje jedną księgę z lat 1898–1916; 1 j.a., 0,05 mb.); nr 300, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. zabużańskich, 1789–1943 (aneks obejmuje 59 ksiąg z lat 1863–1916; 59 j.a., 2,80 mb.); nr 301, Księgi metrykalne z parafii wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej, 1784–1915 (aneks obejmuje 24 księgi z lat 1784–1915; 24 j.a., 0,50 mb.); nr 302,

Księgi metrykalne i akta parafii prawosławnych z terenów Wołynia i Polesia, 1823–1939 (aneks obejmuje jedną księgę z 1915 r. (1 j.a., 0,02 mb.) oraz zespołu nr 436, Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z diecezji łuckiej i wileńskiej, 1799–1915 (aneks obejmuje 5 ksiąg z [1914] 1915 r.; 5 j.a., 0,09 mb.). Wymienione aneksy opracowali: Dorota Lewandowska, Sławomir Postek i Renata Wincenciuk. Ponadto komisja zajmowała się problemami metodycznymi związanymi z opracowaniem zbioru nr 537, Zbiór Lecha Kokocińskiego akt Kościoła greckokatolickiego z archidiecezji lwowskiej i diecezji przemyskiej, z lat 1780–1920 (11 j.a.; 0,20 mb.).

23 marca

W zebraniu sprawozdawczym podsumowującym działalność AGAD w roku 2016 wzięły udział dr Wojciech Woźniak, naczelny dyrektor archiwów państwowych.

28 marca

Podczas zebrania naukowego prof. Janusz Grabowski przedstawił publikację *Katalog dokumentów i listów z Archiwum Państwowego w Gdańsku* (Gdańsk 2016), opracowany przez Sobiesława Szybkowskiego.

Odbyło się kolejne spotkanie z cyklu Archiwalne wtorki genealogiczne, na którym dr Hubert Wajs w referacie „Szkoccy imigranci” przedstawił uwagi na marginesie książki M. K. McLeod, *Pionierzy przemian. Szkoci w Polsce 1800–1918* (Warszawa 2016).

29 marca

W związku z jubileuszem 650-lecia obecności Ormian w Polsce w Pałacu Prezydenckim odbyło się spotkanie prezydenta Andrzeja Dudy z przedstawicielami społeczności ormiańskiej. Uroczystość uświetnił pokaz dokumentu pergaminowego z AGAD (Zb. dok. perg., sygn. 6197) — przywileju króla Kazimierza Wielkiego wydanego we Lwowie 4 II 1367 r. dla biskupa ormiańskiego Grzegorza, zezwalającego mu na sprawowanie jurysdykcji nad Ormianami osiedlającymi się w Polsce.

11 kwietnia

Komisja Metodyczna zatwierdziła inwentarze archiwalne zbioru nr 537, Zbiór Lecha Kokocińskiego akt Kościoła greckokatolickiego z archidiecezji lwowskiej i diecezji przemyskiej, z lat 1780–1920 (11 j.a.; 0,20 mb.) w opracowaniu Moniki Michalskiej oraz — po włączeniu dopływu 2 j.a. przekazanych z Archiwum Państwowego w Warszawie — zespołu nr 252, Trybunał Handlowy z lat 1849–1876 (11 j.a.; 0,06 mb.), w opracowaniu Anny Wardzińskiej.

22 kwietnia

Z okazji 226. rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja w Zachodniopomorskim Urzędzie Wojewódzkim w Szczecinie odbył się pokaz specjalny oryginału Ustawy Rządowej — Konstytucji 3 maja, udostępnionego przez Archiwum Główne Akt Dawnych.

25 kwietnia

Na zebraniu naukowym prof. Janusz Grabowski wygłosił referat „Otoczenie i dwór Janusza II, księcia mazowieckiego (1471–1495)”.

26 kwietnia

Rada Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego nadała mgr Alicji Nowak stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie historii na podstawie rozprawy doktorskiej „Loteria w Królestwie Polskim (1815–1867)”, napisanej pod kierunkiem prof. Alicji Kuleckiej.

28 kwietnia

Wykład otwarty dr. Michała Kuleckiego na temat Konstytucji 3 maja, jej znaczenia i okoliczności uchwalenia, połączony z pokazem dokumentu.

3 maja

Pokazy specjalne oryginałów Konstytucji 3 maja oraz dokumentów z czasów Sejmu Wielkiego. AGAD odwiedziło ok. 200 osób.

9 maja

Komisja Metodyczna zatwierdziła inwentarz zespołu nr 538, Papiery Magierów, z lat 1780–1807, 1852 (9 j.a.; 0,05 mb.) opracowany przez Jarosława Zawadzkiego. W ramach międzyarchiwalnego scalania zespołów do zasobu AGAD włączono materiały archiwalne (2 j.a.) przekazane z Archiwum Państwowego w Warszawie na polecenie Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Jeden poszyt akt z Mińskiej Gubernialnej Komisji Śledczej z 1831 r. (1 j.a.; 0,02 mb.) włączono do zespołu nr 202, Zbiór materiałów Mińskiego Koła Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Inny poszyt (1 j.a.; 0,01 mb.), zawierający korespondencję Komisji Nawigacyjno-Opisowej przy Ministerstwie Komunikacji z lat 1878–1879, włączono do zespołu nr 262, Zarząd Warszawskiego Okręgu Komunikacji.

12 maja

W ramach współpracy pomiędzy instytucjami wyróżnionymi Europejskim Znakiem Dziedzictwa, w Mundaneum w Mons (Belgia) zaprezentowano wystawę poświęconą Konstytucji 3 maja.

20 maja

W ramach XIV Nocy Muzeów w Warszawie zorganizowana została Wiślana Noc Muzeów w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Wystawę materiałów archiwalnych dotyczących Wisły obejrzało 1225 osób.

30 maja

Podczas zebrania naukowego Urszula Kacperczyk przedstawiła referat „Archiwalia sejmowe epoki Stanisławowskiej w zasobie oddziału I AGAD”.

8–9 czerwca

W Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu odbyła się konferencja naukowa „Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie wschodniej w XIX i na początku XX wieku”, współorganizowana przez Archiwum Główne Akt Dawnych.

9 czerwca

Wizyta przedstawicieli Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu w Kazaniu (Federacja Rosyjska) z dr. Rafailem Khakimovem na czele, podczas której podpisano list intencyjny w sprawie współpracy przy digitalizacji materiałów archiwalnych z zasobu AGAD dotyczących dziejów Tatarów.

10 czerwca

W ramach obchodów Międzynarodowego Dnia Archiwów, AGAD włączyło się w cykl imprez popularyzacyjnych organizowanych w Pałacu Staszica podczas VIII Warszawskiego Pikniku Archiwalnego, prezentując wystawę na temat Konstytucji 3 maja.

12 czerwca

Posiedzenie Komitetu Redakcyjnego czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”, na którym poinformowano o złożeniu ankiety ewaluacyjnej do oceny czasopism naukowych oraz zatwierdzono zawartość tomu XXIV rocznika.

13 czerwca

Na zebraniu naukowym dr Michał Kulecki wygłosił referat „Sumaryzacja Metryki Koronnej z czasów króla Stefana Batorego”.

Podczas posiedzenia Komisji Metodycznej omawiano problemy metodyczno-archiwalne związane z opracowaniem i inwentaryzacją działu Rękopisy biblioteczne z lat 1592–1936 (300 j.a., 4,50 mb.) z zespołu Archiwum Warszawskie Radziwiłłów.

22–24 czerwca

Archiwum Główne Akt Dawnych wspólnie z Polskim Towarzystwem Heraldycznym oraz Zamkiem Królewskim w Warszawie zorganizowały I Kongres Heraldyki Polskiej. Dwa pierwsze dni obrad prowadzono na Zamku Królewskim, w trzecim dniu kongresu obrady przeniosły się do AGAD, gdzie pokazano także wystawę heraldyczną.

4 lipca

Wizyta w AGAD przedstawicieli polskich i zagranicznych instytucji wyróżnionych Znakiem Dziedzictwa Europejskiego, dla których przygotowano pokazy specjalne Konstytucji 3 maja oraz aktu Unii Lubelskiej.

19 lipca

Wizyta informacyjna dr. Wojciecha Woźniaka, naczelnego dyrektora archiwów państwowych, w sprawie planowanego utworzenia Narodowego Archiwum Rzeczypospolitej.

31 lipca

W wieku 83 lat zmarł Edward Potkowski (1934–2017), emerytowany profesor Uniwersytetu Warszawskiego i Akademii Humanistycznej w Pułtusku, w latach 1981–1986 dyrektor Archiwum Głównego Akt Dawnych, przewodniczący a następnie członek Rady Naukowo-Programowej AGAD, pomysłodawca i pierwszy redaktor czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”, a od 2015 r.

przewodniczący Rady Naukowej tego periodyku. Został pochowany 9 VIII 2017 r. na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach w Warszawie.

6 września

Nadzwyczajne posiedzenie Rady Naukowo-Programowej AGAD, obradującej w składzie poszerzonym o przedstawicieli warszawskiego środowiska naukowego. Spotkanie poświęcono omówieniu zagadnień związanych z planowanym utworzeniem Narodowego Archiwum Rzeczypospolitej.

12 września

Na zebraniu naukowym Jarosław Zawadzki wygłosił referat na temat „Szlacheccy ludzie pieniądza na Litwie na początku XVII wieku”.

18 września

Komisja Metodyczna zatwierdziła inwentarz działu Rękopisy biblioteczne z lat 1575–1946 (270 j.a., 4,60 mb.) z zespołu Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, w opracowaniu Rafała Jankowskiego.

19–20 września

Archiwum Główne Akt Dawnych zaprezentowało wystawę pod tytułem „Ormianie w Polsce — Polscy Ormianie”, przygotowaną w związku z konferencją „Ormianie Polscy. Siedem wieków istnienia”, zorganizowaną przez Komisję Kultury i Środków Przekazu Senatu RP we współpracy z Polską Akademią Umiejętności w Krakowie oraz Ormiańskim Towarzystwem Kulturalnym. Wśród gości odwiedzających wystawę był Edgar Ghazaryan, ambasador Republiki Armenii w Polsce.

23–28 września

Archiwum Główne Akt Dawnych włączyło się w program XXI Festiwalu Nauki w Warszawie. Wspólnie z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego zorganizowano debatę na temat „Tadeusz Kościuszko — najczystszy syn wolności jakiegokolwiek spotkałem...” (w nawiązaniu do słów Tomasza Jeffersona) oraz przeprowadziło lekcje archiwalne w oparciu o wystawę „Tadeusz Kościuszko — człowiek i bohater”. Ekspozycję oryginalnych archiwaliów odwiedziło łącznie 160 widzów.

19 października

W związku z obchodami 700-lecia obecności Ormian na ziemiach polskich w Archiwum Głównym Akt Dawnych przygotowano wystawę „Ormianie w Polsce — Polscy Ormianie”. Wystawę odwiedziła delegacja parlamentarzystów armeńskich pod przewodnictwem Pana Ara Babloyana, Przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego Republiki Armenii.

20 października

W sali balowej AGAD odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa z cyklu „Drogi do niepodległości 1914–1918”, część II: „Rada Regencyjna”. Jej organizatorami były AGAD, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie oraz Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

23 października

Narodowy Bank Polski wprowadził do obiegu srebrną monetę kolekcjonerską „Pięć wieków Reformacji w Polsce”. Moneta o nominale 20 zł została wyemitowana w nakładzie 200 tys. sztuk. Jej projektantką jest Anna Wątróbska-Wdowiarska. Na awersie monety, poniżej napisu Rzeczpospolita Polska, godła i nominału, znajdują się elementy zaczerpnięte z aktu Konfederacji Generalnej Warszawskiej (oryginał przechowywany w AGAD), to jest pieczęcie i cytat („pokój między rozróżnionymi w wierze zachować”) wraz z podpisem „Akt Konfederacji Warszawskiej 1573”. Na rewersie umieszczono wizerunek biskupa luterańskiego Juliusza Bursche (1862–1942).

24 października

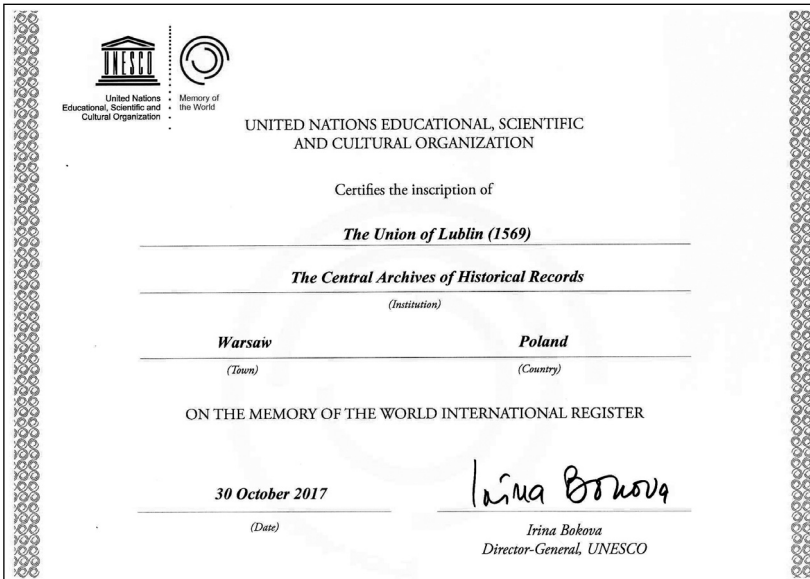
W Państwowym Litewskim Archiwum Historycznym w Wilnie otwarto wystawę „Konstytucja 3 Maja — pierwsza w Europie nowoczesna konstytucja przyjęta w sposób demokratyczny”, przygotowana przez AGAD we współpracy z Państwowym Litewskim Archiwum Historycznym oraz Instytutem Polskim w Wilnie. Wystawę pokazano w związku z uhonorowaniem przez Komisję Europejską w 2015 r. Konstytucji 3 maja Znakiem Dziedzictwa Europejskiego. Termin otwarcia zbiegł się z ważnymi datami historycznymi, Zareęczeniem Wzajemnym Obojga Narodów (20 października) i Dniem Konstytucji Republiki Litewskiej (25 października). Prezentacja wystawy na Litwie jest efektem ustaleń Polsko-Litewskiej Grupy Ekspertów do spraw Zachowania Dziedzictwa Kulturowego. W otwarciu wystawy udział wzięli naczelny dyrektor archiwów litewskich Ramojus Kraujelis, zastępca naczelnego dyrektora archiwów państwowych Ryszard Wojtkowski, dyrektor AGAD dr Hubert Wajs oraz przedstawiciele archiwum państwowego z Łotwy. Plansze wystawowe zostały przygotowane w dwóch wersjach językowych, polskiej i litewskiej. Wystawie towarzyszył katalog. Po zakończeniu ekspozycji w Wilnie wystawa była pokazywana w innych miejscowościach Litwy.

Ukazała się edycja źródłowa przygotowana przez prof. Jerzego Gaula, pod tytułem *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu. Quellen von 1914–1918 im Österreichischen Staatsarchiv in Wien*, t. II: *Ogólne Archiwum Administracji Archiwum Domu-, Dworu- i Państwa. Allgemeinen Verwaltungsarchiv und dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, wydana w koedycji Archiwum Głównego Akt Dawnych, Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Polskiej Akademii Nauk Stacji Naukowej w Wiedniu oraz Wydawnictwa DiG. Podczas promocji książki, zorganizowanej w AGAD w dniu 15 XI 2017 r., pokazano wystawę „Józef Piłsudski w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych”. Kolejna promocja książki odbyła się 5 XII 2017 r. w Stacji Naukowej PAN w Wiedniu.

Podczas zebrania naukowego Maciej Próba wygłosił referat na temat „Archiwum Roskie. Dział Militaria”.

25 października

W wieku 85 lat zmarła Maria Brzozowska-Jabłońska, wieloletni pracownik Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwaliów AGAD (1952–1992), a w latach 1975–1988 kierownik CLKA. Pogrzbek odbył się 2 XI 2017 r. na Cmentarzu Bródnowskim w Warszawie.

Certyfikat poświadczający wpisanie Akt Unii Lubelskiej na Światową Listę Programu UNESCO „Pamięć Świata”

26 października

Na posiedzeniu Komisji Metodycznej zatwierdzono inwentarze zespołu nr 539, Papiery Węgierskich, Federowiczów, Grocholskich i Łackich, z lat 1796–1985 (23 j.a., 0,10 mb.) oraz zespołu nr 540, Archiwum Dembińskich z Nienadowy, z lat 1611–1927 (22 j.a., 0,10 mb.). Obydwa inwentarze opracował Jarosław Zawadzki. Ponadto omawiano problemy metodyczne związane z opracowaniem i przynależnością zespołową ksiąg metrykalnych i akt parafialnych oraz problemy związane z nazewnictwem nowo utworzonych zespołów i zbiorów archiwalnych, włączonych do zasobu AGAD dzięki darowiznom i zakupom od osób prywatnych.

28 października

Archiwum Główne Akt Dawnych włączyło się w cykl uroczystości związanych z centralnymi obchodami jubileuszu 500-lecia Reformacji, zorganizowanych przez Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce. Jubileusz ten swym patronatem honorowym objął Prezydent RP Andrzej Duda. W AGAD odbył się pokaz specjalny aktu Konfederacji Generalnej Warszawskiej uchwalonej 28 stycznia 1573 r. Pokazom towarzyszyły prelekcje eksperckie informujące o kontekście wydania aktu, jego treści i wiszących przy nim 209 pieczęciach.

30 października

Na Światową Listę Programu UNESCO „Pamięć Świata” wpisano Akt Unii Lubelskiej. Wniosek o wpis złożyły wspólnie Polska, Litwa, Ukraina, Białoruś i Łotwa. W wyniku zawartej 1 VII 1569 r. w Lublinie unii polsko-litewskiej powstała Rzeczpospolita, wspólne państwo złączone unią realną, stworzone z połączenia Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Unia Lubelska

to już piąty obiekt z zasobu AGAD wpisany na Światową Listę Programu UNESCO „Pamięć Świata”. Wcześniej znalazły się na niej akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej z 1573 r., archiwum Komisji Edukacji Narodowej, Archiwum Radziwiłłów oraz dokumenty sułtańskie traktatów polsko-tureckich.

31 października

Ukazała się książka *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, pod redakcją Jacka Krochmala. Podczas promocji książki, która odbyła się 15 XI 2017 r., pokazano wystawę „500 lat Reformacji”.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych wdrożony został Zintegrowany System Informacji Archiwalnej (ZoSIA).

17 listopada

W sali balowej AGAD odbyła się IX konferencja naukowa z cyklu „Polonika w zbiorach państw nadbałtyckich”, na temat: Archiwalne polonika w Petersburgu. Konferencji towarzyszyła wystawa „Petersburg w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych”.

20 listopada

Ukazała się książka autorstwa Stanisława Jaśkowskiego, Dariusza Kołodziejczyka i Piruzy Mnatsakanyan, *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosem w Eczmiadynie w świetle dokumentów archiwalnych*. Jest to edycja źródłowa 18 dokumentów z lat 1608–1712 wraz z ich transkrypcją oraz tłumaczeniem. W wydaniu krytycznym opublikowano korespondencję dyplomatyczną władców Persji i Rzeczypospolitej oraz najwyższych dostojników obydwu państw, a ponadto korespondencję katolikosów ormiańskich z królami polskimi. W promocji książki, zorganizowanej w AGAD w dniu 19 XII 2017 r., wzięli udział Pan Edgar Ghazaryan, ambasador Republiki Armenii w Polsce oraz S. Mostafa Hosseinipour, radca ambasady Islamskiej Republiki Iranu. Podczas promocji pokazana została wystawa dokumentów perskich oraz listów katolikosów ormiańskich z zasobu AGAD.

29 listopada

Opublikowany został tom XXIV czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”.

30 listopada–1 grudnia

Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów AGAD zorganizowało roczny zjazd pracowników konserwacji z archiwów państwowych.

12 grudnia

Posiedzenie Rady Naukowo-Programowej AGAD poświęcone omówieniu inicjatyw naukowych, wydawniczych i popularyzatorskich zrealizowanych w Archiwum Głównym w roku 2017 oraz przedstawieniu planu wydarzeń naukowo-wydawniczych i popularyzatorskich na rok 2018.

18 grudnia

Posiedzenie Komitetu Redakcyjnego czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”, na którym omawiano tekę redakcyjną tomu XXV czasopisma.

27 grudnia

Ukazała się książka *Dziedzictwo książąt mazowieckich. Stan badań i postulaty badawcze. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum i Archiwum Główne Akt Dawnych, 27–28 października 2016 r.*, pod redakcją Janusza Grabowskiego, Rafała Mrocza i Przemysława Mrozowskiego.

29 grudnia

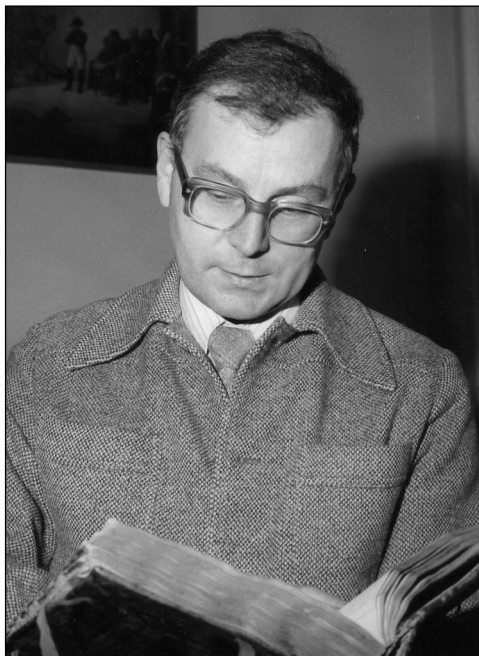
Ukazały się publikacje: *Konstytucja 3 maja (1791). Pierwsza w Europie nowoczesna konstytucja przyjęta w sposób demokratyczny*, autorstwa Michała Kuleckiego, Magdaleny Morawskiej i Huberta Wajsa, tłumaczenie angielskie tej broszury (*The Constitution of May 3 (1791). The First Modern Constitution in Europe Adopted Democratically*) oraz *Unia Lubelska 1 lipca 1569*, autorstwa Huberta Wajsa.

31 grudnia

W zasobie AGAD było 468 zespołów i zbiorów archiwalnych liczących łącznie 314 736 j.a., mierzących 6538,88 mb. Księgozbiór biblioteki AGAD liczył 26 491 tytułów wydawnictw zwartych i ciągłych (32 702 woluminy), w tym 495 starodruków oraz 160 tytułów czasopism polskich i 80 tytułów czasopism zagranicznych.

Jacek Krochmal
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

VII. IN MEMORIAM

Edward Potkowski w Archiwum Głównym Akt Dawnych, 1983 r.

EDWARD POTKOWSKI **(10 V 1934–31 VII 2017)**

Edward Potkowski urodził się na Górnym Śląsku, w Lyskach koło Rybnika. Dzieciństwo, przypadające na lata okupacji niemieckiej i pierwsze lata po wojnie, spędził w wielkopolskich Sulmierzycach, dokąd służbowo przeniesiono w 1935 r. jego ojca, pracownika Straży Granicznej. Studia, rozpoczęte we Wrocławiu, ukończył w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, w którym został zatrudniony w 1963 r. Od 1986 r. do przejścia na emeryturę w 2004 r., Profesor Edward Potkowski był pracownikiem Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Warszawskiego (od 1997 r.

Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych UW). W latach 1991–2004 kierował tam Zakładem Wiedzy o Dawnej Książce. Od chwili powstania Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku (obecnie Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора) Edward Potkowski był jej współpracownikiem, a w latach 2008–2012 kierownikiem Katedry Bibliologii i Komunikacji Społecznej. W 1989 r. otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1997 r. profesora zwyczajnego w zakresie nauk humanistycznych.

Od listopada 1981 r. do kwietnia 1986 r., wówczas jeszcze docent Edward Potkowski, był dyrektorem Archiwum Głównego Akt Dawnych¹. Rozwinęła się wówczas w archiwum działalność naukowa, wydawnicza i wystawiennicza oraz współpraca na tym polu z innymi instytucjami kultury.

W 1983 r. archiwum aktywnie uczestniczyło w obchodach trzechsetnej rocznicy Odsieczy Wiedeńskiej. Dokumenty z zasobu AGAD prezentowane były na wystawach w Zamku Królewskim w Warszawie i Zamku Królewskim na Wawelu. Pokłosem tych wydarzeń była edycja wyboru dokumentów *Król Jan III Sobieski i jego epoka* przygotowana przez Józefa Płochę z przedmową Edwarda Potkowskiego. Za Jego kadencji, również w 1983 r., archiwum obchodziło 175 rocznicę swego istnienia, uczczoną konferencją naukową oraz kilkoma jubileuszowymi publikacjami. Sam opracował jedną z nich — fragment wydanego w 1908 r. *Vademecum* Teodora Wierzbowskiego, obejmujący wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski. W następnym roku AGAD włączyło się w obchody 190. rocznicy Insurekcji Kościuszkowskiej. Barbara Sobolowa dokonała wyboru źródeł z zasobu AGAD *Powstanie kościuszkowskie w dokumencie archiwalnym*, który ukazał się ze wstępem Edwarda Potkowskiego.

Trwałym śladem jaki ówczesny dyrektor pozostawił po sobie w AGAD są bez wątpienia „Miscellanea Historico-Archivistica”. Początkowo miały one charakter serii wydawniczej, z czasem jednak nabrały cech czasopisma naukowego o tematyce historyczno-archiwalnej. Należą dziś do grupy najstarszych czasopism wydawanych przez archiwa państwowe w Polsce. W pierwszym tomie, opublikowanym w 1985 r., znalazły się materiały z sesji jubileuszowej dla uczczenia 175-lecia istnienia AGAD. Do publikowania w „Miscellaneach” dyrektorowi Potkowskiemu udało się pozyskać wielu historyków i archiwistów, głównie z warszawskiego środowiska naukowego. Był redaktorem pierwszych trzech tomów, a później zamieszczał artykuły w tym periodyku. W 2015 r. stanął na czele, powołanej wówczas, międzynarodowej Rady Naukowej „Miscellaneów”.

Edward Potkowski był pierwszym przewodniczącym, a w kolejnych kadencjach, członkiem Rady Naukowo-Programowej powołanej w 1999 r. przy Archiwum Głównym Akt Dawnych. Mimo że praca w Archiwum Głównym Akt Dawnych była tylko krótkim etapem zawodowej aktywności prof. Potkowskiego, związki z archiwum utrzymywał do końca życia. Uświetniał swą obecnością uroczyste otwarcia wystaw organizowanych w AGAD, brał także aktywny udział w konferencjach naukowych, często je prowadząc i moderując dyskusję. Był

¹ Kierowanie AGAD przez Edwarda Potkowskiego szczegółowo omówił Jacek Krochmal, *Edward Potkowski jako dyrektor Archiwum Głównego Akt Dawnych (1981–1986)* [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 21–32.

miłym i wyczekiwany gościem, nie tylko przez tych pracowników archiwum dla których kiedyś był dyrektorem, ale też przez młodsze pokolenie archiwistów, którzy znali Go wyłącznie z tych spotkań. Dowodem wdzięczności całego środowiska archiwalnego za tę nieustanną obecność w naszym życiu było dedykowanie Mu, z okazji osiemdziesiątych urodzin, CXV tomu „Archeionu”². Natomiast własną inicjatywą AGAD, wspartą przez Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych UW i Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych było ofiarowanie profesorowi w 2015 r. księgi jubileuszowej przygotowanej dla uczczenia Jego osiemdziesiątych urodzin³.

Edward Potkowski zmarł w Warszawie 31 lipca 2017 r. Na zawsze pozostanie częścią historii Archiwum Głównego Akt Dawnych.

Małgorzata Końska
(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

² W tomie znajdują się artykuły prezentujące dorobek naukowy Profesora: M. Końska, *Profesor Edward Potkowski — sylwetka uczonego*, „Archeion” CXV (2014), s. 13–18; K. Kozłowski, *Profesor Edward Potkowski w przestrzeni humanistycznej Pomorza Zachodniego*, „Archeion” CXV (2014), s. 19–24.

³ *Historia Memoria Scriptum*, op. cit. W księdze zestawiono bibliografię publikacji Profesora za lata 1999–2015, opracowaną przez Małgorzatę Końską (op. cit., s. 13–20). Bibliografia wcześniejszych publikacji (za lata 1960–1998) została zestawiona przez Jerzego Kaliszuka i zamieszczona w książce *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięciolate urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa–Pułtusk 1999. Z okazji osiemdziesiątych urodzin Profesora, na Wydziale Humanistycznym UMCS w Lublinie odbyła się konferencja naukowa *Exemplis discimus*, dotycząca problematyki dawnej książki, zorganizowana przez Piotra Taflowski (materiały z tej konferencji są dostępne pod adresem: www.academia.edu/20171482). Jest on również autorem tekstu *Wspomnienia o Profesorze Edwardzie Potkowskim [w:] Z Badań nad Książką i księgozbiorem Historycznymi*, t. 11, 2017, s. 21–27. Wspomnienie o Profesorze autorstwa M. Koński (w wersji nieco zmienionej, niż publikowana tutaj) zamieszczono w czasopiśmie „Archeion”, t. 118, 2017, s. 678–680.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych
AGZ — *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 10, Lwów 1884
- AJZR — *Архивъ юго-западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ [...]*, ч. 1, т. 10–11, Кіевъ 1904
- AKP — Archiwum Królestwa Polskiego (w AGAD)
AOK — Armeeoberkommando (Naczelna Komenda Armii)
AR — Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (w AGAD)
ATJKr — Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie
- AZR — *Акты, относящиеся к истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією*, т. 3–5, Санктпетербург 1848–1853; zob. AЗР
- b.d. — bez (brak) daty
b.d.d. — bez (brak) daty dziennej
Bd. — Band / tom
b.m. — bez (brak) miejsca
b.m.d. — bez (brak) miejsca i daty
b. pag. — bez (brak) paginacji
c. i k. — cesarski i królewski (kaiserlich und königlich)
c. k. — cesarsko-królewski
CKN — Centralny Komitet Narodowy
CKO — Centralny Komitet Obywatelski
dz. — dział
f. (F.) — фонд (фонд; zespół archiwalny)
GARF — Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Государственный архив Российской Федерации; ГАРФ)
- gen. — generał
GG — General Gouvernement (Generalne Gubernatorstwo)
GGW — Generalne Gubernatorstwo Wojskowe
gr — grosz
h. — herb (herbu)
H. — Heft / zeszyt
hg. — herausgegeben / wydał
hr. — hrabia

- IMT — *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, oprac. i podał do druku J. Sawicki, t. 1–2, Warszawa 1972–1973
- IH RAN — Instytut Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu
- inw. — inwentarz (część zespołu archiwalnego, zob. op.)
- j.a. — jednostka archiwalna (teczka, księga, poszyt itp.)
- Jg. — Jahrgang / Rocznik
- k. — karta
- k. d. — kaiserlich-deutsche — cesarsko-niemiecki
- k. k. — kaiserlich-königlich
- k. u. k. — kaiserlich und königlich
- KDKW — *Kodeks Dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków 1948
- kop. — kopia
- kpt. — kapitan
- KRSW — Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
- ks. — książę, księżna; książdz
- KTSSN — Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych
- KUL — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
- LM — *Lietuvos metrika (1524–1529). Kn. nr. 14, Księga zapisów*, Vilnius 2008
- mb. — metr bieżący
- MGG — Militärgeneralgouvernement (Generalne Gubernatorstwo Wojskowe)
- MHA — „Miscellanea Historico-Archivistica”
- mjr — major
- MK — Metryka Koronna (w AGAD)
- mp. — *manu propria* (własnoręcznie)
- mps — maszynopis
- MSW — Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
- MSZ — Ministerstwo Spraw Zagranicznych
- MUK — *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współudziale R. Grzesika, t. 1, Kraków 2004
- MWRiOP — Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
- NDAP — Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
- NSDAP — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
- NKDMaz. — *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowska*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 2, Wrocław 1989, cz. 3, Warszawa 2000
- NKN — Naczelny Komitet Narodowy
- NMP — Najświętsza Maryja Panna
- o. — ojciec (zakonnik)
- OFM — Ordo Fratrum Minorum (Zakon Braci Mniejszych; franciszkanie)
- OFM Cap — Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum (Zakon Braci Mniejszych Kapucynów; kapucyni)
- oo. — ojców (zakonników)
- op. — opys (опис; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym)
- OP — Ordo Praedicatorum, Zakon Kaznodziejski, Dominikanie

- oryg. — oryginał
- Qu.Abt. — Quartiermeisterabteilung (Oddział Kwatermistrzowski; w AOK w Kriegsarchiv)
- PAN — Polska Akademia Nauk
- PAU — Polska Akademia Umiejętności
- PKP — Polski Korpus Posiłkowy
- plk — pułkownik
- por. — porucznik
- POW — Polska Organizacja Wojskowa
- pow. — powiat
- ppłk — podpułkownik
- ppor. — podporucznik
- PSB — *Polski słownik biograficzny*, t. 1–7, Kraków 1935–1958; t. 8–18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1973; t. 19–22, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–1977; t. 26–31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–1989; t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993; t. 36–40, Warszawa–Kraków 1995–2001
- p.w. — pod wezwaniem
- Rb — „Rękopisy biblioteczne” (dział AR)
- RBN — „Rocznik Biblioteki Narodowej”
- rbs — rubel srebrny
- RGIA — Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский государственный исторический архив — РГИА)
- rkps — rękopis
- RNB — Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu (Российская национальная библиотека — РНБ)
- rtm. — rotmistrz
- S. — Seite (strona)
- SGKP — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SHGZW — *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971
- SJ — *Societas Iesu* (Towarzystwo Jezusowe), jezuici
- sygn. — sygnatura
- Tl. — Teil / część
- TRS — Tymczasowa Rada Stanu
- Tzw. ML — tak zwana Metryka Litewska (w AGAD)
- UW — Uniwersytet Warszawski
- v. — verso (odwrocie); von
- v^o — voto (*primo voto* — z pierwszego małżeństwa itd.)
- vol. — wolumin; tom
- w. ks. — wielki książę
- WKL — Wielkie Księstwo Litewskie
- WXL — Wielkie Księstwo Litewskie
- z. — zeszyt
- Zb. dok. perg. — Zbiór dokumentów pergaminowych
- zesp. — zespół archiwalny
- zł — złoty

złp	— złoty polski
ZP	— Zbiór Popielów (w AGAD)
*	
авт.	— автограф (autograf)
AЗР	— <i>Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею</i> , т. 3–5, Санктпетербург 1848–1853; zob. AZR
Архив СПб института истории РАН	— Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге
ВИМАИВиВС	— Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи в Санкт-Петербурге
вып.	— выпуск (zeszyt, część)
д.	— дело (sygnatura)
ед. хр.	— единица хранения (jednostka archiwalna; j.a.)
кн.	— книга (księga)
кол.	— коллекция (kolekcja)
л.	— лист (karta)
оп.	— opis; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym (fondzie)
об.	— оборотная сторона (odwrocie)
РАН	— Российская академия наук
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив в Санкт-Петербурге
РГИА	— Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге
РНБ	— Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге
СПб.	— Санкт-Петербург
спр.	— справа (sygnatura)
ф.	— фонд (fond; zespół archiwalny)

Informacja o czasopiśmie:

Strona internetowa czasopisma (http://agad.gov.pl/?page_id=876) zawiera spisy treści poprzednich tomów, skład redakcji i Rady Naukowej, formularze oświadczeń dla autorów, listę recenzentów, deklarację wersji pierwotnej, informacje o zasadach publikowania oraz procedurach recenzowania i o wdrożeniu procedury „ghostwriting”, a także aktualne informacje o punktacji czasopisma.

Czasopismo punktowane:

„Miscellanea Historico-Archivistica” są czasopismem punktowanym, wykazywanym w dwóch listach referencyjnych:

1. liście krajowej czasopism punktowanych Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Miscellanea” — **4 punkty** (Lista ministerialna „B”, obszar nauki „H”).
2. w bazie IC Journals Master List. Index Copernicus International, oceniającej polskie i zagraniczne czasopisma naukowe — wskaźnik ICV (Index Copernicus Value) za rok 2016 w wysokości **30,92 pkt.**

Lista recenzentów tomu XXV:

prof. dr hab. Urszula Augustyniak (Uniwersytet Warszawski), dr. hab., prof. KUL Anna Barańska (KUL), prof. dr hab. Agnieszka Bartoszewicz (Uniwersytet Warszawski), dr. hab. prof. KUL Andrzej Gil (KUL), dr. hab. Wojciech Krawczuk (Uniwersytet Jagielloński), dr. hab. Anna Krochmal (NDAP), dr. hab., prof. UW Alicja Kulecka (Uniwersytet Warszawski), dr. hab. prof. PAN Henryk Lulewicz (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN), prof. dr hab. Dariusz Makiłła (Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie), prof. dr hab. Andrzej Rachuba (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN), prof. dr Ihor Skoczył (Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie), dr. hab., prof. PAN Jacek Soszyński (Instytut Historii Nauki PAN), dr. hab. Władysław Stępnia (em. prof. UMK), prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Zofia Zielińska (Uniwersytet Warszawski), dr. hab. Ewa Ziółek (KUL)

Adres Redakcji:

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00–263 Warszawa;
sekretariat@agad.gov.pl tel. (+48) 22 831 54 91 wew. 431

